

ISSN 2306-7365 (Print)
ISSN 2664-0686 (Online)
Индекс 75637
DOI prefix: 10.47526

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ-ТҮРІК УНИВЕРСИТЕТИ

HOCA AHMET YESEVI
ULUSLARARASI TÜRK-KAZAK ÜNİVERSİTESİ

**YESEVI
ÜNİVERSİTESİ
HABARŞISI
Bilimsel Dergisi**

**ЯСАУИ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ
ғылыми журналы**

**№2 (120) 2021
сәуір-мамыр-маусым**

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОР

педагогика ғылымдарының докторы, профессор
БЕРКІМБАЕВ КАМАЛБЕК МЕЙРБЕКҰЛЫ

BİLİMSEL EDITÖR

Prof. Dr.
BERKİMBAYEV KAMALBEK MEYİRBEKULI

НАУЧНЫЙ РЕДАКТОР

доктор педагогических наук, профессор
БЕРКИМБАЕВ КАМАЛБЕК МЕЙРБЕКОВИЧ

SCIENTIFIC EDITOR

Professor, Doctor of Pedagogical Sciences
BERKİMBAYEV KAMALBEK MEYİRBEKOVICH

Индекстеледі/Tarama indeksli/ Индексируется/ Scanned indexes:

ҚҰРЫЛТАЙШЫ:

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Журнал Қазақстан Республикасының Баспасөз және бұқаралық ақпарат істері жөніндегі ұлттық агенттігінде 1996 жылғы 8 қазанда тіркеліп, Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігі Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінің №232-Ж куәлігі берілген.

Шығу жиілігі: 3 айда 1 рет. МББ тілі: қазақша, түрікше, ағылшынша, орысша. Тарату аумағы: Қазақстан Республикасы, алыс және жақын шетел. **Индекс №75637**. Журнал 2013 жылдың қаңтар айынан бастап Париж қаласындағы ISSN орталығында тіркелген. **ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online)**.

KURUCU:

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

Dergi 8 Ekim 1996'da Kazakistan Cumhuriyeti Basın ve Medya İletişim Ajansı tarafından tescillenmiş, Kazakistan Cumhuriyeti Yatırım ve Gelişim Bakanlığının, İletişim, Bilişim ve Bilgilendirme Komitesinin 232-J numaralı kimliği verilmiştir. Yayın Süresi: 3 ayda 1 defadır. Süreli Basın Yayın Dili: Kazakça, Türkçe, İngilizce ve Rusça. Dağıtım Bölgesi: Kazakistan Cumhuriyeti, uzak ve yakın yabancı ülkeler. **İndeks: 75637**. Dergi, Ocak 2013'ten bu yana Paris'teki ISSN Merkezi'nde kayıtlıdır. **ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online)**.

УЧРЕДИТЕЛЬ:

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави

Журнал зарегистрирован в Национальном агентстве по делам печати и массовой информации Республики Казахстан 8 октября 1996 года. Комитетом связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан выдано свидетельство №232-Ж.

Периодичность издания: 1 раз в 3 месяца. Язык ППИ: казахский, турецкий, английский, русский. Территория распространения: Республика Казахстан, дальнее и ближнее зарубежье.

Индекс №75637.

Журнал с января 2013 года был зарегистрирован в Центре ISSN в городе Париже.
ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).

FOUNDER:

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

The Journal was registered by the Communication, Informatization and Information Committee Periodical press and information agency of the Republic of Kazakhstan on October 8, 1996, Ministry of Investment and Development of the Republic of Kazakhstan issued a certificate № 232-G. Publication: 1 time in 3 months. Language PPP: Kazakh, Turkish, English, Russian. Territory of distribution: the Republic of Kazakhstan, near and far abroad. **Index №75637**. The journal has been registered since January 2013 at the ISSN Center in Paris.

ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).

Ғылыми редактордың орынбасары

доцент, Ph.D. Пилтен Пусат

Ғылыми редактордың орынбасары

философия ғылымдарының кандидаты, доцент Балтабаева А.Ю.

Жауапты хатшы Садыкова А.Д.

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА МҮШЕЛЕРІ

ПЕДАГОГИКА

Акйол Хаяти	- профессор, доктор /Түркия/
Берді Динара	- Ph.D /Қазақстан/
Жетпісбаева Бахытгүл	- п.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Корнилов Виктор	- п.ғ.д., профессор /Ресей/

ФИЛОЛОГИЯ

Бюлент Байрам	- профессор, доктор /Түркия/
Йылдыз Мұса	- профессор, доктор /Түркия/
Кенджаева Балнұр	- Ph.D /Қазақстан/
Нышанова Салтанат	- п.ғ.к., доцент /Қазақстан/

ТАРИХ

Жетібаев Көпжасар	- т.ғ.к., доцент /Қазақстан/
Кабульдинов Зиябек	- т.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Томар Женгиз	- профессор, доктор /Түркия/
Тұрсұн Хазретәлі	- т.ғ.д., профессор /Қазақстан/

ФИЛОСОФИЯ

Абжалов Сұлтанмұрат	- филос.ғ.к., доцент /Қазақстан/
Абдрасилов Тұрғанбай	- Ph.D /Қазақстан/
Абуов Әмірекүл	- филос.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Шаповал Юлия	- филос.ғ.д., профессор /Қазақстан/

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Айтбаева Нұрсәуле	- ф.ғ.к., доцент /Қазақстан/
Атемова Қалипа	- п.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Бейсембаева Салтанат	- ф.ғ.к., доцент /Қазақстан/
Бөлеев Талант	- психол.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Булуч Бекир	- профессор, доктор /Түркия/
Гелишли Юджел	- профессор, доктор /Түркия/
Ергөбек Құлбек	- ф.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Еркибаева Гульфайруз	- п.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Кенжетай Досай	- филос.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Торыбаева Жәмила	- п.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Ұзақбаева Сақыпжамал	- п.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Кенан Семіз	- ф.ғ.к. /Қазақстан/
Сердәлі Бекжігіт	- ф.ғ.к., профессор /Қазақстан/
Мансұров Нұрлан	- ф.ғ.к., доцент /Қазақстан/

Bilimsel Editör Yardımcısı
Doç. Dr. Pilten Pusat
Bilimsel Editör Yardımcısı
Doç. Dr. Baltabayeva A.Y.
Sorumlu Sekreter Sadıkova A.D.

DANIŞMA KURULU

PEDAGOJİ

Akyol Hayati - Prof. Dr. /Türkiye/
Berdi Dinara - Doç. Dr. /Kazakistan/
Jetpisbayeva Bahıtgül - Prof. Dr. /Kazakistan/
Kornilov Viktor - Prof. Dr. /Rusya/

FİİLOLOJİ

Bulent Bayram - Prof. Dr. /Türkiye/
Yıldız Musa - Prof. Dr. /Türkiye/
Kehdzhaeva Balnur - Doç. Dr. /Kazakistan/
Nışanova Saltanat - Doç. Dr. /Kazakistan/

TARİH

Jetibayev Köpjasar - Doç. Dr. /Kazakistan/
Kabuldinov Ziyabek - Prof. Dr. /Kazakistan/
Tomar Cengiz - Prof. Dr. /Türkiye/
Tursun Hazretali - Prof. Dr. /Kazakistan/

FELSEFE

Abjalov Sultanmurat - Doç. Dr. /Kazakistan/
Abdrasilov Turganbay - Doç. Dr. /Kazakistan/
Abuov Amrekul - Prof. Dr. /Kazakistan/
Shapoval Yulıa - Prof. Dr. /Kazakistan/

EDİTÖR KURULU

Aytbaeva Nursaule - Doç. Dr. /Kazakistan/
Atemova Kalipa - Prof. Dr. /Kazakistan/
Beysembaeva Saltanat - Doç. Dr. /Kazakistan/
Böleyev Talant - Prof. Dr. /Kazakistan/
Buluç Bekir - Prof. Dr. /Türkiye/
Gelişli Yücel - Prof. Dr. /Türkiye/
Ergöbek Kulbek - Prof. Dr. /Kazakistan/
Erkibaeva Gulfayruz - Prof. Dr. /Kazakistan/
Kenjetay Dosay - Prof. Dr. /Kazakistan/
Toribaeva Jamila - Prof. Dr. /Kazakistan/
Uzakbaeva Sahıpjamal - Prof. Dr. /Kazakistan/
Kenan Semiz - Doç. Dr. /Kazakistan/
Serdali Bekjigit - Prof. Dr. /Kazakistan/
Mansurov Nurlan - Doç. Dr. /Kazakistan/

Заместитель научного редактора

доцент, Ph.D. Пилтен Пусат

Заместитель научного редактора

кандидат философских наук, доцент Балтабаева А.Ю.

Ответственный секретарь Садыкова А.Д.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

ПЕДАГОГИКА

Акйол Хаяти	- профессор, доктор /Турция/
Берди Динара	- Ph.D /Казахстан/
Жетписбаева Бахытгул	- д.п.н., профессор /Казахстан/
Корнилов Виктор	- д.п.н., профессор /Россия/

ФИЛОЛОГИЯ

Бюлент Байрам	- профессор, доктор /Турция/
Йылдыз Муса	- профессор, доктор /Турция/
Кенджаева Балнур	- Ph.D /Казахстан/
Нышанова Салтанат	- к.п.н., доцент /Казахстан/

ИСТОРИЯ

Жетибаев Копжасар	- к.и.н., доцент /Казахстан/
Кабульдинов Зиябек	- д.и.н., профессор /Казахстан/
Томар Женгиз	- профессор, доктор /Турция/
Турсун Хазретали	- д.и.н., профессор /Казахстан/

ФИЛОСОФИЯ

Абжалов Султанмурат	- к.филос.н., доцент /Казахстан/
Абдрасилов Турганбай	- Ph.D /Казахстан/
Абуов Амрекул	- д.филос.н., профессор /Казахстан/
Шаповал Юлия	- д.филос.н., профессор /Казахстан/

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Айтбаева Нурсауле	- к.ф.н., доцент /Казахстан/
Атемова Калипа	- д.п.н., профессор /Казахстан/
Бейсембаева Салтанат	- к.ф.н., доцент /Казахстан/
Болеев Талант	- д.психол.н., профессор /Казахстан/
Булуч Бекир	- профессор, доктор /Турция/
Гелишли Юджел	- профессор, доктор /Турция/
Ергобек Кулбек	- д.ф.н., профессор /Казахстан/
Еркибаева Гульфайруз	- д.п.н., профессор /Казахстан/
Кенжетай Досай	- д.филос.н., профессор /Казахстан/
Торыбаева Жамила	- д.п.н., профессор /Казахстан/
Узакбаева Сахипжамал	- д.п.н., профессор /Казахстан/
Кенан Семиз	- к.ф.н. /Казахстан/
Сердали Бекжигит	- к.ф.н., профессор /Казахстан/
Мансуров Нурлан	- к.ф.н., доцент /Казахстан/

Deputy scientific editor

Associate Professor, Ph.D. Pilten Pusat

Deputy scientific editor

Associate Professor, Ph.D. Baltabayeva A.Yu.

Responsible secretary Sadykova A.D.

EDITORIAL BOARD

PEDAGOGY

Akyol Hayati	- Professor, Doctor /Turkey/
Berdi Dinara	- Ph.D /Kazakhstan/
Zhetpisbayeva Bakhytgul	- Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. /Kazakhstan/
Kornilov Viktor	- Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. /Russia/

PHILOLOGY

Bulent Bayram	- Professor, Doctor /Turkey/
Yildiz Musa	- Professor, Doctor /Turkey/
Kendzhaeva Balnur	- Ph.D /Kazakhstan/
Nyshanova Saltanat	- Candidate of Pedagogical Sciences, Ass. Prof. /Kazakhstan/

HISTORY

Zhetibayev Kopzhasar	- Candidate of Historical Sciences, Associate Professor /Kazakhstan/
Kabuldinov Ziyabek	- Doctor of Historical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Tomar Zhengiz	- Professor, Doctor /Turkey/
Tursun Hazretali	- Doctor of Historical Sciences, Professor /Kazakhstan/

PHILOSOPHY

Abzhalov Sultanmurat	- Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor /Kazakhstan/
Abdrassilov Turganbay	- Ph.D /Kazakhstan/
Abuov Amirekul	- Doctor of Philosophical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Shapoval Yuliya	- Doctor of Philosophical Sciences, Professor /Kazakhstan/

EDITORIAL COUNCIL

Aytbayeva Nursaule	- Candidate of Philological Sciences, Associate Professor /Kazakhstan/
Atemova Kalipa	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Beysembayeva Saltanat	- Candidate of Philological Sciences, Ass. Prof. /Kazakhstan/
Boleyev Talant	- Doctor of Psychology, Professor /Kazakhstan/
Buluch Bekir	- Professor, Doctor /Turkey/
Gelishli Yujel	- Professor, Doctor /Turkey/
Yergobek Kulbek	- Doctor of Philological Sciences, Professor /Kazakhstan/
Yerkibayeva Gulfayruz	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Kenzhetay Dosay	- Doctor of Philosophy, Professor /Kazakhstan/
Torybayeva Zhamilya	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Uzakbayeva Sakhipzhamal	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Kenan Semiz	- Candidate of Philological Sciences /Kazakhstan/
Serdali Bekjigit	- Candidate of Philological Sciences, Professor /Kazakhstan/
Mansurov Nurlan	- Candidate of Philological Sciences, Associate Professor /Kazakhstan/

ФИЛОСОФИЯ, ДІНТАНУ

ӘОЖ 316.356.2; МҒТАР 02.91.01

<https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.574>Г.А. ШАДИНОВА¹✉, А.Ә. ҚОЖАН^{2*}¹Философия ғылымдарының кандидаты, доцент м.а.*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті*
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: shadinova.g@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0518-422X>²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: almat.kozhan@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2785-4789>ӘЛ-ФАРАБИ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК БИЛІКТІ
ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақалада әл-Фараби шығармаларында мемлекеттік билікті қалыптастырудың негізгі мәселелерінің орын алуы қарастырылады. Түркілік рухани дәстүрдің құндылықтық мазмұнын зерделеу қазіргі таңдағы гуманитаристикада жалғасын табуда. Оның сұранысқа ие болуы өткеннің мұрасы замандастарымыз үшін өзекті болуымен, біздің қазіргі кезеңіміз өткеннің мәдениетімен тығыз байланысты болуымен астасып жатады.

Әл-Фараби өзінің әлеуметтік-саяси көзқарастарында ақылды мемлекет билеушісі болған кемелді адамның идеалын іске асырған қоғамдағы басты рөлді көрсетті. Әл-Фарабидің ілімдерінің негізгі мәні тек адамның рухани жетілуіне ғана емес, сонымен бірге қоғамдағы құқықтық және заңнамалық нормаларды жақсартуға да қатысты. Екінші ұстаздың айтуы бойынша, тек білімді, моральдық адам рухани пайда әкеле алады. Мұнда арнайы миссияны әл-Фараби жазуларында негізделген билеушінің идеясы жүзеге асырады. Әлеуметтік процестегі басшы, лидердің орны мен рөлі, тарихтағы объективті және субъективті факторлар диалектикасы мен қоғамдық өмір диалектикасын айқындау әл-Фарабидің зерттеу еңбектерін оқығаннан кейін орын алады.

Сонымен, әл-Фарабидің мемлекет туралы және оны дұрыс басқару туралы идеясы, билеушінің жоғары миссиясы Қазақстанның шынайы тарихында, әлемнің құрылымында, онтогенездің адамзат пен әлеуметтік мәні бар ең жоғары мағыналары мен құндылықтары ретінде қалыптасқан мемлекеттік құрылым принциптерін қамтуға қабілетті деген мәселесі әлі күнге дейін өзекті болып табылады.

Кілт сөздер: Әл-Фараби, саясат, мемлекет, билік, халық, Қазақстан, мораль, дін.

G.A. Shadinova¹, A.A. Kozhan²¹Candidate of Philosophical Sciences, Acting Associate Professor
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkestan), e-mail: shadinova.g@mail.ru²Lecturer of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkestan), e-mail: almat.kozhan@mail.ru*** Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Шадинова Г.А., Қожан А.Ә. Әл-Фараби шығармаларындағы мемлекеттік билікті қалыптастыру мәселелері // *Ясауи университетінің хабаршысы.* – 2021. – №2 (120). – Б. 7–18.
<https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.574>

*** Cite us correctly:**

Shadinova G.A., Qojan A.A. Al-Farabi shygarmalaryndagy memlekettik bilikti qalyptastyru maseleleri [The Main Issues of the Formation of State Power in the Works of Al-Farabi] // *Iasaui universitetinin habarshysy.* – 2021. – №2 (120). – Б. 7–18. <https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.574>

The Main Issues of the Formation of State Power in the Works of Al-Farabi

Abstract. This article examines the main issues of the formation of state power in the work of Al-Farabi. The study of the value content of the Turkish spiritual tradition continues in modern humanities. Its popularity is due to the fact that the heritage of the past is relevant for our contemporaries, and our present is closely connected with the culture of the past.

In his socio-political views, Al-Farabi played a key role in society, realizing the ideal of a perfect person who was the ruler of an intelligent state. The essence of Al-Farabi's teachings lies not only in the spiritual development of a person, but also in the improvement of legal and legislative norms in society. According to the Second Teacher, only an educated, moral person can bring spiritual benefit. Here the idea of the ruler, based on the works of Al-Farabi, fulfills a special mission. Determination of the place and role of the leader in the social process, the dialectics of objective and subjective factors in the history and dialectics of public life occurs after reading the research works of Al-Farabi.

Thus, Al-Farabi's idea of the state and its correct management, that the highest mission of the ruler is capable of embracing the principles of state structure that have developed in the real history of Kazakhstan, in the structure of the world, as the highest meanings and values of ontology that have human and social significance, are still relevant.

Keywords: Al-Farabi, politics, state, power, people, Kazakhstan, morality, religion.

Г.А. Шадинова¹, А.А. Кожан²

¹кандидат философских наук, и.о. доцента Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: shadinova.g@mail.ru

²преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: almat.kozhan@mail.ru

Основные вопросы формирования государственной власти в произведениях аль-Фараби

Аннотация. В данной статье рассматриваются основные вопросы формирования государственной власти в творчестве аль-Фараби. Изучение ценностного содержания тюркской духовной традиции продолжается в современных гуманитарных науках. Его популярность связана с тем, что наследие прошлого актуально для наших современников, а наше настоящее тесно связано с культурой прошлого.

В своих социально-политических взглядах аль-Фараби играл ключевую роль в обществе, воплощая в жизнь идеал совершенного человека, который был правителем разумного государства. Суть учения аль-Фараби заключается не только в духовном развитии человека, но и в совершенствовании правовых и законодательных норм в обществе. По мнению Второго учителя, только образованный, нравственный человек может принести духовную пользу. Здесь идея правителя, основанная на трудах аль-Фараби, выполняет особую миссию. Определение места и роли лидера в социальном процессе, диалектика объективных и субъективных факторов в истории и диалектика общественной жизни происходит после прочтения исследовательских работ аль-Фараби.

Таким образом, идея аль-Фараби о государстве и правильном его управлении, о том, что высшая миссия правителя способна охватить принципы государственного устройства, сложившиеся в реальной истории Казахстана, в устройстве мира, как высшие смыслы и ценности онтогенеза, имеющие человеческое и социальное значение, по-прежнему актуальны.

Ключевые слова: Аль-Фараби, политика, государство, власть, народ, Казахстан, мораль, религия.

Кіріспе

Қазақстан қазір тәуелсіз, дербес мемлекет болып өз алдына отау тігіп, өз саясатын жүргізіп жатқан кезде ел билеудің, билікті іске асырудың баламалы мүмкіндіктерін жан-жақты ойластырып жатқан кезде жастарымызды билік туралы ұғым-түсініктердің қырсырымен қаруландырудың маңызы зор.

Билік туралы түсінік күнделікті өмірде, ғылыми әдебиетте кеңінен қолданылады. Мәселен, фәлсафашылар ол туралы қоғамдық биліктің объективті заңдылығы, социологтар әлеуметтік билік, экономистер шаруашылық билік, саясаттанушылар саяси билік, жаратылыстанушылар табиғатқа деген билік, психологтар адамның өзіне деген билігі, ата-аналар отбасы билігі, діндарлар тәңірі билігі туралы айтуға бейім тұрады. Сонымен қатар құқық, атқарушы, қазы биліктері туралы түсінік бар.

Билік – саясаттанудағы негізгі түсініктердің бірі. Оны саяси құрылым, саяси қозғалыс және саясаттың өзін түсінудің кілті деуге болады. Билік түсінігінің анықтамасы, оның мәні мен сипаты мемлекет пен саясаттың табиғатын танудың маңызды шарты. Сонымен бірге оның бүкіл қоғамдық қатынастардың ішінен саясат пен саяси қатынастарды бөліп қарастыруға мүмкіндік беретінін айту керек.

Билік – саясаттанудың негізгі ұғымы болып табылады. Билік – адамзат қауымдастығының, адам өмірінің негізгі бастауларының бірі. Қоғам бар жерде билік бар, билік бар жерде қоғам бар. Билік жүргізу үшін сол билікке мойын ұсынатын қоғам қажет. Қоғамның бүкіл саяси өмірі осы билік айналасында өтеді.

Биліктің қажеттілігін ертедегі грек ойшылдарынан бастап айта бастаған болатын. Ежелгі заман ойшылы Аристотельдің айтуы бойынша, билік ең алдымен қоғамдық өндірісті ұйымдастыру үшін қажет, ол қоғамның тұтастығын, бірлігін сақтау үшін керек деп көрсетті. Кез келген қоғам белгілі бір тұрақтылық болмаса өмір сүре алмайды, осы тұрақтылықты қамтамасыз ететін нәрсе – бұл билік.

Билік – қоғамдық құбылыс, ол адамзат қоғамымен бірге пайда болды. Саяси биліктің пайда болуын саясаттануда мемлекеттің пайда болуымен байланыстырады. Кез келген қоғамда түрлі мүдделер (жеке дара, топтық мүдделер) болады, оларды әлеуметтік қоғамдастық реттеп, ұйымдастырып отыруы қажет. Мүдделер арасында қайшылықтар пайда болып, олар қақтығысқанда әлеуметтік шиеленіс күшейеді, сондықтан оларды реттеу қажет. Қоғам өмірін, ондағы топтар, жеке адамдар арасындағы қатынастарды реттейтін механизм – билік қатынастары болып табылады. Биліктің мәні — өз еркін басқаларға (зорлықпен міндеттеу) жүргізе алу қабілеті.

Билікті жүргізу әдістері рухани және материалдық болып бөлінеді. Биліктің құрылымына: көздері, негіздері, ресурстары, субъектісі, объектісі, функциялары кіреді. Биліктің қайнар көздері – бедел, күш, байлық, заң, адамның қоғамдағы алатын орны, ұйым, құпия, мүдде, білім, ақпараттық мәліметтер. Биліктің негіздері мен ресурстары оның маңызды құрылымдық элементтері болып табылады. Биліктің негіздері деп субъектінің билікті еркі негізделетін биліктің базасын, көздерін атайды. Биліктің ресурстары деп билікті және оның негіздерін нығайту үшін қолданылатын (немесе қолданылуы мүмкін) нақты және потенциалды құралдарды айтады. Қоғамның қызмет ету салаларына байланысты биліктің экономикалық, әлеуметтік, заңдық, әкімшілік күштеу, мәдени-ақпараттық негіздері мен ресурстары бар.

Билік – ең алдымен оның объектісі мен субъектісі бар болған жағдайда жасалынатын адамдар арасындағы қарым-қатынас. Биліктің субъектісі белсенді, бағыттаушы бастама. Биліктің субъектісі индивид, ұйым, әлеуметтік қоғамдастық, топтар, мемлекет, т.б. бола алады. Биліктің объектісі — жеке адамдар, олардың бірлестіктері, топтар, қауымдастықтар, таптар, т.б., яғни саяси субъектінің іс-әрекеті бағытталатын адамдар мен органдар. Сонымен қатар билік үстемдікті, лидерлік, бақылау қызметтерін де атқарады.

Әдістер

Қазақстанның тәуелсіздік алуымен әл-Фарабидің ғылыми мұрасын зерттеуде жаңа бетбұрыстардың белең алғаны рас. Фарабитанудың бұл кезеңіне зерттеу тақырыбына қатысты тың, жаңашыл және тәуелсіз ұстанымның қалыптасуы, әдіснамалық өлшемдердің кеңестік талаптардан және идеологиялық – цензуралық шектеуден босауы, әл-Фарабидің рухани, ғылыми, идеялық мұрасын әділ де соны ғылыми әдістер тұрғысынан қарастыру мүмкіндігінің тууы тән болды.

Негізгі бөлім

Біз осы зерттеуде әл-Фарабидің азаматтық ғылым және құқықтық көзқарастар туралы пікірлерін қарастырдық. Бұдан бұрын біз әл-Фарабидің математика, физика, философия, тарих, құқық және музыкалық ғылымнан бастап ғылымның барлық салаларын зерттеген энциклопедиялық ғалым болғанын білеміз. «Ғылымның жіктелуі туралы» өз трактатында ғалым ғылымның бес бөлігін, соның ішінде азаматтық ғылым мен оның бөлімшелері – құқық және догматикалық теология бесінші бөлімінде көрсетілген. Демек, азаматтық ғылым да қажетті ғылым болып саналады, өйткені қазіргі және болашақ салаларға тәуелді. Әл-Фарабидің басты арманы – әділеттілік заңдарына негізделген мінсіз қоғам құру. Идеалдық қоғам әл-Фараби анықтаған ұғымдардың негізінде құрылады.

Әл-Фараби азаматтық ғылым тақырыбын бірінші болып анықтады. Оның пікірінше, азаматтық ғылым қоғамдағы адам қызметінің белсенділігімен байланысты қоғам дамуының жалпы заңдарын зерттейді. Ғалым осы ғылымды келесідей сипаттайды: «Азаматтық ғылым ерік-жігермен туындаған әрекеттер мен мінез-құлық түрлерін зерттейді; қасиеттері, моральдары, туа біткен қасиеттері мен кейіпкерлері, олардан осы әрекеттер мен мінез-құлық пайда болады; олар жасаған мақсаттары...» [1, 176-б.] Бұл анықтама адамның табиғи, моральдық, психологиялық және басқа да қасиеттеріне бағытталған. Ең бастысы, Әл-Фарабидің азаматтық ғылымы өзінің саяси философиясымен тығыз байланысты.

Бұдан басқа, ғалым азаматтық ғылымды зерттеу объектісін, оның ішінде шынайы бақыт проблемасын кеңейтеді. Әл-Фарабидің философиясының тән ерекшелігі, ол шынайы бақытты жетілдіруге бағытталған. Азаматтық ғылым адамның іс-әрекеттері мен мінез-құлқына негізделген шынайы бақыттың арасындағы айырмашылықты зерттейді және түсіндіреді. Ғалымның пікірінше, шынайы бақыт – жақсылық, мейірімділік пен қадір [2, 177-б.] Әл-Фараби үшін жақсы қала – бақытты ететін қала. Әділдік заңдары бар. Идеалды құқықтық нормаларды басшылыққа алатын дұрыс саяси қоғам әл-Фарабидің ғылыми қызығушылығын тудырды. Көптеген ғалымдар өздерінің жақсы әлеуметтік қалаларының бірі болып саналатын ілімдерін әлеуметтік утопия ретінде түсіндіреді. Бірақ шын мәнінде, шығыс ғалымы, тіпті орта ғасыр жағдайында, ақылды басқару негізінде өмір сүретін қоғамның саяси ұйымының жаңа моделін теориялық тұрғыдан негіздей алды. Бұл моральдық-құқықтық негізге негізделген күшті әлеуметтік қоғам.

Елеулі қоғамды заңнамалық жүйесіз құруға болмайды. Бұл сөз әл-Фарабидің философиясының негізі болып табылады. Әл-Фарабидің пікірінше, үкіметтегі ең жоғарғы игілік қоғамдық істердегі себеп болып табылады. Бұл жағдайда артықшылықты орын заң шығару болып табылады. Осылайша, заң шығару жүйесін қалыптастыру Әл-Фарабидің жұмысында өзекті мәселе болып табылады. Заңдар қандай? Бұл мәселені ойшыл зерттейді. Заңдар моральдық ғана емес, сонымен қатар философиялық мәні бар. Шығыстың ұлы ойшылының айтуы бойынша, адамға үлкен қамқорлық жасай отырып, заңдар оның жаны мен ақыл-ойларын тәрбиелейді. Әл-Фарабидің айтуы бойынша, заң – пайдаға жол [3, 165-б.].

Құқықтану (фикх) – бұл өнер. Адамның кез-келген діннің канондық заңында айқын анықталмаған кез-келген нәрсені бағалауға мүмкіндік беретін заң ғылымы (мұндай ғылым бар) ... [2, 183-б.] Әл-Фараби адам мен мемлекет арасындағы өзара қарым-қатынастың негізгі

принциптерін тұжырымдады. Сонымен бірге, өмір мен өмірдің негізгі өмірлік критерийі ретінде сенім мен білімнің танылуы түсіндіріледі.

Түркі әлемі философиялық, саяси, әлеуметтік және тіпті заңды көзқарастарды өз бетімен сипаттайды. Философия мен дін арасындағы қарым-қатынас ортағасырлық кезеңдегі қоғам дамуының идеологиялық контекстіндегі ең маңызды қатынастардың бірі болып табылады. Егер иерархиялық құрылым табиғатта болса, онда ол тікелей қоғамда көрінді. Егер әлемде негізін қалаушы – «Бірінші себеп» болса, қоғамда идеал адам – «Бірінші тарау». Демек, әл-Фараби үшін адамгершілік қоғамда Құдайдың тәртібін орнатуы маңызды. Ғалым барлық жауапкершілікті мінсіз билеушіге жүктейді.

Адам дәстүрлі дүниетанымдық көзқарасында, өздігіне аз мөлшерді түрде тәуелсіз болғанмен, ол жалпы нормалар мен құндылықтарға бағынады. Ұжымдық көзқарастар мен идеялар адамға, оның жеке дүниетанымына үстемдік етеді. Әлемнің тұтастай жаратылу процесінде діндер, әдет-ғұрыптар, принциптер мен діни нанымдар қалыптасты. Олар әдепті ой, парасатты дана сөз және ізгілік әрекет қағидаларын адамға сіңдіре білді [4, 218-б.]

Әл-Фараби идеал мемлекеттің теориясын дамыта отырып, билеушіге, «қалалық бірлестіктің негізгі мүшесіне» ерекше назар аударады. Осыған байланысты ол былай деп жазады: «Дененің барлық органдарының қалай болса да, негізгі орган табиғатқа сай, ең толық және толық қалалық бірлестіктің барлық мүшелері секілді, оның басы бәріне тән, ең керемет және ол өзі басқаратын адамдардан жоғары [64, 429-б.]».

Бірінші тарау – дана адам, философ, заң шығарушы және имам. Осыдан келіп, ол – мінсіз көшбасшы.

Билеуші, ғалым – мемлекет басшысы және қала жүрегі. Адам денесінің жүрегі қандай орынға ие болса, сол функцияны мемлекет деңгейінде басқарады, ал жақсы өмір үшін және барлық жақсылық билеушінің оң сипатынан келеді. Басқарма ғалымның барлық адамдар үшін тағайындалмаған, әркімнің жетістігі емес өнер деп санайды. Бұл өнерді тек лайықты адамдар иелене алады.

Әл-Фарабидің сөзіне қарағанда, адам мінез-құлық нормалары мен қоғам қабылдаған заңдарға байланысты болып табылады. Тек «жақсы» қалаларда ғана еркіндік, әділеттілік, әл-ауқат, ғылым және білім өркендеуі мүмкін. Әділетті қала тұрғындарының ритуалында мінсіз қоғамның басшысы демократиялық жүйені қалыптастыруда, әділеттілікті қалпына келтіруде және адамгершілік тұрмыс жағдайында бастысы болып табылады.

Сонымен қатар, әл-Фараби бойынша, заң шығарушы өз заңдарын жүзеге асыра алады, сондай-ақ оған бұйрық бере алады деп бекітеді. Заң шығарушының өздері заңдарға сәйкес келмеуі заңнаманы жүзеге асырудағы табысты қамтамасыз етуі мүмкін. Егер заңның қоғамда заңды күші болмаса, онда бұл жағдайда заң шығарушының сөзі оның бағыныштылары тарапынан қабылданбайды. Бұл жағдай надан қалаларға тән.

Әл-Фараби философиясындағы моральдық аспект әмбебап мағынаға ие болады. Оның тәліміне сәйкес, адамгершілік адамға тән сипатқа ие, ал билеушінің адамгершілік қасиеті әлеуметтік сипатқа ие. Егер саясаткер мінсіз адам болса, оны қорлайтын ештеңе жоқ және өз міндеттерін абыроймен орындаса, ол имитацияның үлгісі. Халыққа келсек, олар заңға бағынып, заңдарға мойынсұнса, онда бұл жағдайда мемлекет жақсы деп айтуға болады.

Бұдан басқа, әл-Фараби адамзаттың тарихи дәуірінде заңдарды жаңартуға болады деп айтады. Бұл жағдай мемлекеттің қайта құрылуымен байланысты. Бұдан басқа, әл-Фараби заңдарды қабылдау кезінде қарапайым жеңілдіктермен (ауыз су, өзен төсектері және т.б.) халықтың әлеуметтік қауіпсіздігін ескеру қажет және бұл әділ шешілуі керек. Осылайша әрбір адамның басы үшін маңызды: мемлекеттің әрбір азаматы, әрбір отбасы артықшылықтарға лайық, ал олардың әл-ауқаты бүкіл қаланың (мемлекет) игілігі ретінде қарастырылады [5, 64-б.] Осыған байланысты, адамгершілікке толы адам өзі ғана емес, қоғамның да қамын ойлайды. Сонымен қатар ол заң бойынша көтермеленгендіктен емес,

әділдікке ең жоғары құндылық ретінде ұсынылғандықтан, бәріне әділдікпен басшылық жасайды.

Әл-Фарабидің адам және қоғам мәселелеріндегі идеялық және азаматтық ұстанымын қарастыру үшін негізгі элементті: жалпы рационалистік көзқарасты, өмірді түсінудің гуденмо принципін, сондай-ақ ұтымды және адамгершілік арасындағы өзара қарым-қатынас принципін ажыратуға мүмкіндік береді [6, 212-б.] Шынында, әл-Фараби рационализмінің жазбаларында ақылға қонымды өмір ерекше орын алады. Қарапайымдылық адамгершілік критериймен анықталады. Осылайша, Әл-Фарабидің әлеуметтік-саяси тұжырымдамасы этикалық және құқықтық нормалар басым болатын жаңа, жетілдірілген қоғам құруға бел байлады. Мемлекеттік басқаруды дінмен және моральмен бірлікте қарауды ойшылдардың әмбебап доктринасы құрайды, бұл біздің күнімізде теориялық және практикалық маңызға ие.

Әл-Фарабидің өмір сүрген заманы саяси-қоғамдық, мәдени, идеялық жіктелістің кезеңі еді. Орталық билік әлсіреп, халифат бірнеше жеке мемлекеттерге бөлініп, мұсылман әлдерін анархия, саяси тартыс жайлап, ислами құндылықтар ұмытылып, діни сана әлсіреген заманда өмір сүрген әл-Фараби бұл тартыстардан тыс қалмады. Оның қайырымды қала туралы идеясы ортағасырлық араб-мұсылман қоғамының саяси-қоғамдық, рухани-тарихи жағдайының көрсеткіші. Бұл еңбек оның ішкі идеялық әлемі мен оның өзі өмір сүрген қоғамның саяси және қоғамдық шындығының синтезі. Ол өмір сүрген қоғамның тарихи ерекшеліктеріне тоқталсақ, әл-Фарабидің жаңашыл, жасампаз талпынысының қаншалықты қажетті және маңызды екенін түсінер едік. Әл-Фараби қоғамда бірлік, жүйе және әділеттілікті орнатуды мақсат тұтты. Ол әр адам өзінің функциялық қабілеттілігі мен табиғи бейімділігіне сәйкес қауіпсіздік, тұрақтылық және әділеттіліктен өз нәсібін алады деп есептеді.

Әл-Фараби бұл сұрақтарға екі шешім ұсынды: біріншісі пікірдің бірлігі, екіншісі қоғамның бірлігі. Пікірдің бірлігіне келсек, әл-Фараби мектептердің көптігіне қарамастан, философиялық ақиқаттың бірлігін қуаттады. Ол Аристотель мен Платонның ойларын біріктіруге тырысты. Алайда жоғарыдағы грек философтары ақиқат туралы қарама-қайшы көзқараста болды. Сондай-ақ, әл-Фараби адамның ішкі толғанысын, жеке ойшылдығын әсірешіл шииттер мен Тазалық ағайындары сияқты философиялық принцип ретінде қабылдады. Оған әл-Фараби адамдардың ой бірлігі идеясын негіздеді. Сол тарихи кезеңде әл-Фарабиден басқа «Тазалық ағайындары» атты ағым да шарифаттың әлсіреп, оның орнын надандық пен адасушылық басқанын алға тартып оны философия арқылы тазартпақшы болды. Олар гректің философия мен исламдық шарифатты біріктіргенде екеуі де мінсіз толық болады деген идеясын таратты. Фараби бұл ойын жүзеге асыра алмаса да, одан кейінгілер исламдық наным мен гректік ойды біріктірді. Ал бұл жайт өз кезегінде еврей философы Мұса ибн Маймунның, одан кейін Ф. Аквинскийдің еңбектерінде көрініс берді.

Қоғамның бірлігіне келсек, әл-Фараби қоғамның тұрақты негіздерге, өзгеріссіз заңдарға сүйенгенін қалады. Ол әр қалада бірлікті жүзеге асыруда, қоғамның барлық топтары арасында әділеттілік пен жүйені орнатуда тұрақты ғаламдық, құрылымдық негіздерге жүгінді. Сонда ғана саяси тұрақтылық орнайды деп түсінді. Осы тұрақты негіздерді жасау үшін әл-Фараби ғылыми, метафизикалық, саяси және этикалық білімдерін біріктіреді. Яғни тіршіліктегі барлық заттар «бар болуы міндетті, қажетті» алғашқы заттың болуын, сондай-ақ өздігінен бар болуы мүмкін заттардың және өзгесі тарапынан бар болуы қажетті заттардың болуын қажет етеді. Исламдық қоғам әл-Фарабидің ойынша осы пирамидалық құрылысқа сәйкес болуы тиіс. Бұл үштік басқарушымен басталады, орталық билікке жақын таңдаулы элита арқылы төменгі еңбек етуші топпен аяқталады. Әл-Фарабидің жазуынша ең жоғарғы билік иесі қоғамның әртүрлі топтарын тәртіпке келтіруі керек, тайпадағы әрбір адамның өзіне лайықты әлеуметтік яки қоғамдық мәртебесі болуы тиіс. Бұл я қызмет мәртебесі, я билік ету мәртебесі болуы мүмкін. Бір-біріне жақын мәртебелер және бір-біріне мүлдем ұқсамайтын мәртебелер болуы мүмкін. Бұл басқару мәртебелері ең жоғарғы биліктен

басталып, өзге қызмет мәртебелерімен аяқталады. Осындай жағдайда қаладағы әрбір жан басқамен тығыз араласып, берік байланысты болар еді. Яғни, толық иерархиялық сатылы саяси жүйе орнауы қажет. Бұл мысал «Ең әуелгіден» басталып, алғашқы материямен аяқталатын тіршіліктегі жағдайға ұқсайды. Одан тарайтын бөлшектердің өзара байланыстылығы мен бір-біріне қарама-қайшылығы өзінен тіршілік иелері мен заттарды бар етуші Алғашқы себепке ұқсайды. Тіршіліктегі бұдан кейінгі мәртебелер бірте-бірте төмендей береді: олардың әрқайсысы басқарушы және басқарылушы болып, ең ақырында табиғатынан басқарушы емес, керісінше қызмет етуші, басқасы үшін бар болушы болуы мүмкін заттарға ұласады.

Бұл туралы әл-Фараби былай деп жазады: «Заң шығарушы, біріншіден, өзінің заңдарын ендіре білгені, екіншіден, басқара білгені жөн. Егер ол берген жарлығын ендіре алмаса, басқалар қадағалайтынды өзі де қадағаламаса, онда оның нұсқауларының заңды күші болмайды және оның сөзін қол астындағылары қабылдамайды. Егер заң шығарушы – білімсіз адам болса, онда ол адамдарға пайда әкелетін заңды белгілей алмайды, заңды сақтаудағы маңызды орынды тәрбие алады. Заңды елемейтін және өзінің бағыныштыларын да соған итермелейтін адамның өзі, өзінің іс-әрекетімен үлкен тәртіпсіздікке душар қылады [7, 118-б.]».

Әл-Фараби қоғамды әлеуметтік, саяси, діни және идеялық жағынан біріктіретін және оған бағыт беруге құдыретті, ақылға сүйенуші биліктің болғанын қалады. Ол осы міндетті атқаруға қажетті шарттарға, қасиеттерге және сипаттарға ие деп пайғамбардың тұлғасын ғана мойындайды. Әл-Фарабидегі пайғамбар, ендеше, қоғамда болуы тиісті қажеттілікті құрайды, онда пайғамбарлықсыз тұрмыстық істер дұрыс жолға қойылмайды, адамдар тура жолмен жүрмейді. Жоғарыдағы жағдай тек игілікті қалада ғана болуы мүмкін. Мұның себебі, адамның өзінің қажеттіліктерін өтеуге жәрдем ететін серіктің көмегінсіз, тұрмыстық істерін жалғыз өзі толық атқара алмауында жатыр. Сондықтан, адамдар қалалар мен қоғамдарды құрды. Әл-Фараби бұл турасында «Азаматтық саясат» атты кітабында былай дейді: «адамдардың әрбірі өзінің тұрмысында және ең жоғары кемелділікке еруінде барлығын жалғыз өзі істеуі мүмкін емес, ол көптеген мәселелерге мұқтаж болып жаратылады. Ол әрбір мүшесі оның мұқтаж болған нәрсесін жасап беретін басқа қауымның қажеттілігін сезінеді. ...Осылайша, адам кемелдікке жәрдемдесу және қоғамдасу арқылы ғана жетеді... Сондықтан, адамдар қоғамдасуға және жәрдемдесуге мәжбүр болады, жердегі бір нүктеге жиналады және адами қоғамдар пайда болады».

Адам өзінің қажеттіліктерін жәрдемші серіктің болмауынсыз өтей алмайды, өз тұрмысын ретке келтіре алмайды және өз өмірін толық жақсарта алмайды. Олай болса адамның болмысы мен тұрмысында серіктестік немесе ортақтық деген ұғым болуға тиіс. Серіктестік қатынасыз толық бола алмайды. Қатынастарда әділеттілік пен заң мәселесінде адамдарды өзіне қарататын, заңды оларға міндетті ететін, олардың арасында әділеттілікті іске асыратын бір адамның болуы тиіс. Бұл адамда өзге адамдарда жоқ ерекшеліктердің болуы тиіс, ол адамда өзгелер өздерінде жоқ нәрсені байқауы керек және ол өзгелерді тоқтатуымен ерекшеленуі керек, оның мұғжизалары болуы керек. Мұндай қасиеттер сөзсіз тек пайғамбарда ғана болуы мүмкін болады.

Біз талқылап жатқан пайғамбар кез келген қаланың басында тұрмауы мүмкін, дәлірегі, ол кез келген қаланың басында тұруы мүмкін емес. Бұл қалада немесе қоғамда ол үшін өзара байланыстылықты және дамуды қамтамасыз ететін белгілі ерекшеліктердің бар болуы міндетті. Мұның жалғыз себебі, Фараби өз қаласын немесе қоғамын мықты және тұрақты негіздерге, өзгеріс пен ауысуға ұшырамайтын іргетасқа негіздегісі келгендігінде жатыр. Ол қаладағы жәрдемдесу мен өзара байланыстың, ағзаның өмірінің толығына ұқсас және өзін қорғау үшін мүшелерінің бір-бірімен ынтымақтасатын мықты денедегідей болғанын қалады. Дененің мүшелерінің жаратылысы мен қызметі жағынан әртүрлі болуымен қатар, онда «жүрек» деп аталатын басты мүше бар, оның мәртебелері жөнінен сол басшыға жақын

мүшелері бар. Олардың әр біреуінде, табиғатынан сол арқылы өз ісін істейтін қабілет болады. Басқа мүшелер одан кішірек болады. Кішілігі соншалық, тіпті, қызмет ететін және қызмет етпейтін өзге мүшелерге аяқталады. Әуелгіден басталып, алғашқы материяға аяқталатын заттарда жағдай дәл осындай. Бұл алғашқы материя болуы мүмкін болып табылатын екінші заттар арқылы басқасы үшін қызмет етеді және бар болады.

Әл-Фарабидегі исламдық қоғам осы пирамидалық құрылымға сәйкес түзіледі. Өйткені, ол басшымен басталады және таңдаулы билікке жақын тап арқылы еңбек етуші, төменгі тапқа аяқталады. Бірінші басшы қоғамды реттейді және әр тайпаның әрбір адамы өзіне лайықты мәртебеге ие. Бұл я, қызмет мәртебесі, я басшылық мәртебесі болып табылады.

Бұл қоғамның басшысына келсек, әл-Фараби оны Бірінші себепке ұқсатып, оның орнын анықтайды. Басшы дененің мүшелеріне қатысты жүрекке, жанның қабілеттеріне қатысты «пайымдаушы күштерге» ұқсатылады. Басшының маңыздылығы осындай болса, осы ұлы мәртебеге кез келген қатардағы адамның ие болуы мүмкін емес. Керісінше, басшыда белгілі қасиеттердің, мінездердің топтасуы қажетті болады. Себебі, оның қызметі мен міндеті тек саяси сипатта ғана емес, сондай-ақ, діни, этикалық, идеялық және қоғамдық маңызға да ие. Ендеше, ол я пайғамбар, я философ болуы, немесе екеуі бірге болуы керек. Әл-Фараби «Ізгілікті қала тұрғындары» атты трактатында сөзін ары қарай жалғастырады: «Алла Тәбәрік уа Тағаладан тасыған (арабша *файд*, тасу, эманация) нәрсе әрекетшіл ақылға жетеді, әрекетшіл ақыл оны «пайда болған» ақыл арқылы «әсерленуші» ақылына тасиды, кейін, қияли күшке тасиды. Одан әсерленуші ақылына тасуымен дана философ және толығымен ақылгөй болады. Одан қияли күшіне тасуымен келешекте болатынмен ескертетін, қазіргінің жай-жапсары туралы хабар беруші пайғамбар болады. Бұл адам болмыстың кемелденген мәртебесінде, бақыттың дәрежелерінің ең биігінде тұрады. Оның рухы кемелді, біз айтқандай әрекетшіл ақылмен біріккен болады. Бұл адам бақытқа жеткізе алатын әрбір іс-әрекетті біледі. Бұл - басшыға қойылатын шарттардың біріншісі. Кейін, оның бұған қоса, бар білетінін айтып, жақсыны жеткізуі үшін, тіл құдіретінің болуы керек. Оның бақытқа жеткізетін істерге және бақытқа жетелей білуі керек, бұдан басқа, оның тұрмыстық істерді атқаруы үшін денесінің мығым болуы қажет».

Басшылық Әл-Фарабидің ойынша, екі ерекшеліктің арқасында мүмкін болады. Біріншісі, адамның табиғатынан және жаратылысынан оған дайын болуы, екіншісі, қабілеті мен санасының, бітім-болмысының лайықтылығы, яғни, расында, ақылға және ақылдыға айналу. Философ, бірінші басшы, патша, заңдардың негізін салушы – бұл сөздердің барлығы бір мағына береді. «Бұл сөздердің кез-келгенін алсақ, кейін, біздің тіліміздің иесі – халықтың тілінде олардың әрбірін білдіретін мағынаны алсақ, нәтижеде олардың барлығының сол бір мағынаны беретініне куә боламыз [8, 65-6]».

Әл-Фараби белгілеген аталмыш сипаттар мен қасиеттердің бір тұлғада тоғысуының және онда жүзеге асуының қиындығына қарамастан, ол басшы болудың тағы бір шартын қосып, мәселені күрделендіреді: әл-Фарабидің жалпы мектебінің және оның суфизмге жақындығының ықпалымен басшы болу үшін белгілі бір дәрежеде исламдық ілімдерден хабардар болуы шартқа айналды. Оның түсінігіндегі қаланың билеушісінің әрекетшіл ақылдың дережесіне жоғарылауы қажетті, одан шабыт пен аянды қабылдайды. Әл-Фараби «Даналықтың маржандары» атты еңбегінде бұған қатысты былай дейді: «Киелі рухты төменгі жақ жоғарғы жақтан алмайды, сыртқы сезім ішкі сезімнен басым түспейді, оның әсері оның денесінен әлемдегі денелерге және ондағы барлық заттарға көшеді, және адамдардан үйренбесе де, періштелер мен рухтан мәліметтерді қабылдайды».

Кемеліне жеткен философқа ізгілікті қаланың істерін басқару өкілеттілігі беріледі. Бұл басшы шынайы бақытқа бөленгендіктен және рухани жаратылыстармен байланысқа түсе алғандықтан, оның қарамағындағылар мен бағыныштылар оған қарай тартылуы тиіс. Ол, ең әуелі, әсіресе, олардың рухтарын тәрбиеге салуы қажет, олармен бірге нұрдың және оған

бөленудің деңгейіне көтерілуі қажет. Де Бур айтқандай, біз тұрғындары әулие, басшысы пайғамбар бір қаланың алдында тұрмыз. Бұл қала тек Әл-Фарабидің қиялында ғана бар қала.

Осылайша, біз әл-Фарабидің өзінің пайғамбарлық туралы теориясында дін, философия, саясат және қоғам ұғымдарын бір-бірімен тығыз байланыстыра қарастырғанын көреміз. Мұнда қиял күшінің маңыздылығы ерекше мазмұнға ие болады; қиял күші сезім әлемінен асып, пайғамбарлық мәселесін шешу және пайғамбар мен философ арасында көпір қызметін атқару үшін құдай әлемінен уахиді қабылдайды. Демек, «ізгілікті қаланы» басқару осы философ әрі пайғамбарға тиесілі болады. Әл-Фараби ізгілікті қаладағы басшыны рухани кемелдікке жеткен көрнекті, көреген адам ретінде сипаттауы оның қоғамдағы дәрежесін, оны Бірінші себептің өзге заттарға қатысты маңыздылығымен салыстыра белгілеуін, оның өзгеріске ұшырамайтын, ақылды жетекшілікке алатын тұрақты билікті құрғысы келгенін аңғартады. Мұның іске асуы үшін, басшылықта барлық талап етілген шарттарды өзінде қамтыған және қоғамға бағыт беруге қабілетті, оны пікірлік, саяси, қоғамы тұрғыдан біріктіре алатын, тіпті, ислами шарифатқа кейбір түзетулер енгізуге дейін баратын сондай күшті тұлға қажет.

Жалпы алғанда Әл-Фарабидің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» еңбегі қоғамдағы адамдардың іс әрекетін көрсететін және әділетті қоғам құруға алғышарт жасаған көлемді еңбек. Әділетті қоғамның теориялық негізін жасап берген ғалым.

Әл-Фарабидің қоғам жөнінде жазған еңбектерін ұмыту, болмаса ескермеу, тарихқа жасаған үлкен қиянат. Сондықтан осы салада жасалынып жатқан жұмыстар әл-Фарабидің ашылмаған қырларын халыққа танытады деген үміттеміз. Фарабитану саласы бойынша атқарылатын жұмыстар әлі алда. Бұл жазылған кішкене еңбек, Фараби мұрасын зерттеудің бір тамшысы іспеттес. Алда Фараби жөнінде жазылатын еңбектер, атқарылатын істе болашақ еншісінде. Әл-Фараби еңбектері қазақстанның рухани дамуына үлкен үлес қосады деген үміттеміз. Осы мақсатта жазылған бұл жұмыс өзінің алға қойған мақсатын атқарып шықты деген ойдамын.

Мемлекет басшысы ойшылдың саяси философиясында мемлекеттің пайда болуы мен жұмыс істеуінің себебі ретінде ғана емес, сондай-ақ жоғары білімі, дағдылары мен доминант дағдылары бар саяси тұлға ретінде де әрекет етеді. Әл-Фараби көшбасшысының кәсіби қасиеттері мен негізгі міндеттері, ең алдымен, адамгершілік басқаруда, қоғамның барлық мүшелерінің мүдделерін ескеретін бірыңғай саяси бағытты дамытуда анықталады. Басшы әділдіктің кепілі, азаматтарды заңсыздықтан, қаскөйліктен және ар-ождандан қорғайтын тәртіп пен қорғауға шақырылған жеке қасиеттері үшін сайланады.

Қоғамның әлеуметтік құрылымының әркелкілігі және оны реттеу арқылы бақытты қоғам орнату мәселесі ортағасырлық ойшылдардың үнемі назарында болған. Солардың арасында бұл мәселені ғылыми пайымдауда әл-Фарабидің тұжырымдары ерекше ден қоюға лайық.

Әл-Фарабидің пайымдауында бақыттың әртүрлі категориялары бір-бірінен үш белгі болып озық тұрады: түрі бойынша, саны бойынша және сапасы бойынша. Бұл белгілер өнердің категорияларына да тән [9, 322-б.]. Әртүрлі кәсіпшіліктерді өнер ретінде бағалаған ойшыл тоқымашылықтың, иіс су дайындаушылардың, дәрігерлік пен шешендіктің бір-бірінен артықшылығы олардың қызметтерінің саны мен сапасына қарай ажыратылады дей келіп, бақыт категориясы да осы белгілер бойынша бір-бірінен озық тұрады деп есептеді. Жалпы, әл-Фараби философиясының негізгі түйіні – адамның әсемдікке, бақытқа белгілі бір өнерді меңгеріп, өзін қоршаған ортамен біртұтас үйлесімділікте өмір сүре алғанда ғана көп жеткізе алады деген қорытындыға келіп тіреледі.

Қоғамдық еңбек бөлінісі – өндірістік қатынастарды дамытып, халықтың материалдық игіліктердің молайтудың аса маңызды тетігі. Осы әлеуметтік-экономикалық құбылыстың екінші қыры – оның қоғамдық қатынастарды қалыптастырушы және реттеушілік қызметіне қатысты.

Дүниедегі бүкіл өзгерістерді, жаңалықтарды жасаушы – адам, оның күш-қуаты, ерік-жігері, ақылы, білімі мен біліктілігі. Қазақ ойшылы Шәкәрім өз сөзінде: «Ғылым дүниені әрі түзетуші, әрі қарайтушы» [10, 9-б.] деген. Ал сол ғылымды бойына игере алатын тек адам баласы ғана емес пе?

Осы пікірге сәйкес Ғ. Есімнің: «Заманды түзетуші де, жетілдіруші де – адам» [11, 1-б.] деген тұжырымы тың ойларға түрткі болады. Әрине, заман адамды көп нәрсеге үйретері анық. Дегенмен, қоғамда болып жатқан сан түрлі өзгерістер сол адамның қолынан жасалынып жатқаны шындық нәрсе. Қоғамның жақсы не жаман болуы тікелей адамның өзіне байланысты. Осы тұжырымға байланысты Құранда нақты айқын көрсетілетін моральдық нормаларды адамзат баласының орындалаулары міндеттелген. Сондықтан да жақсылық – Алладан, ал жаманшылық – адамзаттың өзінен деген тұжырымды рухани кемелденуге шақыру ұстанымы деп бағалаған жөн. Жаманшылық өріс кеңейтіп, кең тарала бастаса – оған қарсы зауалды Алла еріксіз қолға алады деп айтылған еді. «Құтадғу біліктің» рухани өзегін құраған бұндай ұстанымдар бүгінгі күні де өз мәнін жойған жоқ.

Қазіргі заманның тәуелсіз дамуы қазақ жұртында ғылым мен білімнің өркендеуіне кең жол ашты. Тарихи даму үрдісі де өрелі өрісін тауып, көш-керуенін түзей түсті. Ежелгі өркениет тұғырларына зер салу ғылыми-танымдық көкжиектен әрі шығып, қоғамдық, мемлекеттік мәнге ие болды. Олай болса қазіргі еліміз тәуелсіздік алып, дербес даму жолына түскен кезеңде ежелгі дәуірлердегі ұлттық мәдениетіміз бен рухани жан дүниеміздің күретамырлары саналатын алтын көмбелерді аршып, танып, талдап ұлттық ой-санамыздың нақты тарихи деректері, құжаттары ретінде ұсыну маңызды екені анық. Бұл үрдіс енді-енді байсалды ғылыми бағыт ретінде қоғамдық санада және болмыста күш ала бастады. Ежелгі түркі дәуірінің өзінде түркі халықтарының парасат-пайымын қалыптастырып, рухани түп-тегін саралайтын дарынды да өлмес мұралар жасалынды.

Қазіргі Қазақстан – болашаққа деген ұмтылыс жоспары және тұрақты экономикасы бар демократикалық, тәуелсіз, егемен мемлекет. Бүгін Қазақстан өзі, өзінің міндеттері мен мақсаттары туралы тайсалмай мәлімдейді. Еліміздің басында отырған ұлы тұлғаларымыз шын мәнінде ақылды, шебер саясатшы, стратег және нағыз патриот болып табылады. Тұңғыш президентіміз Нұрсұлтан Әбішұлының Назарбаевтың арқасында біз тұрақтылық пен өркендеуге қол жеткіздік. Тәуелсіз алғаннан соң экономика, ғылым, мәдениет дами бастады. Тәуелсіздік кезінде мықты мемлекет пен ең динамикалық экономиканың бірін құрдық, адамдардың өмір сүру деңгейін көтердік. Еліміз көп ұлтты, бұл біздің тағы бір артықшылығымыз, себебі біз – біртұтаспыз, бізді Отанымыз, достық, құрмет, өзара көмек, сүйіспеншілік біріктіреді. Соңғы кездері Қазақстанның халықаралық аренаның барлық қызмет салаларында орнықты орны бар. Біз спортта, экономикада табысқа жеттік, елімізде бейбітшілік пен келісім орнады. Мемлекетіміз саяси және мәдени өмірдің орталығына айналуда [12, 28-б.].

Түркілік рухани дәстүрдің құндылықтық мазмұнын зерделеу қазіргі таңдағы гуманитаристикада жалғасын табуда. Оның сұранысқа ие болуы өткеннің мұрасы замандастарымыз үшін өзекті болуымен, біздің қазіргі кезеңіміз өткеннің мәдениетімен тығыз байланысты болуымен астасып жатады. «Қазақстан-2050» Стратегиясы біздің қазіргі кезеңіміз бен біздің өткенімізді байланыстырушы дамудың магистралды векторды анықтады, өткеннің дауысының камертонын қазіргінің симфониясымен байланыстырды. Оның негізгі ұстанымдары – мәдени мұраға деген ұқыптылықпен қараушылық, мәдени байлығымызды көбейту, дәстүр мен мәдениетті ұлттың генетикалық коды ретінде түсіну – осының барлығы Қазақстан мемлекетінің мәдени саясатын айшықтайтын белгілерге айналды және сонымен қатар оның өткеннің рухани және материалдық мәдениетіне қатынасының мәні мен мазмұнын анықтады. Қазіргі жағдайдағы түркітілдес елдердегі сұхбат тарихи тәжірибеге сүйене отырып қарастырсақ мәдени диалог ретіндегі болашағы үлкен, өйткені түркілік әлемнің мәдени парадигмасында негізгі рухани бастаулар бар – олар түркі тілдері мен

түркілік дәстүрлер. Түркі әлемінің зияткерлік әлеуеті зор, ол жалпыәлемдік мәдени кеңістікте жүзеге асуда және ол әлемнің мәдениетке түркілердің қосқан үлесі қомақты болғанына қарамастан өзінің жалғасын табуда.

Әл-Фарабидің ғылыми мұрасының жаңа қырларын анықтау, оның шығармаларынан жаңа тұжырымдарды қалыптастыру бізді объективті бағалап, еліміздің болашағын дұрыс ойластыруға мүмкіндік береді. Әл-Фарабидің «Қайырымды қала тұрғындары» және көшбасшы идеясы туралы доктринасы – қазіргі қазақстандық қоғамның трансформациялануының рухани жаңару тұжырымдамасының негізі. Мемлекет басшысының «Болашаққа көзқарас: қоғамдық сананы модернизациялау» атты мақаласында, өзіңізді өзгерте білу, өзгеріп отыратын жағдайларға бейімделу, жаңа дәуірдің ең жақсы нәтижесін алу маңызды. Осылайша, Үшінші модернизацияның заманауи міндеттеріне сәйкес Әл-Фараби идеялары сөзсіз болып табылады.

Қорытынды

Сонымен, Қоғамның әлеуметтік құрылымының әркелкілігі және оны реттеу арқылы бақытты қоғам орнату мәселесі ортағасырлық ойшылдардың үнемі назарында болған. Солардың арасында бұл мәселені ғылыми пайымдауда әл-Фарабидің тұжырымдары ерекше ден қоюға лайық. Белгілі ғалым Ә. Нысанбаевтың: «Дүниеде барша жақсылық та, жамандық атаулы да адам қолынан жасалынып келеді. Әлемдік ауқымда алып қарасаңыз да, жеке ұлттың тарихы шеңберінде алып байқасаңыз да солай. Кез-келген қоғамның өсуі немесе өшуі ондағы адамдардың парасаты мен істеген істеріне байланысты болып келеді» [13, 41-б.], – деген тұжырымы мәселенің маңызын барынша кең ауқымда қарастырады.

Әл-Фараби өз зерттеулерінде адамдар арасындағы байланыстарды талдауда одан әрі тереңдей түседі. Адамның адамды билеуі өзгелерге билік жүргізуі ниетінен туындайды. Бұндай жағдайда адамдардың қатынасы бір-бірімен тең, сыйластық пен құрметке емес, жеңімпаз – бағынышты қағидасына құрылады. Кімнің қаруы және қара күші мығым болса ол өзіне әлдекімді бағындырады және оның күшімен өзгені немесе адамдар тобын бағындырады, ақыр соңында оның қол астына әрқайсысы белгілі бір қызмет атқаратын белгілі бір көлемдегі көмекшілер тобы жиылады: қол астына көмекшілердің жеткілікті мөлшері жиналған соң оларды өзінің орынсыз тілектерін іске асыратын құралға айналдырады. Әл-Фарабидің бұл тұжырымы ортағасырлық қоғамдағы деспоттық биліктің орнығуының әлеуметтік тетігін тап басып әйгілеп отыр деп білеміз.

Жалпы айтқанда, әл-Фараби өз шығармаларында адамның қоғамдағы басты рөлін көрсетті. Өз еңбектерінде, жоғары мұраттарды білдіретін қоғамның қандай болу керектігін анықтады. Мемлекет туралы және оны дұрыс басқару туралы, қоғамдағы заң шығару қызметі туралы, мемлекеттік құрылымға принциптерді аудару алатын билеушінің жоғары миссиясы туралы әл-Фарабидің идеялары қазіргі таңда Қазақстанның нақты тарихында өзекті болып отыр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Антикалық философия [Электрондық ресурс]. URL: <http://www.sesiya.ru/staty/filosofiya/921-antikalyik-filosofiya/>
2. Аль-Фараби. Философские трактаты. – А.: Наука, 1972. – 429 с.
3. Аль-Фараби. Историко-философские трактаты. – А.: Наука, 1985. – 624 с.
4. Sagikyzy A., Satershinov B.M., Moldagaliyev B.Ye., Smagulov M.N. Synthesis of traditional and islamic values in Kazakhstan (245.4 kB) // European Journal of Science and Theology. – 2015.

5. Азербайев А.Д. Онтологическое единство нравственности и политики в философии аль-Фараби: Диссертация на соискание степени доктора философии (PhD). – Астана, 2017. – 150 с.
6. Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. – Алма-Ата: Наука, 1973. – 400 с.
7. Гаипов З.С., Жандосова Ш.М. Саяси ілімдер тарихы: Оқу құралы / З.К. Шәукенова мен С.Е. Нұрмұратовтың жалпы редакциясымен. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2015. – 192 б.
8. Момынқұлов Ж.Б. Әл-Фарабидің дүниетанымындағы діннің алатын орны. Философия ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2009. – 151 б.
9. Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. – Алматы: Ғылым, 1973. – 395 б.
10. Есім Ғ. Шәкәрім сауалдары төңірегінде // Абай. – 1998. – №2. – Б. 9–14.
11. Есім Ғ. Заман өткен сайын адамның адамшылығы түзеліп бара ма, бұзылып бара жатыр ма? // Абай. – 1999. – №4. – Б. 1–7.
12. Назарбаев Н.А. Бауырларымызға құшағымыз ашық (Дүние жүзі қазақтары құрылтайының 1992 ж. 1 қазандағы салтанатты мәжілісіндегі сөзі) // Тәуелсіздігіміздің бес жылы. – Алматы: Қазақстан, 1996. – Б. 27–32.
13. Нысанбаев Ә. Адам және ашық қоғам. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998. – 160 б.

REFERENCES:

1. Antikalyq filosofiya [Elektronnyk, resurs]. URL <http://www.sesiya.ru/staty/filosofiya/921-antikalyik,-filosofiya/>
2. Al-Farabi. Filosofskiye traktaty. – A.: Nauka, 1972. – 429 s. [in Russian]
3. Al-Farabi. Istoriko-filosofskiye traktaty. – A.: Nauka, 1985. – 624 s. [in Russian]
4. Sagikyzy A., Satershinov B.M., Moldagaliyev B.Ye., Smagulov M.N. Synthesis of traditional and islamic values in Kazakhstan (245.4 kB) // European Journal of Science and Theology. – 2015. [in English]
5. Azerbayev A.D. Ontologicheskoye yedinstvo nrvstvennosti i politiki v filosofii al'-Farabi: Dissertasiia na soiskanie stepeni doktora filosofii (PhD). – Astana, 2017. – 150 s. [in Russian]
6. Al-Farabi. Sotsialno-eticheskiye traktaty. – Alma-Ata: Nauka, 1973. – 400 s. [in Russian]
7. Gaipov Z.S., Jandosova Sh.M. Sayasi ilimler tarihy: Oqu quraly / Z.K. Shaukenova men S.E. Nurmuratovtyn jalpy redaksiyasymen. – Almaty: QR BGM GK Filosofiya, sayasattanu jane dintanu instituty, 2015. – 192 b. [in Kazakh]
8. Momyñqūlov J.B. Al-Farabidin dunietanymyndagy dinnin alatyn orny. Filosofiya gylymdarynyn kandidaty gylymi darejesin alu ushin daiyndalghan dissertasiya. – Almaty, 2009. – 151 b. [in Kazakh]
9. Al-Farabi. Filosofiyalyq traktattar. – Almaty: Gylym, 1973. – 395 b. [in Kazakh]
10. Yesim G. Shakarim saualdary tonireginde // Abay. – Almaty, 1998. – №2. – B. 9–14. [in Kazakh]
11. Yesim G. Zaman otken sayyn adamnyn adamshylygy tuzelip bara ma, buzylyp bara zhatyr ma? // Abay. – Almaty: 1999. – №4. – B. 1–7. [in Kazakh]
12. Nazarbaev N.A. Bauyrlarymyzga qushagymyz ashyq (Dunie juzi qazaqtary quryltainyn 1992 j. 1 qazandagy saltanatty majilisindegi sozi) // Tauelsizdigimizdin bes jyly. – Almaty: Qazaqstan, 1996. – B. 27–32. [in Kazakh]
13. Nysanbayev A. Adam jane ashyq qogam. – Almaty: Qazaq ensiklopediyasy, 1998. – 160 b. [in Kazakh]

УДК 94; 211.5 (091)

<https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.578>**А. ФАРХАДОВ****доктор, Национальный музей истории Азербайджана
(Азербайджан, г. Баку), e-mail: ali_farhadov@yahoo.com***ИЗ ИСТОРИИ РЕЛИГИОЗНЫХ РЕФОРМ В ИСЛАМСКОМ МИРЕ
(конец XIX–начало XX вв.)**

Аннотация. Статья посвящена истории религиозных реформ в исламском мире. Цель реформы исламского мышления в возвращении к корням, Корану, очищение религии от ереси, и позднее внедренных в нее неверных элементов. Исламские законы и образ жизни вне их пределов должны быть открыты для нового, поскольку особенностью ислама является новизна религии для каждого времени. По мнению мусульманских реформистов, обновление, в первую очередь, должно произойти в исламском мышлении.

В Азербайджане как основных представителей религиозного реформизма можно назвать бакинского богослова аль-Бакуви, А. Агаоглу и др.

Иранский теолог Дж. Афгани, муфтий Египта М. Абдух, индийско-пакистанский поэт Игбал и турецкий поэт М.А. Эрсой, Пакистанский исламовед Ф. Рахман, иранский социолог А. Шариати, турецкие богословы С. Атеш, Я.Н. Озтурк и др. являются основными представителями религиозного реформизма в исламском мире.

Эти мыслители, критикуя лжерелигиозных деятелей, указывали, что истинным источником религии является только Коран и призывали мусульман изучать религию исключительно по нему.

Ключевые слова: ислам, Азербайджан, модернизм, реформаторство, культура.

А. Фархадов*доктор, Әзірбайжан тарихы ұлттық мұражайы
(Әзірбайжан, Баку қ.), e-mail: ali_farhadov@yahoo.com***Ислам әлеміндегі діни реформалар тарихынан
(XIX ғ. соңы–XX ғ. басы)**

Андатпа. Мақала ислам әлеміндегі діни реформалар тарихына арналған. Исламдық ойлауды реформалаудың мақсаты – тамырларға, Құранға оралу, дінді бидғаттан, кейінірек оған енгізілген дұрыс емес элементтерден тазарту. Ислам заңдары мен олардан тыс өмір салты жаңаға ашық болуы керек, өйткені исламның ерекшелігі – діннің әр уақыттағы жаңалығы. Мұсылман реформаторларының пікірінше, жаңару, ең алдымен, исламдық ойлауда болуы керек. Әзірбайжанда діни реформизмнің негізгі өкілдері ретінде Баку теологы әл-Бакуви, А. Агаоглу және басқаларды атауға болады.

* **Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Фархадов А. Из истории религиозных реформ в исламском мире (конец XIX–начало XX вв.) // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2021. – №2 (120). – Б. 19–26. <https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.578>

* **Cite us correctly:**

Farhadov A. Iz istorii religioznych reform v islamskom mire (konec XIX–nachalo XX vv.) [From the History of Religious Reforms in the Islamic World (late XIX–early XX Centuries)] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2021. – №2 (120). – B. 19–26. <https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.578>

Ирандық теолог Дж. Афгани, Египеттің мүфтиі М. Абдух, үнді-пәкістандық ақын Игбал және түрік ақыны М.А. Әрсой, пәкістандық исламтанушы Ф. Рахман, иран социологы А. Шариати, түрік теологтары С. Атеш, Я.Н. Өзтүрік және басқалары ислам әлеміндегі діни реформизмнің негізгі өкілдері болып табылады.

Бұл ойшылдар жалған діни қайраткерлерді сынап отырып, діннің шынайы қайнар көзі тек Құран екенін көрсетіп, мұсылмандарды дінді тек сол діннен үйренуге шақырды.

Кілт сөздер: ислам, Әзірбайжан, модернизм, реформизм, мәдениет.

A. Farhadov

*Doctor, National Museum of History of Azerbaijan
(Azerbaijan, Baku), e-mail: ali_farhadov@yahoo.com*

From the History of Religious Reforms in the Islamic World (late XIX–early XX Centuries)

Abstract. The article is devoted to the history of religious reforms in the Islamic world. The goal of the reform of Islamic thinking is to return to the roots, the Koran, to cleanse the religion of heresy, and later the incorrect elements introduced into it. Islamic laws and the way of life outside of them should be open to the new, since the peculiarity of Islam is the newness of religion for every time. According to the Muslim reformists, the renewal, first of all, must occur in Islamic thinking.

In Azerbaijan, the main representatives of religious reformism are the Baku theologian Al-Bakuvî, A. Agaoglu and others.

Iranian theologian J. Afgani, mufti of Egypt M. Abduh, Indian-Pakistani poet Iqbal and Turkish poet M.A. Ersoy, Pakistani Islamic scholar F. Rahman, Iranian sociologist A. Shariati, Turkish theologians S. Atesh, Y.N. Ozturk and others are the main representatives of the religious reformism in the Islamic world.

These thinkers, criticizing pseudo-religious figures, pointed out that the true source of religion is only the Koran and called on Muslims to study religion exclusively from it.

Keywords: Islam, Azerbaijan, modernism, reformism, culture.

Вступление

Одной из основных проблем, стоящих перед исламоведом и молодыми исследователями, это ислам и модернизм и вопросы реформизма в исламе. В этой связи, в первую очередь, необходимо правильно изучать мусульманскую религию и философию, выявлять сходство и различия между Кораном и исламской мыслью, особому исследованию следует подвергать причины антирелигиозной деятельности в Европе и реакция на это исламского мышления.

Модернистское течение, являющееся продуктом западного мышления, оказало влияние на исламский мир. Это влияние стало результатом связей мусульман с Западом. Целью Возрождения и движения религиозных реформ в Европе, ставших реакцией на господство римско-католической церкви, было подчинение церкви государству, замена считающихся непоколебимыми христианских догм взглядами греко-римской философии, поскольку христианство в Европе было препятствием на пути научного прогресса. Нанеся поражение христианству, Европа сделала шаг на пути культурного развития и по законам времени подчиняет в экономическом, политическом, военном и культурном смысле мусульманский мир, неспособный модернизироваться.

Из истории религиозных реформ в исламском мире

Исламский мир в подражание Западу стал полностью усваивать европейскую философию, технику, науку, право и культуру, считая ислам помехой на пути своего развития. И даже как видно на примере Турции, в 1923–24 гг. создавшей республику западного типа, упразднив халифат, поставил модель светского государства выше шариата.

По мере течения данных процессов возникла срочная потребность нового возрождения исламского мира. Исходя из этого, некоторые мусульманские интеллигенты выдвинули идею неправомерности сравнения ислама с христианством. Например, иранский социолог и историк религии Али Шариати (у. 1977) говорит следующее: *«Наши интеллигент, погружившись в поисках истины в научно-исторические изыскания, не хотят потрудиться познать свою религию, культуру и самого себя. Он повторяет то же, что делает Запад. Исследования и выводы Запада в отношении своей культуры, религии и истории он вслепую применяет к своей культуре, религии и истории. Западную враждебность к христианству он переносит на враждебность к исламу»* [13, с. 147].

На самом деле, в отличии от средневековой Европы исламский мир того времени переживал расцвет науки и культуры. Исламские ученые, философы этого периода – Кинди, Фараби, ибн Сина, ибн Рушд, аль-Бируни, Кордовский университет в Испании сыграли незаменимую роль в европейском Возрождении. Запрещенная в Европе и забытая греческая философия именно благодаря переводческой деятельности в исламском мире и произведениям мусульманских ученых вновь стала известна европейцам. Если на сегодняшний день мусульманский мир стал отсталым, то причина этого кроется не в исламе, а в ошибочном восприятии мусульманами религии. Ислам следует не отвергать, а избавлять его от вредных элементов и предрассудков. Это движение вошло в историю под названием исламский модернизм, религиозный реформизм и обновление.

Цель реформы исламского мышления в возвращении к корням, Корану, очищение религии от ереси, и позднее внедренных в нее неверных элементов. Фундаментальные основы веры и установленные обряды неизменны и не являются предметом обновления. Исламские законы и образ жизни вне их пределов должны быть открыты для нового, поскольку особенностью ислама является новизна религии для каждого времени. По мнению мусульманских модернистов, обновление, в первую очередь, должно произойти в исламском мышлении.

Первым истинным представителем исламского модернизма был Иранский теолог из Южного Азербайджана Джамалэддин Афгани (1839 – 1897). Хотя он и не выдвинул особых философских идей в области исламского модернизма, но выступил с рядом инициатив по внедрению в программы обучения философии и научных дисциплин, проведению реформ в сфере образования и политики. Целью Афгани было усиление исламского мира перед Западом посредством данных реформ. Афгани, защищая идею отсутствия противоречий между исламом и светской наукой, вел также борьбу за политическую и юридическую независимость мусульманского мира от внешних завоевателей [7, с. 301]. Афгани отстаивал идеи единства мусульман мира (панисламизма) и народности, конституционной формы правления [7, 315-316].

Его единомышленник муфтий Египта Мухаммед Абдух (у. 1905) указывал следующие пути обновления религиозного мышления: *«1) избавление религиозного мышления от подражательства ; 2) религиозное восприятие как у первых мусульман; 3) подчинение велениям разума; 4) соответствие религии и интеллекта; 5) опора на Коран и сунну в религиозном понятии»* [8, с. 334-337]. М. Абдух не признавал существования в исламе духовного сословия, на подобии христианства. По его мнению, правление должно быть не религиозным, а светским [8, с. 242-243]. В отличии от суннитского толка ислама он отрицал, что предопределение довлеет над человеком [8, с. 343-244]. После Абдуха продолжателем

исламского модернизма стал его ученик сириец Рашид Рза (у. 1935). Философия Рашида Рзы на метод предшествующего мышления близкий к вахабизму [7, с. 311].

Великий индийско-пакистанский поэт Игбал (у. 1938) является одним из видных представителей исламского модернизма. Самыми крупными его произведениями являются «Возрождение религиозного мышления в исламе» и «Джавиднаме». Игбал считал истинным исламом лишь религию, привнесенную пророком Мухаммедом и основанную на Коране. По мнению Игбала, связь исламского мира с прошлым основано на отходе от единобожия. Исламский мир, обожествляя традиции и обычаи, противопоставил их божественному слову и разуму, что привело его к разочарованию [10, с. 241]. Игбал утверждает, что по Корану ислам это религия для человека, а реальный ислам направлен против него. Он говорит: *«Цель Корана и деяния мусульман различны. У них в душе огонь не горит и в сердце Мустафа не живет»* [10, с. 247]. Ислам превратился в религию обычаев и традиций. Имам мазхаба и шейх тариката превращаются в идолов: *«Становишься пленником муллы, не живешь мудростью Корана. Твоя связь с Кораном ограничивается лишь прочтением Ясина для мирного упокоения»* [10, с. 247]. По мысли Игбала, мусульмане испытывают четыре больших несчастья: *«1) экономическую; 2) политическую эксплуатацию; а также эксплуатацию по 3) тарикату и 4) шарияту»* [10, с. 250].

Критикуя ложные религиозные представления, Игбал говорит: *«Поклоняешься гробнице, усыпальнице. Настолько привык к рабству, что даже признал над собой господство придорожных камней... Несчастлива та религия, что обманывает тебя. Можно ли эту пиллюлю волшебства и чародейства назвать религией?»* [10, с. 244-245]. Игбал под личиной муллы следующим образом критикует лжерелигиозных деятелей: *«Рай для муллы это вино, гуриш, пицца и сон, что не имеет отношение к религии пророка [10, 255]. И эти лжерелигиозные деятели во все времена пытались поставить преграду перед истинными мусульманскими учеными, обвиняя их в кознях»* [10, с. 239].

Новые пояснения по поводу религиозного реформизма есть и Али Шариати. Данные пояснения можно видеть в его произведениях «Религия против религии», «Шиизм Али, шиизм Сефевидов». А. Шариати указывает, что во все времена шла межрелигиозная борьба, происходящего ныне столкновения атеизма с религией прежде не было. Против пророков Мусы, Иисуса, Мухаммеда ранее выступали лишь лжерелигиозные деятели [12, с. 14]. А. Шариати искаженные религиозные представления считал многобожием, поскольку выражающие их люди на самом деле поклоняются власти, богатству и личной выгоде [12, с. 23]; *«В истории мы видим постоянную борьбу между многобожием и единобожием. Многобожие, потерпев поражение, меняет личину. Например, после покорения Мекки потомки Амавитов, потерявших власть и вынужденных принять ислам, впоследствии отомстили людям Писания из рода мусульманского пророка Мухаммеда»* [12, с. 30]. А. Шариати считает это скрытым многобожием; *«Поскольку внешне они служат единому богу, но их истинным божеством является собственная выгода. Со скрытым многобожием трудно бороться, так как оно выступает от имени Аллаха и его пророка. Даже имам Али и имам Гусейн потерпели от него поражение»* [12, с. 50]; *«Религиозные понятия внушающие страх и угнетение – порождение этого многобожия»* [12, с. 31]. Религиозные деятели-многобожники, не желая просвещения людей, пытаются скрыть от народа и истинную веру и его источник – Коран. Они ставят посредников между Аллахом и народом – имамов, шейхов, правителей и т. д. Их целью является защита своей власти и личной выгоды.

Пакистанский исламовед Фазлур Рахман (у. 1988) считается одним из крупнейших представителей исламского модернизма. Самое значительное его произведение на эту тему называется «Ислам». Ф. Рахман указывает, мусульманские ученые зачастую безразличны к истинам Корана, выражающим ясное мировоззрение. Например, один из великих имамов суннитского течения – Ашари (у. 936) с целью показать превосходства мощи Аллаха отверг человеческую волю и причинно-следственную связь. По мнению Ф. Рахмана, представители

классической мусульманской философии находятся под влиянием греческой философии, а не Корана, суфии же отказавшись от философии разума, стали препятствием для развития научного мировоззрения. Он отмечал, что исламское право также подпало под влияние традиционализма и совсем не отражает целостность ислама [7, с. XXX].

Ф. Рахман различает ислам коранический и ислам исторический. Коранический ислам – это религия, ниспосланная Господом посредством Корана, исторический ислам, лишь восприятие этой религии предшествующими поколениями [7, XXXVIII]. Считая себя «кораническим мусульманином», Ф. Рахман выдвигает условие опоры исламского мышления только на Коран [7, с. XXXIII], настаивает на процеживании событий через сито научности и исторической роли [7, с. 349]. По мнению Ф. Рахмана, для правильного понимания ислама следует преподавать религиозные и светские науки вместе [7, с. 42].

Одним из основных представителей религиозного модернизма, коранического ислама в Турции в начале XX в. был поэт Мехмет Акиф Эрсой (у. 1936 г.). Говоря, что «от ислама осталось только название» [11, с. 182], Мехмет Акиф утверждает: «Если целью ислама является Коран, то мы вынуждены сказать, что ныне никакого ислама нет. Поскольку Коран сегодня поднялся в небеса, земной ислам не имеет с ним связи» [11, с. 40].

Автор строк:

*«Ссылаясь на Наби, тысячи лживых слов сказал,
Уничтожил религию и веру, создал новую религию», –*

Акиф в своем шедевре «Сафахат» («Страницы») описал лжерелигиозных деятелей и указал ущерб, нанесенный исламу их фальсификациями [10, с. 248].

Движение исламского модернизма в Турции достигло совершенства в наши дни. Богословы, мыслители Сулейман Атеш, Яшар Нури Озтурк и др. являются основными представителями религиозного модернизма и реформизма. Декан богословского факультета Стамбульского Университета Я. Н. Озтурк утверждая, что Коран находится под охраной самого Аллаха, говорит о том, что все не находящее в нем подтверждение не является исламским.

По мнению Озтурка, высказавшего мысль, что «ислам – это Коран» [10, с. 40], у исламского мышления есть только одна проблема – установление преграды между Кораном и мусульманами. Речь идет о следующих преградах – толк, секта, обычаи и традиции [11, с. 206–207]. Нужно избавляться от этого. Озтурк заявляет, что пророк считал лицемерие, двуличие, эксплуатацию народа «скрытым многобожием» и таких людей настигнет божий гнев [11, с. 66]. Озтурк подчеркнул, что для оживления исламского духа требуются новые научные разработки [11, с. 57]. Его произведения «На пути понимания Корана», «Ислам по Корану» и др. посвящены этому вопросу.

Бывший руководитель управления религиозных дел Турецкой Республики Сулейман Атеш в своих произведениях («Энциклопедия Корана», «Возвышенное изложение современного Корана» и др.) также защищал понятие религии, основанное на Коране, говорил, что «ислам это покорность лишь Аллаху, только Его признание божеством, неприятие других богов» [3]. С. Атеш, разоблачая лжерелигиозных деятелей, их суждения и сектантство, утверждает: «сектантские группы вознамерились по возможности усилиться, объединить побольше людей. С этой целью они лживыми, бессмысленными, не имеющими к Корану словами обманывают людей, лишают их разума и денег. Прикрываясь исламом, наносят ему удар. Фальшивыми делами нарушают принципы Корана, клеветают на пророка, склоняются к идолопоклонству... Хотя пророк сказал: «я принес вам книгу Господа. Пока вы будете держаться за нее, не уклонитесь с верного пути» [3].

Из истории религиозных реформ в Азербайджане

В Азербайджане в конце XIX века и в начале XX века, как основных представителей религиозного реформизма можно назвать М.Ф. Ахундов, бакинского казия Мир Мухаммеда Керима аль-Бакуви (у. 1938), Ахунда Мирзу Абу Тураба Ахунзаде (у. 1910), Ахмеда

Агаоглу (у. 1939). Произведения «Кашфуль-хагаиг» («Открытие истины»), аль-Бакуви, изданное в Тифлисе в 1904-ом г., «Причины разногласий в исламе» Ахунда Мирзы Абу Тураба Ахундзаде, «Ислам и ахунд» и другие статьи Ахмеда Агаоглу можно считать фундаментальными работами по теме религиозного реформизма и просвещения.

Некоторые мыслители, вроде Азербайджанский философ М.Ф. Ахундова, причины поражений испытываемых исламским миром тоже видели в религии и верили, что если он по примеру Европы, приобщившейся к прогрессу, отказавшись от христианства, отбросит ислам, то сможет подняться до уровня европейских народов. Например, М.Ф. Ахундов в «Письмах Камалуддовле» от имени последнего, обвиняя в бедах иранского народа арабов, говорит следующее: *«Сейчас в мире нет более отсталого и несчастного народа, чем арабы. Так почему же исламская религия не способствует их счастью?.. По всей видимости, исламские поверья оставили этих бедняг позади цивилизованных племен»* [2, с. 205].

Турецкий поэт Зия Паша (у. 1880) выразил эту мысль так:

«В нечестивом краю везде дворцы увидел я,

Исламские страны обойдя, встретил лишь развалины» [7, с. XXI].

В фондах библиотеки Национальный Музей Истории Азербайджана хранятся изложение Корана под названием «Кешфуль-хагаиг» («Открытие истины»), автором которого является Мир Мухаммед Керим аль-Бакуви (1853–1938), исторический роман египетского арабского писателя Джорджи Зейдана (1861–1914) «Азрайи-Курейши» («Курейшитская девственница») и т.д.

Аль-Бакуви выступал против любых предрассудков, искажений коранических идей под какими бы предложениями они не преподносились. Ключ ко всем проблемам мусульманского общества он видел только в правильном понимании священной книги. Также в данном основном труде Мир Мухаммеда Керима аль-Бакуви выявлены корни бед мусульманского мира, которые актуальны по сей день, озвучены идеи единства религии и разума, а также говорится об облагораживающем влиянии на человека науки и культуры.

Творчество видного представителя азербайджанской интеллигенции Ахмеда Агаоглу, жившего в XIX–начале XX века, носило исламский характер и сыграло незаменимую роль в избавлении азербайджанцев от предрассудков и невежества и вступлении их в семью прогрессивных народов. Эти мыслители, критикуя лжерелигиозных деятелей, указывали, что истинным источником религии является только Коран и призывали мусульман изучать религию исключительно по нему. Например, аль-Бакуви говорит: *«Эй, мусульмане, истинный мусульманин должен свое вероисповедание черпать из священного Корана. Любое слово, противоречащее Корану, надо отбрасывать в сторону. Отказ от написанного в Коране и подчинение лживым изречениям не присуще исламу»* [6, с. 80]. Произведение аль-Бакуви «Кашфуль-хагаиг» финансировал и опубликовал известный меценат, миллионер Гаджи Зейналабин Тагиев.

Г.З. Тагиев опубликовал, финансировал и газета «Ишиг». Поскольку газета издавалась в исламском обществе, она прежде всего преследовала цель обучить женщин их религии с точки зрения исламского просвещения и объяснить им какие права эта религия им предоставляет. Именно в тот период возникла потребность в женской печати, обращающейся исключительно к женщинам, выходящей из-под их пера и ставящей их проблемы. Первый шаг в этом направлении сделала именно газета «Ишиг». Редактор газета был Хадиджа Алибекова и она боролась с суевериями. Журнал «Фиюзат» также финансировал известный меценат, миллионер Гаджи Зейналабин Тагиев. Редактор журнала Али-бек Гусейнзаде пропагандировал религиозное и светское просвещение на страницах журнала.

Известный теолог Абу Тураб Ахундзаде также отстаивая это мнение, указывает на то, что фальшивые деяния сеют раздор между мусульманами [9, с. 435]. Прогрессивные духовные лица своего времени заявляли, что распространенные среди шиитов обычаи

разбивания головы и сечения цепями отсутствуют в исламе и Коране и те, кто этим занимаются – совершают грех [4, с. 354].

Ахмед Агаоглу, как один из исламских интеллигентов того времени тоже пропагандировал подобные идеи мусульманского просвещения. В статье «Ислам и ахунд» он, критикуя некоторых лжерелигиозных деятелей своего времени, говорит: *«Почему сегодня насмешливым, плутоватым, собирающим вокруг себя последователей ахундам выгодно, чтобы Коран был в моде? Слово Аллаха нельзя словно хадис и сказание превратить в лезвие цирюльника и брить людям головы. Поэтому, подобные ахунды лишают Коран блеска, пытаясь любым путем отдалить народ от него...Господин ахунд, ведь истинная цель этих уговоров, удалить народ от Корана, держать его в невежестве и нанести ущерб религии»* [1, с. 37-38]; *«и после этого вы претендуете на то, что являетесь служителем ислама и шариата. Побойтесь бога! Постыдитесь пророка! Не торгуйте шариатом, чтобы понравиться богачам!»* [1, с. 42-44].

В конце XIX–начале XX вв. Азербайджан и Баку превратился в один из наиболее развитых центров Российской империи. Проведенные в эти годы в России реформы привели к формированию в обществе новой социальной прослойки – предпринимателей. Во время отсутствия национального государства на предпринимателей легла важная обязанность по развитию культуры и азербайджанские интеллигенты возлагали на них большие надежды в этой сфере. Известный теолог Мир Мухаммед Керим аль-Бакуви так писал об этом: *«В современный период победы завоевываются не с оружием в руках, убивая и умирая, а с помощью богатства. Это настоящая военная победа и наибольшая польза приобретается таким образом»* [6, с. 122].

По мнению аль-Бакуви, по этой причине богатые люди должны понять важность полезных дел и благотворительности. Поэтому во все времена богатые люди в соответствующих условиях должны строить необходимые мусульманам учреждения. Важно, чтобы они считали их священными и от души тратили на них средства, что ведет к национальному возрождению. Первым условием человечности и совестливости является стремления избавить детей народа от нищеты и невежества, строительстве школ для наполнения их светом науки, проявление отеческой заботы к мусульманским детям, чтобы они всегда могли найти спасение. Прогресс иных наций стало возможным благодаря стараниям их богатых людей и расходованию ими своего состояния на этом пути. Упадок же мусульман является следствием жадности их состоятельных людей [6, с. 83–84].

Азербайджанские интеллигенты именно с помощью предпринимателей старались открывать школы, создавать общества, издавать газеты, журналы и труды на национальном языке. В этот период существовали миллионеры-нефтепромышленники оказывавшие большую финансовую помощь этой деятельности, хотя их и было немного. В их числе можно указать Гаджи Зейналабдина Тагиева и др.

7 октября 1901-го года на средства Тагиева была открыта первая русско-мусульманская школа имени супруги российского императора, императрицы Александры Федоровны, более известная как тагиевская школа для девочек. Конечно же, большую роль в открытии этой школы большую роль сыграли самые прогрессивные азербайджанские теологи и интеллигенты, находившиеся в его окружении. Ученые-теологи Абу Тураб Ахундзаде, Мир Мухаммед Керим аль-Бакуви несмотря на угрозу убийства и поджога их домов невежественной толпой, объединились вокруг Тагиева ради этой достойной цели. Бакинский кадий выступая на открытии школы, поздравил всех с этим событием, высказав мысль, что нужна каждому мусульманину, и мужчине, и женщине.

Результаты

К большому сожалению, эти прогрессивные интеллигенты, религиозные деятели не были правильно поняты в свое время, подвергались давлению правительства, либо

религиозных деятелей, думающих лишь о наживе. Например, Ахмед Агаоглу по этой причине в 1909 году вынужден был, покинув Азербайджан, бежать в Турцию. Жизнь таких прогрессивных духовных лиц как аль-Бакуви, Абу Тураб Ахундзаде подверглась угрозе, когда их дома были подожжены [5, с. 15].

Многие упомянутые нами и неназванные религиозные ученые-реформаторы зачастую обвинялись в нарушении религиозных норм и интриганстве [10, с. 239]. Несмотря на все эти опасности, эти мыслители реформаторы отмечали значимость нового обращения к Корану для оживления застоявшегося исламского мышления, считали важным критиковать понятие исторического ислама и проводить реформы с целью правильного понимания ислама, постоянно боролись против предрассудков и фальшивых религиозных идеалов. Они надеялись, что благодаря этому исламский мир преодолет отсталость и гнет последних веков и мусульмане вернуться к своему славному прошлому.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ / REFERENCES

1. Ağaoğlu Ə. Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2007. – 502 s. [in Azerbaijani]
2. Axundov M.F. Bədii və fəlsəfi əsərləri. – Bakı: Yazıçı nəşriyyatı, 1987. – 325 s. [in Azerbaijani]
3. Ateş S. Ben size Allah`ın kitabını bırakıyorum // Vatan, 2011. № 4. - s. 6. [in Azerbaijani]
4. “Baş kəsmək” // Molla Nəsrəddin: 10 cildə. – Bakı: Azərənəşr, 1996. I cild. – 712 s. [in Azerbaijani]
5. Cəfərov M. Quranın ilk təfsiri // Zaman, 1999. № 9. - s. 6–7. [in Azerbaijani]
6. Əl-Bakuvi M.M.K. Kəşfül-həqaiq: 3 cildə. – Tiflis: Kaspi Buxariyyə nəşriyyatı, 1904. I cild. – 563 s. [in Azerbaijani]
7. Rahman F. İslam. – İstanbul: Selçuk Yayınları, 1993. – 402 s. [in Turkish]
8. Huriye T. Farabi`den Abduh`a siyasi düşünce. – İstanbul: İz yayınları, 2012. – 415 s. [in Turkish]
9. “Uydurma hədislər” // Molla Nəsrəddin: 10 cildə. – Bakı: Azərənəşr, 1996. I cild. – 712 s. [in Azerbaijani]
10. Öztürk Y.N. Hak ve aşk şehidi Hallaç Mansur ve eseri. – İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 1996. – 205 s. [in Turkish]
11. Öztürk Y.N. Kur`an`ı anlamaya doğru. – İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 1993. – 304 s. [in Turkish]
12. Şeriati A. Dine karşı din. – İstanbul: İşaret Yayınları, 1990. – 207 s. [in Turkish]
2. Şeriati A. Biz ve İkbal. – İstanbul: Bir Yayınları, 1988. – 312 s. [in Turkish]

UDC 008: 316.722; IRSTI 13.11.47
<https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.579>**R. ONALBAYKIZI¹✉, M. ISSAEV²***¹Lecturer of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: raya.onalbay@ayu.edu.kz²PhD, Senior Lecturer of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: mukhtar.issayev@ayu.edu.kz**THE ROLE OF NATIONAL TRADITIONS IN FORMING THE SPIRITUAL
CULTURE OF TODAY'S YOUTH**

Abstract. The article considers the importance of forming in the minds of young people their own views on national culture in order to revive our spiritual values, while preserving national traditions. The ethical principles and directions of the great Kazakh Abai, who showed the way to humanity to future generations, are also analyzed in detail. In other words, it is clear that the poems and philosophical sayings of the Kazakh people are one of the main values for today's generation. The article also aims to inculcate in the minds of young people in today's rapidly evolving society of technology, without losing the value of our national traditions for the younger generation, supplementing them with modern changes.

It is obvious that the main feature that defines the unique identity and destiny of any nation is its national traditions and culture. And culture is the face, the spiritual essence, the soul, the mind and the intellect of a nation. Therefore, in order for the Kazakh nation in today's technogenic society to have a higher level of image, spirituality and intelligence, it is necessary to educate future youth, along with national education, to appreciate our spiritual values and respect for the nation in our national consciousness.

Keywords: spiritual culture, upbringing, values, modern youth consciousness, national culture, material values, renaissance, hardworking patriotic youth.

Р. Оңалбайқызы¹, М. Исаев²¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: raya.onalbay@ayu.edu.kz²PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің
аға оқытушысы (Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: mukhtar.issayev@ayu.edu.kz**Бүгінгі жастардың рухани мәдениетін қалыптастырудағы
ұлттық салт-дәстүрдің рөлі**

Аңдатпа. Мақалада жастардың бойында ұлттық салт-дәстүрді сақтай отырып, рухани құндылықтарымызды қайта жаңғырту мақсатында жастар санасында ұлттық мәдениетке деген өзіндік көзқарастар қалыптастырудың маңыздылығы қарастырылады. Келешек ұрпаққа адамшылық жолды көрсететін қазақ данасы Ұлы Абайдың этикалық ұстанымдары, бағыт-бағдарлары да жан-жақты сараланады. Яғни, қазақ данасының өлеңдері және

* **Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Onalbaykizi R., Issaev M. The Role of National Traditions in Forming the Spiritual Culture of Today's Youth // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2021. – №2 (120). – Б. 27–37.
<https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.579>

* **Cite us correctly:**

Onalbaykizi R., Issaev M. The Role of National Traditions in Forming the Spiritual Culture of Today's Youth // *Iasaui universitetinin habarshysy.* – 2021. – №2 (120). – Б. 27–37.
<https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.579>

философиялық қара сөздері болсын – бүгінгі ұрпақ үшін үлгі болатын басты құндылықтардың бірі болып отырғаны анық. Сонымен қатар мақалада бүгінгі техниканың қарыштап дамып келе жатқан қоғамында өскелең ұрпақ үшін ұлттық салт-дәстүрлеріміздің құндылығын жоғалтпай, заманауи өзгерістермен толықтыра отырып жастардың санасына сіңіре білу қажеттігі сөз болады.

Қай халықтың болмасын өзге жұртқа ұқсамайтын бөлек болмыс-бітімін даралап, өзіндік тағдырын айқындайтын басты белгі – бұл ұлттық салт-дәстүрі мен мәдениеті болып келері анық. Ал мәдениет – ұлттың бет-бейнесі, рухани болмысы, жаны, ақыл-ойы мен парасаты. Демек, қазіргі техногендік қоғамдағы қазақ ұлтының бет-бейнесі, рухани болмысы мен парасаты неғұрлым жоғары деңгейде болуы үшін болашақ жастар ұлттық тәрбиемен қатар рухани құндылықтарымызды терең бағалап, ұлттық санамыздағы ұлтқа деген қадір-қасиетімен сусындап өскені абзал.

Кілт сөздер: рухани мәдениет, ұрпақ тәрбиесі, құндылықтар, заманауи жастар санасы, ұлттық мәдениет, материалдық құндылықтар, қайта жаңғыру, еңбексүйгіш ұлтжанды жастар.

Р. Оналбайқызы¹, М. Исаев²

¹преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: raya.onalbay@ayu.edu.kz

²PhD, старший преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: mukhtar.issayev@ayu.edu.kz

Роль национальных традиций в формировании духовной культуры современной молодежи

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы как сохраняя национальные традиции у молодежи, путем назидания возрождая духовных ценностей, формировать в их сознании собственные взгляды на национальную культуру. Этические принципы, ориентиры казахского мыслителя, великого поэта Абая, отражающие путь человечности будущим поколениям, также всесторонне анализируются. То есть, стихи и философские слова назидания казахского мудреца – одни из главных ценностей, которая служит примером для сегодняшнего поколения. В статье также говорится о том, что в обществе, где динамично развивается современная техника, необходимо прививать в сознание молодежи наши национальные традиции и обычаи, не утрачивая их ценности, и дополняя современными изменениями.

Очевидно, что главная черта народа – это национальные традиции и культура, которая индивидуализирует и определяет собственную судьбу, не похожую на других народов. А культура – это облик, духовное бытие, душа и разум нации. Таким образом, для того, чтобы в современном техногенном обществе лицо, духовность и интеллект казахской нации были на более высоком уровне, будущая молодежь должна наряду с национальным воспитанием глубоко ценить наши духовные ценности и питать в нашем национальном сознании уважение к нации.

Ключевые слова: духовная культура, воспитание поколений, ценности, современное молодежное сознание, национальная культура, материальные ценности, возрождение, трудолюбивая молодежь.

«The lifeblood of culture is the material values that give birth to the minds and actions of mankind. This is a well-known fact. The main feature of any nation is its culture, which determines its individuality and destiny. Culture is the face of the nation, the spiritual essence, the soul, the mind and the intellect. A civilized nation is, first of all, proud of their great personalities who

glorified the nation, history, culture, and their contribution to the golden fund of world culture, large and small. Thus, it is known to others only through its own national culture».

N. Nazarbayev

Introduction

It is the duty of every Kazakh citizen to look deeply into the traditional Kazakh culture and consume it in accordance with modern requirements. We all know that it is its traditional values that lead any nation forward in times of stagnation. The most important factor for Kazakhstan's entry into the arena of world civilizations is based on values. One of the main goals of the program "Cultural Heritage" approved by the First President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev is to study "modern national culture, folklore, traditions and customs" [1, pp. 5–6]. In this regard, the state program "Cultural heritage" of 2004 approved by the first head of state N.A. Nazarbayev, as part of the need to study traditional Kazakh culture, i.e. the concept of the strategic national project "Cultural Heritage" for 2009-2011 adopted by the Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan, in Astana dated November 6, 2008 No.1016. Cultural heritage is an invaluable spiritual, cultural, economic and social treasure. Heritage is also a source of modern science, education and culture. This is, along with its natural resources, the main basis for national self-esteem and recognition by the world community. The state program "Cultural Heritage" is a program for the creation and protection of cultural, economic and social capital, a structural part of human culture, ethnicity, society, the beginning of the development and formation of human intelligence, an important storehouse of historical monuments. It explores the historical experience of a multifaceted society that is necessary for humanity in today's conflict, showing the continuous connection of time, creating a way to connect the foundations of ancient history with the present. It is obvious that the state program "Cultural Heritage", adopted by the First President, is a testament to the global prosperity of modern Kazakhstan. At the same time, it shows the world the richness of national spiritual monuments. After the adoption of the program in 2004, the restoration of 51 historical and cultural monuments was completed, and archaeological research was conducted on 39 settlements and burial mounds. The state list of historical, cultural and historical monuments of Kazakhstan covering 218 objects is prepared. 30 additional architectural and archeological researches, which are very important for the national culture, were conducted. After the independence of the Republic, the first steps were taken to create a full humanitarian education fund in the state language. Research expeditions have been organized to China, Turkey, Mongolia, Russia and Uzbekistan, Armenia, the United States and Western European countries. According to their results, the research groups received about five thousand records and publications on architecture, ethnography, history of Kazakhstan, previously known. More than 350 books have been published, including a series on Ethnography, archeology, history, and new encyclopedic dictionaries. The program is aimed at identifying the continuity of the revival and development of historical and cultural traditions, the main aspects related to the promotion, use, storage and study of cultural heritage, creation of complete system of studying of cultural heritage, including the compilation of centuries of experience of modern national culture, folklore, traditions, literature and national literature, the establishment of a scientific and artistic series, as well as creating the material and technical base, summarizing the issues of restoration, conservation and museology monuments, development and strengthening of scientific research.

Main part

The development of the program is based on the need for a more active, constructive approach to the accumulated situation in the field of cultural heritage through the planned financing of work on the effective use and preservation of our cultural values.

The purpose of "Cultural Heritage" is the study, restoration and preservation of historical and cultural heritage of the country, the return of historical and cultural traditions, the promotion of the cultural heritage of Kazakhstan abroad. The program works in four directions:

1. Restoration of historical, cultural and architectural monuments of special importance to the national culture;
2. Archeological researches;
3. Scientific work in the field of cultural heritage of the Kazakh people;
4. Sharing the experience of national literature and writing, creating an expanded video and work series.

Propaganda in the libraries of the region through the implementation of the state program “Cultural heritage” through various cultural events:

- Formation of “Cultural heritage” fund;
- Preservation and promotion of cultural and literary heritage;
- Promotion of rare and valuable literature;
- Development of modern national culture, folklore and traditions;
- Promotion of literature on historical, cultural and architectural monuments;
- Study of the philosophical heritage of the Kazakh people from ancient times to the present;
- Encourage young people to learn and develop cultural values.

According to Serikbay Kossan, candidate of Philological Sciences of M. Auezov Institute of Literature and Art: “Cultural heritage” is a unique program implemented with the direct support of the President. It can be said that he was accompanied by a number of Kazakh intellectuals. This project appeared when the economic level of the state grew and matured, adopted and able to achieve certain results. The main task of our institute is to study the Kazakh art of speech.

It covers all areas of speech, such as music, theater, cinema, literature and melody. Until 2000, the institute was staffed by famous luminaries – Professor Abdulhamid Narymbetov, Muhammadrakhim Zharmukhamedovich, headed by Academician Zaki Akhmetov, and the late Bakhytzhon Maitanov. During the 10 years of the Cultural Heritage Program, 100 volumes of the history of Kazakh folklore, 20 volumes of literary artifacts, 10 volumes of the history of Kazakh literature, 6 volumes of the anthology of Kazakh music have been published. Never before in the history of Kazakh literature, in general spirituality, has there been such a great result. Even in the lifetime of the above-mentioned scientists, in the 70-year history of the institute, hundreds of scientists have worked, and their salaries were equal to those of civil servants. During those years, a maximum of 16 volumes of literary and folklore heritage was published. It contains oral literature, folk literature, folklore, folk epics, oratory, all mixed. It was only during the years of independence that the rich heritage of folklore, created in the two-thousand-year history of our ancestors, preserved in the archives of our country and abroad, in rare archives, was realized” [2, p. 2] – expressed his opinion. Today, the changes that have taken place in various spheres of our life since independence of the Republic of Kazakhstan reflect the great need for the formation of new public relations, both in terms of content and nature. The Republic of Kazakhstan has created favorable conditions for the development of national culture and traditions in connection with the spiritual and cultural events held in order to maintain the independence of the state. This is stated in the work of the first President “The future of Kazakhstan in the ideological unity of society”: “Cultural traditions have always been a source of social revival. Returning to its historical and cultural roots is, of course, a positive process. In Kazakhstan, the maximum support is given to the development of the national language, communication, culture...” – is one of the proofs of the idea [3, p. 32].

Armed with the knowledge of a traditional society, a person uses the experience of many generations in the creation and preservation of cultural values. Therefore, he is a mature man for his ethnicity and time. “Therefore, a person in a traditional society can be both a shield and a foundation of his own cultural values. In today's social development, the development of global relations in our country, with reforms in various spheres of society, can lead to the loss of our national culture, if we do not take into account our centuries-old traditional culture and spiritual values on the way to becoming a civilized country. Kazakhstan, one of the world's fifty best civilizations, is also in high demand, so the study of cultural, historical, social and spiritual heritage

of our people is a topical issue. The present and future of the Kazakhstani spiritual system is connected with the analysis, recognition and respect of its spiritual heritage accumulated in the past. Our people have a unique history, unique culture and civilization, a noble spirit.

In this regard, the famous philosopher Garifolla Essim said: “There are two problems in modern civilized countries: the standard norms of human rights and the technological quality of civilization. Civilization is a psychological free cultural aspiration that everyone wants. Kazakhstan's civilization is the inner unity, the socio-cultural reality that strengthens and forms its civic rationality” [4, p. 126]. At the same time, there are many best practices in the upbringing of children in the daily life of the Kazakh people. Regardless of any of these requirements for the upbringing of the next generation, it is clear that it will help the young generation to grow up to be hardworking, patient, demanding and proud. For example, in Kazakh, the wise saying “A son who knows seven grandfathers is better for seven people” informs a lot. A person who knows the life of his seven grandfathers will know the two-century history of his people. Folk pedagogy is a national treasure, a wide field. In the second half of the XIX century Chokan Valikhanov, Ibrai Altynsarın, Abay Kunanbayev, Shakarim Kudaiberdiyevich, Ahmet Baitursynov, Magzhan Zhumabayev and other Kazakh scientists who developed pedagogical ideas. Public education is a set of knowledge, beliefs, concepts, traditions, beliefs, customs and behavior. One of the great branches of Kazakh ethnopedagogy is the traditions of the Kazakh people. As the good habits of the people become accustomed to the customs, the impressive traditions become the customs, the customs formed in the life of the people become the customized consciousness. National customs and traditions are used in life through rituals and ceremonies, symbols, superstitions and taboos, various beliefs. It is constantly evolving, maturing and renewed. Good cultural traditions of the people: dignity, charity, kindness, hospitality, morality – the manifestation of all cultural exemplary actions – Is called ethics. These are the most advanced manifestations of culture. Folk ethics is an important pillar of upbringing.

Our ancestor Al-Farabi said that we know the future of the country from the lives of young people. The future of any country is youth. Let's analyze the current cultural level of the Kazakh youth, who will strengthen the spiritual values and worldview of the country in the future, develop its economy, become politically stable, and become one of the leading countries in the world. In 1986, Kazakh youth lit the December flame and gave the country its long-awaited independence. Although the actions of the former false ideology have been shattered, the traces of the past remain. This was confirmed by the scientist M. Myrzakhmetov: “All the traditions, worldviews, national spiritual treasures, which violate the laws of generational change for a century and are passed down from generation to generation as a tradition, have been lost to the next generation” [5, 39, 7 p.]. We have achieved independence, the blood of our ancestors, the future of the Kazakh steppe, the future owner of all its wealth – the youth.

For example, nihilists, cosmopolitans, emotional westerners, religious sects, though young people are not related to any of them, they are still worried by themselves. By “fist on the ground” we mean that our country has fallen into the trap of the “entertainment culture” of the West, which is based on the market and democracy, and which the world calls “Westernization” and “Americanization”. As A. Baitursynov said, “...why shouldn't a Kazakh who has lost his language and mentality be jealous?” Today we can see this problem from the following factors:

A. Indifference of the Kazakh youth to the values of the traditional family, the prevalence of civil temporary marriages, mixed marriages (not typical of our ancestors);

B. Expansion of mass cultural production (film distribution, computer clubs, discos, cheap TV series, pop music, book production, etc.). Under the influence of non-national mass culture, many young people imitate “rocker”, “hippie” and others, and even if they do not join these subcultures, the Kazakh values are reflected in the minds of many young people;

C. Standardization of youth consciousness by electronic media (standardization of behavior and style of clothing, consumer goods, tastes, ie westernization);

D. To act in the name of freedom, liberty, democracy, to act rudely, to abandon the moral principle in matters of relations, and to follow only the laws of the market. Unfortunately, we cannot rule out such scandals in the youth society. N. Nurtazina describes such a situation in Europe as “anti-culture”: “...spontaneous, soulless life, like a democracy, it is a state of “ignorance” as opposed to culture in Muslim philosophy”. Culture should never harm a person. So, it seems that this group of young people, who have mastered all the educational experience of our ancestors while living a free life, do not care about the fate of our country? ... The situation of young people at the foot of the “entertainment culture” is well known in Kazakh society was clear. Some young people today have a one-sided view of the socio-cultural image of young people: the exclusion of young people from public life, the departure from the truth, morality, friendship, instead of deception, seduction, oppression, selfishness, destruction of spiritual wealth, loss of humanism, telephone addiction, general technical dependence, etc.

If we believe in such views, of course, it is dangerous to leave the future of Kazakhstan in the hands of such young people. In order to consider this issue in detail, we conducted a sociological study to determine the current social image of students, based on the views of young people and, according to the majority of students: and intelligent individuals, “according to some students”; “Some young people spend most of their time reading, going to museums and learning”. However, in the following comments; “Some young people make it a habit to hang out with friends, go to nightclubs more often than spend their time studying, and spend most of their nights on the phone”. Not only in countries with modern technology, but also in our Kazakh country, there is a negative situation among young people. Regarding the current issues in our society:

1. There is a perception among young people in today's society that life without purpose, indifference, laziness, leisure on social networks. Many people live aimlessly and do not want to do anything. At the same time, many young people seem to trust their parents.

2. Alcoholism, drug addiction, smoking. Unfortunately, today these qualities (even among girls) are becoming more widespread among young people. We can even say that it is a fashion model.

3. Selfishness, avarice, jealousy, greed have been common. Today, money is the main value. After all, one of the requirements of a market economy is to make money, to make a profit, isn't it? At the same time, many young people believe that in today's society, people should think only of themselves and without money you can not do anything.

4. Abuse, bullying, cruelty, hooliganism, lawlessness. People are ready to trample on the rights of another person to achieve their goals. Accordingly, in today's society, only the strongest can survive (the struggle for survival).

5. It is explained that the reason for the appearance of uncivilized, vulgar, rude qualities is the loss of girls' sensuality and the decline of men's culture. At the same time, the pollution of the environment, low respect for other people. There is some opinion that the word “shame” is no longer as meaningful as in the works of Abai and Shakerim. As a proof of our words, the fact of teenage girls' pregnancy and child abandonment are the results of shame and unbelief that our ancestors did not have in our history? ... There is also a mentality from the West, imitation of influence what we see on social networks, talk shows on domestic TV channels of a Western nature, etc.

6. Lying, hypocrisy, irresponsibility, betrayal, deceit. Sadly, though, that is not always the case. However, some young people do not support this idea at all.

7. Independence of technology. STP (Scientific and Technological Progress) – of course, necessary, but often people are distracted from real life, there is a risk of losing the sense of beauty of the human soul. In other words, it is unfortunate that young people have a high opinion of their dependence on the technology they produce.

However, a conscious person is thus recognized as the highest in life. Therefore, shouldn't a person have a high regard for his spiritual values, no matter how much he lives in the age of

technology? This is your respect for your country. If every young person shows such respect, the future of the Kazakh people will be bright.

Time flies by, bringing with it a variety of great events. Important changes in the socio-economic development of the country are taking place every day which have a special historical place in our lives. Since becoming an independent, free country, we have achieved great heights and achievements. This is especially important for the younger generation – our future. It is clear that many parents today pay little or no attention to their children's upbringing. Of course, all their actions are limited to the delivery of the child, that is, the material support. And family upbringing and Kazakh education are left out. We see the results in everyday life. You don't know how to blame the society or your parents. Isn't the key to national education in every family lies in our national traditions and customs?

It seems that our traditions, which have been formed since nomadic times and passed down from generation to generation, today have a new character and are becoming “Europeanized”. Evidence of this is the fact that today it seems that young families do not see the sacred world of the “cradle”. The “baby cradle”, which has always been highly valued by our people, is now being replaced by “European cradles”. The cradle is a world created by our ancestors with great foresight, adapting to the nomadic life, aimed at cleanliness, upbringing and physiological development of the baby. In general, in Kazakh, a child with an umbilical cord is placed in a crib five days later. Neighboring women of the village come to this ceremony round. Before putting the child in the crib, the old, authoritative grandmother of the village prepared the cradle equipment and removed it from the cradle. In order to calm the child's sleep and expel the devil, he burned the ‘adyraspan’ (a special herb with aroma) in the fire and removed it around the cradle. The cradle is one of the wisest of human possessions. A baby in a crib will feel dry under itself, get warm on the top, and have a strong health and a good night's sleep.

Our people consider it an art to put a child in a crib. He sang “Lullaby” for a child in a crib. In folk wisdom, “What do you expect from humanity if you do not hear the lullaby?” That's probably why he says that. Raising a baby in a crib is a very important period. And today's mothers shake their babies in a “European” cradle and decorate them with European melodies. How do we look for patriotism and national spirit in the young generation, who were born in European style of life? ... The greatest son of our people, academician M. Auezov said: “If you want to be a country, build your cradle”. Why do we underestimate the value of such a weighty idea? It seems that Kazakh upbringing, national customs and traditions are being pushed aside, and the national character and national psychology are changing, especially among young people. Aesthetic, ethical feelings and qualities are formed in the place of consciousness and psychology.

Mother tongue is a measure of conscience. Thus, to confuse the native language is to confuse the mood, to disrespect the history of birth, to disrespect the spirit of the ancestors. Those who respect the native language, ancestral customs and national values will win. It is not for nothing that a person who respects our traditions, who has stood the test of time and withstood the challenges of life, is called a “child of the country”. The child of the country must first know his tribe, from whom he came, his seven grandfathers. It is not for nothing that our people say, “He who does not know his seven grandfathers is non-native”, “A man who knows his seven grandfathers will take care of seven people”. Our people, who understand the word “ancestor” as a law, are becoming more and more obsessed with the word “ancestor”. In the past, parents chose to get married, but today's young people are dancers and masters. “If you marry a woman, look at her wisely, she will be your closest friend in the hereafter” [6, p. 62]. The Kazakh people have always been careful about choosing a spouse, starting a family, getting married. They always tried to get engaged to a girl from a good family.

“Don't marry a girl because of wealth.

Don't be interested in a poor girl because her settlement is ungenerous.

Don't miss the parents' daughter

Who is clever, ashamed, and honest? The Kazakh great wise Abai praises the friendship of mankind, especially sincerity and sincere love. He encourages young people to be steadfast in their love for each other, raising the banner of the idea of being honest and loving in the face of all suffering. If we bring up the love taught by the poet Abai in the tradition of our ancestors, we will be able to focus on the seven senses, to speak in a hurry, and then to break up because of the lack of harmony, to keep the enemy alive. Of course, it is not only the young people who are to blame, but also the old who guide them. Do we meet these requirements?...

So, in conclusion, if we revive the traditions and spiritual values of our people, who dream of the Kazakh people to grow up to be moral, artistic, hard-working, patriotic and courageous, we will bring up strong, bold, true Kazakh youth of the Kazakh people. Clearly, we will have brave and courageous sons and daughters who will give their lives for the country.

Modernization does not mean breaking away from the past and opening the way to new values. Modernization is a phenomenon that seeks to develop our national heritage in line with today's positive trends. At the same time, we cannot bypass the great Kazakh poet Abai. Because the great thinker more than a century ago called the nation to revive, renew, adapt to a new life.

Abai will always be with his native people, for centuries he will call the Kazakh people, the Kazakhs to the prosperity, growth and development, – said the poet. If we pay attention to Abai's works, we can see that he always sincerely wished the country progress and prosperity, and glorified this idea. And we know that the basis of progress is in education and science. Abai remembers with all his heart that the Kazakhs are constantly learning. “Don't brag about not finding science”, – he said, adding that he would not be a success until he had mastered the knowledge. “We shouldn't breed the cattle giving up the science” he said, noting that science is needed to make the country rich. In this context, we need to understand the moral precept of the great Abai: “Do not think for profit, think for yourself, demand more”. These conclusions are still relevant today. It is even more important than before. Because we see that the goal of science in the 21st century is to strive to develop. And our task is not only to keep up with this progress, but also to be at the forefront.

We see that the goal of science in the 21st century is to strive for prosperity. And our main task is not only to keep up with this progress, but also to be at the forefront. To do this, first of all, we need to modernize education. Although a lot of work has been done to this end, it is clear that there are still shortcomings in the domestic education system.

The adoption of the law “On the status of a teacher” is one of the good initiatives in this direction. This is a step towards improving quality education. In general, the role of the teacher in any society is crucial. Teachers play an important role in training an educated and intelligent generation. It is the duty of all of us to respect and honor the teacher. Therefore, the state should raise the status of the teaching profession and create conditions for carefree work [7, p.1–26].

At a time when it is important to study the spiritual treasures of the Kazakh people, the past and the present, the invaluable ideas of infinite value, the socio-cultural conditions that formed the worldview of Hakim Abai are one of the most pressing issues today. In this regard, the President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Zhomart Tokayev in his article “Abai and Kazakhstan in the 21st century” said, “Recognition of Abai – the priority of knowledge – is a manifestation of perfection. This is an intellectual nation. Therefore, the word Abay should become an example for the next generation” [7, p. 1–2]. In the current new historical situation, we must all pay attention to the development and promotion of our native language and raise its status. It is also important to give priority to learning English. The more languages our young people speak, the more opportunities they have. However, it is important to emphasize that they know their mother tongue. As Abai said, if the younger generation fully masters science, respects their language and is really a polyglot, it will only benefit our nation. Today the world is changing not every day, but every hour. New tasks and new requirements are set in all areas. Innovations in science lead a person forward. The time has come to go beyond the mind. In order to keep pace with the times and move forward,

we must ensure openness of consciousness. This step requires the ability to combine the advantages of civilization with national interests. In that case, we need to let go of our stereotypes.

In this regard, M. Orynbekov writes that a person's desire for knowledge is a natural trait "... because knowledge saves a person and society from delusion, gives the individual ideas and rules, thoughts and assumptions, and opens as a world of general knowledge" [8, p. 56]. The education system is a set of successive educational programs and the system of state educational standards of different levels and directions, the branches that implement them in educational institutions of different legal forms and types, as well as the system of education authorities. The education system plays a leading role in the socio-economic development of society and also further defines it. And the general conditions for the formation and development of knowledge is called the main problem of philosophy - the theory of knowledge, which is studied in terms of the relationship of spirit to matter, consciousness to reality. The fundamental difference between the theory of knowledge and other scientific theories is that it forms the general principles of formation and substantiation of knowledge, objective relations. The education of a competitive 21st century student has not escaped the attention of the education system. Accordingly, a teacher is an inquisitive scientist, a sensitive psychologist, a hard worker, a master of the environment, a versatile master, a profound scholar, a humanist, an active patriot, forming a strong and skilled, highly cultured, well-developed, highly creative individual. I am convinced that we will bring up. To be a teacher of the 21st century, every teacher must be an inquisitive scientist, a sensitive psychologist, a versatile master, a hard worker, a deep-rooted scholar, the leader of society.

As the ancient Greek materialist and philosopher Democritus put it, "Labor is made easier by constant learning". So, let the work of the older generation, which has a lot to teach the younger generation, flourish and prevail.

Teacher. This is a man's honorable name,
Stairs to the top with education.
It starts with this person,
Loves him close people and alien,
All scientists, the whole society,
Will always appreciate- the teacher.

As the poet Sabit Mukhanov said, let's always be respectful, dear, beloved, feed our students with knowledge and reach the milestones. Therefore, we need to encourage the child to develop as an individual. This is because the new educational paradigm prioritizes the independent development of the child through education. Independent work has a special place in achieving this goal.

However, it is not a lie that we see that some young people in today's society are becoming more and more unstable. Some young people have a tendency to "easy earning" and a closeness to consumer psychology. As these issues accumulate, there is a danger that they will become a personal value in the minds of young people. Among the new values of young people are "economic" values, including economic freedom, new standards of behavior, self-confidence, risk-taking, the ability to earn money. According to these circumstances, the direction of change in society will depend on changes in the social experience of young people in their life. Every young person must choose his life form individually and responsibly.

Issues related to the patriotic upbringing of the younger generation, the development of civic identity are largely related to the development of the country and its youth policy. At present, the problem of patriotic upbringing of the younger generation, their formation as patriotic citizens is one of the most pressing issues. It is obvious that this issue is very important in today's world, where it is necessary to maintain a balance between tradition and innovation, including in the socio-cultural environment.

The integrity of society and the viability of the state, of course, depends on the national identity of people living in the same territory, they form common religious and secular values, the

language of communication that can be the state. Such unity and homogeneous society helps to show that it is a state. In this regard, the unification of a multinational country requires the strengthening of national identity [9, p. 60].

Conclusion

“The present and future of the nation is in the hands of educated youth”. In other words, only a generation that knows its history and embodies the spiritual values of the nation can shape the future of the country. Today, due to the low level of religious literacy among young people who convert to religion, we see a negative situation in society. In this regard, if the heads of religious departments and imams (religious teachers) of Kazakhstan conduct more propaganda and round tables in special schools and public schools, first of all, educated young people will learn how to filter the information collected, and religiously literate young people will learn about corruption. We would also avoid such social diseases... The number of categories in the country will increase, the problems of abandoned, orphaned and neglected elderly people will decrease, and we will get rid of diseases such as suicide and self-recognition. As a result, it will be possible for young people to expand their education, grow their religious and national consciousness and overcome many obstacles.

If the most valuable thing for mankind is life, it is morality that makes that life meaningful and beautiful. According to G. Nurysheva, the author of the monograph “Philosophical meaning of human life”, it is clear that the essence of life is to live in a moral way, and the most difficult choice is to make a moral choice. After all, the essence of a person's life and relationship with the world lies in its uniqueness, that is, in the close connection of the individual with the true national identity.

Humanism is morality, goodness, friendship, partnership with others. Humanism in the broadest sense is a system of views that recognizes the value of man as a human being, his right to freedom, happiness, development, maturity and ability.

According to the decision of the President Kassym-Zhomart Tokayev, in 2020, that is, the whole year Wise Abai's 175th anniversary of his birth was celebrated. In other words, it is necessary not only to propagandize the works and words of Hakim Abai to the younger generation, but also to explain them to future generations, as they are often used in everyday life. Let's not forget that civilized countries value the life, culture, literature and spirituality of the Kazakh people with the status and popularity of its generation. Therefore, “Abai should be widely introduced to the world community as a brand of the new Kazakhstan. This is the sacred duty of today's generation” [1, p. 2].

If we revive the traditions and spiritual values of our people, who dream of the future of the Kazakh people to grow up moral, artistic, hard-working, patriotic and courageous, we will bring up strong, bold, true Kazakh youth of the Kazakh people. Obviously, we will have strong sons and daughters who will be gentle and kind.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. 2004–2006 жылдарға арналған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы туралы // Қазақстан Республикасының Президенті мен Қазақстан Республикасының Үкім актілер жинағы. – 2004. – № 2. – Б. 5–6.
2. Бектас Г., Нұрмахан А. «Мәдени мұра»: Өлгеніміз тіріліп, өшкеніміз жанды... // Айқын. 14.10.2016.
3. Назарбаев Н.Ә. Қазақстанның болашағы қоғамның идеялық бірлігінде. – Алматы: Қазақстан ХХІ ғасыр, 1999. – 32 б.
4. Ғарифолла Е. Қазақ философиясы мен өркениетінің мәселелері. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 510 б.

5. Мырзахметов М. Қазақ тілін білмейтіндерге қызмет берілмеуі керек! // Жас қазақ үні. – 2014.
6. Бес ғасыр жырлайды. – Алматы, 1984. – 210 б.
7. Қасым-Жомарт Тоқаев. Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан // Egemen Qazaqstan. – 9 қаңтар, 2020
8. Орынбеков М.С. Духовные основы консолидации казахов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 163 с.
9. Нусипова Г.И., Абуов Ә.Е., Мансұров Н.Б. Абай шығармашылығындағы еркіндік мәселесі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2020. – №4(118). – Б. 54–63. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.055>
10. Қасым-Жомарт Тоқаев. Абай – рухани реформатор // Egemen Qazaqstan, 10 тамыз, 2020.

REFERENCES

1. 2004–2006 жылдарға арналған «Madeni mura» мемлекеттік бағдарламасы туралы // Qazaqstan Respublikasynyn Prezidenti men Qazaqstan Respublikasynyn Ukim aktiler jinagy. – 2004. – №2. – В. 5–6. [in Kazakh]
2. Бектас Г., Нурмахан А., «Madeni mura»: Olgenimiz tirilip, oshkenimiz jandy... // Aiqyn. 14.10.2016. [in Kazakh]
3. Nazarbaev N.A. Qazaqstannyn bolashagy qogamnyn ideialyq birliginde. – Almaty: Qazaqstan XXI gasyr, 1999. – 32 b. [in Kazakh]
4. Garifolla E. Qazaq filosofiasy men orkenietinin maseleleri. – Almaty: Qazaq universiteti, 2011. – 510 b. [in Kazakh]
5. Myrzahmetov M. Qazaq tilin bilmeitinderge qyzmet berilmeui kerek! // Jas qazaq uni. – 2014.
6. Bes gasyr jyrlaidy. – Almaty, 1984. – 210 b. [in Kazakh]
7. Qasym-Jomart Toqayev. Abai jane XXI gasyrdagy Qazaqstan // Egemen Qazaqstan. – 9 qantar, 2020. [in Kazakh]
8. Orynbekov M.S. Duhovnye osnovy konsolidasii kazahov. – Almaty: Daik-Press, 2001. – 163 s. [in Russian]
9. Nusipova G.I., Abuov A.E., Mansurov N.B. Abai shygarmashylygyndagy erkindik maselesi // Iasau universitetinin habarshysy. – 2020. – №4 (118). – В. 54–63. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.055> [in Kazakh]
10. Qasym-Jomart Toqayev. Abai – ruhani reformator // Egemen Qazaqstan, 10 tamyz, 2020. [in Kazakh]

A.K. ABDINA¹, N.Z. SARSENBEKOV^{2✉*}

¹*Felsefe Doktoru, L.N. Gumilev Avrasiya Milli Üniversitesi
(Kazakistan, Nur-Sultan)*

²*PhD Doktora öğrencisi, L.N. Gumilev Avrasiya Milli Üniversitesi
(Kazakistan, Nur-Sultan), e-mail: nsarsenbekov@bk.ru
<https://orcid.org/0000-0002-2224-1775>*

GÖÇEBE MEDENİYETİNDE VAROLUŞÇULUK DÜNYA GÖRÜŞÜ

Özet. Yaşamın anlamı sorunu, salgın çağında modern dünyada yaşayan herkesi ilgilendiriyor. Bu açıdan bakıldığında bu makale, gençler de dahil olmak üzere hayatın kaygılarını yaşayan birçok kişiye yardımcı olabilir. Küresel bir koronavirüs salgını korku, dehşet ve hatta paniğin nedenidir. Bununla birlikte, varoluşsal krizlere karşı koyabilecek iyimser görüşler var. COVID-19 virüsünün yayılmasının neden olduğu pandeminin sonuçları varoluşsal endişelere yol açtı. Sonuç olarak hayatın darlığını fark eden insan, varoluşsal konulara dikkat etmeye başladı. Bununla birlikte, varoluşsal krizleri etkisiz hale getirebilecek iyimser görüşler var.

Göçebelerin dünya görüşünde, zihninde şekillenen hayatın anlamını anlaması, kısa yaşamı insanoğluna uygun geçirmeye yönlendiren pozitif karakterli varoluşçuluk, yaşamsal ilkelerin manevi bir gereklilik haline gelmesi, modern toplum için çok önemlidir. Yaşamın anlamı sorununa yüksek bir bilinç düzeyinde hakim olmak, ahlaki olgunluk için gerekli koşullardan biridir. İnsan yaşamının anlamı, yurduna hizmet ederek, onu düşmanlardan korumak için canını feda edebilmektir. Bu amaçları insanın özel çıkarından üstün tutarak, sadece dikbaşlı namus ve kahramanlığa değil, temiz ahlaka çabalanabilme, ölüm karşısında insana eziyet verici hareketlerden uzak olma gibi görüşler, göçebeler dünya görüşünün ana ülküsüdür. Makalenin ana hedefi-göçebe dünya görüşündeki yaşamın anlamı sorununu, insan varlığını oluşturan insan değerini incelemektir. Bu hedefe ulaşmak için: göçebe dünya görüşünün temeli olan İnsan ve ahlak, yaşam ve dirlik, yaşamın anlamı, insanlık ve kişilik, özellik ve dürüstlük meseleleri dikkate alındı.

Anahtar Kelimeler: Göçebe medeniyet, varoluşsal öz, yaşamın anlamı, insan doğası, ahlak, mutluluk, yaşam, ölüm.

А.К. Абдина¹, Н.Ж. Сарсенбеков²

¹*философия ғылымдарының докторы*

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.)*

²*PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.), e-mail: nsarsenbekov@bk.ru*

Көшпелілер өркениетіндегі экзистенциалдық дүниетаным

* **Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Abdina A.K., Sarsenbekov N.Z. Göçebe medeniyetinde varoluşçuluk dünya görüşü // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2021. – №2 (120). – Б. 38–48. <https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.584>

* **Cite us correctly:**

Abdina A.K., Sarsenbekov N.Z. Göçebe medeniyetinde varoluşçuluk dünya görüşü [Existential Worldview in a Nomadic Civilization] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2021. – №2 (120). – Б. 38–48. <https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.584>

Аңдатпа. Өмірдің мәні мәселесі қазіргі әлемдік деңгейде пандемиялық жағдай орнаған заманда өмір сүріп отырған әр адамды толғандырып отыр. Осы тұрғыдан алғанда, бұл мақала өмірмәндік толғанысқа ұшырап отырған көпшілікке, соның ішінде жастарға көмек бола алады. Жер бетін шарпыған коронавирустық пандемия қорқыныш, үрей, тіпті дүрбелеңнің себебі болып табылады. COVID-19 вирусының таралуына байланысты орнаған пандемияның салдары экзистенциалдық толғаныстарға әкелді. Соның салдарынан, адамзат баласы өмірдің қысқалығын сезіне отырып, экзистенциалдық мәселелерге көңіл бөле бастады. Алайда, экзистенциалдық дағдарыстарға тойтарыс бере алатын оптимистік көзқарастар да бар.

Көшпелілер дүниетанымында санасында қалыптасқандай өмірдің мәнін ұғына білу, қысқа өмірді адам затына сай өткізуге бағыттайтын позитивті сипатқа ие экзистенциалдық, өмірмәндік ұстанымдардың рухани қажеттілікке айналуы қазіргі қоғам үшін аса маңызды. Өмірдің мәні мәселесін жоғары сана деңгейінде игере білу адамгершілік жағынан кемелденуінің қажетті шарттарының бірі. Адам өмірінің мәні – еліне қызмет етіп, оны жаудан қорғау жолында өз өмірін де құрбан ете білу, бұл мақсаттарды адамның жеке мүддесінен жоғары қойып, өршіл намыс пен ерлікке ғана емес, кіршіксіз адамгершілікке ұмтыла білу, өлім алдында адам жанын қинайтын қарекеттерден аулақ болу іспеттес пікірлер көшпелілер дүниетанымының басты идеясы. Мақаланың басты мақсаты – көшпелілер дүниетанымындағы өмірдің мәні мәселесін, адам болмысын қалыптастыратын Адам затын (қасиетін) талдау. Осы мақсатқа жету мақсатында: көшпелілер дүниетанымының өзегі болып табылатын мәселелер – Адам және адамгершілік, тіршілік және өмір, өмірдің мәні, адамдық және кісілік, даралық және имандылық мәселелері ескерілді.

Кілт сөздер: көшпелілер өркениеті, экзистенциалды сарын, өмірдің мәні, адам болмысы, адамгершілік, бақыт, өмір, ажал.

A.K. Abdina¹, N.Zh. Sarsenbekov²

*¹Doctor of Philosophical Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Nur-Sultan)*

*²PhD Doctoral Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Nur-Sultan), e-mail: nsarsenbekov@bk.ru*

Existential Worldview in a Nomadic Civilization

Abstract. The question of the meaning of life is concerning to everyone living in the modern world in the age of pandemics. From this point of view, this article can help many people, including young people, who are experiencing life's anxieties. A global coronavirus pandemic is a cause of fear and even panic. The consequences of the pandemic caused by the spread of the COVID-19 virus have led to existential concerns. As a result, human beings, realizing the shortness of life, began to pay attention to existential issues. However, there are optimistic views that can counteract existential crises.

It is very important for modern society to understand the meaning of life, which is formed in the minds of nomads, to become a spiritual necessity of existential, vital principles, which have a positive character, aimed at a short life in accordance with human nature. Mastering the problem of the meaning of life at a high level of consciousness is one of the necessary conditions for moral maturity. The essence of human life is to be able to serve one's country and sacrifice one's life to protect it from the enemy. The main purpose of the article is to analyze the problem of the meaning of life in the nomadic worldview, the human being (property) that forms the human being. In order to achieve this goal: the issues that are the core of the nomadic worldview – Man and morality, life and life, the essence of the world, humanity and personality, individuality and morality were taken into account.

Keywords: nomadic civilization, existential motive, meaning of life, human being, morality, happiness, life, death.

А.К. Абдина¹, Н.Ж. Сарсенбеков²

¹доктор философских наук,

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Нур-Султан)

²PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Нур-Султан), e-mail: nsarsenbekov@bk.ru

Экзистенциальное мировоззрение в кочевой цивилизации

Аннотация. Проблема смысла жизни волнует каждого человека, живущего в эпоху, когда на современном мировом уровне сложилась пандемическая ситуация. С этой точки зрения, эта статья может помочь широкой общественности, в том числе молодежи, подверженной контекстуальному беспорядку. Пандемия коронавируса, охватившая землю, является причиной страха, паники. Однако существуют и оптимистические установки, способные отразить экзистенциальные кризисы.

Для современного общества крайне важно, чтобы экзистенциальные, жизнеутверждающие позиции, имеющие позитивный характер, ориентированные на проведение короткой жизни в соответствии с человеческим существом, стали духовными потребностями, как это заложено в мировоззрении кочевников. Умение овладеть проблемой смысла жизни на высоком уровне сознания является одним из необходимых условий нравственного совершенствования. Смысл человеческой жизни в том, чтобы служить своей стране и защищать ее от врага, ставить эти цели выше личных интересов человека, стремиться не только к честности и доблести, но и к бесчеловечности, избегать трагедий, мучающих человеческую душу перед смертью – вот главная идея мировоззрения кочевников.

Ключевые слова: цивилизация кочевников, экзистенциальный мотив, смысл жизни, человеческое бытие, нравственность, счастье, жизнь, смерть.

Giriş

Ulusal bilincin üç modu geçmişin, bugünün ve geleceğin tüm aşamalarını kapsar. Zaman bilincinin yaşayabilirliğinin özelliklerinden biri. Dolayısıyla bilinç, tüm milletin özü, varlığı, beslenmesi, varoluşudur. Zaman geçer, bilinç kalır. Zaman değişir. Ancak ulusal bilinç, tarihsel bir bilinç haline gelir. Amaç, bu özelliği korumak, sürekliliğini silmemektir. Bunun nedeni, ulusal bitkinin yalnızca ulusal topraklarda yetişmesidir.

Yaşamın anlamı sorunu, insanlığın manevi kültürü tarihindeki en önemli sorunlardan biri olarak kabul edilebilir. Muhtemelen hayatın anlamını düşünmeyen ve hayatın anlamını açıklamaya çalışmayan bir felsefi okul yoktur. Tabii ki, tüm insanlar aynı görüşte değil. Bazıları için hayatın anlamı cevaplanması zor olmayan bir sorudur. Bu yüzden onun cevabını aramakta çaba göstermezler. Onlar hayatı sadece doğanın bir armağanı olarak kabul eder, böylece hayatın akışını takip eder ve sakin bir hayatın tadını çıkarırlar.

UNESCO Genel Müdürü Audrey Azoulay Dünya Felsefe Günü ile ilgili bir mesajda şöyle demiş, “Sağlık krizi toplumumuzun pek çok yönü hakkında şüphe uyandırır, felsefe salgının büyüyen sorunlarına eleştirel bir yaklaşımı teşvik ederek ilerlemeye yardımcı olacaktır”. Dünyanın radikal ruh halleri ve büyük ayaklanmalarla karıştırılabileceği konusunda uyardı, ancak yalnızca bu felsefe bir adım geri atmanıza ve büyük görüntüyü görmenize izin verir [1].

Bizim yaşadığımız modern toplumun (pandemi) insanına yaşam ve onun anlamı hakkında genel nitelikli, basit insanın anlayamayacağı çok bilimsel incelemelerden ziyade, insan zihninde yaşama ait çabayı uyandıran, anlamlı yaşama yanılmadan ulaştıran hayati hedefi seçmeye yardım eden felsefi çalışmalar çok lazımdır.

Batı varoluşçuluğunda, odak daha çok bireye, onun içsel stresine ve endişesine odaklandı. Hiç şüphe yok ki, bu yönün bir kişinin kendisini ve toplumu anlaması üzerinde büyük etkisi vardır.

Bununla birlikte, yaşam sorununun derinleştirilmesi düşüncüyü yoğunlaştıracak ve çıkmazdan bir çıkış yolu bulmak için mücadele eden kişiye bir darbe olacaktır. Bu nedenle, yaşamın anlamı sorununu, felsefi açıdan analiz etmeyi göçebe dünya görüşündeki fikirler ile göstermeye karar verdik.

Metodoloji. Felsefi antropolojinin zengin mirasına dayanarak, yaşamın anlamı sorununu nesnel, tarihsel ve mantıksal, gerçekçi, yorumlayıcı bir şekilde inceledi. Türk halklarının felsefi düşüncelerinin özelliklerinin yanı sıra göçebe dünya görüşü ve felsefesinin düşünce süreçlerinin özelliklerini de hesaba katan karşılaştırmalı bir çalışma yapma ihtiyacı vardı.

Göçebe Dünya Görüşünde İnsan ve Yaşam İlkeleri

Büyük Avrasya Bozkırını fetheden göçebe uygarlığın iniş çıkışları birçok tarihi süreçten geçti. Mekansal konumu nedeniyle Orta Asya, çekiç ve göğüs arasında güçlendirildi. At sırtında büyüyen göçebelerin, ateşli silahların ortaya çıkmasından binlerce yıl önce insanlık tarihindeki en şiddetli güçler olduğuna şüphe yok. Weber'e göre, göçebeler insan yapımı medeniyetin ortaya çıkmasından önce uzayda kültürel katalizör görevi görüyordu. Gerçek tarihi açarsak, bozkır medeniyeti dünya gelişiminin itici güçlerinden biri haline geldi. [2, s. 17].

Göçebe dünya görüşünde yaşam sorunlarına dikkat, modern sağlık hizmetleri, ekonomik ve varoluşsal alanındaki krizin mevcut durumunda çok önemlidir. Günümüzdeki pandemi çağında felsefi düşünce düzeyinin ötesine geçmek imkansızdır. Çünkü, yaşamla ölüm arasında bir durumla karşı karşıya kalan insanoglunu, yaşamın anlamı, insan yaradılışının doğası ile ilgili sorular meraklandırmaktadır.

Herhangi bir bireyin ve insanın hayatındaki felsefenin rolünü abartmak zordur. “Ben kimim”, “Neden yaşıyorum?”, “Ölümden sonra ne olur?” gibi sorulara dinin cevap verebileceği iyi bilinir, ancak varoluş felsefesi bilimsel kanıt aygıtını kullanır. Alman klasik düşünürü I. Kant’ın da felsefeye yönelmesine neden olan soruların da anlamı bu sorularla bağlı değil mi?

Ve Kazak insanı, kendisini ilgilendiren varoluşsal soruların yanıtlarını sadece insanlık tarihine silinmez bir iz bırakan filozof ve düşünürlerin eserlerinde değil, her şeyden önce insan hayatının anlamı hakkında felsefi düşüncelere dolu göçebe halkın ahlak dolu ruhani kültüründe bulabilir.

İnsan doğasını ahlakla iyileştirmek için bozkır bilgelerinin iyilik, şeref, nezaket, adalet fikirleriyle felsefi görüşleri göçebe dünya görüşünün temelini oluşturur. Bize göre, sadece Büyük Bozkır felsefi dünyasının neye benzediğinde veya nasıl açıklanacağına değil, aynı zamanda o insanların ruhani kültürünü yeniden canlandırmak için de süreklilik olmalıdır.

Yaşamın anlamı, göçebe halkın dünya görüşünün temel sorunlarından biridir. Onu kendi gelişiminin her aşamasında, ta antik çağdan itibaren günümüze kadar devamlı inceleyip ve onun cevabını da bulmuştur. Ama göçebe halkın, özellikle Kazak varoluşçuluğu pozitif ve olumlu niteliktedir. İnsan ve onun yaşamadaki amacı ile ilgili sorun Kazak halkı tarafından, insanı Batı varoluşçuluğu gibi sıkıntıya düşürmek için değil, bireye yaşam ve onun anlamını, kendinin yaşamdaki yerini düşündürmek ve insanogluna layık yaşamak, kişiliğe erişmek için gündeme getirilmiştir. Kazak felsefesinin bu hayati niteliği, dünya felsefesi bağlamında geliştiğini kanıtlamaktadır.

Herhangi bir yaşam gibi, insan yaşamı da zaman içerisinde geçer. Ek olarak, zaman, bir nesnenin gelişimindeki aşamaları işaretlemenize izin verir, örneğin: çocukluk-yetişkin-ergenlik, yetişkinlik-yaşlılık-ölüm – tüm bu aşamaların kendi zaman çerçeveleri vardır. Zaman, tüm varoluş, değişim ve gelişme süreçlerinin özelliklerinin ayrılmaz bir parçasıdır, ancak ona karşılık gelmez. Zaman hiçbir şey üretmese de, tüm ilişkiler zaman içindedir [3, s. 93].

Önde gelen varoluşçu M. Heidegger, “Gerçeklik ve Zaman” adlı çalışmasında, insan doğasının zamana doğrudan bağımlılığını gösterir: “Da sein” kavramının anlamı da bunu ima eder. M. Heidegger’in dünya görüşündeki İnsanı varlığının mevcut duruma yansımaları, canlılığı yansıtan “Da sein” kavramı, varlık ile zaman arasındaki diyalektik bağlantıyı gösterir ve karşılıklı bağımlılığı kanıtlar.

Demek, insanoğlu kendine verilmiş zamanın kıymetini ve onun eşi bulunmayan armağan olduğunu tam zamanında anlaması, insan doğasının oluşumu için bir ön şarttır. Yani tüm gücünüzle elinizden gelenin en iyisini yapmak demektir. Bilge Kazak halkı: “Eğer düşersen iyi bir deveden düş”, “Ateş gibi yan!” , “Demiri sığağında döv” diye, insanın kahraman olmasını ister.

Kazak dünya görüşünde bir söz vardır: “Babana bak ok yont, annene bak kürk biç”. Bu, insan zihnini etkileyen deneyimler yoluyla rasyonelleştirilmiş, kamu karşısındaki sorumluluğun varoluşsal doğasını gösterir. Biz sorumluluk yükünün ağır olduğunu biliyoruz. Bu eğilim, her şeyden önce «İnsan» unvanına layık olma meselesidir. Elbette, bu tür ilişkiler, meritokratik doğalarına ek olarak, konuşma ve düşünce arasında özel bir diyalektik bağlantıya yol açar. Kazak bozkırlarına özgü bilge düşünceler, eylemler, fikirlerden herhangi birine bakarsanız, kelimenin bilgeliğinin özü kişidir. İnsanın geleceği ve bugünü, üzüntüleri ve sevinçleri, hayalleri ve arzuları, zorlukları ve mutluluğu, doğası ve geleceği. Dolayısıyla hikmet ve ahlak iç içe geçmiştir. Bilgelik, olgun zeka ve ahlak eşitlik ve uyumdan oluşur. Kısacası, ferasetliliğin uyumluluğunu sağlar. Ulus bozkırının bilge beyleri ve hatipleri, söz ustaları, şairleri ve ozanları ruhsal öğretmenler gibidirler. Onlar insanın kalbine ve zihnine giden yolu buldular ve insan doğasının mükemmelliği örneğini geliştirdiler.

Atalarımızın yüzyıllardır süren büyük tarihinde, ailedeki genç nesli eğitmek için zengin bir deneyim biriktirmişler ve kendi gelenek ve göreneklerini oluşturmuşlardır [4].

“Ani patlamalar ve katliamlarla yaşadığımız bu dönemde, insanlığın varoluşçu görüşte belirtilen sorumluluk kavramına ihtiyaç duyduğu kaçınılmaz bir gerçek gibi görünmektedir. Tarihsel süreçte yalnızca fikirlerin değiştiği fakat saldırgan ve holiganca tavrın devam ettiği açıktır. Bu hararetli düşünce yapısından kaçınmak için öncelikle her insanın kendi bakışına yönelik bir muhakemeden geçmesi gerekir. İnsan, hayatı boyunca kendini kurarken, karşılaştığı tüm fikir dünyalarıyla, ölene dek, bitimsizce hesaplaşarak yaşamalıdır” [5, s. 435].

Kazak halkının insan hayatının doğal dünya ile uyumlu bir şekilde algılanmasını hedefleyen bilişi, folklor ve müzikte bilinç ve duyu birliğine dayanmaktadır. Dede Korkut bir şahıs değildir. Onun efsane oluşunun asıl nedeni, Dede Korkut tüm kültürel varlığı birleştiren, yani ebedi zamana tabi olmayan bir kavram olmasıdır. Dede Korkut ile ilgili efsaneler sadece bir dünya değil, bilgeliğin bir şeceresidir. Ana içerik, gelecek nesiller için öğretici ve örnek olacak, anlamı ve anlam doğruluğu asla eskimeyecek bilgelik sözleridir. Bütün bunlar, halkımızın milli kimliği ile bağlantılı değerli şeylerdir. Korkyt kavramı üzerinden varoluşçuluğun Kazak felsefesindeki yönünü görüyoruz. Çağımızın temel sorunu, hayatın hayatın anlamı ve amacına uymamasıdır. Ve varoluşçulara göre ölüm, insan yaşamında sınırlayıcı ve belirleyici bir güçtür. Göçebe dünya görüşünde ölümle insan yaşamının ufkunu sınırlamak olmaz. Böylece insan doğasını sonsuzluğa götürür. Bilgeliğin temeli budur.

Akıl, imanın koruyucusudur. İman konusunda bilge ve güçlü olan kişi herhangi bir suistimal, kötülük veya zulme başvurmayacaktır. Sadece akıl ve inanç, insanlığı edepsizlik ve baştan çıkarma dünyasından ayırabilir. Halk edebi sanatının içeriği bu nedenle ahlaka, hikmete, adalete, dürüstlüğe, tek kelimeyle ahlaka dayanır.

Halkımızı düşünen ve ülke barışına önem veren liderler, saygı ve ahlaki haysiyete sahip bireylerdir. Geçmişin tarihi, çalkantılı olaylarla iç içe geçmiştir. Bu bağlamda aydınlar tarafından alınan tüm eylemler, nihayetinde ulusal çıkardan kaynaklanmıştır. Düşünür, hatip ve şairlerin eserlerinden halkımızın zihniyeti, inancı ve milli imajı yükselmiş, milli bilincin her zaman zirvede olduğunu kanıtlanmıştır.

Varoluşçu felsefe Batı'da 19. yüzyılda yaşam hakkında felsefi bir düşünce sistemi olarak ortaya çıksa da bu, dünya görüşü ve felsefe tarihinde daha önce varoluşsal sorunların var olmadığı anlamına gelmez. Varoluşsal görüş, herhangi bir ülkede ve her çağda uzun zaman beri yaşayıp gelmektedir. Adem ve Havva'nın Cennet'ten kovulduktan sonra akıllarında varoluşsal sorular olmadığından emin olabilir miyiz? Sonraki dönemlerde Dede Korkut'un sonsuz yaşamı arama

konusundaki endişelerinde daha varoluşsal görüş belli oluyor. Bu nedenle, varoluşsal görüş Türk dünya görüşüne yabancı değildir.

Genel olarak, Doğu'ya yönelik sömürgeci küçümseme, milliyetçi Avrupa merkezli görüşlerin nedeniyle, felsefesi de olumsuz olarak kötümser, hareketsiz, mantıksız olarak değerlendirildi [6, s. 168]. Batı ve Doğu'nun yaşam tarzı ve ulusal özellikleri, felsefi düşüncede ortaya çıkan farklılıklar Avrupa merkezli filozofların dikkatinden kaçmıştır. Daha derin bir anlayışa sahip bir kişi, göçebelerin oluşturduğu dünya görüşünün Avrupa düşüncesinden farklı olduğunu anlar.

Bugün, göçebe dünya görüşü dünya tarafından tanınmaktadır. Özellikle bizim Müslüman felsefesine ve Türk dilli felsefeye olan ilgi toplumumuzda büyüyor. Bu anlaşılabilir bir fenomendir. Kuşkusuz, tarih envanterine sahip olmayan bir milletin geleceği kasvetlidir, bu nedenle atalarımızın ve tüm Türk Dünyasına ortak aydınlarımızın bilgesel düşüncelerini, özellikle felsefi antropolojisini incelemek, milli varlığımızı tamamıyla tanımaya, bir milleti kurucusu olan milli kimliğimizi ve insan yaşamının anlamı ve kavramının ne olduğunu anlamamıza büyük katkıda bulunur.

Bireylerin Öğretilerinde Varoluşsal Dünya Görüşü

Batı varoluşçuluğunda çok fazla endişe, hüsrana ve intihar varken Doğu'da Türk yaşam felsefesi de dahil olmak üzere farklı bir ton alır ve ölüm ebedi yaşamda önemli bir adım olarak görülür. Ortaçağ Türk felsefesinin varoluşsal özü, tüm Türk halklarının ortak atası ve bilgesi olan Dede Korkut'un dünya görüşünde açıkça yansıtılmaktadır. Dede Korkut, kobuzun kederli melodisiyle bir bireyin fiziksel ölümünden sonra sonsuzki yaşamını arar.

Dede Korkut efsanesine gelince, derin bir felsefi içeriğe ve silinmez bir aşk ruhuna sahip bir efsanedir. Bu, dünyadaki bilim adamları tarafından kabul edilmektedir. Sadece itiraf etmekle kalmadı, Türk halkının yaşam ve ölüm anlayışının güzelliğine, yaşam ruhunun küstahlığına hayret etti. Ebedi şeyler sadece sanattır, yaratıcılıktır ve insanın geride bırakılan silinmez iyi işleridir [7, s. 54].

Dede Korkut efsanesi, Martin Heidegger'in düşünceleriyle iç içe görünür. Efsaneye göre Korkut birkaç yıl rahat yaşar ve ancak 40 yaşındayken Azrail yanına geldi de yakında öleceğini söyledi. Sonra Korkut bakıma başlar. Ama nereye giderse gitsin Korkut'un mezarı onu beklemektedir. Bu, Heidegger'in insan yaşamının ölüme bir hazırlık olduğu ilkesiyle uyumludur. Bu hüküm sayesinde Dede Korkut, sadece insan ruhunun ebedi olduğunun farkına vararak kopuzu icat etti.

Ve kopuz bir sanattır, bir şiirdir. Bu anlamda da iki düşünür birbirleri adına konuşuyor gibi görünür. Çünkü Heidegger, bazı yönlerden şiirin felsefeden üstün olduğunu düşünüyordu. Çünkü şaire yaşamı dinlemek için felsefi bir sistem yaratmasına gerek olmaz, o neyi hissettiyse onu yazar. Sonra filozoflar dili basit bir araç der ve onun araç olarak kullanırız der, şair ise kendini dil aracı olarak hisseder. Heidegger'in varoluşsal sorulara verdiği cevaplar profesyonel filozofların ellerinde kalırken Dede Korkut'un cevapları yüzyıllar öncesine dayanıyor ve bugüne kadar pek çok insanın manevi temeli haline geldi.

Türk halklarının varoluşsal düşünce ve ahlak sisteminin oluşmasına, Dede Rorkut büyük katkı sağlamıştır. Kazaklar da dahil olmak üzere tüm Türk halkları arasında örneği ve vasiyetleri yaygındır. Dede Korkut'un şiirleri dürüstlük ve haysiyet, ahlak ve bilgeliği sembolize eder. "Ölümler dirilmeyecek, geçmiş geri dönmeyecek," dedi Korkut eserinde. Evet, geçmiş besleyebilir ve ondan öğrenebilirsiniz, ancak ona geri dönüş yoktur, sadece ilerlemeniz gerekir. Gelecek için büyük bir yön belirleyen, dünya medeniyetinin yolunu izleyen ve Orta Asya'nın Parsı olmaya kararlı olan bizler bu basit fikri hepimiz dikkatle inceleyebiliriz. Efsaneye göre dedemiz Korkut, insanın ölümden kaçamayacağına, ancak dünyadaki yapabildiği yaratıcı çalışmalarının ve silinmez sanatının devam edebileceğine dair hikmetli bir felsefi mesaj bırakmıştır. Bu harika fikrin bir ömür boyu her duyarlı ruh için bir işaret olmayı hak ettiğini söylemek güvenlidir..." [8, s. 336].

Halk ağzındaki nazımlar, güzellik, mükemmellik, duyarlık kavramlarla sınırlı kalmadı, aynı zamanda insanlığa ait birçok oldukça derin bilişsel özellikleri gösterebildi. Bu nedenle milletimizin

geleneksel şiiri olsun, efsaneleri olsun, müzikal bir melodi ve bir müzikal ezgi olsun her zaman felsefe ve bilgelikle sürekli iç içe geçmiştir. İşte, milletimize ait en değerli sözlü şiirlerinden biri Dede Korkut efsanesidir.

Dede Korkut halk inancında, geleceği yorumlayabilen kahin filozof, ünlü kopuzcudur. Yani kopuzu ilk yapan, onun teline dünyadaki tüm varlıkların sesini ezgi ederek konuşuran sanatçı ve ezgi atasıdır. Bir kişide bu tür asil nitelikleri tanıyan insanlarımız, onun benzersiz bir şekilde parlak bir insan olduğunu anlamalıdır. Doğanın gizemli güçlerini, insan ruhunun ruh halini, kalbin duygularını kopuzun birleştiren Korkut büyük bir felsefi düşüncüyü şiirlerinin içeriğiyle, büyük bir güzellikle, şefkatle ve her şeyden önce büyük bir bilgelikle aktarıyordu. Burada felsefi bilgeliğin derin düşüncesi, ölümle mücadele ve sanat yoluyla ölümün üstesinden gelme yeteneğindedir. Dede Korkut felsefesinin efsanelerdeki ana noktalarından biri, ölümün hayattaki tüm kötülüklerin ve zulmün başlangıcı olarak kabul edilmesi, ona karşı mücadele, yaşamın istikrarsızlığının inkarı ve sonsuz yaşama özlemidir. Bu, Kazak düşünce tarzı için bir metafor türüdür.

Göçebe medeniyetin insan doğasını şekillendiren kategorileri kullanarak fırsatı kaçırmamayı ve mevcut durumun olumlu etkisini kullanmayı önerebiliriz. Örneğin mutluluk konusuna odaklanan dünyada ikinci öğretmen olarak bilinen Ebu Nasır el-Farabi'yi. "Hey, insanoğlu, dar yerde arazi için tartışmayın, senin mekanın bütün alem ve dünyadır" diyen düşünürün doğumunun 1150. Yıldönümüne 2020 yılında Kazakistan Cumhuriyeti'nde UNESCO çapında bir etkinlik düzenlenmişti.

948 yılında Mısır'da yazılan "Erdemli Şehir" kitabı El Farabi'nin en önemli eserlerinden biridir. Bu eserinde şehir halkının mutlu yaşamı elde etmesine yol açacak yöneticilere ve yönetim sanatına çok dikkat vermiştir [9, s. 28].

El Farabi: "Mutluluk, herkesin gayret ettiği hedeftir..." diye dünyadaki her insan mutlu olmak için yaşayacağını tespit etmiştir. Mutluluk mücadelesinde kişi üç farklı durum yaşar. "1. Bunlar, bir kişinin kalkmak, oturmak, araba kullanmak, görmek ve duymak gibi vücut bölümlerini kullanması gereken eylemlerdir. 2. Ruh etkileri. Örneğin şehvet, zevk, neşe, öfke, korku, üzüntü, keder, kıskançlık vb. 3. Akıl Feraset. Bu üçüncü madde bir kişinin hayatında ebediyen olur veya bazen oluyor ve bazen olmuyor [10].

Bununla beraber XI. Yüzyılın bilgini Yusuf Has Hacip, insanoğluna ortak iyilik ve değerler hakkında yazdığı "bilgili düşünceleri ebedidir" eseri ve hizmetiyle tanınmış kişidir. Düşünürün "Kutadgu Bilig" eserinin amacı, insanoğlunu ahlak ve dürüstlük gibi çok değerli ve mükemmel özelliklere yönlendirmektir. "Kutadgu Bilig" eserindeki insan varlığını oluşturma yolundaki eşi bulunmaz kategori, kanaatkârlık olarak bilinir.

Kanaat, elinde olana razı olmak, kanaat etmek, aç gözlü olmamak, nefesine düşkün olmamaktır. Kanaatkâr kişi, alçakgönüllü ve insafıdır. İnsanoğlu Yaratıcısı tarafından kendisine verilen yaşamdan, on iki vücudunun sağlığından, başarılarından ve kazançlarından tövbe etmelidir. Yani, vara memnuniyet, yok olana sabır. Bu, insanın Tanrısını unutmadığı anlamına gelir. Kanaat, dürüst bir Müslüman kişinin sahip olduğu iyi huy dediğimiz edeplilik ve manevi değerlerden biridir. Ve insanların iyi huy ve iyilikle eğitilmesi, eski Türk geleneğinin İslam ilkeleriyle iç içe olan ana hedefidir. Kanaatkârlık, dürüstlüğün ana işaretidir, insan bilinci ve davranışında iyi bir alışkanlıktır. Eğer bunu bir alışkanlık haline getirirseniz, iyiye ulaşacaksınız. Bu alışkanlık ahlaki yoldan sapmadığı için kişi her an vardan memnun kalır. Sahip olduğu şeylerin değerini bilmeyen, sahip olamadığı şeylere sabır eder mi? "Elinde olan şeylerin kıymetini bilmek" göçebe halkın en önemli prensiplerindedir. Bu da kişinin sabrını, dayanıklılığını ve mizacını güçlendirir. Ve abartıdan, açgözlülüğünden, sersemlikten korur. Memnun bir insan kibar, alçakgönüllü ve merhametli olur, başkaları tarafından saygı çok görür. Dolayısıyla, bu "alışkanlık" herkese yakışan sanatsal bir karakter ve asla azalmayacak iyi bir karakterin başyapıtı.

Genel olarak, Yusuf Has Hacib'in "Kutadgu Bilig" eseri, hayati ilkeleri ile doludur. Herkes için çok önemli ve değeri ebedidir.

“Yusuf Has Hacib, yaşadığı dönem, Türk kültür ve medeniyetinin bulunduğu şartlar göz önüne alındığında bir “Bilge”, eserinin bir tür «hikmet kitabı» olarak tanınması gerekir. Yazarın ve eserinin Türk kültürü için önemini anlamak için, yazarın İslam öncesi bilgileri İslam sonrası dünyaya aktaran veya dönüştüren paha biçilmez çalışmalar yaptığını da belirtmek gerekir” [11, s. 131].

Hoca Ahmet Yesevi, ortaçağ Türk dünyası felsefesinin insan ve hayatı hakkında düşüncelerle dolu bir diğer önemli temsilcisidir. XI–XII.Yüzyıllarda Türk topraklarında doğan dehanın hayatı ve eserinin araştırılmasının uzun yıllar yasaklandığı ve onun dini, mistik ve zararlı olarak etiketlendiği biliniyor. Görevimiz, bilim adamının insan yaşamının anlamı hakkındaki düşüncelerine bakmak, felsefi dünya görüşünün başka bir yönünü göstermektir.

“Zaman ile mekânı, insan ile evreni metafizik bir bütünlük içinde ele alan Hoca Ahmed Yesevî, zahir ile batının, mana ile suretin, hüküm ile hikmetin ancak doğru bir ontolojik ve epistemik çerçevede ele alındığı zaman insanı hakikate ve kurtuluşa ulaştırabileceğini söyler” [12, s. 2].

Orta Asya ve Kazakistan'da İslam'ın en yaygın kolu olan tasavvuf, Hoca Ahmet Yesevi'nin adıyla yakından ilişkilidir. “Tasavvuf, İslam'ın ruhudur, özüdür, bilincin gelişmesinin, ruhun arınmasının, vicdanın uyanmasının, manevi olgunluğun, dürüstlüğü, dürüstlüğü, Tanrı sevgisinin, insan sevgisinin bir işaretidir”. Yesevi bu zirmeye ulaşmış tek düşünürdür. O, Sufizmin en üst düzeyine ulaşmakla kalmadı, bunu başkalarına da aktarmaya çalıştı, bu amaçla ünlü “Divan-i Hikmet” kitabını yazdı. Hikmet Kitabı olarak anılan bu eseri, Arapça ve Farsça yazılan, Kuran ve Müslüman dininin esaslarını Türk halklarına tanıtan bir eser olarak değerlendirmek yeterli değildir. Yesevi'nin amacının daha derin olduğunu anlıyoruz: insana insani sorumluluklarını açıklamak, doğumunun amacını belirlemek, kalbini ve ruhunu uyandırmak.

Hoca Ahmet Yesevi “Divan-i Hikmet” eserine Yusuf Has Hacib gibi geçmişine pişmanlık duyarak başlar:

“Altmış üç yaşım ulaştı, geçtim gafil;
Hakk emrini sıkı tutmadım, kendim cahil;
Oruç, namaz kazaya bırakıp oldum ergin;
Kötüyü izleyip iyilerden geçtim ben işte.

Vah ne yazık, sevgi kadehini içmeden,
Çoluk-çocuk, ev-barktan tam geçmeden
Suç ve isyan düğümünü burada çözmeden

Şeytan galip, can verirkende şaştım ben işte” (Divanı Hikmet: 1).

Bilginin bu şiiri, geçmiş yaşamının son açıklamasıdır. Hz. Muhammed'in 63 yaşına gelen Hoca Ahmet Yesevi de, “Allah'ın verdiği yaşamı nasıl yaşadım” diye merak eder ve “Kul Hoca Ahmet, cahillikle geçti yaşamın” diye üzülür. “Allah'ın yarattığı diğer kulları böyle pişman olmasın” diyerek kendi yaşamını değerlendirir. Amacı, insanoğlu okusun, duysun, düşünsün, insana layık yaşamaya çalışsın olmuştur. Hoca Ahmet, ilk önce insanı sevmek, insana saygı göstermek, insana oldukça büyük merhamet göstermek gibi genel insanlık ilkesine bağlı kaldı. “Divan-i Hikmet” eserinin içeriği bu ilkeleri över. İnsanlara anlamlı yaşamın yollarını göstermeye Yesevi'yi yedekleyen bunun gibi duygulardı.

Sufilere göre “kusursuz insan (kemal), Allah ile birliğini tam olarak kavrayan, yani Allah'ın karakterini ve varlığını kabul etmiş ve bugün de yapmaya devam eden kişidir.” [13, s. 24]. Kemale erişmek kolay değil ama tüm insanların olgunlaşma fırsatı var. Erişim her bireye kalmıştır. Ve en olgun, mutlak kusursuz insan olan Hoca Ahmet, örnek olarak Hz.Muhammet'in hayatını ve öğretilerini takip etmiş, onun izinden gidip başkalarına da aktarmıştır. Kusursuz bir insan olmanın yolu, tasavvuftur. Yani Allah'tan başka hiçbir şeyi kabul etmeden, dünyayı, çocukları ve nefsi terk ederek, dindarlık yolunu izlemektir. Bunu yapmak için öncelikle kalbi uyandırmak, Allah'ı sevmek, ona sevgi yaratmak gerekir ve bu Allah'a imana dayanır. Hoca Ahmed Yesevi'ye göre nefislerine

sahip çıkan ve Allah sevgisi yoluna giren kişi ruhen arınır, bu nedenle telaşlı hayatın üzerine çıkarak iman, memnuniyet, dürüstlük, iyilik gibi ahlaki nitelikler kazanır Ancak o zaman şeriatın ve tarikatın aşamalarından geçerek hakikate – Allah’a ulaşabilir. Şeriat, Allah sevgisinin bilgisidir ve tarikat ise, insanın bu bilgiyi gerçekleştirme eylemleridir. Gerçeğe ulaşmak zordur, ancak bunun için çabalamak, nefse sahip çıkmak, Allah’a sevgi ve iman oluşturmak her Müslümanın görevidir.

İnsanın Allah’ı sevme bilgisini böylece açıklayan, onu devrişleri ile halk arasına yaymaya çalışan Yesevi’nin gönlü şüphe ve küfürle dolup, Hz Muhammet’in yaşına gelince, bu yalan dünyayı terk edip, yaşamının kalan kısmını yer altında geçirdi. Hayatından memnun olmadan:

“Vah ne yazık geçti ömrüm bilemedim
Candan geçip Hazret’e doğru varamadım
Nefsdan geçip Hakk emrini yapamadım
Ölüp varsam hasret bana yeter dostlar
Geçti ömrüm şeriata yetemedim
Şeriatsız tarikata geçemedim
Hakikaysız marifete batamadım

Sarp yoldur pirsiz nasıl geçer dostlar” (Divanı Hikmet: 84) – diye kabul etmesi tasavvuf yolunun ne kadar zor olduğunun bir kanıtıdır. Bilge düşünür, Allah’ın hakikatine ulaşmak için gönüllü olarak hayattan vazgeçer, hayatını birçok kez feda eder ve yaşamla ölüm arasındaki ebedi çatışmayı kendi başına çözer. Bu gerçek Sufizmdir. Yesevi, eski Yunanlılardan günümüzdeki varoluşsal akımları ilgilendiren insan yaşamının anlamına ilişkin soruları, kendinin yaşamı ve öğretileri aracılığıyla bu şekilde yanıtladı.

“Pir-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevî’nin hikmeti de bu hikmetler yolculuğunun nadide duraklarından biridir. Onun hikmet mirasını hatırlamak, giderek karanlıklara ve zulme boğulan dünyamızda elbette yolumuzu aydınlatacak ve hakikat nurunun daha fazla insana ulaşmasına imkân sağlayacaktır” [12, s. 12].

Yusuf Has Hacip, Hoca Ahmed Yesevî’den farklı olarak klasik bir sûfi anlayışında değildir. O, dünyadan da asla vazgeçmeyen dünya ve ahiret arasında bir denge kurmaya çalışan bir düşünürdür.

“Türk-islam düşünce sisteminin iki büyük şahsiyeti Yusuf Has Hacip ve Hoca Ahmed Yesevî çağlarının çok ötesinde günümüze ışık tutan meşalelerdir. Bu meşalelerin aydınlattığı düşünce sistemi bugün bile değerini yitirmemiştir. Her ikisi de insanı gerçek olgunluğa eristirecek yolu idrak etmişler ve okuyucularına göstermek için sanatın ve edebiyatın gücünü kullanmışlardır” [14, s. 119].

Kazaklarda “Abay’ı dinlemeyen, Allah’ı dinlemez” denilen atasözü vardır. Aslında İnsan yaşamı tamamen çeşitli ilişkilerden oluşmaktadır. Onsuz insan toplumdan ayrı kalır. İlişki ise mutlaka bir sorumluluğu yaratır. Bencillik söz konusu olduğunda bu sorumluluk ihlal edilir. Bu nedenle, Abay Kunanbayoğlu şöyle der: “Zihni, gücü ve kalbi aynı tut, o zaman diğerlerinden farklı olacaksın”. Demek bir kişinin parlak bir zihin ve sıcak enerjinin yanı sıra sıcak bir kalbe ihtiyacı olduğunu söyler. Kalp, iyilik ve hümanizmin kaynağıdır. Abay, “Bırakın kalp her şeyin efendisi olsun” der. “Bu, insan yaşamının uyumluluğu ve temizliğini, büyük alemin ebediliğini belirtir.” O, her zaman yukarıdaki üç kavramı bir arada ele alır, ancak ilk ikisinin kalbe tabi olması gerektiğine inanır. Kazak halkının yaşam felsefesi işte budur.

Abay şöyle diyor: “Tüm insanları zavallı duruma düşüren üç şey var ve bunlardan kaçınılması gerekiyor. Birincisi cahillik, ikincisi tembellik ve üçüncüsü kötülük. Daha üçü ise, bir insanın iyi nitelikleridir: sıcak enerji, parlak zihin, sıcak kalp. Bu üç beşeri niteliği birleştiren ve onları büyük bir sosyal güce dönüştüren bilim olduğu sonucuna varır. O, bilimi öğrenirken, rekabet, ünvan ve şöhret için değil, belli amaçla, bilmek uğruna öğrenilmesi gerektiğini vurguluyor. Herhangi bir toplumda rekabetin kötü şeylere yol açabileceği doğrudur. Abay’a göre, kişi ancak ahlaki normları ve ilkeleri bir yaşam biçimine dönüştürürse gerçek bir kişi olarak kabul edilebilir.

Sonuç

Göçebe halk ne kadar acı çekerse çeksin, şevkleri ve yaşama istekleri ortadan kalkmadı! “Umutsuz, şeydandır” diye iyi niyetiyle yaşayan Büyük Millet’in ana rehberi «Umut» dur. Çünkü, yaşamın anlamı, göçebeler dünya görüşünün ana sorunlarında biridir. Onu Kazaklar kendi gelişim tarihinin her aşamasında, ta eski çağlardan günümüze kadar sürekli inceleyip ve onun cevabını da bulagelmışler. Özelliklerden biri, Kazak varoluşçuluğunun olumlu ve pozitif olmasıdır. Belki bundandır “Yaşamın tadını çıkarmak” üstün olmuştur. İnsan ve onun yaşama gelmesindeki amacı hakkındaki meselede Kazaklar, insanı Batılı varoluşçuluk gibi sıkıntıya düşürmek için değil, insanoğlu yaşamı ve onun anlamı, kendinin yaşamdaki yeri hakkında düşünmeye ve insana layık yaşamaya, kişiliğe erişmeye gayret etmesini hedef etmiştir. Göçebe medeniyetin oluşturduğu bu dünya görüşünün yaşamsal niteliği, dünya felsefesi bağlamında geliştiğini kanıtlamaktadır.

Jean-Paul Sartre, Varoluşçuluk Hümanizmdir adlı kitabında varoluşçu felsefenin özünü şöyle açıklıyor: “Varoluşçuluk, Tanrı’nın yokluğunu ispatlamak için kendini harcayan bir ateizm biçimi değildir. Aksine, Tanrı olsa bile bunun hiçbir şeyi değiştirmeyeceğini beyan eder. Bu bizim bakış açımız. Bu, Tanrı’nın var olduğuna inandığımız anlamına gelmez. Temel sorun, Tanrı’nın var olması değildir. İnsan kendini bulup, hiçbir şey onu kendinden kurtaramayacağına, hatta Tanrı’nın var olduğuna kesin delil olsa da. Bu anlamda varoluşçuluk bir iyimserliktir, bir eylem bilgisidir” [15].

Bir insan için en önemli değer, en değerli fenomen hayattır. Yaşam, insan yaşamının temelidir, çeşitli ihtiyaç ve arzularını, hedeflerini ve planlarını gerçekleştirmek için tek ve mutlak fırsattır. Yaşam olmadan hayat yoktur, yaşam anlamı hakkında düşünceler yoktur, eylemler yoktur, sevinç ve üzüntü yoktur. Hayat insana verilmiş bir varlıktır ve özü, kişinin bu varlığın tüm tezahürlerinde anlam arayışı içinde yaşamasıdır. Göçebe dünya görüşü, felsefi kayıtsızlıkla ölümü geçici yaşamın meşru bir noktası olarak kabul etti. Ölüm varmış diye yaşamı reddetmek, ölümden korkmak, göçebeler dünya görüşünde pek rastlanmaz. Ölüm karşısındaki dehşet ve stresi Kazaklar meselenin derinine bakarak, sabırlı görüş ve ciddi tavırla aştı. Ölümü yenecek hareket, sadece kendine değil, ülkeneye yaptığın iyiliğe dolu yaşamdır. Ölüm ve yaşamı karşılaştırarak, “İyi ki varsın!”, “Yaşamın tadını çıkarmak”, “Başımız sağ olsun!”, “Ateş gibi ol!” veya “Yaşayan bir insan hayat yaratır” gibi varoluşsal görüşteki prensipleri ile yaşamı üstün değerlendirme nedeni de bu olabilir.

KAYNAKLAR

1. Новости ООН [Электронный ресурс]. URL: <https://news.un.org/ru/story>
2. Нұғман Б.Ғ., Шаймұқанова С.Д. Ұлы дала өркениеті: Оқу құралы. – Қарағанды: ҚарМТУ баспасы, 2009. – 91 б.
3. Нугман Б.Г., Абдрахманова А.А., Жетписбаев А.О. Казахстан в истории кочевой цивилизации: учеб. пособие. – Караганда: Издательство КарГТУ, 2008. – 93 с.
4. Қалиева Э.І., Егенисова А.Қ. Жастарды этностық құндылықтар арқылы отбасылық өмірге дайындау // Педагогика және психология. – Алматы, 2014. – 213 б.
5. Yasemin Ş.A. Varoluş Felsefesi İle Suç Kavramına Bir Bakış // Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. – 2017. Cilt/Volume: 2. – Б. 430–435.
6. Орынбеков М.С. Ежелгі қазақтың дүниетанымы. – Алматы: Ғылым, 1996. – 168 б.
7. Камалова Ф.Б., Байтенова Н.Ж., Кантарбаева Ж.О., Абдуразакова Г.А. Қазақстандағы киелі жерлердің өзара сабақтастығы // ҚазҰУ хабаршысы. Философия, мәдениеттану, саясаттану сериясы. Vol. 1. 2020. [Электронды ресурс]. URL: <https://bulletin-philospolit.kaznu.kz>
8. Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті (Қазақ әдебиеті бастаулары). – Алматы: Атамұра, 2005. – 336 б.

9. Бижанова М.А. Әл-Фараби шығармаларындағы ізгілікті қоғам идеясы. // Шығыстың ұлы ойшылы, «Әлемнің екінші ұстазы» Әбу Насыр әл-Фарабидың 1150 жылдығына арналған республикалық конференция материалдары. – Талдықорған, 2020. – Б. 28–32.
10. Ысқақұлы Д. Ғұлама философиясындағы бақытты адам концепциясы. // Білімді ел – Образованная страна. 26.08.2020.
11. Cüneyt A., Özkan Ö. Values of Honesty and Integrity in Kutadgu Bilig // Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi. – 2017. – S. 123–145.
12. Kalın İ. Hoca Ahmed Yesevî, Hüküm ve Hikmet // Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi. 2017. – S. 1–14.
13. Нысанбаев Ә. Диуани Хикмет даналық қазынасы // Ақиқат. – 1998. – №7. – Б. 24–32.
14. Toprak F. “İnsan-ı Kâmil’e Bakışlarıyla Yusuf Has Hacip ve Hoca Ahmed Yesevî // Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi. – 2017. – S. 95–122.
15. Сартр Жан-Поль Экзистенциализм – это гуманизм. – Париж, 1946. – 37 с.

REFERENCES

1. Novosti OON [Elektronnyj resurs]. URL: <https://news.un.org/ru/story>
2. Nugman B.G., Shaimuqanova S.D. Uly dala orkenieti: Oqu quraly. – Qaragandy: QarMTU baspasy, 2009. – 91 b. [in Kazakh]
3. Nugman B.G., Abdrahmanova A.A., Zhetpisbaev A.O. Kazakhstan v istorii kochevoj civilizacii: ucheb. posobie. – Karaganda: Izdatel'stvo KarGTU, 2008. – 93 s. [in Russian]
4. Qaliev Je.I., Egenisova A.K. Zhastardy jetnostyq qundylyqtar arqyly otbasylyq omirge dajyndau // Pedagogika zhane psihologija. – Almaty, 2014. – 213 b. [in Kazakh]
5. Yasemin Ş.A. Varoluş Felsefesi İle Suç Kavramına Bir Bakış // Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. – 2017. Cilt/Volume: 2. – B. 430–435. [in Turkish]
6. Orynbekov M.S. Ezhelgi qazaqtyn dunietyny. – Almaty: Gylym, 1996. – 168 b. [in Kazakh]
7. Kamalova F.B., Bajtenova N.Zh., Kantarbaeva Zh.O., Abdurazakova G.A. Qazaqstandagy kieli jerlerdin ozara sabaqtastygy // QazUU habarshysy. Filosofija, madeniettanu, saiasattanu seriiasy. Vol. 1. 2020. [Elektronnyj resurs]. URL: <https://bulletin-philospolit.kaznu.kz> [in Kazakh]
8. Kelimbetov N. Ejelgi dauir adebieti (Qazaq adebieti bastaulary). – Almaty: Atamura, 2005. – 336 b. [in Kazakh]
9. Bizhanova M.A. Al-Farabi shygarmalaryndagy izgilikti qogam ideiasy. // Shygystyn uly oishyly, «Alemnin ekinshi ustazy» Abu Nasyr al-Farabidin 1150 jyldygyna arnalgan respublikalyq konferenciia materialdary. – Taldyqorgan, 2020. – B. 28–32. [in Kazakh]
10. Ysqaquly D. Gulama filosofijasyndagy baqytty adam koncepciiasy. // Bilimdi el – Obrazovannaja strana. 26.08.2020. [in Kazakh]
11. Cüneyt A., Özkan Ö. Values of Honesty and Integrity in Kutadgu Bilig // Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi. – 2017. – S. 123–145.
12. Kalın İ. Hoca Ahmed Yesevî, Hüküm ve Hikmet // Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi. 2017. – S. 1–14. [in Turkish]
13. Nysanbaev A. Diuani Hikmet danalyq qazynasy // Aқиқат. – 1998. – №7. – Б. 24–32.
14. Toprak F. “İnsan-ı Kâmil’e Bakışlarıyla Yusuf Has Hacip ve Hoca Ahmed Yesevî // Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi. – 2017. – S. 95–122. [in Turkish]
15. Sartr Zhan-Pol Ekzistencializm – eto gumanizm. – Parizh, 1946. – 37 с. [in Russian]

А.Е. ӘБУБӘКІРОВА¹, Д.А. ДИЛЬБАРХАНОВА²✉

¹PhD докторант, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: a.abubakirova.work@gmail.com

²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: d.a.dilbarkhanova@gmail.com

ДІНДІ ДИСКУРСИВТІ ТҰРҒЫДА ЗЕРТТЕУДІҢ АЛҒЫШАРТТАРЫ МЕН ӘДІСТЕМЕСІ

Аңдатпа. Мақалада дінді дискурсивті тұрғыда зерттеудің негізгі алғышарттары көрсетіліп, әдістемесі талданады. Дискурсивті әдістеме негізінде дінге анықтама берудің ерекшеліктері көрсетіліп, академиялық ортада бұл анықтамалардың жасақталу үдерісі мен оған әсер ететін факторлар сараланады. Дискурс, дискурсивті құрылымдар, дискурсивті оқиғалар, дискурсивті қарым-қатынас, дискурсивті іс-әрекеттер, сала секілді ұғымдарға анықтама беріледі. Әрбір ұғымның мәнін ашу үшін мысалдар қарастырылып, түсіндіріледі. Еуропалық академиялық ортаның өздерін айқындауда жаңа парадигмаларды іздестіруінің себептері сипатталып, түсіндіріледі. Осы бағыттағы дискурсивті тұрғыда жүргізілген зерттеулердің әдістемесі қарастырылады. Батыстық эзотеризм ұғымының қамтитын мағыналары талданады. Дискурсивті өзгерістердің нәтижесінде туындаған үдерістер сипатталады. Ғылыми білімнің маңыздылығы мен ықпалы зерделенеді. Салыстырмалы сараптау, индукция және дедукция, анализ, синтез, синхрониялық және диахрониялық әдістерді қолдану арқылы тақырыпты ашуға бағытталған тұжырымдар жасалады. Дискурсивті тұрғыда зерттеу жүргізудің маңыздылығы мен артықшылықтары түсіндіріледі. Мақалада дін ұғымына қатысты ғылыми білімді әлеуметтік тұрғыда жүйелеп, тарихи категорияға айналдырар зерттеу саласы ретіндегі дінді дискурсивті тұрғыда зерттеуде қолданылатын, қажет болатын концептілерге анықтама беріліп, талданады. Дін туралы дискурс әлеуметтік шынайылық пен мәнге ие құрылымдарды жалпылайды және заңдастырады. Дінді дискурсивті және тарихи тұрғыда сараптау жеке әдіс болмағанымен, зерттеу бағдары бола алады. Бұл бағдарды негізге ала отырып жүргізілетін зерттеудің мәні мен маңызы, өзектілігі мақалада нақты мысалдар негізінде көрсетіледі.

Кілт сөздер: дискурс, дискурсивті зерттеу, дін анықтамалары, ғылыми білім, терминология, дискурсивті өзгерістер, эпистема, этноцентризм, академиялық орта.

А.Үе. Abubakirova¹, D.A. Dilbarkhanova²

¹PhD Doctoral Student, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: a.abubakirova.work@gmail.com

²Senior Lecturer of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: d.a.dilbarkhanova@gmail.com

*** Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Әбубәкірова А.Е., Дильбарханова Д.А. Дінді дискурсивті тұрғыда зерттеудің алғышарттары мен әдістемесі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2021. – №2 (120). – Б. 49–62. <https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.588>

*** Cite us correctly:**

Abubakirova A.E., Dilbarhanova D.A. Dindi diskursivti turgyda zertteudin algyshtartry men adistemesi [Prerequisites and methodology of discursive study of religion] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2021. – №2 (120). – B. 49–62. <https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.588>

Prerequisites and Methodology of Discursive Study of Religion

Abstract. In the article basic prerequisites of discursive study of religion are shown, methodology is analyzed. On the basis of discursive methodology, the specifics of defining religion are shown, the process of the formation of these definitions in the academic environment and the factors influencing it are analyzed. Concepts such as discourse, discursive structures, discursive events, discursive relations, discursive actions, and sphere are defined. Examples are considered and explained to reveal the meaning of each concept. The reasons for the search for new paradigms in the self-determination of the European academic environment are described and explained. The methodology of discourse research in this direction is considered. The complex of meanings of the concept of Western esotericism are analyzed. The processes that occurred as a result of discursive changes are described. The importance and impact of scientific knowledge are studied. Conclusions are made for the disclosure of the topic using comparative analysis, induction and deduction, analysis, synthesis, synchronic and diachronic methods. The importance and benefits of discourse research are explained. The article identifies and analyzes the necessary concepts used in the discursive study of religion as an area of research that socially systematizes scientific knowledge about the concept of religion and turns it into a historical category. Discourse about religion generalizes and legitimizes social reality and structures with meaning. Although discursive and historical analysis of religion is not a separate method, it can become a direction of research. The essence and significance of the research conducted on the basis of this direction are reflected in the article based on specific examples.

Keywords: discourse, discursive research, definitions of religion, scientific knowledge, terminology, discursive change, episteme, ethnocentrism, academic environment.

А.Е. Абубакирова¹, Д.А. Дильбарханова²

¹*PhD докторант, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак (Казахстан, г. Алматы), e-mail: a.abubakirova.work@gmail.com*

²*старший преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Шымкент), e-mail: d.a.dilbarkhanova@gmail.com*

Предпосылки и методика дискурсивного изучения религии

Аннотация. В статье показываются основные предпосылки дискурсивного изучения религии, анализируется методика. На основе дискурсивной методологии показана специфика определения религии, проанализирован процесс формирования этих определений в академической среде и факторы, влияющие на него. Определены такие понятия, как дискурс, дискурсивные структуры, дискурсивные события, дискурсивные отношения, дискурсивные действия, сфера. Рассмотрены и объяснены примеры, чтобы раскрыть значение каждой концепции. Описаны и объяснены причины поиска новых парадигм в самоопределении европейской академической среды. Рассмотрена методология дискурсивного исследования в этом направлении. Проанализированы комплексные значения концепции западного эзотеризма. Описываются процессы, произошедшие в результате дискурсивных изменений. Изучаются важность и влияние научных знаний. Сделаны выводы для раскрытия темы с помощью сравнительного анализа, индукции и дедукции, анализа, синтеза, синхронических и диахронических методов. Объясняются важность и преимущества дискурсивного исследования. В статье определены и проанализированы необходимые концепции, используемые в дискурсивном исследовании религии как области исследования, которая социально систематизирует научное познание о концепции религии и превращает ее в историческую категорию. Дискурс о религии обобщает и легитимирует социальную реальность и структуры, имеющие значение. Хотя дискурсивный и исторический анализ

религии не является отдельным методом, он может стать направлением исследования. Суть и значение, актуальность исследования, проведенного на основе данного направления, отражены в статье на основе конкретных примерах.

Ключевые слова: дискурс, дискурсивное исследование, определения религии, научное познание, терминология, дискурсивное изменение, эпистема, этноцентризм, академическая среда.

Кіріспе

Қазіргі кезеңдегі дінтану саласында жүргізіліп жатқан зерттеулер дінді бұл дүниеден, әлемнен тысқары құбылыс ретінде қарастыру үлкен нәтижелерге жеткізбейтіндігін көрсетіп отыр. Дін адамзат тіршілігінің біте қайнасқан ажырамас бөлігі болғандықтан, қашанда адам қоғамының маңызды, тіпті негізгі құрамдас бөлігі болып отырады. Ал осы дін ұғымының мәні мен жасырын қырларын айқындай түсу – ғылыми іс-әрекеттің маңызды бағыты. XIX ғасырда жүйеге келген кезеңнен бастап, қазіргі уақытқа дейінгі дінтану ғылымының тарихы кез келген дін жайлы теориялар, анықтамалар, оны зерттеуге, түсіндіруге бағытталған әдістер сол кезеңдегі әлеуметтік жағдайлар, мәселелер мен оқиғаларға, бір сөзбен айтқанда мерзімдік дискурста тікелей байланысты екенін көрсетеді. Сөзіміздің дәлелі ретінде бірнеше мысал келтіруге болады. Еуропадағы ағартушылық кезеңінен кейін ғылыми ортада алға жылжу, жарқын болашақ жайлы идеялардың аясында жаңа философиялық көзқарастар дамып, жетіліп, дінді дін тарихының «даму кезеңдері» арқылы түсіндіру белең алды. Г. Гегель, К. Маркстардың философиялық ой-тұжырымдары, Й. Гердер, Э. Тайлор, М. Мюллер, М. Вэбер, У. Джеймс еңбектері осы кезеңнің жарқын нәтижелері. Ал XX ғасырдағы сұрапыл соғыстар модернизмнің алдыңғы қатарлы теориялары мен тұжырымдарының кемшіл тұстарын көрсетіп, дін жайлы көзқарас өзгеріп, әлем десакрализациясына басқа қырдан қарап, діни негіздерді жаңғыртудың маңыздылығы бой көрсете бастады. Отарлау саясатын ұстанған мемлекеттер болса, дінді өз қаруларының бірі ретінде қолданды, қолданып та келеді. Халықты діннен алшақтатуды көкसेген КСРО саясаты сол кезеңдегі дінге берілген анықтамалардың, дін жайлы зерттеулердің қайнар көзі болды. Күні бүгінге дейін жаңғырығы басылмай жатқан дінді апиынға, дінге сенуді, діни сенімді сауатсыздыққа балаған сол бір сұрапыл саясат ықпалының, бірнеше ұрпақ бойына сіңірген уытының дәмін осы күнге дейін сезіп, зардабын тартып келеміз. Тым тереңге бойламай-ақ, осы аз ғана мысалдың негізінде дін ұғымына берілер анықтама, дін жайлы теориялар адам өмірінің бір ғана саласында емес, жалпы әлеуметтік, мәдени, саяси шеңберлерде қалыптасып отырады дегіміз келеді. Міне сондықтан қазіргі дінтану саласы дінді бұл әлемнен, қазіргі уақыттан, мезгілден тысқары құбылыс не зат ретінде емес, мәдени, саяси, академиялық мәнмәтінде, дәл қазір, біздің күнделікті өмірімізбен тығыз байланысты құрылымдардың бірі ретінде зерттеу керек екендігіне назар аударуда. Бір ұғымның бізге белгілі мағынасы әрдайым шындықпен сәйкес келе бермейді, яғни шындық және мағына екі бөлек деңгейдегі белгілер. Дінтану саласының ғалымдары ретінде қазіргі кезеңнің мәселелері мен жағдаяттары аясында біз дінге қатысты өткен және болып жатқан, орын алуы мүмкін оқиғаларды зерделей алуымыз керек. Осылай жасай отырып біз өзіміздің де шындықты айтып отырғанымызды емес, тек мағынасын түсіндіріп отырғанымызды ескерткеніміз жөн. Ал дінге берілер анықтамалар мен дінді зерттеу әдістемесі заманауи дискурста тікелей байланысты және осы дискурс біз жасағалы отырған теорияларға ықпал етеді. Міне сондықтан қазіргі жаһандану үдерісі жайлап, көрші мемлекеттегі жаңалықты көршінің үйіндегі жағдайлардан ерте естіп, біліп отырған кезеңде дінді дискурсивті тұрғыда зерттеу заман талабына сай ғылыми бағдар болмақ.

Негізгі ұғымдар талдамасы

Біз осы зерттеуіміз барысында *дискурс* ұғымын М. Фуко және оның пікірлерін жақтаушылар түсіндірген мәнде қолданамыз, яғни дискурс біз үшін әлеуметтік құрылымдармен сан түрлі бағыттарда әрекеттесетін ойлар жүйелерінің жалпылығы. *Дискурсивті құрылымдар* деген ұғымды қолдана отырып біз әлемді және институттардың, материалдық құрылымдардың қалыптасу үдерістерін түсіндіретін жүйелер арасындағы байланыс пен ықпал етуді меңзейміз. *Дискурсивті оқиғалар* деген ұғым болса, дискурстың өзі дискурсивті емес элементтерге ықпал ете алатын іс-әрекет екендігін көрсетеді. М. Фуко бойынша бұл іс-әрекеттер биліктің қызығушылықтарына байланысты және дискурсты бақылауға деген талпыныс. *Дискурсивті қарым-қатынас* осы негізде билік арасындағы қарым-қатынас ретінде сипатталып, дискурстың тек мағына берумен емес, биліктің бір құралы ретінде де қолданылатынын көре аламыз. *Дискурсивті іс-әрекеттер* білімді жүйелеуге бағытталады.

Сала ұғымы П. Бурдьё бойынша белгілі бір ресурстар мен оларға қол жеткізу үшін күрес пен мақсатты іс-әрекеттер орын алатын әлеуметтік аймақ. Нақтырақ анықтама берер болсақ: «Деңгейлер арасындағы объективті қарым-қатынастың жүйесі не реттілігі. Бұл деңгейлер объективті түрде айқындалады, өздерінің бар болуында және нақтылануында олар өздерінің иелеріне, әрекет етуші тұлғаларына не институттарына міндеттей алады, бар болуы салада берілген белгілі бір артықшылықтарға қол жеткізуге мүмкіндік бере алатын билік құрылымдарын реттестіру жүйесінде қазіргі кезеңдегі және мүмкін болған болашақтағы жағдайы арқылы, сонымен қатар өзге деңгейлерге деген объективті қарым-қатынасы арқылы» [1, 97-б.]. Бұл анықтамаға түсініктеме берер болсақ, сала дегеніміз әлеуметтік деңгейлердің құрылымдық жүйесі, оны жеке тұлғалар не институттар игереді, ал саланың табиғаты оны игерушілердің жағдайын айқындайды. Сала іс-әрекеттің не күрестің алаңы, күрес әдетте осы саладағы басшылыққа талас ретінде жүзеге асады. Мән берерлік жағдай – кез келген жеке тұлға не институт өз қоғамдарының түрлі салаларында белгілі бір орынға ие болады, бұл орын осы тұлға не институттың билікке қолжетімділігінің кейіптерімен айқындалады. Әр саланың өзіндік логикасы және құрылымы бар, саладағы жасап шығарушы да, өнім де осы салаға бейімделген күйде болады. Сала ұғымын енгізу және танып білу әлеуметтік қарым-қатынасты талдауда маңызды рөл атқарады және әлеуметтік дискурстарды сараптаудағы рационалды іс-әрекетті енгізуде септігін тигізеді.

П. Бурдьенің сала ұғымын біз М. Фуконың дискурс ұғымымен үйлестіре аламыз. «Объективті түрде реттелген және әдеттегі ережеге бағынудың өнімі болмай тұрып (яғни, тіршілік етудің белгілі бір деңгейінің шарттарымен байланысты жағдайлар), іс-әрекетті ұйымдастырушының өнімі болмаған күйде ұжымдық түрде жүйелене алады» [2, 53 б.]. Жеке тұлға өзінің жекелігін тіпті жоқ етіп жіберуі мүмкін деңгейде оның әдеттері мен ой-пікірін реттейтін үлкенірек құрылымның, яғни дискурстың, бір бөлігі. Дінді зерттеуші ғалымдар да дискурстың осы ықпалынан тыс қала алмайды.

Қазіргі таңда біз білетін мағынадағы «сәләфизм» ұғымы ислам діні заман талабына бейімделу керек пе, әлде өзінің о бастағы ұстанымдарын, кейпін сақтап қалу керек пе деген сұрақтарға жауап іздеген дискурс барысында пайда болып, осы бағыттың ерушілері үшін өз жолдарының дұрыс және таза екендігін көрсететін атау болса, қарама-қарсы тарап үшін дін ұстанушылардың бірлігіне, діни білімнің бірізділігіне сына қағатын сенімнің шартты түрде қойылған атауы болып табылады. Осыдан байқайтынымыз – бір тақырып аясындағы дискурстың қатысушылары өздерінің әлеуметтік деңгейлері мен орындарына байланысты дискурс нәтижелерін түрліше интерпретациялап, өнімдерін өз ұстанымдарына бейімдеп қолданады. Дінді когнитивті тұрғыда зерттеу де осы пікірге мысал бола алады. Себебі дінтану ғылымында қазіргі кезеңде ерекше орынға ие бұл зерттеу бағыты биология және өзге де жаратылыстану ғылымдары танымды басқаруға көшкен дискурсивті өзгерістің арқасында

адамзатты натуралистік тұрғыда сипаттаудың жолын ашып, бұрынғы әлеуметтік тұрғыда сипаттаудың орнын басып келеді.

Еуропалық өзді-өзін айқындаудың жаңа парадигмасына деген ізденіс

XX ғасырдың екінші жартысында еуропалық және америкалық ғалымдар өздеріне дейінгі еңбектерде сипатталған еуропалық ғылымның, мәдениет пен өркениеттің әлемнің басқа бөлігінен артық, үстем екендігін бекітетін ой-тұжырымдарға күмәнмен қарай бастады. Христиандықтың басымдылығын, үстемдігін бекітуге бағытталған еңбектерді сынай отырып, жаңа толқын ғалымдары еуропалық қоғамның көпұлтты, көпдінді, демократиялық қоғам екендігін алға тартты. Бұл ұсыныстарды еуропалықтардың өмір салты мен санасында осы қарастырылып отырған уақыт аясында орын алған өзгерістер мәнмәтінінде қарастыру керек. XX ғасыр басында Еуропада мұсылман иммигранттар саны елеусіз мөлшерде болғанымен, дүниежүзілік соғыстардан кейін көбейе түсті. Соғыстан кейін күйреген еуропалық мемлекеттер отаршылық құрсауынан арылғанымен, аяққа тұра қоймаған африкалық, азиялық мемлекеттерден келген арзан жұмыс күшіне зәру болды. 1960 жылдары мардымсыз жалақыға жұмыс істейтін, білімі төмен, қара жұмыстан қашпайтын келімсектердің еңбегін пайдалану иммиграцияны еуропалық мемлекеттердің экономикалық тұрғыда дамуының басты құрамдас бөлігіне айналдырды. Англия, Франция мен Нидерландқа өздерінің отарында болған мемлекеттердің азаматтары қоныс аудара бастады. Ал Германия, Австрия, Швейцария, Бельгия Түркиямен қостараптық еңбек миграциясы жайлы келісімшартқа қол қойып, жұмыс күшін осы мемлекеттен алды. Мигранттар бұл кезеңде тек өздері, отбасыларын елде қалдырып, уақытша жұмыс істеу мақсатымен ғана келетін болған. Ал еуропалық халықтардағы туу көрсеткіші бұл жылдары өте жоғары болатын. Сол себепті мигранттар тек арзан жұмыс күші ретінде қарастырылып, бұл үдеріс ешқандай қауіп тудырған жоқ.

Дегенмен, 1973–1974 жылдардағы дағдарыс кезінде жағдай ушығып, миграция арнайы реттеуді талап ететін күрделі мәселе ретінде қарастырыла бастады. Техника мен технология саласындағы төңкеріс, өнертапқыштардың жаңа ғылыми еңбектері мен ойлап тапқан құралдары жергілікті халықтың да, мигранттардың да арасында жұмыссыздық деңгейінің артуына, қажетсіз жұмыс күшінің шектен тыс көбеюіне алып келді. Осы кезеңнен бастап иммигранттарға қойылған талаптар өзгертіліп, қатаң тыйымдар мен шектеулер орнатылды: орныққан иммигранттардың елде қалу тәртібі өзгертілді, жаңа иммигранттардың келуіне шектеулер қойылды, отбасымен көрісу үшін елден кеткен иммигранттарға қайта келу үшін виза берілмейтін болды. Бұған жауап ретінде иммигранттар, жұмыстан айырылып қалудан қорқып, еуропалық мемлекеттерде орнығудың, біржола қалудың жолдарын іздеп, отбасыларын да көшіріп алып келуге тырысты. Осылайша, шектеу қою саясаты бастапқы мақсатына және құрылған жоспарларға сай келмей, Еуропадағы мұсылмандардың орнығуының маңызды себепкеріне айналды.

Келесі кезең 1980 жылдардың соңында бастау алды. Еуропаға иммигранттардың жаңа ағыны келді. Бұл жағдайға бірнеше себеп түрткі болды: демографиялық жағдай – еуропалық халықтардағы туу көрсеткішінің төмендеуі, геосаяси жағдай – социалистік жүйенің және КСРО-ның құлауы. Бұл себептер біріге отырып, еуропалық мемлекеттерге жаңа, бұрын болмаған тұрғыда әсер етіп, миграцияны қазіргі кезеңдегі ең өзекті әлеуметтік мәселелердің қатарына қосты. Дамушы мемлекеттердегі жекешелендіру, экономикалық бағдардың өзгеруі, осы үрдістер нәтижесінде туындаған әлеуметтік-экономикалық тұрақсыздық, ұлтаралық соғыстар әлемдік еңбек нарығын тұрақсыздыққа ұшыратып, көптеген адамдарды туған елдерін тастап, күн көріс қамымен немесе қарапайым тұрақтылық пен тыныштықты іздеп босып кетуге мәжбүрледі. Миграциялық ағындар күшейіп, мигранттар босқындар ретінде қарастырыла бастады. БҰҰ мәліметтері бойынша соңғы жылдары босқындар саны күрт өсті. 1975 жылы 2 миллион адам босқын ретінде тіркелсе, 2001 жылы олардың саны 12 миллионға

жеткен. Ал БҰҰ-ның босқындар ісі бойынша Жоғарғы комиссиарат Басқармасының қарамағына ілігетін босқындар саны 21,8 миллионды құраған. 2000 жылдары Еуропада 5,6 миллион адам босқын ретінде тіркелген, негізгі ағын Мароккодан Гибралтар бұғазы арқылы Испанияға өтіп, одан кейін өзге еуропалық мемлекеттерге бағыт алып отырды. Ал келесі бір ағын Түркия мен Күрдістаннан Грекия мен Албания арқылы Италияға жетті [3, 46–47-бб.].

Бастапқыда қоғамдық пікірталастар бұл босқындар келтірер әлеуметтік-экономикалық өзгерістер жайында ғана болатын. Ал 1980 жылдан бастап медиа құралдары да, қоғамдық ұйымдар да осы пікірталастар мен иммигранттардың діні арасында байланыс орната бастады. Мұның басты әрі ең маңызды себебі – иммигранттардың жергілікті халық тілін үйреніп, өздерінің құқықтарын қорғауға ниеттенуі және әлеуметтік қамсыздандыруды талап етуі. Ал мұндай ұстанымдарға жергілікті халық арасында қарсы топ өкілдері пайда болды. Осылайша адамдар батыстық мәдениетті интерпретациялаудың басқа үлгілерін іздей бастады. Еуропалықтар өздерін айқындаудың негізгі өзегінен, яғни христиандықтан, ұлттық ерекшеліктен өзге қайнарларды іздей бастады. Қоғамда діни сенім еркіндігі белең алып, әркім ақиқатқа жетудің өзіндік жолын іздеуге, қалыптастыруға кірісті. Осы негізде зерттеу жүргізушілер бұл екіұдай жағдайдан шығатын жолды «батыстық эзотеризм» деген ұғымнан тапты [4, 161–б.]. Бұл термин өзіне дейінгі діни ортадағы мистицизм, гностицизм, оккультизм секілді терминдермен байланысты болғанымен, еуропалық қоғамда пайда болған, қазір де өмір сүріп келе жатқан түрлі ағымдар, бағыттар, сенімдерді қамтуда біраз артықшылықтарға ие болды. Мұндай дискурсивті өзгерістердің орын алуына жоғарыда біз сипаттаған ХХ ғасырдағы ерекше маңызды оқиғалармен қатар, Нью-эйдж қозғалысының себепкер болғандығын ерекше атап өткен жөн. Нью-эйдж терминінің астарында ғылыми ортаға белгілі екі түрлі мән жатыр. Біріншісі – бұл кең таралған оккультизм, көп құдайға табынушылықтың жаңа жолдарын ұсынатын қозғалыс, алпысыншы жылдардың екінші жартысында Калифорнияда қалыптасқан, еркін түрде тұжырымдалған белгілі бір идеологиялық негізде құрылған. Екіншіден, Нью-эйдж туралы әлеуметтік-мәдени феномен ретінде кеңейтілген мағынада да айтуға болады – бұл заманауи постхристиандық өркениеттің идеологиялық негізі [5, 446-б.]. Батыс Еуропа мен Солтүстік Америкада қазіргі кезеңдегі діни сенімдер мен тәжірибелердің басым көпшілігі өз бастауын осы қозғалыстан алады.

Мұндай дискурсивті өзгерістер мәдениет және ғылым аясында белгілі бір терминдерді қолдану барысында айқын көрінеді. Мәселен, қазір бұқаралық ақпарат құралдарында болсын, әлеуметтік желілерде болсын осы Нью-эйдж ерушілерінің терминологиясы емін-еркін қолданыста жүр. *Чакра, галам, визуализация, аффирмация, карма, медитация* секілді сөздер белгілі бір топтың ғана емес, бүкіл адамзаттың мұрасына айналғандай. Нью-эйдж ұсынған терминология ғалымдар еңбегінде де позитивті тұрғыда кеңінен қолданыс табауда. Мысал ретінде: «Мұндағы айырмашылық айқын емес екендігін мойындау керек, мүмкін бұл әдейі солай жасалған да шығар, себебі мәтін сыртқы ғаламның парадоксалды тұрғыда (тіпті қаласаңыз, голографиялық күйде) көріпкелдің өз санасының ішінде өмір сүретіндігін айтады» [6, 149-б.]. Сілтемеде автор голография сөзінің Нью-эйдж қозғалысымен байланыстырылуы бізді бұл ұғымды дәл осындай лайық болған мәнмәтінде қолданудан бас тартқызбау керек екендігін түсіндіріп кетеді. Біз бұл мысалдарды келтіру арқылы осы дискурсивті оқиғалардың, өзгерістің нәтижесінде ғылыми айналымға, күнделікті өмірдегі тілдік құрылымдарға кірігіп кеткен бірліктерді көрсете отырып, дискурстың қоғам өміріндегі орны мен маңыздылығын және мұны дискурсивті тұрғыда зерттеудің өзектілігін түсіндіргіміз келді.

Ғылыми білімнің жүйеленуіндегі дискурстың маңызы

Біз ғалымдар ретінде өз қоғамымыздың эпистемасына, яғни ғылыми біліміне тәуелді болғандықтан, академиялық ізденіс пен пікір білдірудің маңыздылығы болмай қалады деген пікір туындауы мүмкін. Әлеуметтік және тарихи фактілерді, деректерді дұрыс түсіну негізін

қалыптастырудың маңыздылығын да ескермеске болмайды. Сонымен қатар дінді академиялық тұрғыда зерттеу барысында бұл тұжырымдар қандай орынға ие екендігін де бағамдау маңызды. Осы мәселелердің шешімін табу жолында дискурсивті тұрғыда зерттеу жүргізу үлкен көмек берері анық. Дискурсивті тұрғыда зерттеу қазіргі кезең мен тарихи оқиғалардың нақтылығын және қарастырылып отырған ұғымға тікелей әсері мен ықпалын қоса, бірге қарастыруға көмек береді. Осы негізде Б. Латур мен С. Вулгар пікірін келтірсек: «Қандай да бір факт құрылымының нәтижесі – оны басқа ешкім қалыптастырмайтындығы; агностикалық саладағы риторикалық сенім нәтижесі – қатысушылардың өздері мүлдем сенбегендігіне сенуі; материализация нәтижесі – адамдардың материалдық ой-пікірлер тек «ойлау үдерісінің» екінші деңгейлі құрамдас бөлігі деп ант ішуі; сенім орнатуға күш салудың нәтижесі – қатысушылардың экономика мен сенімдер ғылымның дәрежесімен байланысты емес деп түсіндіруі; жағдаяттар жайлы айтар болсақ, назардан тыс қалады және оларды фактілердің қатаң әлемінің бағалауына емес, саяси сараптамаға қалдырған жөн» [7, 240 б.]. Дискурс ұғымы осы іс-әрекеттер мен тәжірибелердің астарында жатқан себептер мен салдарларды анықтауға көмектеседі. Шындық ұғымын осылай сыни түрде сараптау заманауи философияда орын алып жатқан пікірталастардың айғағы бола алады. Бұл екеуі де дискурсивті оқиғалардың өкілі ретінде қарастырылады. Біз әлемдегі шындықты көрсететін объективтілікті іздеуді доғарып, бір мезгілде түрлі салаларда қызмет етіп жатқан топтар арасындағы үндестікті қалыптастыра білуіміз керек. «Прагматик үшін «білім» де «шындық» секілді сенімдеріне бағытталған мақтау ғана, ал бұл сенімдерді біз, бұдан ары дәлелдеу қажет болмайтындай, соншалықты жақсы негізделген деп білеміз. Оның пікірі бойынша білім табиғатын зерттеу тек әртүрлі адамдардың неге сену керек екендігі жайлы келісімге келуге тырысуының әлеуметтік-тарихи сипаттамасы болып табылады» [8, 7-б.]. Замандастар тобында қоғамда қабылданған білім дегеннің не екендігін анықтау критерийлері жеке тұлғаның ықпалына ұшырамайды. Бұл мағынадағы үндестік билікпен бірге болуды және шешуші дискурсты мойындауды білдіруі мүмкін. Үндестік ұғымы, сонымен қатар, ғалымдар барлығын объективті тұрғыда сендіруге міндетті емес екендігін, олардың негізгі бағыты – ғалымдар қауымдастығы және еңбек бағытталуы мүмкін қоғамның басқа да мүшелері екендігін көрсетеді. Ал бұл тұжырым өз кезегінде этноцентризмге жол ашады. «Этноцентризм жақтаушысы болу дегеніміз адамзатты өзіңнің сенімдеріңді ақтап шығу керек адамдар және өзгелер деп бөлу. Бірінші топ – зерттеушінің этносы – мүмкін болған пікір алмасудың жемісті болуына себепкер болатын оның сенімдеріне ортақтаса алатын адамдар. Бұл мағынада шынайы пікірталасқа қатысушылардың барлығы этноцентризмді жақтаушы болып шығады және бұл оның өз зерттеуінде объективтілік туралы қаншалықты реалисттік риторика келтіргені байланыссыз» [8, 13-б.].

Жоғарыда келтірілген тұжырымдар мен мысалдарды саралай отырып, дінді академиялық тұрғыда зерттеу барысында назар аударылатын, зерттеу объектісіне, пәніне айналатын мәселелер мен ұғымдардың өзгеріске ұшырағандығын байқай аламыз. Дінтану саласындағы ең бір тірі, мүлдем шешілмей келе жатқан мәселелердің бірі – дін ұғымына жалпыға ортақ, бәрі келісер, осы сөз сыйғызып тұрған бүкіл мағыналарды қамтитын анықтама беру де назардан тыс қалуда. Дискурсивті тұрғыда зерттеу жүргізу барысында бұл жалпыға ортақ анықтама керек те емес деген тұжырымға келеміз. Себебі әр дәуірдің, әр кезеңнің сол мезеттегі оқиғалар мен қоршаған ортаның жағдайларына байланысты және тәуелді күйде белгілі бір ұғымға қатысты ғалымдар тудырған анықтамасы, түсіндірмесі болады. Расында, өзге ғылым салаларында негізгі зерттеу объектісіне анықтама беру мәселесі соншалықты өзекті болғандығын байқамаймыз. Медицинада ауру, денсаулық, лингвистикада тіл, психологияда жан, сана секілді ұғымдарға нақты, зерттеушілердің барлығына ортақ анықтама беру мәселесі тіпті көтерілмейді де. Дінтану саласы да дін ұғымын өзіне лайық болған сипаттамалармен, берілген уақыт шеңберінде болып жатқан жағдайларға байланысты күйде, яғни дискурсивті тұрғыда айқандай алуы керек. Б. Ренни

осы тұжырымға сай былай пікір білдіреді: «Біз уақытша теоретикалық не нақты анықтамаларсыз зерттеу жүргізе алғанымызбен, базалық және шартты анықтамаларсыз ешнәрсе жасай алмаймыз немесе біз өзіміздің не жайлы айтып жатқанымызды білмейміз» [9, 116–135-бб.]. Бірақ бұл әдістемені толыққанды түсіну үшін дін ұғым ретінде және академиялық тұрғыда зерттеудің объектісі ретінде қалай өзгешеленетінін айқындап алу керек. Бірінші мағынаға сай дін сипаттамаларын беруге қарағанда, екінші қолданысында дінді белгілі бір зерттеу объектісі ретінде қарастырған оңайырақ болары сөзсіз.

Зерттеу объектісі ретінде діннің құрылымы, дін туралы пікірталастар мен тұжырымдар, дискурсивті тұрғыда әлеуметтік-мәдени мәнмәтінде өз-өзін орнықтыруы, діннің таралуы мен өзгеріске ұшырауы секілді мәселелер қарастырылуы мүмкін. Осындай зерттеулер барысында дін түрлі мәнмәтінге сай әртүрлі мағыналарға ие бола алатын лингвистикалық бірлік болып есептеледі. Дінді дискурсивті тұрғыда зерттеудің шекаралары кең болғанымен, белгілі бір әдістемеге бағынатынын да ұмытпағанымыз жөн. Мәселен, қазіргі кезеңдегі өзекті, әрі қызықты сұрақтардың қатарындағы «Футбол дін бола алады ма?» деген сұраққа жауап беріп көрейік. Ескі мектеп өкілдері дінтану бөлек ғылым саласы ретінде қалыптаса бастаған ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастап дін ұғымына берілген анықтамаларды не өздерінің діни сенімдерін негізге ала отырып жауап беруі мүмкін. Ал дискурсивті тұрғыда зерттеу жүргізу әдістемесіне сай бұл сұраққа былай жауап беруге болады: футболға қызығушылар өздері діни деп танитын ұғымдар мен іс-әрекеттерді футболға қатысты қолданбаса, өз қызығушылықтарын діни сезімдермен, терминологиямен сипаттамаса, футболды дін деп санамаймыз, ал егер футбол жанкүйерлері өзара осы қызығушылықтарына қатысты діни лексиконды қолдана бастаса, вербалды емес тұрғыда өздерінің футболға деген көзқарастарын діни сипатта көрсетсе, біз футболды діни дискурстың объектісі ретінде қарастырып, дінтанулық талдау бере алатын боламыз.

Діни дискурс дискурсивті тұрғыда зерттеу жүргізу барысында зерттеу объектісі де, зерттеушіні қоршаған орта да болады. Зерттеу жүргізу барысында, тұжырым жасау барысында біз түрлі ғылым салаларының өкілдерімен істес болатындықтан, түрлі мәнмәтінде жұмыс істейтін болғандықтан дискурсивті зерттеу жүргізу салааралық байланысқа тәуелді деп айта аламыз. Академиялық іс-әрекеттің дінтану саласында, дискурсивті зерттеу жүргізу барысында негізгі мақсаты – қоршаған орта, әлем жайлы шындықты табу, айту емес, пікірталасқа, талқылауға жол ашу. Соның нәтижесінде біздің дискурсивті зерттеулеріміз келесі бір кезең өкілдерінің тарихи, хронологиялық, саяси, әлеуметтік биігінен мүлдем өзгеше кейіпте көрініс табуы мүмкін. Бұл тұжырымды М. Вэбер былай түсіндіреді: «Академиялық тұрғыда үстемдікпен бетпе-бет келу – біздің тағдырымыз, тіпті біздің ортақ мақсатымыз. Біз өзгелердің бізден артығырақ болатындығынан үміт етпей жұмыс жасай алмаймыз» [10, 138-б.]. Академиялық іс-әрекет, еңбек әлеуметтік, қоғамдық категория екендігін және оның өзін жасайтын, талқылайтын, бағалайтын, қолданысқа енгізіп, пайдаланатын қауымдастықтарсыз маңызы болмай қалатындығын ескергеніміз жөн.

Дискурсивті зерттеу жүргізудің алғышарттары

Еуропалық ғылыми ортада жеке ғылым саласы ретінде қабылдана бастағанына бір ғасырдан астам уақыт өтіп кетсе де, дінтану ғылым кеңістігіндегі жас сала ретінде әлі де бірқатар өзекті мәселелермен бетпе-бет келуде. Бұл жағдайға өткен ғасырдың екінші жартысында жас ғылым салаларына үлкен әсерін тигізген шиеленіскен жағдаяттармен қатар дін ұғымының адамзат үшін қашанда өмірдің ғылыми, саяси, мәдени қырларында ерекше орынға, рөлге ие екендігі де себепкер болып отыр. Ғылым, заң, денсаулық сақтау, экономика секілді ұғымдармен салыстырғанда дін ұғымын зерттеу үстіртін көзқарасқа байқала бермейтін қиындықтар мен мән берілуі тиіс ерекшеліктерді қамтиды. Дінді зерттеу оның теологияның негізгі зерттеу объектісі бола отырып, қандай да бір қауымның, жалпы қоғамның сол дінге қатысты тәжірибелік және толыққанды сенім тұрғысынан қарастыруы себепті де қиындай түседі. Адамдардың сенім бостандығына, жеке бас құқығына нұқсан

келтіріп алмай зерттеу жүргізіп, оның нәтижелерін тұжырымдап, жариялау ерекше мән беруді талап етеді. Сонымен қатар батыстық ғылыми ортада еуроцентристік көзқарастың ұшқындарының сақталуы және батыстық емес мәдениеттерге осы тұрғыда сипаттама, баға беруге ұмтылу дінтану саласындағы талас-тартыстарға себепкер болып отыр. Міне сондықтан қазіргі кезеңдегі дінтану үшін ең маңызды сұрақтардың бірі – бұл сала осы аталған мәселелерге жауап бере алатындай деңгейде жеке талдау мен интерпретациялық шеңбер аясында дінді академиялық тұрғыда зерттеуге ауыса алады ма? Діннің қазіргі кезеңде барлық салаларға ықпалы бар ерекше құбылыс екендігін ескере отырып, біз оның өткені мен бүгінін сауатты академиялық тұрғыда зерделеп, үдерістері мен даму бағыттарын, мүмкін мәселелері мен олардың шешімдерін көрсете алатын ғылыми зерттеулерді қажет ететіндігімізді айта аламыз. Ал бұл зерттеулерді жүргізу үшін біз талқылап отырған дискурс және дискурсивті тұрғыда зерттеу жүргізу ұғымдары негізгі көрсеткішке айналады. Тек дінтану саласында емес дискурсивті тұрғыда зерттеу жүргізудің маңыздылығы мен артықшылықтары жайлы көршілес басқа да гуманитарлық салаларда айтылып, алдыңғы ұрпақ қозғап кеткен дискурс ұғымына анықтама беру, оны дұрс қолдана білу, дискурсқа қандай үдерістерді жатқыза алатындығымызды айқындау, сипаттау секілді ғылыми үрдістер жүзеге асырылуда. Дискурсивті әдістемені жүйелі түрде қолдана білу – дінді академиялық тұрғыда зерттеуде жаңа, маңызды нәтижеге қол жеткізудің бірден-бір жолы. Сонымен қатар дискурстың тарихи талдамасы дінтану саласының тарихи зерттеулермен орнатқан тығыз байланысын нығайта түсуге және оған жаңа қырынан қарауға көмек бере алады. Дінді дискурсивті тұрғыда зерттеу бір ғана әдісті емес, зерттеу бағдарын ұсына алатын ұстаным. Бірақ осы бағдарға негізделе отырып біз зерттеу жұмысын жоспарлап, мәліметтер жинақтап, оларды сол зерттеу сұрағына жауап табуға қажетті әдістер көмегімен интерпретациялай аламыз.

Дискурс ұғымын түсіндіру барысында біз кездесетін алғашқы қиындық – нақты, жалпыға ортақ анықтаманың болмауы. Әрбір зерттеуші өз саласына және зерттеу сұрағына байланысты дискурсты түрліше сипаттайды. Мысалы, дискурс әлеуметтік лингвистика үшін күнделікті өмірдегі сөйлесудің арнайы және белгілі бір мезеттегі құрылымдары ретінде сипатталады. Ал тарихи зерттеулер ұстанымына сай дискурсивті құрылымдардың материалдылығы да қарастырылады. Бұл дінді зерттеу барысында ерекше назар аударатын тұжырым.

Дискурс талдауының бірнеше кейіптері бар, олардың кейбірі лингвистикалық мәтін талдауына жақын болып келеді. Барлығына ортақ түсінік – әлемде не айтылып жатқандығын айқындайтын «зат» жоқ, бірақ заттардың мағынасы сөйлеуші қолданып отырған белгілер жүйесі арқылы қалыптастырылады. Бұл жерде меңзелетін нәрсе, референт, белгілі бір лингвистикалық белгінің референті ретінде тілден әуелгі емес, керісінше белгілер жүйесі оны әлеуметтік шынайылық ретінде әлемдегі барлық мүмкін заттардың «хаостық көптүрлілігі» арасынан қалыптастырады: «Заттар әлемін сөздер әлемі қалыптастырады». Дискурс талдауы үшін тағы бір маңызды нәрсе: бұл тек мұнда мәтіннен артық не бар екендігі жайлы түсініксіз сұрақ туралы ғана емес, бұл лингвистикалық емес заттардың қалай мағынаға ие болатындығы жайлы. Ешбір дискурс, ешбір классификация, қаншалықты таныс естілгенімен, «заттардың өзінен» шыққан емес; бұл басқаша жол, дискурс және классификация заттардың реттілігін қалыптастырады. Іс-әрекеттер, жесттер, заттар тілде қазір қайта-қайта мағынаға ие бола бермейді, олар әлеуметтік ортада өздеріне мағына дискурсивті тұрғыда берілгендіктен ғана өзекті болып отыр [11, 36-б.]. «Шынайылықтар және дискурстар тұңғығында өздерінің тарихилығынан басқа негіз жоқ. Сол себепті дискурстың қызметінің мүмкін болған ең қысқа анықтамасы мынандай болмақ: дискурстар шынайылықты қалыптастырады» [12, 92-б.]. Біз дискурсивті құрылымдардың жұмысын тек олардың өзінің құрылу тарихын және шежіресін білгенде ғана түсінеміз. Салыстыру арқылы ғана біз дискурстың тарихилығын көре аламыз. Дискурстар табиғи тұрғыда пайда болмайды,

әлеуметтік-коммуникациялық құрылымдар әлемге қалай мағына беріп, эксплицитті және имплицитті білімді қалай ұйымдастыратындығын тарихи және салыстырмалы тұрғыда талдау дискурсивті ұстанымдардың негізі болып табылады.

Дінді дискурсивті тұрғыда зерттеу талдаудың ең бір сенім тудыратын түрі болып отыр, себебі бұл әдістемеге сай жүргізілген зерттеу XX ғасыр бойы дінтану саласында болған мәселелердің барлығын шешуге жол ашады. Бірақ дискурсты талдауды өз алдына жеке әдіс ретінде қарастыра алмаймыз. Дискурсты талдау зерттеудің ұсынып отырған басты сұрақтарына жауап табу үшін қолданылатын әдістер жиынтығын қолдануды меңзейтін теоретикалық бағыт не әдістеме ретінде сипаттала алады [13, 414-б.]. М. Фуко еңбектеріне негізделген дискурс мағынасына сай оны талдау барысында филологиялық, сандық, сапалық, контент-талдау, диахрониялық секілді әдістер қолданылады, яғни дискурсты талдау өз алдына жеке әдіс болмағанымен, әдістердің қолданылатын аймағы, базасы бола алады. Сол себепті дискурсты талдау барысында бірқатар нақты қадамдар жүзеге асырылады (дискурсты айқындау, яғни қоғамдық қарым-қатынастар жүйесінен бөліп көрсету; дискурс объектісі және қатысушылары жайлы қажетті мәліметтерді жинақтау; осы мәліметтер қорын талдауда қандай әдістер тиімді болатындығын анықтау; талдау нәтижесін сараптау және интерпретациялау).

Жоғарыда келтірілген анықтамалар мен мәліметтерді саралай отырып, біз дискурс ұғымын былай сипаттай аламыз: дискурс дегеніміз белгілі бір қоғамдағы білімді жүйелейтін іс-әрекеттер жиынтығы. Ол мағыналар жүйесін орнықтырып, тұрақтандыра отырып, әлеуметтік институттағы жалпыға ортақ білімді қалыптастырады. Қандай да бір тақырыпқа қатысты, жүйеленген және қайталанатын пікірлер, тұжырымдар, ұстанымдар дискурста негіз болады. Дискурс өзі орын алып жатқан салаға қатысты ойларды, пікірлерді, іс-әрекеттерді ретке келтіріп, басқара алады. Ал осы дискурсты талдау барысында коммуникативті іс-әрекеттер арасындағы қарым-қатынас, мағыналар жүйесін жасап шығу, білімді жүйелеу, дискурста қатысы бар тұлғалар, ережелер, қайнар көздер, материалдық жағдайлар, бұл үдерістердің қоғамға деген ықпалы объектіге айналады. Дискурсты тарихи тұрғыда талдау болса үнемі өзгеріс үстіндегі әлеуметтік-саяси және тарихи жағдаяттар аясында дискурстың дамуын қарастыра отырып, белгілі бір дискурс шежіресін құрастыру дегенді білдіреді. Дискурс мәдени үдерістер аясында дамиды. Ол белгілі бір тақырып аясында қалыптасқанымен, өзге дискурстардың мәліметтерін, бөліктерін де қамтиды. Мәселен, «Лингвистикалық құралдар мен бірліктер тұлғаны дерадикалсыздандыру үдерісі барысында қолданылуы керек» деген тұжырымда біз лингвистиканың күзіреттілігіне, тұлғаның радикализациясына және оны шешу жолдарына, қоғам тыныштығын, дін тазалығын сақтауға байланысты дискурстардың ізін көре аламыз. Осыдан біз дискурс ұғымы шекараларының құбылмалы және зерттеу жүргізушінің танымына сай қойылатынын байқай аламыз. Әрбір зерттеуші дискурсты өз мақсатына сай интерпретациялай отырып, өз зерттеуінің нәтижесін белгілі бір дискурс аясында көрсете алады.

Дискурсивті талдау жасау аясында дінді зерттеу барысында дискурсивті әдістеменің өзіндік ерекшеліктерін айқындап алуымыз керек. Осы әдістемеге сай зерттеу барысында дін өзінің ерекше, ешнәрсеге ұқсамайтын, ешнәрсе тең келмейтін дәрежесінен айырылып, бұл дәрежеге ие болуының өзі дін жайлы дискурстың бір бөлігі ретінде қарастырылады. Дискурсивті тұрғыда дінді зерттеу тағы бір мәселенің шешімін табуға көмектеседі. Дін ұғымына жалпыға ортақ анықтама беру мәселесі маңыздылығынан айырылады. Әрбір тарихи кезеңдегі дискурстар сол әлеуметтік ортадағы концепцияларды, ұғымдар жүйесін саяси, әлеуметтік, мәдени, материалдық жағдайларға қатысты өзіндік мағыналармен толықтырып, сипаттайды. Сондықтан дискурсивті тұрғыда зерттеу әдістемесін негізге ала отырып, біз дін ұғымына барлық кезеңдер мен ойларға ортақ анықтама берудің қажетсіздігін түсінеміз әрі дәлелдейміз. Ал әрбір кезең ғалымдары дінге берген анықтамалар дискурсивті талдаудың объектілері ретінде ғана қарастырылады.

Дін жайлы дискурс дін туралы білімнің әлеуметтік тұрғыда жүйеленуін білдіреді. Дінді зерттеуші де дін туралы дискурстың бір бөлігі болатындығын ескере отырып, сол ғалым тарапына деген дискурсивті ықпал жайлы Б. Линкольн пікірін келтірсек: «Біреу үшін өз қоғамындағы қызмет етіп жатқан идеологиялар жүйесін түсіну екі түрлі фактор әсерінен қиын болуы мүмкін: біріншіден, оның санасы өз алдына сол жүйенің өнімі; екіншіден, жүйенің жетістігі оның іс-әрекетін көзге көрінбейтін етеді, адам оның өнімдеріне тұрақты түрде сүнгіп, шабуылға ұшырап отыратындықтан, оларды (және олар жасалатын және таратылатын құралдарды) «табиғи» ретінде танып, шатасып, қателесуі мүмкін» [14, 9-б.]. Дін жайлы дискурс нақты бір іс-әрекеттер мен институттарда материалды кейіпке енетін мағыналар мен білімдер жүйесін қалыптастырады. Бұл жүйелер дискурсивті емес іс-әрекеттермен және жүйелермен (бұқаралық ақпарат құралдары, технологиялар) қарым-қатынасқа түседі. Сонымен қатар дін жайлы дискурс өзінен бөлек ғылым, денсаулық сақтау, заң, экономика, әлеуметтану, саясат секілді салалардағы дискурстармен байланысқа түседі. Әлемдегі дінге қатысты қалыптасып отырған көзқарас пен ұстанымдар, саясаттар жиынтығын еске алар болсақ, бұл мүлдем таңданарлық жағдай емес. Қазіргі кезеңде діни реңк берілмейтін мәселе кемде-кем [15, 336-б.].

Дискурсивті зерттеу жүргізудегі әдістеме

Дискурстың өзін зерттеуді біз жеке әдіс ретінде қарастырмауымыз керек. Ол зерттеудің бағыты, ұстанымы бола алады, дискурсты зерттеу – интерпретациялауға деген талпыныс, осыдан ол берілген әлеуметтік не тарихи жағдаятта білімнің құрылымын мұқият қарастыруға бағытталған герменевтикалық стратегиясы. Түрлі әдіснамалық құралдарды қолданып, зерттеу барысында оларды мақсатына қарай пайдалану мүмкін болғанымен, дискурсивті зерттеу жүргізуде қолданылатын бірқатар негізгі тұжырымдар мен мағыналар бар. Дискурс талдауын жасаудың үш кезеңін бөліп көрсетуге болады. Бірінші кезең – зерттеу сұрағын айқындау. Әрбір зерттеу мағыналардың дискурсивті тұрғыдағы құрылымымен және білімнің жүйеленуімен тығыз байланысты. Дискурсивті ұстанымдар қабылданған білімдер жүйесіндегі күрделі дамуларды жақсырақ түсінуге мүмкіндік береді. Бірақ кез келген нәрсені дискурсивті тұрғыда зерттеу мүмкін болғанымен, әрбір зерттеу дискурсивті талдау бола бермейді. Дискурсивті зерттеудің өзіндік нақты зерттеу сұрақтары бар және олар тарихи, филологиялық, антропологиялық, философиялық, әлеуметтанулық, саясаттанулық ұстанымдар, мақсаттар негізінде қалыптастырылған зерттеу сұрақтарынан өзгеше болуы мүмкін. Тарихи дискурс талдамасы ұрпақтардың қарым-қатынасы, белгілі бір ұғымдардың заңдастырылуы, мағыналар жүйесінің талқылануы секілді үдерістерге қызығушылық танытады. Дін жайлы дискурста назар аударғанда біз өте көп зерттеу сұрақтарына кез боламыз. Мысал ретінде және зерттеу жұмысы жүргізіліп жатқан мәнмәтінді негізге ала отырып келесідей сұрақтарды көрсете аламыз: Қазақстандағы ислам жайлы қоғамдық көзқарасты қандай құрылымдар басқарып, бақылайды? Қазақ қоғамында тәңіршілдіктің танымал болуының себептері қандай? Дін және діни жағдай туралы заңнамалық құжаттар дінге қатысты әлеуметтік білімдер жайлы не айтады? Қоғамдық ғылымдар саласындағы діннің рөлі мен орны қандай? Бұл сұрақтар мәселеге нұсқау болатын және бірнеше нақты әрі тар салалы сұрақтарға жіктелуі керек жалпы сұрақтар ғана. Бірақ осы мысалдарға қарай отырып, біз дискурсивті тұрғыда зерттеу жүргізу барысында қандай сұрақтар аясында ізденіс жасайтындығымызды бағамдай аламыз. Жоғарыда келтірілген сұрақтар жалпы дін жайлы дискурстармен қатар, ислам, тәңіршілдік, заң, ғылым секілді жекеленген тақырыптарға қатысты дискурстарды да қамтып, дискурсивті зерттеу жүргізуге бағдар мен негіз ұсынады. Тәңіршілдікке қатысты айтар болсақ, бұл тәңір, әруак, көк аспан, табиғат, рух сияқты ұғымдар жайлы дискурстар болмақ. Бірақ зерттеу мақсаты мен міндеттеріне, сұрақтарына сай осы дискурстар таңдамалы негізде не бәрі түгел қолданылуы мүмкін.

Зерттеу сұрағын және сол сұрақтан туындайтын қосымша сұрақтарды, өзіміздің қызығушылығымыз бағытталатын мәселені айқындап алғаннан соң, біз осы негізгі сұраққа жауап табуға көмектесетін мәліметтерді таңдауға кірісеміз. Дискурсивті тұрғыда зерттеу жүргізу тек жазба деректерді талап етпейтіндіктен, мәліметтерді қарым-қатынастың мағынаға ие барлық кейіптерінен ала аламыз. Біз мысал ретінде келтірілген зерттеу сұрақтарына жауап іздеу барысында келесідей дереккөздерді қолдана аламыз: бұқаралық ақпарат құралдары, ғаламтордағы пікірталастар, саяси пікірталастар; тәңіршілдік жайлы кітаптар, ғалымдар мақалалары, дін саласы қызметкерлері берген түсіндірме, анықтамалар, осы сенімді ұстанушылардың ғаламтор аясындағы пікір алмасулары, топтары және олардан алынған сұхбаттар; заңдар, заңнамалық құжаттар, сот шешімдері, заңды тұлғалардың мәлімдемелері, құзіретті мекемелердің зерттеулері және статистикалық ақпараттары; заманауи ғылым жайлы кітаптар, конференциялар мен форумдар нәтижелері, ғылыми жетістіктер жайлы жаңалықтар, қоғамдық ғылымдарға қатысы бар іс-шаралар, пікірталастар.

Мұндай мәліметтерге қосымша дискурстың құрылуына негіз болатын объектілерді де талдауымыз керек. Олардың қатарына жаңа технологиялар, белгілі бір мемлекет заңдары, қоғамдағы адам құқықтарын, денсаулығын сақтау институттары, ғылыми зерттеулерге қаржы бөлу секілділер жатады.

Дискурстың генеалогиясын түсіне алу үшін зерттеу шеңберіне тарихи сипатты қоса білу маңызды. Бірінші сұрағымызға қатысты біз Қазақстан жеріне ислам дінінің келу тарихын, Кеңестік дәуірдегі ислам діні жағдайын, қазақ дәстүрлерінің исламмен байланысын, тәуелсіз Қазақстандағы ислам дінінің қайта жаңғыруын қарастыра аламыз; екінші сұраққа қатысты біз тәңіршілдіктің тарихын, таралуын, ұстанымдарын, ерушілеріне ұсынар жеңістері мен салар тыйымдарын және олардың қалыптасу негіздерін зерттеуіміз керек болады; үшінші сұраққа жауап іздеу барысында біз заң саласында дінге қатысты болған өзгерістерді тарихи кезеңдер аясында қарастыруымыз керек; ғылым, ғылыми білім тарихын зерделеп, заманауи ғылым мен өткен ғасырлардағы ғылым алдына қойылған мақсаттар, сұрақтар мен мәселелер тарихын таразылай алуымыз керек.

Дискурсивті тұрғыда зерттеу жүргізуге қажетті деген осындай мәліметтер мен қадамдар жиынтығы мұндай бағытта зерттеу жүргізудің өте ұзақ уақыт пен бай деректер қорын талап ететіндігін көрсетеді. Сол себепті де мәліметтерді таңдау және зерттеу қаңқасын құру мүмкін болатын тыйым салулар мен жасауға келетін тәжірибелерге байланысты болады. Жекеленген жобалар ауқымды зерттеу бағдарламасының бір бөлігі ғана болып, тіпті өзін дискурс талдамасының дұрыс жасалауына үлес қосатын бөлшек ретінде қарастыруы мүмкін. Дискурстың бір ғана аспектісін айқындайтын зерттеу жүргізу методологиялық тұрғыда қабылданған тәжірибе. Ауқымды зерттеу жұмысын жүргізу барысында дискурсивті талдауға керекті, өзекті ақпарат ұсына алар шағын жобаларды жекелей ұйымдастыру зерттеу жұмысының барысын жеңілдетіп, нәтижені барынша жақындата түседі.

Қойылған мақсатқа сай зерттеудің қаңқасын құрып, оған қажет болар мәліметтерді жинақтағаннан кейін, оларды герменевтикалық тұрғыда сараптап, зерттеу сұрағына жауап бере аларлықтай деңгейде интерпретациялау қажет. Дәл осы мезетте зерттеу қаңқасын толыққанды интерпретациялауға лайықты әдістерді таңдау маңызды. Біз талқылап отырған мысал ретіндегі зерттеу сұрақтары үшін мына әдістер қажетті болуы мүмкін: контент талдау, бақылау, анализ, синтез, мәтін интерпретациясы, сауалнама және сұхбат алу, тарихи әдістер.

Қорытынды

Мәліметтерді жинақтау, жалпылау және түсіндіру – зерттеу жұмысының мақсаты емес. Мұның бәрі тек дискурсивті тұрғыда зерттеу жүргізу аясында қалыптастырылған негізгі сұраққа жауап табу үшін қызмет ететін құралдар ғана. Сол себепті де ақпарат жинақталған мәлімет берілген зерттеу жағдаяты аясында және заттарға, оқиғаларға мағына беру жүйесіне сай түсіндіріледі. Зерттеу нәтижелерінің өзі де дискурстың элементтеріне айналатындығын да ұмытпағанымыз жөн. Міне сондықтан олар мәселе жайлы шындықты көрсетіп бермейді,

бірақ дискурстық қауымдағы мағына құрылымындағы механизмдер, тарихи сипаттар, зерттеулер жайлы түсінік бере алады.

Осы мақалада сипатталған дінді дискурсивті тұрғыда зерттеудің үлгісі дін саласындағы ғалымдарға дінді академиялық тұрғыда зерттеу ХХ ғасырдан кейін кез болған қиындықтарға сауатты түрде сапалы жауап табуға сеп болады деп білеміз. Қазіргі кезеңдегі жағдайды, әлемдік үдерістерді, барлық мүмкіндіктер мен шектеулерді назарға ала отырып, ғылыми ортаға деген талаптарды, қарапайым оқырман қауымның, ғылыми ізденіс және зерттеу нәтижелерін күтетін, бақылайтын, қолданысқа енгізетін құрылымдардың сұранысын ескере отырып, негізге ала отырып, осы қосымша себептер мен фактілер аясында, мәнмәтінінде зерттеу жүргізіп, олардың әрбірінің ықпалы мен әсерін саралау негізінде ғана тұжырым жасай отырып, тарихи сабақтастықты да назардан тыс қалдырмайтын дискурсивті тұрғыда зерттеу жүргізу замана талаптарына жауап бере алатындығына сенеміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Bourdieu, Pierre, Loic Wacquant. *An Invitation to Reflexive Sociology*. – Chicago: University of Chicago Press, 1992. – 332 p.
2. Bourdieu, Pierre. *The Logic of Practice*, translated by Richard Nice. – Cambridge & Oxford: Polity Press in association with Basil Blackwell, 1990. – 340 p.
3. Әбубәкірова А.Е. Қазіргі Батыс Еуропа елдеріндегі саяси-әлеуметтік үрдістерге исламның ықпалы жайлы дискурс // «Дінтанудың қазіргі жағдайы мен оның даму перспективалары» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары жинағы, ҚазҰУ (2019). – Б. 46–50.
4. Von Stuckrad, Kocku. *Reflections on the Limits of Reflection: An Invitation to the Discursive Study of Religion*. *Method and Theory in the Study of Religion* 22 (2010). – P. 156–169.
5. Дворкин А.Л. *Сектоведение. Тоталитарные секты. Опыт систематического исследования*. – Нижний Новгород: Христианская библиотека, 2014. – 816 с.
6. Hanegraaff, Wouter J. “Altered States of Knowledge: The Attainment of Gnōsis in the Hermetica.” *International Journal of the Platonic Tradition* 2 (2008). – P. 128–163.
7. Latour, Bruno & Steve Woolgar. *Laboratory Life: The Construction of Scientific Facts*. – Princeton: Princeton University Press, 1986. – 296 p.
8. Rorty, Richard. *Contingency, Irony, and Solidarity*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1989. – 201 p.
9. Rennie, Bryan. “After This Strange Starting: Method, Theory and the Philosophy of Religion(s).” *Method and Theory in the Study of Religions* 22. – P. 116–135.
10. Weber, Max. “Science as a Vocation.” In H. H. Gerth & C. Wright Mills (trans., ed. and introduction), *From Max Weber: Essays in Sociology*. – London: Routledge & Kegan Paul, 1964. – P. 129–156.
11. Sarasin, Philipp. *Geschichtswissenschaft und Diskursanalyse*. – Frankfurt/M.: Suhrkamp, 2003. – 257 s.
12. Landwehr, Achim. *Historische Diskursanalyse*. 2nd ed. – Frankfurt/M. and New York: Campus, 2009. – 188 s.
13. Nikander, Pirjo. *Constructionism and Discourse Analysis*. In James A. Holstein and Jaber F. Gubrium (eds.), *Handbook of Constructionist Research*. – New York: The Guilford Press, 2008. – 413-428 pp.
14. Lincoln, Bruce. *Theses on Method*. *Method & Theory in the Study of Religion* 17(2005): 8–10 pp. (First published in *Method & Theory in the Study of Religion* 8 (1996): 225–227 pp.)
15. Дильбарханова Д.А. Екпе жасауға қатысты діни көзқарастар мен ұстанымдардың салыстырмалы талдауы // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2020. – №3 (117). – Б. 330–338. [Электронды ресурс]. URL: <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.030>

REFERENCES

1. Bourdieu, Pierre, Loic Wacquant. *An Invitation to Reflexive Sociology*. – Chicago: University of Chicago Press, 1992. – 332 p. [in English]
2. Bourdieu, Pierre. *The Logic of Practice*, translated by Richard Nice. – Cambridge & Oxford: Polity Press in association with Basil Blackwell, 1990. – 340 p. [in English]
3. Abubakirova A.E. Kazirgi Batys Europa elderindegi sayasi-aleumettik urdisterge islamnyn ykpaly jaily diskurs. “Dintanudyn kazirgi jagdaiy men onyn damu perspektivalary” atty halykaralyk gylymi-tajiribelik konferenciya materialdarynyn jinagy, KazUU (2019). – B. 46–50. [in Kazakh]
4. Von Stuckrad, Kocku. *Reflections on the Limits of Reflection: An Invitation to the Discursive Study of Religion*. *Method and Theory in the Study of Religion* 22 (2010). – P. 156–169. [in English]
5. Dvorkin A.L. *Sektovedenie. Totalitarnye sekty. Opyt sistematicheskogo issledovaniya*. – Nijniy Novgorod: Hristianskaya biblioteka, 2014. – 816 s. [in Russian]
6. Hanegraaff, Wouter J. “Altered States of Knowledge: The Attainment of Gnōsis in the Hermetica.” *International Journal of the Platonic Tradition* 2 (2008). – P. 128–163. [in English]
7. Latour, Bruno & Steve Woolgar. *Laboratory Life: The Construction of Scientific Facts*. – Princeton: Princeton University Press, 1986. – 296 p. [in English]
8. Rorty, Richard. *Contingency, Irony, and Solidarity*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1989. – 201 p. [in English]
9. Rennie, Bryan. “After This Strange Starting: Method, Theory and the Philosophy of Religion(s).” *Method and Theory in the Study of Religions* 22. – P. 116–135. [in English]
10. Weber, Max. “Science as a Vocation.” In H. H. Gerth & C. Wright Mills (trans., ed. and introduction), *From Max Weber: Essays in Sociology*. – London: Routledge & Kegan Paul, 1964. – P. 129–156. [in English]
11. Sarasin, Philipp. *Geschichtswissenschaft und Diskursanalyse*. – Frankfurt/M.: Suhrkamp, 2003. – 257 s. [in German]
12. Landwehr, Achim. *Historische Diskursanalyse*. 2nd ed. – Frankfurt/M. and New York: Campus, 2009. – 188 s. [in German]
13. Nikander, Pirjo. *Constructionism and Discourse Analysis*. In James A. Holstein and Jaber F. Gubrium (eds.), *Handbook of Constructionist Research*. – New York: The Guilford Press, 2008. – 413-428 pp. [in English]
14. Lincoln, Bruce. *Theses on Method*. *Method & Theory in the Study of Religion* 17(2005): 8-10 pp. (First published in *Method & Theory in the Study of Religion* 8 (1996): 225–227 pp.) [in English]
15. Dilbarkhanova D.A. Ekpe jasauga katysty dini kozqarastar men ustanymdardyn salystyrmaly tandauy // Iasau universitetinin habarshysy. – 2020. – No3 (117). – B. 330–338. [Elektronny resurs]. URL: <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.030> [in Kazakh]

ФИЛОЛОГИЯ

ӘОЖ 811.512.1; МҒТАР 16.01.11

<https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.589>Г. САГИДОЛДА¹, Г. ЖЫЛҚЫБАЙ^{1✉*}¹филология ғылымдарының докторы, профессор

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

(Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.), e-mail: asem963@mail.ru

²филология ғылымдарының кандидаты, доцент

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: zerek24@mail.ru

ҚАЗІРГІ ТҮРКІ ЖАЗБА ТІЛДЕРІ ЛЕКСИКАСЫНЫҢ
СЕМАНТИКАЛЫҚ ТАБИҒАТЫ

Аңдатпа. Түркі халықтарын суперэтностқа топтастырудың негізгі тетігі біртұтас жалпы түркілік ортақ тілден өрбіген қазіргі түркі тілдерінің сабақтастығын және «тіл және этнос», «тіл және қоғам», «тіл және мәдениет» мәнмәтінінде әрбір тілге тән заңдылықтардың қалыптасу ерекшеліктерін зерттеу болып табылады. Бұл мәселелер түркітілдес халықтардың мәдениетаралық қатынастарын сапалы жаңа деңгейге көтеруге, жаһандану жағдайында жалпы түркілік тілдік және мәдени құндылықтарды сақтау мен ілгерілетуге ықпал ететін болады. Осыған байланысты қазақ, ноғай, башқұрт, татар, құмық, қырғыз, түрік, әзірбайжан, гагауз, түрікмен тілдерінің материалдары негізінде түркі тілдерінің лексикасына байланысты ғылыми-теориялық ережелер мен тұжырымдардың лингвистикалық сараптамасымен қазіргі қыпшақ және қазіргі оғыз тілдерінің салыстырмалы-синхронды лексикологиясының теориялық негіздемесін әзірлеудің маңызы зор. Өйткені лексикологияның жекелеген және жалпы мәселелері бойынша тұжырымдамалық ғылыми білімді біріктіру процесінде түркі тілдерінің лексикалық құрамы туралы теориялық білімнің бірыңғай корпусы құрылады, ал түркі тілдері дамуының қазіргі деңгейіндегі ортақтықтар мен айырмашылықтар нақты айқындалатын болады. Бұл жағдай екі, үш немесе одан да көп түркі тілдерін немесе тілдік топтар мен тілдік кіші топтар арасындағы салыстырмалы-тарихи, салыстырмалы-сипаттамалық толыққанды зерттеуге әкеледі. Мақалада қазіргі түркі жазба тілдері лексикасының семантикалық табиғаты айқындалады.

Кілт сөздер: жалпы түркілік ортақ тіл, заңдылық, түркі тілдерінің лексикасы, ғылыми-теориялық ережелер, тұжырымдар, қазіргі қыпшақ тілдері.

G. Sagidolda¹, G. Zhylykybay²¹Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University

(Kazakhstan, Nur-Sultan), e-mail: asem963@mail.ru

²Candidate of Philological Sciences, Associate Professor

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

(Kazakhstan, Turkestan), e-mail: zerek24@mail.ru

*** Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Сагидолда Г., Жылқыбай Г.Қ. Қазіргі түркі жазба тілдері лексикасының семантикалық табиғаты // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2021. – №2 (120). – Б. 63–73.

<https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.589>*** Cite us correctly:**Sagidolda G., Jylkybay G.Q. Qazirgi turki jazba tilderi leksikasynyn semantikalyq tabigaty [Semantic Nature of the Vocabulary of Modern Turkic Written Languages] // Iasawi universitetinin habarshysy. – 2021. – №2 (120). – B. 63–73. <https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.589>

Semantic Nature of the Vocabulary of Modern Turkic Written Languages

Abstract. The main mechanism for the consolidation of the Turkic peoples into a superethnos is the study of the continuity of modern Turkic languages that grew out of a single common Turkic language, and the features of the formation of patterns inherent in each language in the context of “language and ethnos”, “language and society”, “language and culture”. These issues will contribute to bringing the intercultural relations of the Turkic-speaking peoples to a qualitatively new level, preserving and promoting common Turkic language and cultural values in the context of globalization. In this regard, the development of a theoretical substantiation of the comparatively synchronous lexicology of the modern Kypchak and modern Oghuz languages with linguistic expertise of scientific and theoretical provisions and conclusions related to the vocabulary of the Turkic languages, based on the materials of the Kazakh, Nogai, Bashkir, Tatar, Kumyk, Kyrgyz, Turkish, Azerbaijani, Gagauz, Turkmen languages is of great importance. After all, in the process of combining conceptual scientific knowledge on individual and general issues of lexicology, a single body of theoretical knowledge about the lexical composition of the Turkic languages will be created, and the commonalities and differences at the current level of development of the Turkic languages will be clearly defined. This circumstance leads to a complete study of two, three or more Turkic languages or comparative-historical, comparative-descriptive between language groups and language subgroups. The article reveals the semantic features of the vocabulary of modern Turkic written languages.

Keywords: common Turkic language, legality, vocabulary of Turkic languages, scientific and theoretical provisions, conclusions, modern Kipchak languages.

Г. Сагидолда¹, Г. Жылкыбай²

¹доктор филологических наук, профессор

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

(Казахстан, г. Нур-Султан), e-mail: asem963@mail.ru

²кандидат филологических наук, доцент

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави

(Казахстан, г. Туркестан) e-mail: zerek24@mail.ru

Семантическая природа лексики современных тюркских письменных языков

Аннотация. Основным механизмом консолидации тюркских народов в суперэтнос является изучение преемственности современных тюркских языков, выросших из единого общетюркского общего языка, и особенностей формирования закономерностей, присущих каждому языку в контексте «язык и этнос», «язык и общество», «язык и культура». Эти вопросы будут способствовать выведению межкультурных отношений тюркоязычных народов на качественно новый уровень, сохранению и продвижению общетюркских языковых и культурных ценностей в условиях глобализации. В этой связи большое значение имеет разработка теоретического обоснования сравнительно-синхронной лексикологии современных кыпчакских и современных огузских языков с лингвистической экспертизой научно-теоретических положений и выводов, связанных с лексикой тюркских языков, на основе материалов казахского, ногойского, башкирского, татарского, кумыкского, киргизского, турецкого, азербайджанского, гагаузского, туркменского языков. Ведь в процессе объединения концептуальных научных знаний по отдельным и общим вопросам лексикологии будет создан единый корпус теоретических знаний о лексическом составе тюркских языков, а общности и различия на современном уровне развития тюркских языков будут четко определены. Это обстоятельство приводит к полному исследованию двух, трех и более тюркских языков или сравнительно-исторического, сравнительно-описательного

между языковыми группами и языковыми подгруппами. В статье раскрываются семантические особенности лексики современных тюркских письменных языков.

Ключевые слова: общий тюркский язык, законность, лексика тюркских языков, научно-теоретические положения, выводы, современные кипчакские языки.

Кіріспе

Орталық Азияның далалық белдеуінен Еуразия мен Африка құрлығына дейін таралған түркі тілдері Н.А. Баскаков ұсынған классификация бойынша тілдік белгілерінің ортақтығына қарай Батыс хун және Шығыс хун түркі тілдері деп, Батыс хун тілдері бұлғар тобы (солтүстік-батыс ареал), оғыз тобы (оңтүстік-батыс ареал), қыпшақ тобы (солтүстік-шығыс ареал) және қарлұқ тобы (оңтүстік-шығыс ареалы) тілдері болып, ал Шығыс хун тілдері ұйғыр-оғыз тобы (солтүстік ареал) және қырғыз-қыпшақ тобы (оңтүстік ареал) тілдері болып бөлінеді [1, 19–20-бб.]. Тіл дамуының тарихи эволюциясы барысында бұл топтардағы тілдердің қайсы біреулері жан-жақты дамып, әдеби нормаға түсіп жетілген тілдер деңгейіне көтерілсе, енді біреулері ауыз-екі тілдік сөйленіс, қайсы біреулері белгілі бір тілдің диалектілері, тағы бірі лингвоэкологиялық жағдайдағы жойылып, жоғалуға жақын шағын тілдер ретінде бүгінгі түркілік лингоареалда белгілі бір дәрежеде әлеуметтік қызметтер атқаруда.

«Қазіргі түркі тілдері» деген ұғым тіл дамуының ру-тайпалық кезеңдерінен жеке этникалық топтың, ұлыстың, этностың, халықтың тілі болып қалыптасқанға дейінгі этаптарда әр тарихи дәуірдің қоғамдық-саяси, мәдени-әлеуметтік ерекшеліктеріне сай аздық-көпті өзгерістерді басынан кешіре отырып, бүгінгі күнге жеткен және қазіргі кезде сол тілде сөйлейтін қауымның қоғамдық-әлеуметтік сұранысын белгілі бір дәрежеде өтеп отырған ірілі-уақты түркі тілдерінің барлығына, тіптен түркі сөйленістеріне, белгілі бір тілдің аймақтық ерекшелігін танытатын түркі диалектілеріне қатысты қолданылады. Ал «қазіргі түркі жазба тілдері» деген ұғым шеңберіне ХХ ғасырдың алғашқы онжылдықтарынан бастап тіл-тілдің ішкі дамуына қатысты ғана емес, сонымен қатар түркі тілдері таралған аймақтағы қоғамдық-саяси, мәдени-әлеуметтік өзгерістерге, құрамында түркітілдес халықтар бар мемлекеттер тарапынан жүргізілген тіл саясатының бағыт-бағдарына да байланысты ұлттық жазба тілдер болып даралана дамыған түркі тілдері енеді.

Негізгі бөлім

Татар, башқұрт, қарачай-балқар, қырым татарлары, қарайым, құмық, ноғай, қарақалпақ, қазақ және қырғыз, алтай тәрізді қыпшақ тобы тілдерінің, болмаса әзірбайжан, гагауз, түркімен, түрік тәрізді оғыз тобы түркі тілдерінің қоғам сұранысын толықтай өтейтін ұлттық жазба әдеби тіл болып, жан-жақты дамуы бір ғана ғасырдың жемісі деуге, әрине, әсте болмайды. Мұндай деңгейге түркі тілдері тарихи дамудың ұзақ жылдарын басынан өткеріп барып, жетті. Р. Сыздық: «Халықтың әдеби тілінің қалыптасып, дамуы сол халықтың әлеуметтік тарихымен тығыз байланысты. Қауымның ру-тайпалық деңгейін былай қойғанда, бірнеше саяси-территориялық бөлініп, бытырап келген феодалдық дәуіріндегі әдеби тілі мен ұлт болып құралған кезіндегі әдеби тілі бірдей бірдей болмақ емес. Әсіресе айырмашылық тілдің әлеуметтік қызметі мен стильдік тармақталуы жағынан көзге түседі. Сондықтан осы күнгі ұлт болып қалыптасқан халықтардың тілдерін ұлттық дәуірге дейінгі және ұлттық әдеби тілі деп бөліп зерттеу дұрыс деп танылып жүр. Қазақ тілі де дамудың мұндай ортақ белгісінен қалыс қала алмайды» – дейді [2, 12-б.].

Түркі халықтарының ұлттық дәуірге дейінгі жазба тіл дәстүрлері негізінен бәріне ортақ болып келеді. Түркі халықтарының әрқайсысының ертеден келе жатқан ауыз әдебиетін және жете дамыған жалпыхалықтық ауызекі сөйлеу тілін айтпағанда, Орхон–Енисей–Талас жәдігерліктері жазылған сына жазулы көне түркі жазба тілі (VI–VIII ғ.), ортағасырлық түркі

ескерткіштері тілі (XII–XVI ғ.), онан кейінгі кезеңдерде территориялық бөліністегі тілдік ерекшеліктерге сай «шағатай тілі» деп аталған ортаазиялық түркі, татар хандықтарының ресми тілі болған алтынорда түркі, Еділ-Жайық бойы түркілері пайдаланған орал-жайық түркі және олардың түркі халықтарының дербес ұлттар болып құралғаннан кейін ресми іс қағаздарын, көркем әдебиетін, тарихи туындыларын жазуға бейімделген жаңашағатай, ескіқазақ, ескітатар, ескіөзбек тәрізді әртүрлі нұсқалары қазіргі түркі жазба әдеби тілдерінің бастау арналарын құрайды.

Түркі тілдерінің ұлттық әдеби жазба тіл болып қалыптасқан кездері де бір-бірімен тұстас болып келеді. Мәселен, қазақ және түркімен тілдері XIX ғ. екінші жартысында, түрік тілі XIX ғ. соңы – XX ғ. басында, әзірбайжан тілі XIX ғ. соңғы ширегінде, қырғыз, башқұрт, ноғай, құмық тілдері XX ғ. жиырмасыншы жылдары, гагауз тілі XX ғасырдың 50-жылдары ұлттық әдеби жазба тіл болып қалыптасып, XX ғасырда дамудың жаңа сапалық деңгейіне көтерілді.

Демек, қазіргі түркі жазба тілдері – графикалық тұрғыдан нақты таңбаланған жазуы бар, қоғамдық-әлеуметтік қызмет өрісі кеңейген, стилдік тармақтарға бөлініп, кемелденген, әдеби тілдің ауызша да жазбаша да түрлері тең дамыған, яғни ұлттық әдеби тіл деңгейіне көтеріле алған тілдер. Мұндай тілдерге түркі тілдерінің Батыс хун бұтағынан өрбитін мынадай тілдерді: бұлғар тобына жататын чуваш тілін; оғыз тобын құрайтын әзірбайжан, гагауз, түркімен, түрік тілдерін; қыпшақ тобын құрайтын татар, башқұрт, қарачай-балқар, қырым татарлары, қарайым, құмық, ноғай, қарақалпақ, қазақ тілдерін; қарлұқ тобын құрайтын өзбек, ұйғыр тілдерін және Шығыс хун бұтағының ұйғыр-оғыз тобына енетін тува, якут, хакас тілдерін, қырғыз-қыпшақ тобын құрайтын қырғыз, алтай тілдерін жатқызуға болады.

Бұлардың бір қатарының, айталық, татар, башқұрт, қарачай-балқар, қырым татарлары, қарайым, құмық, ноғай, қарақалпақ, қазақ және қырғыз, алтай тілдері тәрізді қыпшақ тілдерінің, әзірбайжан, гагауз, түркімен тәрізді оғыз тілдерінің, өзбек, ұйғыр тәрізді қарлұқ тілдерінің, тува, якут, хакас тәрізді Оңтүстік Сібір түркі тілдерінің, ең көне тектілік белгілерді бойына сақтап қалған Еділ бойындағы чуваш тілінің толыққанды әдеби жазба тіл ретінде функционалдық тұрғыдан тармақтала дамуына Кеңес Одағы кезіндегі ұлттық жазу-сызу, оқу-ағарту, білім-ғылым мәселелерінің бүкілодақтық әлеуметтік мән алуының тікелей әсері болды.

Қазіргі түркі жазба тілдерінің лексикасы туралы алғашқы мәліметтер XI ғасырдағы Махмұт Қашқари сөздігінен бастау алып, Еуропалық саяхатшылардың, түркітанушы ғалымдардың және Ресей зерттеушілерінің лексикографиялық еңбектерінде жалғасын тапты. Ал өткен ғасырдың 50-жылдарынан бастап қазақ, қырғыз, құмық, ноғай, башқұрт тәрізді қыпшақ тобына енетін жазба тілдердің, әзірбайжан, түркімен, гагауз, түрік тәрізді оғыз тобы жазба тілдерінің әрқайсысының лексикалық қазынасы осы тілдердің тілтаным ғылымдарының іргелі саласы болып қалыптасқан лексикологияның зерттеу нысанына айналды. Ендігі жердегі басты проблема, белгілі түркітанушы К.М. Мусаев сөзімен айтқанда: «түркі тілдері материалдары негізінде күтіп тұрған мәселелер мыналар: сөз және оның мағынасы, сөздің лексикалық мағынасы, сөздегі мағыналық өзгерістер, яғни тіл лексикасының мазмұндық жағы» [3], яғни түркі тілдері лексикасының мазмұндық жағын нысанға ала отырып, түркі тілдері лексикологиясын қалыптастыру болып табылады.

Кез келген тілдің сөз қоры, сөз қазынасы шындықта келгенде, тілдің иерархиялық құрылысындағы басқа да деңгейлеріне қарағанда ең тез өзгереді. Өйткені ол тілдің қоғамдық қарым-қатынастар барысындағы атқарған немесе атқаратын әлеуметтік қызметтерінің толыққандылығына байланысты жаңа атаулармен толығып, толысып байи түсетін болса, кей жағдайда тілдің қолданыс аясының шектелуіне немесе қарым-қатынастағы орнын мүлдем жоғалтуға байланысты тарылып, тартылып, суалады.

Лексика термині лексикологияда екі мағынада: кең мағынада белгілі бір тілдің сөз қазынасы немесе негізгі сөз қоры дегенді білдірсе (салыс.: қазақ тілінің лексикасы, башқұрт тілінің лексикасы, татар тілінің лексикасы, қыпшақ тілдерінің лексикасы, т.б.), тар мағынада белгілі бір кезеңдегі сөздерге, жеке суреткер тіліне, жекелеген тақырыптық топтарға т.б. қатысты қолданылады (салыс.: көне түркі тілінің лексикасы, Абай лексикасы, діни лексика, мифтік лексика, кәсіби лексика, т.б.).

Сөз лексиканың басты бірлігі болып табылады. Сондықтан тіл білімінің іргелі саласы ретінде лексикология тек лексиканы, яғни «тіл байлығын», «сөз қазынасын» зерттеп қана қоймайды, сонымен қатар жеке сөзді де қарастырады. Тіл білімінде сөз заттардың, құбылыстардың және олардың белгілерін, шындық болмыстағы қарым-қатынастарды атауға қызмет ететін және өзіндік грамматикалық, дыбыстық, семантикалық белгілерімен сипатталатын тілдің басты бірлігі ретінде анықталады. Мысалы: башқ. бәшмәк, тат. гәмбә «саңырауқұлақ»; башқ. диал. бире/бәре, тат. пәри ‘пәле’; баш., тат. белеш ‘таныс’; қаз. анада, қырғ. ал кезде, ал убакта, әзір. о vaxt, о zaman, түрік. о zaman, о gün, түркім. шонда, шол вагтда және т.б.

Сөз, ең алдымен, атауыштық қызмет атқарады, сондықтан сөздің лексикалық мағынасы шындық болмыстың құбылыстарымен және соған сай ұғымдармен өзара тікелей қатыстылықта болып келеді. «Зат, құбылыс, сапа, т.б. қатысты ұғымдар – сол заттардың, құбылыстардың негізгі қасиеттері туралы түсініктердің тіл иесінің санасында сәулеленуі» десек [4, 14-б.], ұғым-түсінік арқылы әрбір нақты заттың, әрбір құбылыстың сан алуан сипаттарының ішінен ең бастысын, бір затты екінші заттан, бір құбылысты екінші бір құбылыстан ажырататын, ерекшелейтін сапалық қасиеті бейнеленеді. Сондықтан да сөз бен ұғым бір-бірімен тығыз байланыста болады. Ұғымдық мәннен тыс сөз мағынасы құрамына эмоционалдық-экспрессивтік, бағалауыштық және т.б. компоненттер кіруі мүмкін. Мәселен, башқ. бүре-қасқыр, қаз. арлан қасқыр; құмық. алаша, ног. аласа ‘азбан ат’; қаз. сақина, қырғ. шакыйна ‘бас ауруы’ сөздерде табуға байланысты үстеме реңк орын алады.

Әр сөз көп қырлылығымен ерекшеленеді. Сөз тек бір ғана ұғымға қатысты қолданылып, бір ғана мағыналы болуы, екі немесе одан да ұғымдарды білдіріп, көп мағыналы болуы мүмкін. Түркі тілдерінде негізінен жалпытүркілік ортақ сөздерден немесе түркі тілдеріне өте ертеде өзге тілдерден еніп, сіңісіп кеткен көне кірме сөздерден, я болмаса түркі тілдерінің әр қайсысының байырғы төл лексикасынан жасалған халықтық терминдер мен кірме ғылыми терминдер негізінен бірмағыналы болып келеді. Салыстырсақ: халықтық терминдер: қаз. *adac/amtas*, қырғ. *атыуйкаш*, түркім. *atdaş*, башқ. *азаш*, тат. *адаш* > жалпытүрк. *ad/at*; қаз. *тігінші*, қырғ. *тигүүчү*, түркім. *tikinçi*, > жалпытүрк. *tik-*; әзір. *dərzi*, түрік. *terzi* ‘тігінші’ > парс. *derzi*; башқ. *быйма*, қаз. *пима* > фин.-уг. *pimil/pemi*; қаз. *шеберхана*, қырғ. *устакана*, башқ. *оштахана*, тат. *һөнәрхана*; қаз. *үшбұрыш*, қырғ. *үшбурч*, түрік. *йіçgen*, *йіçbirç*, әзір. *йіçbisaq*; қаз. *көміртеқ*, қырғ. *көмүртеқ* және т.б.; кірме ғылыми терминдер: қаз. *ампер*, қырғ. *ампер*, түркім. *amper*, түрік. *amper*, әзір. *amper* ‘электр тогының күшін өлшеу бірлігі’; әзір. *karbon*, түрік. *karbon*, түркім. *uglerod* ‘көміртеқ’; қаз., қырғ., башқ., тат. түркім. *диссертант* ‘ғылыми зерттеу жұмысымен айналысушы’; қаз., қырғ., ног., башқ., қарайм., тат., түркім., әзір. *аквариум* ‘балық, бақа-шаған, су жылан, т.б. су жәндіктерін ұзақ уақыт ұстауға арналған шыны ыдыс’; *атом* “химиялық элементтің ең кішкентай бөлшегі”, т.б.

Түркі тілдерінде көптеген сөздер көпмағыналы болып келеді. Салыстырсақ: қазақ тілінде *азғын* сөзінің екі мағынасы көрсетіледі [5, 60-б.]: 1) жақсы сападан жаман сапаға ауысқан (нәсіл); 2) елге, жора-жолдасқа опасыздық жасаған, сатқын (адам); башқұрт тілінде *азғын* сөзінің алты мағынасы тіркелген [6]: 1) ситтә йөрөргә әуәс; йөрөртәл (мал-тыуар тураһында) «қаңғыбас, кезбе (мал туралы)»; 2) әхләк-тәртипкә күнмәгән, тыйнақһыз «құстамсыз, өнегесіз, адамгершілігі жоқ»; 3) енси яктан тотанакһыз, йөрөртәл «арсыз,

бұзылып кеткен, құймыр, еркек құмар немесе әйел құмар»; 4) төрлө током катнашып үз токомон юғалтқан, бозған (үсемлектәр, йәнлектәр, хайуандар тураһында) «будан, гибрид (жан-жануар, жәндіктер туралы)»; 5) тире ауырыуларына тиз бирелеүсән (тәнгә карата) «жазылуы қиын жара (тері ауруы)»; 6) диал. сәселмәйсә койолоп үскән үсемлек «шашылып қалған дәннен пайда болған көкқылтық». Татар тілінде *азгын* сөзі үш мағынада қолданылады: 1) тәрбиясез, тыңлаусыз, йөгәнсез, бик шук; 2) мораль тотанаксыз, әхлаксыз, бозык, юлдан язған, азып-тузып йөрүче; 3) тире авыруларына тиз бирелүчән (тән тураһында). Э.В. Севортянның этимологиялық сөздігінде бұл сөздің мынадай мағыналары көрсетіледі [7, 95-б.]: 1) түрік. диалектісінде – ұятсыз, тәрбиесіз, дөрекі; түрік, қырғ., қаз. ауыспалы мағынада жолдан тайған, бетімен кеткен; тат., башқ. – арсыз, бейбастақ; қырғ. бұзылған; башқ. өнегесіз, имансыз; түркім., тат. – бұзылған, ұяттан жүрдай; қаз. – рухани азғындаған; 2) түркім., тат., башқ. еркелетіп жіберген (бала туралы); 3) әзір. адасқан; 4) қырғ. имансыз.

Көпмағыналылық қазақ, қырғыз, башқұрт, құмық, ноғай, татар және түрік, әзірбайжан, гагауз, түркімен тілдерінде негізінен жалпытүркілік лексикаға, сонымен қатар және араб-парсы тілдерінен еніп, ол тілдердің сөз қорына әбден сіңісіп кеткен кейбір кірме сөздерге тән екені байқалады. Мәселен, «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» *көз* сөзінің 14 мағынасы көрсетіледі. олардың бір-екеуіне зер салсақ: «Сақиналар да өрнектеліп, тастан көз орнатылып әсемделеді» – деген сөйлемде *көз* сөзі «ою, өрнекке» қатысты; ал «Нанбасаңдар сұраңдар, мына Омардан. Көзі тұр ғой айтсын!» деген сөйлемде *көз* «сол адамның өзі» деген мағынада; «...Біз де Абайға сол көзбен қарауымыз керек (М. Дулатов)» дегенде *көз* сөзі «құстаным, көзқарас» мағынасында жұмсалған. Сөздердің мұндай семантикалық түрленуі полисемияға жататын сөздер арасындағы мағыналық байланыстың сақталуына байланысты болып келеді. Мысалы, *көру* – қимыл атауы. Ауыспалы мағынада: 1. Қарау, көз тігу – Төменде тұрған адам оны көре алмайды. 2. Қасында болу, қызықтау – Соңы не болар деп, көру үшін ғана барды. 3. Кездесу, жолығу – Көруді қайта жазбаған, өзгерген өмір беттері. Сол сияқты башқұрт тілінде *алыу* сөзінің 54 мағынасы, *китеу* сөзінің 36, *килеүсөзінің* 31, *барыу* сөзінің 17 мағынасы, ал татар тілінің түсіндірме сөздігінде (2005 ж.) *алу* сөзінің 42, *китү* сөзінің 23, *килу* сөзінің 22, *бару* сөзінің 9 мағынасы тіркелген.

Термин сөздерге бірмағыналылық тән десек те, түркі тілдеріне өзге тілдерден енген қайсы бір терминдердің екі немесе үш мағынада жұмсалуды кездеседі. Мәселен, орыс тілінен енген *администрация* сөзінің «Башқұрт тілінің академиялық сөздігінде» үш мағынасы, татар тілінің түсіндірме сөздігінде екі мағынасы, араб тілінен енген *игтибар* сөзінің башқұрт тілінде 3 мағынасы, татар тілінде 2 мағынасы көрсетіледі (Ф.Г. Хисамитдинованың санауы бойынша). Құмық және ноғай тілдерінде *баш* // *бас* сөзі 15-тен астам мағынада жұмсалады: 1) адам басы, 2) басшы, 3) басты, 4) негізгі, 5) алдыңғы қатарлы, 6) ақыл, 7) мал санайтын зат, 8) істің басы, 9) өзен басы, 10) шет, 11) шың, 12) төбе, 13) масақ, 14) сарымсақтың басы, 15) капустаның қауданы, т.б.

Бір лексеманың мағынасын сол лексеманың басқа туыс тілдердегі мағыналарымен салыстырғанда, туыс тілдердің лексикалық қорында тарихи жақындыққа байланысты орын алатын ортақ сөз тілдердің тарихи дамуы процесінде бір-бірінен біртіндеп алшақтауына байланысты мағыналық тұрғыдан да жаңа дифференциациялық белгілерге ие болып отыратыны байқалады. Мысалы: әзірб. *qaraquş/qartal*, түрік. *karakuş/kartal*, гагауз. *kartal*, түркім. *qarta*; әзірб. *qaqanquş*, түрік. *kırlangaç*, гагауз. *kırlanqac*, түркім. *qarlavaç*.

Түркі тілдерінде әрбір көп мағыналы сөздің тура және ауыспалы мағыналары көрсетіледі. Мысалы, қазақ, қырғыз, башқұрт, татар, құмық, ноғай, т.б. тілдерде *алтын* сөзі тура мағынасында түсті металл атауы, ал ауыспалы мағынада бұл сөз осы тілдерде «байлық, құндылық, қазына, сұлу, дана, т.б.» мағыналарында жұмсалады. Мысалы: қаз. алтын қазына, алтын шаш, алтын күз, алтын адам; башқ. алтын фонды «алтын қор», алтын һүз «алтын сөз»; алтын коло «байлық құлы»; алтын характерлы «алтын мінезді»; қырғ. ак алтын «мақта», кара алтын «көмір», сары алтын «темекі». Сол сияқты тура мағынасында «адамның дене мүшесі»

дегенді білдіретін қаз. қол, қырғ. қол сөзі ауыспалы мағынада қазақ және қырғыз тілдерінде «әскер», «қол таңба», «қол қою» және тұрақты тіркестер құрамында: қаз. қол көтеру, қырғ. қолго салоо «дауыс беру» мағыналарында қолданылады.

Сөздің ауыспалы мағынасы екіншілік мағына болып табылады. Семантикалық деңгейде атаудағы ауыспалылық бір семантикалық сыңарлардың екінші семантикалық сыңарлармен субституциялануынан туындайды. Түркі тілдерінде ауыспалы мағыналардың әртүрлі формаларының ішінен метафора мен метонимия көп кездеседі.

Қазақ, қырғыз, башқұрт, татар құмық, ноғай және түрік, әзірбайжан, гагауз, түркімен және басқа да түркі тілдерінде метафоризацияға басқа лексикаға қарағанда дене мүшелеріне қатысты атаулар, жан-жануар және өсімдік атаулары, туыстық қатынас атаулары, табиғат құбылыстар атаулары, киім-кешек және тұрмыстық зат атаулары көбірек ұшырайтыны байқалады. Мұның басты себебін адамның өз ортасын, өзін қоршаған әлемді салыстыру арқылы тануға деген ұмтылысымен түсіндіруге болады. Мәселен, қырғыз тілінде *бет*: көлдүн бети; *баш*: суунун башы; *ооз*: мылтықтың оозу; *күз*: өмүрдүн күзү; башқұрт тілінде *баш*: йыл башы, тау башы, йылға башы, ағас башы; татар тілінде *баш*: авыл башы; суған башы; өй башы, яз башы, ер башы эш башы және т.б.;

Түркі тілдерінде жан-жануарлар әлеміне байланысты атаулар тақырыптық-семантикалық топтарға қарағанда адамның мінез-құлық, жүріс-тұрысын, т.б. сипаттау үшін екіншілік ауыспалы мағынада жиі қолданылады. Мысалы, қаз. *аю*, қырғ. *аюу*, башқ. *айыу*, тат. *аю*, түрік. *ауи*, әзір. *ауи*, түркім. *айы* сөзі ебедейсіз немесе асықпайтын жайбасар адамға, болмаса өте күшті адамға қатысты қолданылады. Ал *бөрі* сөзі қазіргі татар және башқұрт тілдерінде мейірімсіз, қатал, жауыз адамға қарата қолданылатын болса, қазақ тілінде *қасқыр* сөзі алымды, қарымды адамға қарата айтылады. Қазіргі башқұрт тілінде адамға мінездеме беруде жағымсыз мағынада қолданылатын *бүре*, *корт*, *кашкар* өздері бұрындары жағымды мәнде жұмсалғанын башқұрт тілінің ономастикалық лексикасы көрсетеді. Дүниеге келген жас балаға Бүре-бай, Бүрехан, Бүрекәй, Башкорт тәрізді аттарды қоюда башқұрттар қасқырға тән ержүректілік, қарымдылық, қайсарлық қасиеттерді ескергені сөзсіз бала [8, 120–123-б.].

Жалпытүркілік лексиканың синонимдік қатары түркі тілдерінде әр қалай болып келеді, айталық, белгілі бір жалпытүркілік сөздің синонимдік қатарын бір тілде екі-үш сөз құраса, сол сөздің екінші бір тілдегі қатары көп сөзден тұрады. Салыстырсақ: қазақ тіліндегі *анадағы* сөзінің синонимдік қатарын *анау кездегі*, *әнеугүңгі*, *өткендегі*; қырғыз тілінде *ал убактағы*, *ошондоғу*, *ошол кездегі*; **әзірбайжан тілінде** *ondaki*, *o vaxtaki*; түрік тілінде *o zamanki*, *geçenki*; түркімен тілінде *шондакы*, *ол замандакы*, *шол вагткы* сөздері құрайды.

Сөздер мазмұндық ішкі құрылымы тұрғысынан уәжсіз және уәждемелі болып екіге бөлінеді. Уәжсіз мағына ең ілкі, алғашқылық мағына болып табылады және ондай мағыналы сөздер тілдің қазіргі деңгейінде түсіндірілмейді, сондықтан терең этимологиялық ізденістерді талап етеді. Түркі тілдерінде мазмұндық ішкі формасын жоғалтқан (уәжсіз) сөздердің дені этнонимдерге қатысты болып келеді: *қаңлы*, *қазақ*, *қыпшақ*, *башқұрт*, *ноғай*, *құмық*, *адай*, *түркімен*, т.б. Уәжді мағыналы сөздерге (екіншілік) мағыналық және сөзжасамдық тұрғыдан туынды болып келетін, мән-мағынасы айқын сөздер жатады. Мысалы: қаз. *алыстан*, қырғ. *ыраактан*, әзір. *uzaqlardan*, түрік. *aralıktan*, түркім. *алысдан*; қаз. *қысқаш*, құм. *кысыгыч*, ноғ. *кыкыш*; қаз. *алушы*, құм. *алывчу*, ноғ. *алушы*, т.б.

Сөздің еркін мағынасы синтагмалық тұрғыдан кең тынысты болып келеді. Бұл жағдайда сөздер арасындағы байланыс ақиқат шындық болмыстағы құбылыстар арасындағы шынайы байланысқа негізделеді. Мәселен, қазақ тілінде зат есім *жүн* сөзі *ақ*, *қара*, *жұмсақ*, *қатты*, т.б. сөздермен тіркесе береді, бірақ бұл тіркесімділік шексіз емес, тіркесімділік қасиет сөздің ішкі семантикалық байланысының шет-шекарасына тәуелді болады. Сөздің синтаксистік шартты мағынасы ойдың семантика-синтаксистік тұрғыдан толықтай аяқталуына қатысты болатын болса, фразеологиялық байлаулы мағыналы сөз заттарды, қасиеттерді, құбылыстарды дербес тұрып атауға қабілетсіз, ол сөз тек белгілі тіркес

құрамындағы басқа сөздерді тірек етіп барып, нақты ұғымды атай алады. Мысалы: қаз. *сөз беру*, құм. *сөзбермек*; қаз. *ант беру*; қаз. *ана сүмі аузынан кетпеген*, қырғ. *эне сүтү оозунан кете эле*, әзір. *ağzından ana südü iyi gəlir*, түрік. *ağzından anne sütü kokuyor*, түркім. *ағзындан эне сүйди гитмэндир*.

Қазақ, қырғыз, башқұрт, құмық, ноғай, татар тәрізді қазіргі қыпшақ жазба тілдері мен түрік, әзірбайжан, гагауз, түркімен тәрізді оғыз тілдері сөз қазынасы құрамын хронологиялық-генетикалық тұрғыдан: 1) түркі, моңғол және тұңғыс-маньчжур тілдерінің генеалогиялық тектестігіне жетелейтін жалпыалтайлық қабат; 2) түркі тілдеріне ортақ лексикадан тұратын жалпытүркілік қабат; 3) түркі халықтарының әрқайсысының тіршілік-тынысының өзіндік ерекшеліктерін және этникалық мәдениетінің даралық болмысын танытатын байырғы төл лексикалық қабат; 4) түркі халықтарының басқа халықтармен болған тарихи-мәдени қарым-қатынастарына байланысты қалыптасқан кірме қабат деп 4 стратиграфиялық қабаттарға бөлуге болады.

Түркі тілдерінің жалпыалтайлық қабатын құрайтын көптеген сөздер алтаистикалық бағыттағы зерттеулерде ілкі түбір тұрғысынан қарастырылады. Мәселен, алтай тілдеріне ортақ сөздердің ілкі түбіріне (бастапқы, біріншілік) қатысты компаративтік зерттеулерде түркі-моңғол, түркі-моңғол-тұңғыс-маньчжур және моңғол-түркі-тұңғыс-маньчжур тілдеріндегі параллель етістіктердің негіздері дыбыстық тұрғыдан типтес болып келетініне ерекше назар аударылады:

түрк. *ога-* ‘орау, алдын орап кету, алдау’, ‘орап қою’: түркім. *ога*, қаз. *ога-*, узб. *ога-*, диал. *hogä-*, ұйғ. *огу-*, лобн. *ојо-*, чув. *vär-* ‘орау’, ‘орап тастау’, ‘айналдыра орап қою’ ~ орта-моңғ. *hogči-*, моңғ.-жазба *ogči-* ‘айналу’, *ogija-,oguqa-* ‘айналдыра бұрау, орап тастау’, х.-моңғ. *ogō-*, *ogči-*, бур. *ogō-*, *ogšo-*, калм. *oga-*, *ogčä-*, дунс. *хого-*, баоань. *hogə-*, ш.-юг. *hogō*, моңғор. *furō-*, *хигō* ‘орау, орап тастау’ ~ тұңғ.-маньчж.: эвенк. *hogol-* ‘айналдыру, айналу’, нег. *хожил-* ‘тж.’; маньчж. *fogo-* ‘айналу’; ‘бір нәрсені шыр айналдыру’; ульч. *rogі-* ‘тор тоқу’;

түрк. **as-* ‘асу’: түркм. *as-*, қаз. *as-*, халадж. *has-*, чув. *us-* ‘асу’ ~ жазба.-моңғ. *asa-*, х.-моңғ. *asa-*, бур. *aha-* ‘жоғары шығу, өрмелеу’, бур. *ahā-* ‘тіркеу, тағу, іліп қою, асып қою’ ~ тұңғ.-маньчж.: ороқ. *хаси-*, нан. *hasi-*, *fasi-*, нан., ороқ. *pasi-* ‘асу, асылу’;

түрк. **üskür-* ‘үшкіру’, ‘шашырату(түкірігін)’: түркі. *üsgür-*, халадж. *esür-*, түркі. *öksür-*, гаг. *üsür-*, чув. *üzër-* ‘жөтелу’, *üsläk* ‘жөтел’ ~ моңғ. **hösur-* ‘бүрку, шашырату’: жазба моңғ. *ösür-*, *üsür-*, х.-моңғ. *üsre-*, қалм. *ösr-*, дағур. *хесурө-*, *хесре-* ‘шашырату’ ~ тұңғ.-маньчж.: эвенк. *husu-*, эвен. *hus-*, нег. *хуси-*, маньчж. *fisi-*, *fise-*, *fusu-*, ульч. *pisuri-*, нан. *pisi-*, *fisi-*, ороқ. *pisitci-*, *possoli-* ‘бүрку’;

түрк. **ös-* ‘өсу’: түркім. *ös-*, құмық. *ös-*, диал. *üös-*, қар. г. *es-*, көне түрк. *ös-*, тат. *üs-*, қаз. *ös-*, чув. *üs-* ‘өсу’ ~ моңғ. **ös-* ‘расти’: орта моңғ. *os-*, *us-* *osge-* (caus.); жазба моңғ. *ös-* ‘өсу’; х.-моңғ. *ös-*, бур. *üde-*, калм. *ös-*, орд. *ös-*, дағур. *euse*, дунс. *osě-*, *osi-*, баоань. *ose*, ш.-юг. *üs-*, моңғор. *ösě-* ‘өсу’ ~ тұңғ.-маньчж.: маньчж. *fuse-* (< **fösü-*) ‘өсу (өсімдік)’, ‘өсу, көбею (жан-жануар)’; эвен. *isu-*, эвенк. *isew-*, нег. *isew-*, уд. *jehu-* ‘өсу’, т.б.

Түркі тілдеріне ортақ лексикадан тұратын жалпытүркілік қабат қазіргі түркі тілдері лексикалық қорының ядросын құрайды. Жалпытүркілік – көне және ортағасыр ескерткіштерінде тіркелген, сондай-ақ қазіргі ірілі-уақты түркі тілдерінің түгелінде жуығында кездесетін ортақ сөздер.

Көптеген тілдерде жалпытүркілік лексика мағыналық тұрғыдан үйлес келгенімен, жалпытүркілік тек тілден тарамдалатын тілдік топтардың, жекелеген тілдердің өзді өздерінің тілдік заңдылықтарына сай олардың фонетикалық, морфологиялық және тұлғалық ерекшеліктері орын алады. Салыстырсақ: чув. *tavär-*, тат. *tägärä-*, як. *tägirät-*, көне-түрк. *tegirä* ‘төңірек, айнала’, *tegir-män* ‘диірмен’, түркім. *tegelek* ‘дөңгелек’, ноғ. *togin* ‘тоғын’, тат. *dugim*, чув. *togäm* ‘тоғын, шеңбер’, шағат. *toγ-lak* ‘дөңгеленген’, тел. *toγolok*, қаз. *doγalak*, хак. *toγlaγ* ‘дөңгелек’; қаз. *töңögök* ‘төңірек, айнала’, *töngülök* ‘дөңғалақ’, тоб. *tünäläk* ‘сақина, шеңбер’; түрк. **pēli-η* (-η етістіктен есім тудырушы қосымша): көне.-ұйғ. *beliη* ‘қорқақ’, көне.-ұйғ.

шағат. *balıŋla-* ‘қорқып ояну’, телеут. *peлиндä-* ‘қорқақтау’; ескі.-түрік. *belin* ‘қорқыныш’; түрік. *belin* ‘таңғалған, есі шығып кеткен’; диал. *relin* ‘қоян’ (< ‘қорқақ’), қаз. *beleŋ* ‘арын, бас асау’, *beleŋ al-* ‘үрку (жылқы туралы)’ [9].

Қазақ, қырғыз, башқұрт, құмық, ноғай, татар және әзірбайжан, гагауз, түркімен халықтарының тіршілік-тынысының өзіндік ерекшеліктері және этникалық мәдениетінің даралық болмысы осы тілдердің әр қайсысының сөз қазынасында байырғы төл лексикасынан тұратын қабатты қалыптастырғаны белгілі. Бұл қабатқа жататын лексика мазмұн меже тұрғысынан этномәдени сипатта, ал тұрпат меже тұрғысынан жалпытүркілік түбірге қосымшалардың жалғануы арқылы, немесе күрделі сөз, басқа мағынада қолданылатын сөз тіркесі түрінде болып келеді. Мысалы: құмық тілінде *тәшлюк* «жеңсіз жылы мақталы киім», *сылапчы* «суға түсуге арналып, металдан жасалған кірші», *мачийлер* «үй аяқ киімі», *ичшалвар/акъшалбар* «дамбал», *бетявлукъ* «бет орамал», *кирли капут/къаралар* «қаралы киім», *ичурпакъ/ичгәлек* «іш көйлек», *тавуқъуя* «тауық қоры», т.б.; қазақ тілінде: *орынбасар*, *қаламсап*, *құсбегі*, *жазбаша*, *өзінше*, *қызықты*, *әдепті*, *сыртқы*, *панасыз*, *ойшыл*, *оқтаудай*, *өзімшіл*, *көйлекшең*, *сырлас*, т.б; қырғыз тілінде: *азык-түлүк*, *атала*, *жарма*, *сүрөткер*, *жетекчи*, *сатуучу*, *тырмооч*, т.б; гагауз тілінде: *балабан* «биік», *басма* «жаулық», *чывдырыг* «жынды», *гугуш* «көгершін», *dürüq* «бұлыңғыр», *yıldırма* «қорқыту», *dünür* «құда», , *qüdüjü* «қойшы», *ар* «теке», *sıpir* «шекара», т.б.; түркімен тілінде: *artıq* «немере», *aydıjı* «хабаршы», *qöqöle* «шикі», *qolay* «жақын», *ösüş* «өркендеу», *yaraşık* «әлем», *oturdaş* «сот», т.б.

Қазақ, қырғыз, башқұрт, құмық, ноғай, татар және әзірбайжан, гагауз, түркімен тілдеріндегі кірме сөздердің денін моңғол, араб, парсы, орыс тілдерінен енген сөздер құрайтын болса, қазіргі түрік тіліндегі кірме сөздердің ең жоғары пайызы араб және парсы тілдерінің, онан кейін француз, итальян, ағылшын, грек, неміс, латын, испан, мажар тілдерінің үлесіне тиеді, ал қытай, моңғол, орыс, жапон, армян тілдерінен енген сөздер қатары түрік тілінде біршама аз кездеседі.

Қазақ тіліндегі құдай, періште, пайғамбар, жұмақ, тозақ, бейіш, тамұқ, намаз, ораза, молла, ишан, алша, анар, аптап, бұлбұл, дәрі, жад, жаднама, жаһаннам, зәмзәм, зәре тәрізді иран тілінен сөздер, қадым, хабар, тәрк, уақыт, әскер, әлем, мағлұмат, ахбар, хұқық, әтір, әсел, әріп, әзір, әдет, атлас, ахуал, аманат, ақыр, дүкен, залым, дәріс, ғұрып, қисса, қадір, заман, шайыр, хикая, шарифат, ықылас, ынтымақ арабизмдер түркі тілдерінің көбінде сол тілдің дыбыстық заңдылығына сай бейімделген тұлғада кездеседі.

Лексика қоғамдық өзгерістерді бойына тез дарытатын тілдің ең қозғалмалы бөлігі. Қоғамның сан алуан саласында болып жатқан өзгерістерге байланысты жаңа сөздер немесе мағыналар туындап жатады, жекелеген сөздер пассив сөздерге, қайсыбір сөздер, керісінше, актив қолданыстағы сөздерге айналады. Осы тұрғыдан келгенде соңғы 20 жылда қазақ, қырғыз, башқұрт, татар, құмық, ноғай, әзірбайжан, түркімен тілдерінде терминологиялық лексиканың жаппай өзгеруі орын алады. Кеңестік кезеңмен пайда болған көптеген терминдер (советизмдер) қолданыстан шығып, тіл-тілдің пассив сөз қорына кетсе, ХІХ және ХХ ғ. басында қолданыста болған байырғы төл лексика мен араб-парсы терминологиясы актив қорға оралуда, сондай-ақ сөз қазынасы жаңа сөздермен толығуда.

Туыс тілдердің құрылымындағы ортақтықтар мен ерекшеліктерді анықтау қазіргі түркі тілдерінің тарихи даму жолын көрсетіп, әрбір тілдің өзіндік табиғатын айқындауда, өзара туыстық қатынасын тануда айрықша орын алатыны ақиқат [10, 78-б.].

Қорыта айтқанда, сөздердің білдіретін ұғымдарға (бір мағыналы және көп мағыналы) қолданылу өрісіне (жалпыхалықтық, диалектілік, кәсіби, терминдік), лексикалық мағынаның типтеріне (тура мағына, ауыспалы мағына, атауыштық мағына, фразеологиялық мағына, синтаксистік байлаулы мағына, т.б.), лексиканың семантикалық категорияларына (омонимдер, синонимдер, антонимдер, т.б.) байланысты түрлерінде түркі тілдеріне ортақ мағыналық ұқсастықтар мен өзіндік ерекшеліктер бой көрсетеді. Мәселен, көпмағыналылық қазақ, қырғыз, башқұрт, құмық, ноғай, татар және түрік, әзірбайжан, гагауз, түркімен

тілдерінде негізінен жалпытүркілік лексикаға, сонымен қатар және араб-парсы тілдерінен еніп, ол тілдердің сөз қорына әбден сіңісіп кеткен кейбір кірме сөздерге тән екені байқалады. Орыс тілі арқылы енген термин сөздердің де екі немесе үш мағынада жұмсалуды бұл тілдердің қай-қайсысында да кездеседі. Жалпытүркілік лексиканың синонимдік қатары жоғарыдағы тілдерде әр қалай болып келеді, айталық, белгілі бір жалпытүркілік сөздің синонимдік қатарын бір тілде екі-үш сөз құраса, сол сөздің екінші бір тілдегі қатары көп сөзден тұрады. Түркі тілдерінде сөздің ауыспалы мағынада жұмсалуда метафора және метонимияға басымдылық беріледі.

Қорытынды

Түркі халықтарын суперэтностық тұтастыққа ұйыстырудың басты тетігі – тіл десек, бір негізден, яғни жалпытүркілік ортақ тілден өрбіген қазіргі түркі тілдері арасындағы сабақтастықты анықтап, әр тілге тән заңдылықтардың қалыптасу ерекшеліктерін «тіл және этнос», «тіл және қоғам», «тіл және мәдениет» контекстінде зерттеу қазіргі түркологиядағы көкейтесті мәселелер саналады. Бұл мәселелер, сайып келгенде, түркітілдес халықтардың мәдениетаралық қарым-қатынастарын жаңғыртуды сапалық жаңа деңгейге көтеруге, жаһандану үрдісі жағдайында жалпытүркілік лингвоэтномәдени құндылықтарды сақтап қалуға және насихаттауға белгілі дәрежеде септігін тигізеді. Мұнда дәстүрлі лингвистикалық түркітанудың лексикология саласына, соның ішінде салыстырмалы-тарихи лексикология, салыстырмалы-синхрондық лексикология, терминология, лексикография, ономастика тәрізді салаларына зор міндет жүктеледі. Осы орайда түркі тілдерінің сөз байлығына, сөз қорына байланысты ғылыми-теориялық қағидаттар мен тұжырымдарды лингвистикалық сараптамадан өткізе отырып, қазақ, ноғай, башқұрт, татар, құмық, қырғыз, түрік, әзірбайжан, гагауз, түрікмен тілдері материалдары негізінде қазіргі қыпшақ және қазіргі оғыз тілдерінің салыстырмалы-синхрондық лексикологиясының теориялық негіздемесін жасаудың маңызы зор. Себебі лексикологиясының жекелеген және жалпы мәселелері туралы тұжырымдамалық ғылыми білімді бір арнаға тоғыстыру барысында түркі тілдерінің лексикалық құрамына қатысты теориялық білімнің біртұтас корпусы жасалады және түркі тілдері дамуының қазіргі деңгейіндегі ортақтықтар мен айырмашылықтардың аражігі нақты айқындалады. Бұл өз кезегінде екі, үш немесе онан да көп түркі тілдераралық, я болмаса тілдік топтар мен тілдік топшалар аралық толыққанды салыстырмалы-тарихи, салыстырмалы-сипаттамалы зерттеулерге жетелейді.

ҚЫСҚАРҒАН СӨЗДЕР

әзір.	– әзірбайжан	өзб.	– өзбек
баш.	– башқұрт	тат.	– татар
бұлғ.	– бұлғар	тел.	– телеуттік
гаг.	– гагауз	түркі.	– түрік
қаз.	– қазақ	түркім.	– түрікмен
қалм.	– қалмақ	тұңғ.-маньчж	– тұңғыс-маньчжур
қбақ.	– қарашай-балқар	ұйғ.	– ұйғыр
қырғ.	– қырғыз	хақ.	– хақас
құм.	– құмық	х.-моңғ.	– халха-моңғол
лобн.	– лобнорлық	чув.	– чуваш
моңғ.	– моңғол	эвен.	– эвендік
ноғ.	– ноғай		

Бұл мақала ҚР Білім және ғылым министрлігі тарапынан 2020-2022 жылдарға арналған №АР08856398 «XXI ғасырдағы түркі әлемінің интеграциясы: қыпшақтық фактордың лингвистикалық аспектілері» гранттық жобасымен қаржыландырылған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Баскаков Н.А. Алтайская семья языков и её изучение / Институт языкознания АН СССР. – М.: Наука, 1981. –136 с.
2. Сыздық Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Павлодар: С.Торайғыров атындағы ПМУ, 2010. – 400 б.
3. Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. – М.: Наука, 1984. – 228 с.
4. Гак В.Г. Сопоставительная лексикология. – М.: Международные отношения, 1977. – 264 с.
5. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
6. Академический словарь башкирского языка: в 10 т. / под ред. Ф.Г. Хисамитдиновой. – Уфа: Китап, 2011. – Т. 1. – 432 с.
7. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общeturкские и межтуркские основы на гласные. – М.: Наука, 1974. – 768с.
8. Хисамитдинова Ф.Г. Словарь башкирской мифологии. – Уфа: ИИЯЛ УНЦ РАН, 2011. – 420 с.
9. Иллич-Свитыч В.М. Опыт сравнения ностратических языков: (семитохамитский, картвельский, индоевропейский, уральский): Введение. Сравнительный словарь (б-Қ). – М.: Наука, 1971. – Т.1. – 412 с.
10. Жылқыбай Г.Қ. Түркі тілдеріндегі демеуліктердің мағыналық ерекшеліктері // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2020. – №2(116). – Б.78–90.

REFERENCES:

1. Baskakov N.A. Altaiskaia semia iazykov i eio izuchenie / Institut iazykoznanania AN SSSR. – М.: Nauka, 1981. –136 s. [in Russian]
2. Syzdyq R. Qazaq adebi tilinin tarihy. – Pavlodar: S.Toraigyrov atyndagy PMU, 2010. – 400 b. [in Kazakh]
3. Musaev K.M. Leksikologia tyurkskih iazykov. – М.: Nauka, 1984. – 228 s. [in Russian]
4. Gak V.G. Sopostavitelnaia leksikologia. – М.: Mejdunarodnye otnoshenia, 1977. – 264 s. [in Russian]
5. Qazaq tilinin tusindirime sozdigi. – Almaty: Daik-Press, 2008. – 968 b. [in Kazakh]
6. Akademicheski slovar bashkirskogo iazyka: v 10 t. / pod red. F.G. Hisamitdinovoi. – Ufa: Kitap, 2011. – Т. 1. – 432 s. [in Russian]
7. Sevortän E.V. Etimologicheski slovar tiurkskih iazykov: Obshetiurkskie i mejtiurkskie osnovy na glasnye. – М.: Nauka, 1974. – 768 s. [in Russian]
8. Hisamitdinova F.G. Slovar bashkirskoi mifologii. – Ufa: İIAL UNS RAN, 2011. – 420 s. [in Russian]
9. İllich-Svitych V.M. Opyt sravnenia nostraticheskikh iazykov: (semitohamitski, kartvelski, indoevropeski, uralski): Vvedenie. Sravnitelnyi slovar (b-Қ). – М.: Nauka, 1971. – Т.1. – 412 s. [in Russian]
10. Jylqybai G.Q. Turki tilderindegi demaulikterdin magynalyq erekshelikterii// Iasauı unıversitetinin habarshysy. – 2020. – №2(116). – B.78–90. [in Kazakh]

UDK 82:801.6; IRSTI: 17.07.41

<https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.590>

E.B. ZHIENBAEV¹✉, S.S. AKILBEK²*

¹*Doçent Doktor, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi
(Kazakistan, Türkistan), e-mail: yerlan.zhiyenbayev@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0001-9234-4780>*

²*Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi lisans öğrencisi
(Kazakistan, Türkistan), e-mail: sakenovnasaltanat@gmail.com*

BEYİMBET MAYLIN'İN 'ŞUĞA'NIN BELGİSİ' ADLI HİKÂYESİ ÜZERİNE BİR TAHLİL DENEMESİ

Özet. Yirminci yüzyılın başındaki Kazak nesrinin gelişim sürecinde Beyimbet Maylin'in katkısı büyüktür. Onun hikâyelerinde toplumsal gerçekçiliğin hâkim olduğu belirgindir. Çocukluk yıllarından itibaren yaşamın zorluklarına maruz kalan yazar, kendisinin gördüklerini ve yaşadıklarını eserlerinde estetik ifadelerle betimlemiştir. Bunun yanı sıra tarihin derinliklerine inmeden, çağının zihniyeti ile değişimlerini derin duygularla ifade ederek, toplumdaki küçük meselelere de önemle baktığı görülmektedir. Anlatma esasına bağlı eserlerinde yerel yöneticilerle birlikte, toplumun aksaklıkları ve eksikliğini eleştirerek alt ve orta sınıfların yaşamını gerçekçi bir şekilde anlatmıştır. Bu çalışmada, Türk edebiyatında yaygın olarak kullanılan çağdaş metin çözümleme yöntemi kullanılmıştır. Bu bağlamda Beyimbet Maylin'in "Şuga'nın Belgisi" öyküsü yapı, tema ve anlatım bakımından incelenerek, metnin edebi değeri ve yazarın görüşleri dikkatlere sunulmuştur. Metnin tahlili sırasında Kazak halkının yirminci yüzyılın başlarındaki siyasi ve kültürel yaşamı, metnin yapısı, kişi, zaman ve mekân kavramları üzerinde durulmuştur. Bununla birlikte metnin dil ve anlatım özellikleri ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Yirminci yüzyılın başlarında Kazak edebiyatı, nesir, sosyalist-gerçekçi yaklaşım, gerçeklik, metin analizi.

Е.Б. Жиенбаев¹, С.С. Ақылбек²

¹*PhD доктор, доцент, Қожса Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: yerlan.zhiyenbayev@ayu.edu.kz*

²*Қожса Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің магистранты
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: sakenovnasaltanat@gmail.com*

Бейімбет Майлиннің «Шұғаның белгісі» атты повесінің поэтикасы

Аңдатпа. XX ғасырдың басындағы қазақ прозасының дамуында бірегей жазушы Бейімбет Майлиннің үлесі мол. Оның әңгімелерінде реалистік көзқарас басым екенін аңғаруға болады. Жас кезінен бастап тұрмыстың тауқыметін тартқан жазушы өзінің көрген білгендерін шығармаларында көркем сөзбен жеткізген. Тарихтың терең қойнауына бармай,

* *Bize doğru alıntı yapınız:*

Zhienbaev E.B., Akilbek S.S. Beyimbet Maylin'in «Şuga'nın belgisi» adlı hikâyesi üzerine bir tahlil denemesi // *Ясауи университетінің хабаршысы.* – 2020. – №2 (120). – Б. 74–84. <https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.590>

* *Cite us correctly:*

Zhienbaev E.B., Akilbek S.S. Beyimbet Maylin'in «Şuga'nın belgisi» adlı hikâyesi üzerine bir tahlil denemesi [An analysis attempt on Beyimbet Maylin's story "Shuganin belgisi"] // *Iasauı universitetinin habarshysy.* – 2020. – №2 (120). – Б. 74–84. <https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.590>

заман оқиғалары мен құбылыстарын түсінумен қатар терең сезім желісінен өткізу арқылы қоғамдағы кішігірім әрі елеусіз деген нәрселердің өзіне мән бере қарағанын байқауға болады. Жергілікті басқарушылармен қатар төменгі және орта таптағы адамдардың тұрмысын сыни тұрғыдан әжуалап, қоғамдағы кемшіліктер мен олқылықтарды сипаттаған. Бұл зерттеуімізде Б. Майлиннің «Шұғаның белгісі» атты әңгімесін түрік әдебиетінде кеңінен қолданылып жүрген заманауи мәтінталдау әдісі арқылы талдап, мәтіннің әдеби құндылығы мен жазушының көзқарасын анықтауға тырыстық. Мәтін талдау барысында ХХ ғасыр басындағы қазақ елінің саяси және мәдени көрінісі, мәтіннің құрылымы, кейіпкер, уақыт пен кеңістік ұғымдары кешенді түрде сараланды. Сонымен қатар шығарманың тілдік ерекшелігі мен жазылу стилі айшықталды.

Кілт сөздер: ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиеті, проза, социалистік-реалистік көзқарас, өмір шындығы, мәтін талдау.

Е.В. Zhiyenbayev¹, S.S. Akylbek²

¹*PhD, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkestan), e-mail: yerlan.zhiyenbayev@ayu.edu.kz*

²*Master Student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkestan), e-mail: sakenovnasaltanat@gmail.com*

An Analysis Attempt on Beyimbet Maylin's Story “Shuganin belgisi”

Abstract. The unique writer Beimbet Mailin made a significant contribution to the development of Kazakh prose in the early twentieth century. Obviously, a socialist-realistic approach prevails in his stories. The writer, who has been exposed to the difficulties of life since his childhood, described what he saw and experienced in his works with aesthetic expressions. In addition to this, it is seen that he takes care of minor issues in society, without going into the depths of history, expressing the mentality and changes of his age with deep feelings. In his stories, he not only realistic described the life of the lower and middle classes, but also critically analyzed the situation in society. In this study, we analyzed B. Mailin's story “Shuganin belgisi” using a modern method of text analysis, which is widely used in Turkish literature, and tried to determine the literary value of the text and the views of the writer. In the course of the analysis of the text, the political and cultural views of the Kazakh people at the beginning of the twentieth century, the structure of the text, the concepts of character, time and space were analyzed, and the topic was determined. Linguistic features and writing style have been clarified.

Keywords: Kazakh literature of the early twentieth century, prose, socialist approach, reality, text analysis.

Е.Б. Жиенбаев¹, С.С. Акылбек²

¹*PhD доктор, доцент, Международный казахско-турецкий университет
имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: yerlan.zhiyenbayev@ayu.edu.kz*
²*магистрант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: sakenovnasaltanat@gmail.com*

Поэтика повести Бейимбета Майлина «Шұғаның белгісі»

Аннотация. Уникальный писатель Беймбет Майлин внес значительный вклад в развитие казахской прозы в начале ХХ века. Очевидно, что в его рассказах преобладает социалистско-реалистический подход. Писатель, с детства сталкивающийся с жизненными трудностями, эстетически описывал увиденное и испытанное в своих произведениях. В дополнение к этому видно, что он заботится о мелких проблемах в обществе, не углубляясь в историю, выражая ментальность и изменения своего возраста с глубокими

чувствами. В своих рассказах он не только реалистично описал жизнь низших и средних классов, но и критически проанализировал ситуацию в обществе. В этом исследовании мы проанализировали рассказ Б. Майлина «Шұғаның белгісі» с использованием современного метода анализа текста, который широко используется в турецкой литературе, и попытались определить литературную ценность текста и взгляды писателя. В ходе анализа текста были проанализированы политические и культурные взгляды казахского народа в начале двадцатого века, структура текста, понятия характера, времени и пространства, а также была определена тема. Лингвистические особенности и стиль письма были уточнены.

Ключевые слова: казахская литература начала XX века, проза, социалистический подход, реальность, анализ текста.

Giriş

1917 Ekim Devrimi ile çarlık sisteminin yıkılması sonucunda Kazakistan ve Kazak halkı için yeni bir dönem başlamış, çarlık sistemin baskısından ve zulmünden kurtularak hürriyet yolunun açıldığını düşünen aydınlar da eserleriyle halkı bilinçlendirmek, halka siyasi ve sosyal bilinç aşılama istemişlerdir. 1920’li yıllardan sonra Kazak Sovyet edebiyatı gelişmeye başlamıştır. Bu bağlamda diğer Kazak aydınlarıyla birlikte Beyimbet Maylin (1894–1937) de eserlerinde toplumsal meseleleri yansıtarak, halkın hür ve huzurlu yaşaması uğruna mücadele etmiştir. Beyimbet Maylin’in 1931 yılında Jana Adebiet dergisinde yayınlanan makalesinde [1], “*Argınbay Hoca’nın medresesinde iki yıl okudum, Galiya’da dört ay okudum, Şubat devriminden sonra okuyup yazmayı öğrendim, hikâye yazmaya 1918–1919 yıllarında başladım*” der.

1916 yılında Beyimbet Maylin, Güljamal isimli kıza âşık olur ve onunla evlenmek ister. Ama kız babası öksüz çocuğa Güljamal’ı vermek istemez. Daha sonra aile büyüklerinin araya girmesi ile sorun çözülür ve ikisi evlenirler. Bu evlilik olayından esinlenerek kaleme alınan “Şuğa’nın belgisi” adlı hikâye ilk defa 1920 yılında Kızıl Kazakistan dergisinin 10-11. sayısında yayınlanmıştır [1, 16]. Şuğanın Belgisi, Kazak nesrinin ilk örneklerinden olmuş, sadeliği ve anlaşılabilirliği ile bu alanda realist örneklerin gelişmesine önemli derecede etki etmiş ve Beyimbet Maylin’e yazarlığın yolunu açmıştır.

15 Kasım 1894 tarihinde Kostanay yezi Dambar bolısı Aktöbe köyünde dünyaya gelen Beyimbet Maylin, milletin eğitim alması ve bilinçlenmesi uğruna mücadele göstermiştir. 6 Ekim 1937 tarihinde Stalin tasfiyesi sırasında tutuklanarak, 26 Şubat 1938 tarihinde idam edilmiştir. Beyimbet Maylin ile Güljamal evlendikten sonra, Auken, Mereke, Adil isimli üç oğlu ve Gulsim, Şuğa isimli iki kızı dünyaya gelmiştir.

Beyimbet Maylin’in edebi şahsiyetiyle ilgili birçok çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmamızda yazarın Şuğa’nın belgisi adlı hikâyesini zihniyet, yapı, tema, dil ve anlatım başlıkları altında tahlil ederek, metnin edebi değeri ve yazarın görüşünü belirlemeyi amaç edinmekteyiz. Bu bağlamda çağdaş Türk edebiyatında kullanılan metin tahlili yöntemine göre Kazakça eseri tahlil etmeye çalışırız.

Şuğa’nın Belgisi Hikâyesinde Zihniyet

Kazak Sovyet Edebiyatının başarılı temsilcilerinden birisi olan Beyimbet Maylin, yeni edebiyatın temel taşlarının yerine koyulması için var gücüyle gayret etmiştir. Edebi türlerin zenginleşmesinde ve türlerin konu alanlarının genişlemesinde önemli paya sahiptir. Edebiyatın hemen her alanında eserler vermiş olan yazarın eserleri, halkın gelişim aşamaları, köylerdeki yenileşme, kadınların yönetimde söz sahibi olması, işçilerin yaşamı gibi geniş bir konu alanına sahiptir.

Beyimbet Maylin, memleket yönetimindeki aksaklıkları, kanunsuz işler yapan idarecileri, halkı ahiret korkusuyla kandıran mollaları da sert bir dille eleştirmekten geri kalmaz. Diğer eserlerinde olduğu gibi Şuğa’nın belgisi hikâyesinde de kadınlara geniş yer vermiş, kadınların haklarını ve sorunlarını toplumun bir sorunu olarak görmüştür.

Devrimden önce Kazak köyünde yerleşmiş olan feodal, gerici gelenekleri gözlemlemiş olan, devrimden sonra da köylülerin hayatındaki gelişimi takip eden yazar, kendi yaratıcılığında eskiyi eleştirme konusuna ağırlık vermiştir. Yazarın tasvirlerinde, köydeki görgüsüz ve cahil zenginler zamanın nasıl geçtiğini ve değerini bilmeyen insanlardır. Onlar haram yiyen, toplumun sırtında yük olan insanlardır. Onların toplumdan uzak durmaları, kanuna riayet edip, değişimi benimsemeleri gerekmektedir.

Bu hikâyede tasvir ettiği tiplerden diğeri de din adamlarıdır. Yazar onları genellikle yeni sistemin gelişmelerine karşı çıkan, gerici insanlar olarak betimler. Beyimbet Maylin, bu insanları ve eskiyi eleştirirken aslında geleneklere karşı çıkmaz, geleneklerin yaşatılmasını, onlarca asırlık Kazak kültürüne sahip çıkılmasını isterken bir taraftan da yenileşmek, çağdaşlaşmak gerektiğini savunur. Hikâyede bilim öğrenme modasına katılan gençler, idareci olmaya heveslenenler, işsiz gezenler, ön planda işlenmektedir.

Beyimbet Maylin, Kazak edebiyatının yeni dönemdeki temsilcilerine örnek olmuş, yeni anlayışları benimsemelerini sağlamış, dönemin gerçeklerini derin, ilgi çekici bir şekilde örneklemiş, kahramanlar yaratmış, bu sayede ulusal kimliği zenginleştiren bir yazar olmuştur. Onun 1920'li yıllardaki hikâyelerinin çoğu yoksul Kazak işçileri ile kadınların başından geçen zorluklarla dolu hayat tecrübeleri, onların bilinçlenmeleri üzerine kuruludur.

Genel olarak Maylin'in hikâyelerinde toplumdaki meseleler edebiyata has bir şekilde ele alınır. Temirgaliy Nurtazin [2, 8 s.], onun hikâyeciliğinin özelliklerini şöyle göstermektedir:

1. *Hikâyelerinde kendi ideolojisini, arzularını, Sovyet döneminin sesini duyurmak ister, bunlardan ilham alır, yeni sistemin öncesini ve sonrasını anlatır.*

2. *Ciddi konuları da, önemsiz gibi görülen konuları da işlese, temelinde Sovyet toplumunun meseleleri vardır. Bu meseleleri ideolojik- estetik kaygı içinde yansıtır.*

3. *Beyimbet Maylin realisttir. Yaşamında şahit olduğu, yaşadığı, kısaca hayatta olan her şeyi hikâyelerine taşır. Onun pek çok hikâyesinin başkahramanları kendi yaşamında çevresinde bulunan insanlardır. Örneğin; Maktım, Kulpaş, Ravşan, Kalampır, Jüsip ve daha birçokları yazarın kendi köylüleridir. Bu insanların kendilerine has görünüşleri, faaliyetleri, karakterleri vardır ve Maylin bunlardan, toplumsal yaşamın gündelik olaydan doğrudan faydalanır.*

4. *Beyimbet Maylin, hayatın görkemli, gösterişli yönlerinin peşinde değildir. Toplumla paralel, sade, yalın görünüşleri hikâyelerinin temelinde yerleştirir. Yazarın stili, söyleyişleri, dil ve üslubu da bu sadelik üzerine kuruludur.*

5. *Yazar, karakterleri, olayları derinlemesine, açık bir şekilde vermez. Bunları perdeleyerek olay örgüsünün basamakları arasında gizler.*

6. *Maylin'in hikâyelerinde şaka, mizah ve hiciv birbirleriyle bağlantılıdır. Fakat bunları yazar, hikâyeye dıştan dâhil etmiş gibi değildir, hiciv ve mizah hikâyenin gidişatına göre doğal bir şekilde ortaya çıkar. Pek çok hikâyesi bu tarzda yazılmıştır.*

7. *Beyimbet Maylin, tasvirlerinde dili etkili bir şekilde, dilin tüm imkânlarından yararlanarak kullanır. Eş anlamlı ve sesteş sözcükleri hikâyelerine ustalıkla yerleştirir.*

Şuğa'nın Belgisi Hikâyesinin Olay Örgüsü

Hikâyenin başında iki kişinin yolculuğu anlatılır. Etrafın güzelliği ve sonbahar manzarası tasvir edildikten sonra zaman atlama tekniğiyle ana olay örgüsüne geçilmektedir. Hikâyenin ana karakteri Şuğa'dır. Olay örgülerinde Şuğa ağır karakterli kız olarak tasvir edilmiştir. Nasıl konuşmasını bilen ve insanlarla saygı ile konuşan, akıllı ve güzel bir kızdır. Yesimbek Bey'in dört oğlu ve Şuğa adlı kızı vardır. Köy çocuklarının hayali olan ve kimseler ulaşamayan bir yıldız gibi kızdır. Çocukluğunda babası sözleştiği birinden haber gelene kadar köyün dombıra ile şarkılar söyleyen genç yakışıklı hem Rusça eğitim alan Abdirahman adlı delikanlısına gönlünü kaptırır. Bir birini görüp beğendikten sonra mektuplaşmaya başlarlar. Kısa zaman içerisinde bir birine âşık olurlar. Abdirahman Şuğa'yı babasından ister, ama babası kızını fakir çocuğa vermek istemez. Kız babasının bu fikrini köyün aksakalları da destekler. Köylülerin düzenlediği iftirası üzerine

merkezden iki jandarma gelir ve Abdirahman'ı tutuklarlar. Abdirahman'ın haksız yere yargılandığını gören Şuğa ise, ağlamaktan başka çare bulamaz. Birkaç gün sonra Şuğa hastalanır ve yatağından kalkamaz hale gelir. Babası bakışı tabipleri getirip iyileştirmeye çalışmasına rağmen gün geçtikçe hastalığı daha da çok kötü duruma gelir. Kız baygın haldeyken “Abdirahman” diye sayıkladığını gören anne babası, Abdirahman'ı mahpustan çıkarırlar. Ancak bu günlerde hastalığından yıpranan Şuğa, iyileşmek bile istemediğini söyler. Zira iyileşirse babası vazgeçer diye korkar. Tek isteğinin Abdirahman'ı bir kere görmek olduğunu dile getirir. Ertesi gün Abdirahman'ın mahpustan çıktığı haberi gelir ve Abdirahman hemen Şuğa'yı görmek ister. Arkadaşlarıyla birlikte kızın evine gelirler. Ancak onlar gelmeden Şuğa vefat eder. Bu habere herkes üzülür. Böylece iki âşık kavuşamazlar. Şuğa'nın kendisine yazdığı mektubu okuyan Abdirahman gözyaşlarına boğulur. Şuğa kışlaktaki aile mezarına defnedilir. Yayladaki tepe üzerine Şuğa'ya anıt inşa edilir.

Şuğa'nın Belgisi Hikâyesinde Yapı

Şuğa ve Abdrahman adlı iki gencin acılı âşık olayı anlatılan bu hikâye 13 bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde atlı iki yolcunun arasındaki konuşma betimlenir. Sonraki bölümlerin olay örgülerinde Şuğa ve Abdrahman'ın tanışması, mektuplaşması, aşk macerası, iftira ve ayrılık acısı anlatılmaktadır. Son bölümde Şuğa'nın vefat etmesinden dolayı bütün yakınlarıyla birlikte Abdrahman'ın da acı çektiği tasvir edilmektedir. İki kişinin arasında geçen konuşmanın hikâyeleştirilmesi olarak kurgulanan bu öykünün giriş, gelişme ve sonuç kısımlarında olay örgüsü toplumsal gerçekçilik açısından ele alınmıştır. Hikâye Maupassant tarında yazılmıştır.

a) Kişi unsurları

Ana kahramanlar: Şuğa, Yesimbek'in kızı, çok güzel, beyaz tenli, ince belli, siyah gözlü, çok zeki, ciddi biridir. Köyün tüm erkeklerinin mektupları ona gider ama hepsi de cevapsız kalırdı, o yüzden de herkes onun zengin olduğu için kimseye bakmayan şımarık sanırlardı. 16 yaşındadır. Babası gençken Kali denen arkadaşıyla anlaşır, birimizin kızımız birimizin oğlumuz olursa ikisini evlendirelim diye. O yüzden de kızı kimseye vermemiş [3, 7 s.].

Kurt gibi dört oğlanın arasında büyüyen Şuğa adlı kızı vardı. Kendisi çok güzel kızdı... Beyaz tenli, incecik, sim siyah gözleri var. Güzelliği nasıl ise akli da öyle idi. Konuşması, yürüyüşü nasıl güzeldi. Bugünlerde onun gibi kız bulmak zor. Güzelse, hemen herkese üstten bakarlardı çoğu. Bozulmuş zaman deriz buna...evet...[3, 7 s.].

Abdirahman – köy muhtarının evinde dana yetiştirerek yaşamış, mektebi bitirmiş. Babası çok fakirdir. Rusçası iyi, çocuklara öğretmenlik yapmaktadır. Çok başarılı bir öğrenci olduğundan hocalarının takdirine mazhar olan delikanlıdır. Dombıra çalar ve iyi derecede şarkı söyler. [3, 10].

Çok zekiydi. Öğretmenleri de onu çok övermiş. Tercüman olması için yalvaranları reddetmiş, başka köydeki bir zengin çocuğuna öğretmenlik yapmış. Kışın ders verir, yazın memlekete döner. [3, 10 s.].

Yardımcı kişiler: Hikâyedeki yardımcı kişiler tip olarak karşımıza çıkmaktadır. Nurullah Çetin'in ifade ettiği gibi [4, 147 s.], tip, birbirine az çok benzer insanların temel özelliklerini, ana niteliklerini toplayan, temsil eden kişilerdir.

Berkimbay, Yesimbek'in akrabası, önceden zengin olup sonra muhtar olmaya çalışmış ve malını, mülkünü kaybetmiş fakirdir [3, 7 s.].

Yesimbek, Şuğa'nın babasıdır. Cömert, saygılı misafirperver biridir [3, 7 s.]

Bazarbay ise, Yesimbek'in çobanı, çok yetenekli biridir. Şuğa ile Abdirahman arasında mektup taşıyan çocuktur [3, 7 s.].

Karim, Şuğa'ya aşk mektupları yazan köy delikanlılarından biridir [3, 7 s.].

Kali, Yesimbek'in gençlik arkadaşıdır [3, 8 s.].

Hoca, Abdirahman'ı yetiştiren imamdır [3, 10 s.].

Kajıbay, Abdiranman'ı sevmeyen bir iftiracıdır [3, 10 s.].

Zayköl, Yesimbek'in küçük oğlu İbray'ın karısı ve Karjau'ın kızıdır. Sevimli ve melek yüzlüdür. Zeki ama oynaktır [3, 12 s.].

İbray, Yesimbek'in küçük oğlu, sessiz, sakin biridir [3, 12 s.].

Seyit, Zayköl'ün yavuklusu [3, 12 s.].

Kurman, Yesimbek'in dünürü, sevimsiz biridir [3, 12 s.].

Tökey, köy ozanıdır [3, 12 s.].

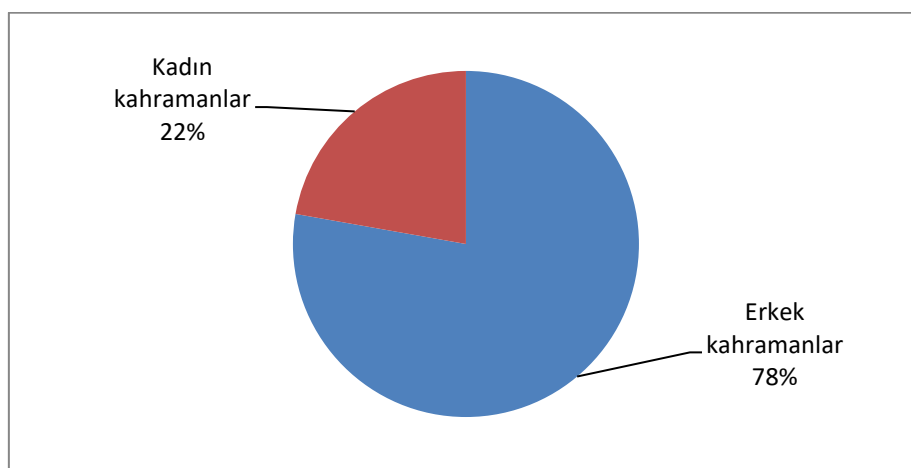
Külzipa, Aynabay'ın 17 yaşındaki kızıdır [3, 13 s.].

Aynabay, ateşe körükle giden, orta boylu, dik bakan, korkunç bakışları olan, atarlı, iki köyü bir birine katan fitnedir [3, 13 s.].

Marjanbike, Külzipa'nın arkadaşıdır [3, 15 s.].

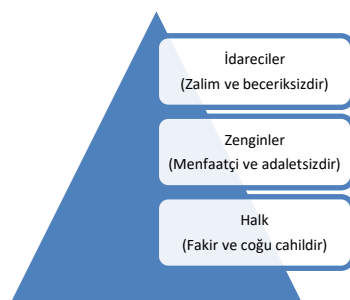
Strajnik, adı belli olmayan boynunda kılıcı olan bir tiptir. Abdırhman'ı bölge müdürlüğüne götürmeye gelen adamdır [3, 19 s.].

Bu listede belirtildiği gibi hikâyede toplam 14 erkek 4 kadın kişi unsuru bulunmaktadır (Şekil 1). Hâkim anlatıcı, kişi betimlemelerinde toplumdaki sınıf çatışmalarını, eğitim meselesini ve geleneğine bağlı köy sakinlerini gerçekçi üslupla betimler. Bu bağlamda halk arasındaki yolsuzluklar, toplumsal aksaklıkları lirik düşüncelerle pekiştirilmiştir. Hikâyede âşık teması hâkim olmasına rağmen, toplumsal meseleler de belirgindir.

Şekil 1 – Hikâyedeki kadın ve erkek kahramanların yüzdesi

Hâkim anlatıcı, kişi tasviri yaparken eğitim alan ve Rusça bilen kişileri yüceltir. Eğitim alan kişilerin fakir olmasına rağmen belli bir dereceye yükseldiğini üzerine durur. Bu bağlamda köyde zenginlere hizmet ederek hayvan gütmekle ilgilenen kişilerin zor durumunu yansıtmaya çalışır. Toplumdaki aç göz zenginler, adaletsiz idareciler ve çaresiz halkın çatışmasını anlatarak (Şekil 2), haksızlıkları göstermeye gayret eder. Zalim idareciler ile menfaatçi zenginlerin adaletsiz işlerini alaylı şekilde eleştirerek, cahil halkın eğitim alarak bilinçlenmesini ister.

Şekil 2 – Hikâyede anlatılan toplumdaki idareciler, zenginler ve halkın üçgen durumu

b) Mekân unsurları

Mekânın temsili bir değeri vardır. Mesela bir kısım sosyal yaşantılar, mekânın temsil niteliğine bağlı olarak sunulabilir [4, 141 s.].

Beyimbet Maylin'in diğer hikâyelerindeki gibi bu hikâyesinde de mekân ve zaman oldukça sınırlıdır. Olaylar Karakum bölgesindeki birbirine yakın yerleşen Kazak köylerinde yaşanır. Açık mekân olarak yol, kışlak, yayla, belde köy civarı tasvir edilmiştir. Kapalı mekân tasvirlerinde daha ziyade ev kavramı belirgindir. Evlerin ayrıntılı tasviri yapılmamıştır. Yalnızca fakir ve zengin evi olduğu anlatılmıştır. Dış mekânlar mevsime paralellik gösterir. Yolculuk Eylül ayında yaşandığı için havanın serin olduğu belirgindir. Yazar, yalnızca olay örgüsüyle bağlantılı zaman ve mekân unsurlarını ele alır.

Açık mekânlar	Kapalı mekânlar
Güney, soldan esen rüzgâr, yayla, belde, batı, Kamısaktı gölü	Kaldığım ev
Yol, dağ, dağcık, Şuğa'nın belgisi, ülke, Yereken Köyü, kışlak	Yesimbek'in evi
Köy, targıl ögiz soygan(Şuğanın belgisinin eski adı), Sırdarya, en güzel yer	Muhtarın evi
Şehirden, Alaştan, Pazar, atın gideceği yer	Aynabay'ın evi
Dışarıya çıksam, gölün sağ tarafı	Berkimbay'ın evi
Otağı, memleket, kara kum, dünya	Mektep
Merkez, gök, yastığının altında, kible tarafta	

Mekân olarak fazla bilgiler verilmemiştir. Açık mekân unsurlarının tamamı sade üslupla tasvir edilmiştir. Çoğunlukla doğa unsurları vardır. Kapalı mekân olarak da detaysız bir şekilde belirli bir insanların evlerinden bahsedilir. Toponimleri belirli bir insanlara ya da olaylara göre değiştirildiği fark ediliyor. Köyde zengin biri varsa köy onun adıyla anılır. Belirli bir olaylar yaşanmışsa toponimlere o olaylarla ilgili ad verilmiştir.

Şuğa'nın belgisi adlı tepe hüzünlü mekân olarak tasvir edilmiştir. Kavuşamayan aşkların hikâyesinin bittiği yerdir.

Hikâyede ev kavramı neşe, oyun, şarkı söylenilecek yer ve toplantı, önemli meselelerin çözüleceği yer, kavga, dövüş sahnelerinin yaşandığı yer olarak gösterilmiştir. Yayla, gençlerin şakalaşıp güldüğü, altıbakana bindiği, hayvanların otlak yeri olarak tasvir edilmiştir.

Kışlak, çoğunlukla kaygı ortamını sağlayan mekândır. İnsanların açlıktan soğukta yemek dilendiği yerdir, bazı insanlar fakir oldukları için kış geçmeden can verdikleri mekân unsurudur.

Belde, insanların yalnız kalmaya çıktıkları yer, düşünmeyle şiir yazma yeteneklerini geliştirdiği mekândır.

Olay örgülerindeki mekân unsurlarını şöyle göstermek mümkündür:

Uçan gri bulutlar göç eden kervan misali, *güneye doğru* kayarak, güneş gözü yavaş açığa çıkıp, ılık nurlarını saçmaya başladı [3, 5 s.].

Yine de *soldan esen rüzgâr* kendi sertliğiyle ince giyimden soğuğunu geçiriyor, üşütüyor, Eylül ayının geldiğini yolcuya isteksizce düşündürüyordu [3, 5 s.].

Yazın yerin tozunu çıkartan *yaylasını* ortadan geçerek kibleye doğru geliyoruz [3, 5 s.].

Yer ocaklarının arasındaki kemikleri, *köyün dışındaki* eski *vadilerin* yanına bırakılmış birkaç ölü hayvanlara on-on beş tane karakuş, karga, martılar toplanmış düğün yapıyorlar... [3, 5 s.].

Bir *beldeye* çıkarsan önünde ikinci belde var [3, 5 s.].

-Fazla beri dönmeyin, *batıya* doğru yürüelim, dedi [3, 5 s.].

-Bu önümüzdeki *büyük göl* "*Kamısaktı*" *gölüdür*: bunun sol tarafından orada görünen *vebanın beldesinden* doğru geçerse önümüzde bir küçük yol çıkacak [3, 5 s.]. Buradaki veba mezar

anlamında kullanılmıştır. Bunun gibi çoğu kelimeler eski Kazakçada kullanılmış ve çoğunun Türkçede karşılığı pek bulunamaz.

-O yoldan yürüyüp *Şuğa'nın belgisinden* kara yolu geçeriz,- dedi [3, 6 s.]. *Şuğa'nın belgisi*: *Şuğa* adında genç kızın mezarı olduğu belde halk arasında böyle adlandırılıyordu.

Hikâyenin olay örgüsünde kişi, mekân ve zaman unsurları iç içe bağlantılıdır. Dekoratif unsur olarak kullanılan mekân kavramlarının kişi ve zaman unsurlarıyla birlikte ele alınarak, olayın düğüm ve çözüm bölümlerinin pekiştirilmesinde önemli rol aldığı görülmektedir.

c) Zaman unsurları

Olayların geçtiği, olup bittiği, cereyan ettiği nesnel, vaka ve anlatma zaman dilimlerini karşılayan bir kavramdır [4, 126 s.].

Bu hikâyenin girişinde sonbahar manzarası tasvir edilmesine rağmen ana olay örgüsünde yaz mevsimi betimlenmiştir. Zaman atlama tekniğiyle hâkim anlatıcı yıllar önce yaşanmış olayı hatırlayarak, yaz mevsiminden bahseder. *Şuğa'nın* Abdurahmanla tanışması, Abdurahman'ın tutuklanması ve *Şuğa'nın* vefat etmesi Ağustos ayında yaşanır. Yayla manzarası ile sıcak hava tasvirlerini göz önüne alırsak, hikâyenin yaz mevsiminde geçtiği söylenebilir. Bu bağlamda hikâyede zaman unsurları şöyle tasvir edilmektedir:

Ağustostan başlayıp bunun hepsi insanlarla dolacaktır [3, 7 s.].

Bu köyün *güze yakın* olacağı yer, *yazın ağustos kadar* olacağımız yer, bu göl de *Şuğa'nın belgisi* diye adlandırıldı, önceden “Targıl öküz soygan jer” derdik [3, 7 s.].

O zamanlar benim yirmi yaşına yeni geldiğim zamanlardı [3, 7 s.].

O çocuk *çocukluğunda* çok yetenekliydi, *geçen yıl* vefat etti [3, 7 s.].

Mayısın 20si günü yaylaya gidip uyuduk [3, 8 s.].

Aceleyle kalkıp dışarı çıksam, *öğlen* olmuş hava ısınmış [3, 9 s.].

Bu hikâyede zaman unsurları olarak çoğunlukla günün belirli bir vakitleri ya da ayın belirli bir günleri kullanılmıştır.

Şuğa'nın Belgisi Hikâyesinde Tema

Beyimbet Maylin'in yoksulların yaşamını anlatırken en çok üzerinde durduğu noktalardan biri de yoksul insanların toplumsal alanlarda çalışmaya başlamalarıdır. Çünkü onların çalışıp çeşitli yetki ve görevler almaları, uyandıklarının kanıtıdır. Yazarın istediği de zaten halkın uyanmasıdır. Artık insanlar eşitliğe kavuşmuş, haklarının farkına varmışlardır. Fakat bu insanların yürüdükleri bu yeni yol zorluklarla doludur. Beyimbet bu zorlukları dile getiriyor, kahramanlarını mücadele ettirip yola devam etmelerini ve böylece başarıya ulaşmalarını sağlıyor. Metnin yapısına göre belirlediğimiz birimlerin ortak paydası olarak bu hikâyenin teması âşık ve çaresizlik duygusu üzerine kurulduğunu düşünmekteyiz.

Şuğa'nın Belgisi Hikâyesinde Dil

Nurullah Çetin'in ifade ettiği gibi [4, 257 s.], yazarın en önemli görevlerinden biri ana dilini sevmesi, onu en iyi ayrıntılarına kadar bilmesi, en işlek ve kıvrak bir biçimde kullanmaya çalışmasıdır.

Yazar, eserini yaşamda her insanın başına gelebilecek bir olayı herkesin anlayabileceği bir dille ele almıştır. Halkın sorunlarını yansıtmayı kendine görev edinen Maylin, hikâyede halk arasında kullanılan sözleri, deyimleri kullanır. Hikâyelerinin birçoğu gibi bu hikâye de, hâkim bakış açısı ile yazılmıştır. Hikâye basit bir dille kısa cümleler kullanılarak yazılmıştır.

Çocukken bu tepenin başında âşık oynardık. Bu ova bizim köyün yazın Ağustos'a kadar yerleştiği yaylasıdır. Gülün adı da Şuğa'nın belgisi (anıtı) olarak değişti. Eskiden adı Targıl öğiz soyğan (Benekli öküz kesilen) idi [3, 7 s.] cümlelerinde yer adının değişme sebebi vurgulanmaktadır.

Hikâyede Rus hükümetinin baskısı çağrıştırılır. *Uzaktan iki atlı göründü. Birisi Rus gibidir* [3, 19 s.] cümlesinde jandarmanın Rus olarak betimlenmesi dönemin siyasi durumunu göstermektedir. Bunun yanı sıra ay adları da Rusça yazılmıştır. *Bolis'in piseri* [3, 11 s.] (Vali'nin özel kalemi),

naşandik [3, 11 s.] (başkan), *uçitel* [3, 10 s.] (Rus dili öğretmeni), *Strajnik* [3, 19 s.] ve *pristop* [3, 21 s.] (yargıç) gibi Rusça ifadeler de halkın konuşma dilinde kullanıldığı gibi yazılmıştır.

Rusça okuyan dinsiz (Abdirahman) herif büyüklerin sözünü dinlemedi diyerek köy yaşlıları Yesimbek'i desteklediler [3, 18 s.].

Aynabay Esimbek'i kışkırtmakla birlikte Abdirahmanla ilgili türlü iftiraları ortaya atmaya başlamıştı. Türklere gizli yardım toplamaktadır [3, 19 s.] diyerek şikâyet ederler.

Bu cümleler hikâyedeki çaresizliğin daha gerçekçi yansıtılmasını sağlamıştır. Hâkim anlatıcı geriye dönüşlerle eski mutlu günlerini hatırlar. Kafiyeli dizelere ve diyaloglara da yer verilen hikâyede, anlatıcının kendi kendisine konuşup düşüncelere daldığı bölümlerde iç monologdan söz edilebilir. Hikâye hâkim bakış açısı ve anlatıcıyla kaleme alınmıştır. Anlatıcı, Şuğa'nın ve diğer kahramanların içinde buldukları durum karşısında neler düşündüklerini, hissettiklerini, olayların karşısında verecekleri tepkileri bilmektedir.

Şuğa'nın Belgisi Hikâyesinde Anlatım

Beyimbet Maylin'in esas amacı halka seslenmek, halkın sıkıntılar ve yoksullukla dolu mücadelesine dikkat çekmektir. Ekim Devrim'inden sonra halkın sevincini, yeni sisteme alışma sürecini, zengin - yoksul ilişkisini, din adamlarının halkı kandırmasını sade bir dille işlemiştir. Beyimbet Maylin'in kendine has yöntemleri vardır. Onun edebi eserlerini oluştururken takip ettiği yöntem diğer yazarların yöntemlerine benzemez. Eserlerinin materyallerini gerçek hayattan alıp bunları kendi yaratıcı gücüyle birleştirip şekillendirir. Halkın düşüncelerini ve yaşamın basit gerçeklerini göz önüne getirmek onun başlıca özelliğidir. Eserlerinin çoğunda diyaloglar kullanır. İki kişinin konuşmaları ile yazarın görüşlerini anlatır. Mutluluk tasvirlerine fazla rastlanmaz. Eseri süslemez, sözleri gerçek hayattan alıp olduğu gibi kullanır. Olay örgülerinde âşık mektuplarının kafiyeli dizelerle yazılması hem gençler arasındaki gerçek münasebeti göstermekte hem de hikâyenin edebi değerini arttırmaktadır. Bu bağlamda Beyimbet Maylin'in şairlik yeteneğini de göz önünde bulundurmalıyız.

Halkının yaşamına ayna tutan yazar, bu hikâyede uzun tasvirlerle, psikolojik tahlillere, gereksiz ayrıntılara yer vermez. Anlatmak istediğini kısa ve net bir şekilde ifade eder. Onun tek isteği toplumsal meseleleri göstermektir. Bu bağlamda eserlerinde köy hayatına ağırlık vermesi tesadüf değildir. Zira köy yaşamının onun eserlerinde ayrı bir yeri vardır. Sovyet düzen içinde köydeki kolektif yaşamın kurulması ve yerleşmesi pek çok eserinin konusunu teşkil eder. Bu hikâyede de benzetme daha çok kullanılmıştır. Kişilerin ruh hali ya da karakterleri tasvir edilirken düz mecazlar kullanılmıştır. İnsanların konuşmasında ya da mektuplaşmasında şiirle ayışma, kişileri tasvir ettiğinde canlı ve cansız varlıklara benzetme kullanılmıştır. Mesela,

İftiracı Aynabay'ı tasvir ederken “*iki soyun arasına ateş yakan kızıl gözlü bela*” [3, 13 s.], Abdirahman, Şuğa'ya mektup yazarken “*Yüzü kible, sözü Kuran Şuğa'nın, bir Şuğa uğruna canımı kurban ederim*” [3, 23 s.] ifadeleri kullanılmıştır.

Hikâyenin anlatıcısı ise; Abdirahman'ın yakın arkadaşı, iki sevgilinin de sırlarını bilen Kasım'dır. Bu lirik hikâyenin başarısı, edebi yönü sadeliğinde gizlidir. Halk dilini iyi bilen Kasım, bunu hikâye ediciliğinde ustalıkla kullanır, olayları doğal ve sade bir üslupla betimler. Hikâyede Şuğa ismi 99 kere yazılmıştır, Abdirahman ismi de 99 kere kullanılmıştır

Sonuç ve Değerlendirme

Beyimbet Maylin “Şuğa'nın belgisi” adlı hikâyesinde kendi yaşamından kesit sunmuştur. Okuldan mezun olduktan sonra memleketine gelerek evlenmek ister. Ancak öksüz çocuğa kimse kızını vermek istemez. Bu günlerde Küncamal isimli kıza âşık olur. Kız babası başında karşı olmasına rağmen, daha sonra kızının razı olduğunu öğrenerek ikisinin evlenmesine izin verir. Edebi eser kurmacadır. Yazarın gerçek yaşamında bu olay mutlu sonuçlanmışsa da, bu hikâyenin sonu hüznle biter. Tokshylykova'nın çalışmasında ele alındığı gibi [5, 232–238 s.], olay örgülerinin ölümle veya ümitsiz sonlandırılması 20. yüzyılın başında kaleme alınan Kazak edebiyatı eserlerinin ortak özelliği olduğunu da göz önünde bulundurmalıyız. Burada dönemin siyasi baskısı ve

zihniyetinin etkisi sezilmektedir. Bu bağlamda İbragim'in belirttiği gibi [6, 166 s.], Beyimbet Maylin Kazak hikâyeciliğinde kendine has üslubuyla, kısa ve öz anlatımlarıyla çığır açan bir isimdir.

Genel olarak konu bakımından “Şuğa'nın belgisi” hikâyesinde gençlerin eğitimi, zengin-yoksul, güçlü-güçsüz çatışmasının toplum ve insan üzerindeki yaptırımları, sosyal adaletsizlikler, haksızlık ön planda görülmektedir. Hikâyenin kahramanları günlük hayatta karşılaşabileceğimiz, hayatlarını devam ettirebilmek için zor şartlar altında çalışan, zengin insanlara hizmet eden, kimi zaman çaresizliğe boyun eğen, kimi zaman da zorluklarla mücadele eden küçük insanlardır.

Şerif Aktaş'ın ifade ettiği gibi [7, 43 s.], itibari metin, yazma ve okuma zamanı ile daha değişik bir ifadeyle bir miktar sahife ile sınırlıdır. Öyleyse dış dünyada görülen bütünlük imajı itibari metinlerde harici âlemdekine nispetle daha yaygın biçimde verilmelidir.

Yazar, hikâyede şahıs ve mekân tasvirlerine pek yer vermediği dikkati çekmektedir. Sadece ana kahramanların betimlemesi yapılmıştır. Psikolojik tahlillerde, ayrıntıya girilmeden verilmiştir [8, 129 s.]. Bu bağlamda Maylin'in kaygısını okuyucuya iletmek istediği mesajından aramalıyız. Yani yazar estetik kurgudan ziyade belli bir düşünceyi aşlamak gayretindedir. Bu durum yalın ve realist üslubuyla yakından ilgilidir. Hikâyede mekân olarak Kazak bozkırı, keçe evleri, çadırlar, köylülerin göçebe yaşamı ve yaylalar kullanılmıştır. Bu mekânların ayrıntılı tasvir edilmemiştir. Sadece isimleri geçmektedir. Zaman olarak da, kısa zaman aralıkları tercih edilmiştir. Hikâyenin üslubu, yalın ve realisttir. Bu hikâyesinde de halkı aydınlatma amacı içerisinde olan Maylin, bu amacı doğrultusunda sade ve anlaşılır bir kullanmıştır. Süslü anlatıma, uzun ve karmaşık betimlemelere rastlanmaz. Ancak zaman zaman kalıp ifadeler, deyimlere ve dörtlülere yer verdiği görülmektedir.

20. yüzyılın ilk çeyreğinde Kazak yazı dili gelişerek [9, 306-309], edebi türlerde gelişme yaşanmıştır. Bu süreçte dönemin diğer ceditçi aydınlarıyla birlikte [10, 164], Beyimbet Maylin de hem düşünceleriyle hem de faaliyetleriyle modern Kazak edebiyatının gelişmesine büyük katkıda bulunmuştur. Onun eserlerinde öne sürülen düşüncelerin günümüz için de önemi büyüktür. Bu bağlamda Prof. Dr. Şerif Aktaş Hocamızın geliştirdiği Metin tahlili yöntemine göre (zihniyet, yapı, tema, dil ve anlatım başlıkları altında) ele aldığımız bu yazımızın nice metin inceleme çalışmalarına örnek teşkil edeceği ümidindeyiz.

KAYNAKLAR

1. Акашева С. (жинақтаушы). Сарыарқа саңлағы Бейімбет Майлин. – Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2007. – 361 б.
2. Нұртазин Т. Бейімбет Майлин творчествосы. – Алматы: Жазушы, 1966. – 346 б.
3. Майлин Б. Шұғаның белгісі. Әңгімелер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 264 б.
4. Çetin Nurullah. Roman Çözümleme Yöntemleri. – Ankara: Akçağ yayınları, 2009. – 304 s.
5. Tokshylykova Gulnaz, Kalibekuly Tolkyun, Karimova Gulmira. The reflection of famine in modern Kazakh novels // 5th International Conference on Advances in Education and Social Sciences. 21–23 October 2019. – Istanbul, Turkey. – P. 321–239.
6. İbragim Damira. Kazak Hikâyeciliğine Genel Bir Bakış // Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED). – 2013. – №50. – Б. 162–180.
7. Aktaş Şerif. Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş. – Ankara: Akçağ Yayınları, 1991. – 161 s.
8. Kuş, Ayşe Nüket, Beyimbet Maylin Hayatı Sanatı ve Hikâyeleri // Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. – İzmir: Ege Üniversitesi, 2012. – 142 s.
9. Kuanysbayeva Zhanat, Zhiyenbayev Yerlan. Ayqap Dergisi ve Mağcan Cumabayev'in Şiirleri Örneğinde 20. Yüzyıl Başında Kazak Edebî Dilinde Kullanılan Kitabi Unsurlar // Bilig. – 2017. – №80. – Б. 270–315.

10. Zhiyenbayev Y. Mağcan Cumabayev'in İç Konuşma Üslubuyla Yazılmış Şiilerinin Yapısı // Ясауи университетінің Хабаршысы. – 2019. – №2. – Б. 164–176.

REFERENCES

1. Akasheva S. (zhinaqtaushy). Saryarqa sanlagy Beiimbet Mailin. – Almaty: Ortalyq gylymi kitaphana, 2007. – 361 b. [in Kazakh]
2. Nurtazin T. Bejimbet Majlin tvorchestvosy. – Almaty: Jazushy, 1966. – 346 b. [in Kazakh]
3. Majlin B. Shuganyyn belgisi. Angimeler. – Almaty: Atamura, 2003. – 264 b. [in Kazakh]
4. Çetin Nurullah. Roman Çözümleme Yöntemleri. – Ankara: Akçağ yayınları, 2009. – 304 s. [in Turkish]
5. Tokshylykova Gulnaz, Kalibekuly Tolkyn, Karimova Gulmira. The reflection of famine in modern Kazakh novels // 5th International Conference on Advances in Education and Social Sciences. 21–23 October 2019. – Istanbul, Turkey. – P. 321–239. [in English]
6. İbragim Damira. Kazak Hikâyeciliğine Genel Bir Bakış // Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED). – 2013. – №50. – B. 162–180. [in Turkish]
7. Aktaş Şerif. Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş. – Ankara: Akçağ Yayınları, 1991. – 161 s. [in Turkish]
8. Kuş, Ayşe Nüket, Beyimbet Maylin Hayatı Sanatı ve Hikâyeleri // Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. – İzmir: Ege Üniversitesi, 2012. – 142 s. [in Turkish]
9. Kuanyshbayeva Zhanat, Zhiyenbayev Yerlan. Ayqap Dergisi ve Mağcan Cumabayev'in Şiirleri Örneğinde 20. Yüzyıl Başında Kazak Edebî Dilinde Kullanılan Kitabi Unsurlar // Bilig. – 2017. – №80. – B. 270–315. [in Turkish]
10. Zhiyenbayev Y. Mağcan Cumabayev'in İç Konuşma Üslubuyla Yazılmış Şiilerinin Yapısı // Iasauı universitetinin habarshysy. – 2019. – №2. – B. 164–176. [in Kazakh]

УДК 811.512.141; ГРНТИ 16.01.11
<https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.591>Ф.Г. ХИСАМИТДИНОВА¹, Г.К. ЖЫЛКЫБАЙ²✉*¹доктор филологических наук, профессорОрдена Знак Почета Институт истории, языка и литературы
Уфимского федерального исследовательского центра РАН
(РФ, Республика Башкортостан, г. Уфа), e-mail: hisamitdinova@list.ru²кандидат филологических наук, доцентМеждународный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: zerek24@mail.ru**НАРОДНАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ МИФОЛОГИЗИРОВАННЫХ ПЕРСОНАЖЕЙ
ГРУППЫ «МАСТЕРА-ПРОФЕССИОНАЛЫ» В КЫПЧАКСКИХ ЯЗЫКАХ УРАЛО-
ПОВОЛЖЬЯ (на материале башкирского языка)**

Аннотация. В статье описываются термины мифологизированных персонажей группы «мастера-профессионалы» в кыпчакских языках Урало-Поволжья (на материале башкирского языка). Опираясь на словари, фольклорные и художественные произведения, устанавливаются основные, широкораспространенные и локальные термины. В народной культуре тюркских народов зафиксирована группа «знающих людей», которая представляет собой специалистов в определенной области знаний. Таких специалистов-мастеров башкиры называют «ошта», «ошталар» – ‘умелец, умельцы, мастера’; «һөнәрсе», «һөнәрселәр», «һөнәрмән», «һөнәрмәндәр» – ‘специалист, специалисты, ремесленник, ремесленники, мастер, мастера’; «кәсепсе, кәсепселәр» – ‘человек, занимающийся каким-то ремеслом, делом, люди, занимающиеся каким-то промыслом, ремеслом’. Из перечисленных терминов с более широким значением, характеризующим любого мастера, специалиста, является слово ошта, который может употребляться не только в качестве термина, но и определением других названий. Ср.: «ошта» ‘мастер, умелец’, «ошта һөнәрсе» ‘мастер-ремесленник’, «ошта кәсепсе» ‘умельный ремесленник, промысловик, специалист, занимающийся каким-то промыслом’. В статье рассматривается народная терминология мифологических персонажей группы “мастера-профессионалы” на Урало-Поволжском кыпчакском языке на материале башкирского языка. В процессе рассмотрения терминологии, связанной с мифологическими персонажами, делается вывод. Делается вывод о том, что данные слова и их происхождение зафиксированы в большинстве современных тюркских языков, что данный термин является коренным в тюркском, в том числе и башкирском языке.

Ключевые слова: Башкирская мифология, кузнецы, ремесленники, мифологические персоны, терминология.

***Цитируйте нас правильно:**

Хисамитдинова Ф.Г., Жылкыбай Г.К. Народная терминология мифологизированных персонажей группы «мастера-профессионалы» в кыпчакских языках урало-поволжья (на материале башкирского языка) // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2021. – №2 (120). – Б. 85–98. <https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.591>

*** Cite us correctly:**

Hisamitdinova F.G., Jylkybai G.K. Narodnaia terminologia mifologizirovannyh personajei gruppy «mastery-professionaly» v kypchakskih iazykah uralo-povoljia (na materiale bashkirskogo iazyka) [Folk Terminology of Mythologized Characters of the Group “masters-professionals” in the Kipchak Languages of the Ural-Volga Region (Based on the Material of the Bashkir Language)] // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2021. – №2 (120). – B. 85–98. <https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.591>

Ф.Г. Хисамитдинова¹, Г.Қ. Жылқыбай²

¹филология ғылымдарының докторы, профессор, Құрмет Белгісі орденді РҒА Уфа федералды зерттеу орталығының Тарих, тіл және әдебиет институты

(РФ, Башқұртстан Республикасы, Уфа қ.), e-mail: hisamitdinova@list.ru

²филология ғылымдарының кандидаты, доцент

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: zerek24@mail.ru

Орал-Поволжье қыпшақ тілдеріндегі «шебер-кәсіпқойлар» тобының мифологиялық кейіпкерлерінің халық терминологиясы (башқұрт тілі материалында)

Аңдатпа. Мақалада Орал-Поволжье қыпшақ тілдеріндегі «кәсіби шеберлер» тобының мифологиялық кейіпкерлерінің терминдері сипатталған (башқұрт тіліндегі материал негізінде). Сөздіктерге, фольклорлық және көркем шығармаларға сүйене отырып, негізгі, кең таралған және жергілікті терминдер белгіленеді. Түркі халықтарының халық мәдениетінде белгілі бір білім саласындағы мамандар болып табылатын «білгір адамдар» тобы тіркелген. Мұндай маман-шеберлерді башқұрттар «оқта», «оқталар» – 'шебер, шеберлер, шеберлер'; «хөнәрсе», «хөнәрселәр», «хөнәрмән», «хөнәрмәндәр» – 'маман, мамандар, қолөнерші, қолөнершілер, шебер, шеберлер'; «кәсепсе», «кәсепселәр» – 'қандай да бір кәсіппен, іспен айналысатын адам, қандай да бір кәсіппен, қолөнермен айналысатын адамдар' деп атайды. Кез келген шеберді, маманды сипаттайтын кең мағынасы бар аталған терминдердің ішінде оқта сөзі бар, оны тек термин ретінде ғана емес, сонымен қатар басқа атаулардың анықтамасымен де қолдануға болады. Ср.: «оқта» – шебер, шебер', «оқта хөнәрсе» – 'шебер-қолөнерші', «оқта кәсепсе» – 'шебер қолөнерші, кәсіпші, қандай да бір кәсіппен айналысатын маман'. Мақалада Орал-Поволжье қыпшақ тілдеріндегі «шебер-кәсіпқойлар» тобының мифологиялық персонаждарының халық терминологиясы башқұрт тілі материалында қарастырылады. Мифологиялық кейіпкерлерімен байланысты терминологияны қарастыру барысында аталған сөздер мен олардың пайда болуы қазіргі түркі тілдерінің көпшілігінде тіркелгені, аталған терминнің түркі, оның ішінде башқұрт тілінде де түпкіліктігі туралы қорытынды жасалады.

Кілт сөздер: Башқұрт мифологиясы, ұсталар, қолөнершілер, мифологиялық персонаждар, терминология.

F.G. Hisamitdinova¹, G.K. Zhylykybay²

¹Doctor of Philological Sciences, Professor, Order of the Badge of Honour Institute of History, Language and Literature, Ufa Federal Research Centre, Russian Academy of Sciences

(Russia, Bashkortistan Republic, Ufa), e-mail: hisamitdinova@list.ru

²Candidate of Philological Sciences, Associate Professor

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

(Kazakhstan, Turkestan), e-mail: zerek24@mail.ru

Folk Terminology of Mythologized Characters of the Group “Masters-professionals” in the Kipchak Languages of the Ural-Volga Region (based on the material of the Bashkir language)

Abstract. The article describes the terms of the mythologized characters of the group “masters-professionals” in the Kipchak languages of the Ural-Volga region (based on the material of the Bashkir language). Based on dictionaries, folklore and artistic works, the main, widespread and local terms are established. In the folk culture of the Turkic peoples, a group of “knowledgeable people” is recorded, which represents specialists in a certain field of knowledge. Such specialists-craftsmen Bashkirs call “оқта”, “оқталар” – craftsman, craftsmen, masters”; “khonarse”, “khonarselar”, “khonarman”, “khonarmendar” – ‘specialist, specialists, artisan, artisans, master,

masters'; "kasepse", "kasepselar" – 'a person engaged in some kind of craft, business, people engaged in some kind of craft, craft'. Of the listed terms with a broader meaning that characterizes any master, specialist, is the word *otata*, which can be used not only as a term, but also as a definition of other names. Cf.: "otata" – 'master, craftsman', "otata honarse" – 'master craftsman', "otata kasepse" – 'skilled craftsman, craftsman, specialist engaged in some kind of craft'. The article deals with the folk terminology of the mythological characters of the group "masters-professionals" in the Ural-Volga Kipchak language based on the material of the Bashkir language. In the process of considering the terminology associated with mythological characters, a conclusion is made. It is concluded that these words and their origin are registered in most modern Turkic languages, and that this term is valid in Turkic, including Bashkir.

Keywords: Bashkir mythology, blacksmiths, artisans, mythological characters, terminology.

В народной культуре тюркских народов зафиксирована группа «знающих людей», которая представляет собой специалистов в определенной области знаний. Таких специалистов-мастеров башкиры называют *оста*, *осталар* 'умелец, умельцы, мастера'; *һөнәрсе*, *һөнәрселәр*, *һөнәрмән*, *һөнәрмәндәр* 'специалист, специалисты, ремесленник, ремесленники, мастер, мастера'; *кәсепсе*, *кәсепселәр* 'человек, занимающийся каким-то ремеслом, делом, люди, занимающиеся каким-то промыслом, ремеслом'. Из перечисленных терминов с более широким значением, характеризующим любого мастера, специалиста, является слово *оста*, который может употребляться не только в качестве термина, но и определением других названий. Ср.: *оста* 'мастер, умелец', *оста һөнәрсе* 'мастер-ремесленник', *оста кәсепсе* 'умелый ремесленник, промысловик, специалист, занимающийся каким-то промыслом'.

К данной группе «знающих людей» башкиры относят таких специалистов, как *кендек инәһе* 'повитуха', *баба / сөннәтсе* 'специалист по обрезанию мальчиков', *тимерсе* 'кузнец', *һунарсы* 'охотник', *көтөүсе* 'пастух', *солуксо* 'бортник', *умартасы / кортсо* 'пчеловод', *йырсы / йыраусы / сәсэн* 'певец, импровизатор, сәсэн', *курайсы* 'кураист', *думбырасы* 'домбрист' и др. Данную группу специалистов, мастеров башкиры, как и других «знающих людей», считали отмеченными (*тамғаланған*), избранными (*һайланған*) и потому их наделяли сверхъестественными способностями. Такие мастера '*осталар*' у башкир вызывали восхищение. В то же время народ их в определенной степени побаивался, сторонился. В качестве примера можно привести материалы о знатных, опытных повитухах, которых башкиры побаивались, считая их *кандыбеләк*, досл. кровавая рука. По верованиям башкир, повитуха после принятия 40 ребенка превращалась в *мәскәй* или *убыр* 'вампира' или мифологизированного персонажа *кандыбеләк* 'кровавая рука' и представляла опасность как для роженицы, так и новорожденного. Поэтому повитуха после принятия 39 новорожденного обычно прекращала свою родовспомогательную деятельность, иначе она могла пострадать сама или нанести вред новорожденному или роженице.

По представлениям башкир, мастера-профессионалы свои особые знания, умения, способности, талант могли получить только при содействии высших божественных или низших нечистых сил. В частности, нами почти во всех башкирских населенных пунктах записаны мифологические рассказы о мастерицах-рукодельницах, которые за ночь могли соткать красивые и большие паласы или связать невиданной красоты пуховые шали. Почти все информаторы такую работоспособность и мастерство обычно объясняли связью женщины с нечистой силой *бисура* 'кикимора' или *ен / жен* 'бес'. По представлениям башкир, *бисура* или *ен / жен* обычно приходят или вселяются в одиноких женщин, сожительствуют с ними, учат их тому или иному ремеслу, помогают выполнить ту или иную работу. Сюда же следует добавить материалы о нечистой силе, способной обучать и помогать определенной категории людей, распространенной до сих пор в сельских

населенных пунктах башкир. Об этом свидетельствуют мифологические рассказы о мусульманских духах, джиннах (мосолман пәрейзәре, мосолман бәреләре, мосолман ендәре), которые иногда уносят некоторых людей и обучают их секретам знахарства и прорицательства, искусной игре на музыкальных инструментах и пению, ткачеству и др. ремеслам [1]. Интересно отметить, что до сих пор гармонисты, кураисты рассказывают о том, что игре на том или ином музыкальном инструменте первоначально они учились в бане. На вопрос: «Зачем?» – они говорили, что так быстрее можно научиться играть. В мифологии баня ‘мунса’ является местом обитания нечистой силы, поэтому вера в то, что в бане легче научиться игре на музыкальном инструменте, безусловно, связана с верой в участия и обучении нечистой силы. Сюда же можно добавить распространенные среди башкир выражения «Әллә бисураң бармы?» – Что, у тебя есть бисура ‘кикимора’?; Һиңә бисура эйәләгәнме? – Что, в тебя вселилась кикимора?, с которыми обычно с восхищением или завистью обращаются к мастерицам-рукодельницам, ювелирам, изготовителям конных сбруй, ульев для пчел и др. мастерам-профессионалам своего дела, создавшим за короткое время красивое и добротное изделие.

О связи мастеров-профессионалов с нечистой силой свидетельствуют и некоторые другие материалы башкирского языка. Ср.: хәтәр оҫта ‘поразительный, потрясающий мастер’, досл. опасный мастер; хәтәр оҫта курайсы ‘потрясающе искусный кураист’, досл. опасный мастер-кураист; ен кеүек шәп бейеүсе ‘потрясающий танцор’, досл. танцор, подобный джину; үлтереп йырлай был йырсы ‘потрясающе поет этот певец’, досл. этот певец убивает, когда поет; ис киткес оҫта ‘поразительный, удивительный мастер’, досл. мастер до потери сознания; был курайсы арбай, донъянды онотаһың ‘этот кураист завораживает, заколдовывает, обо всем забываешь’ и др. Вышеприведенный языковой материал свидетельствует о мифологизации данной группы знающих людей, т.е. мастеров-профессионалов. Безусловно, мифологизации подвергалась не каждая группа специалистов. На наш взгляд, мифологизировались те персонажи, которые играли важную роль в жизни башкирского общества.

У башкир, основным занятием которых было полукочевое скотоводство, в горно-лесных регионах – охота, бортничество, пчеловодство и лесные промыслы, мифологизации в первую очередь, по-видимому, подвергались знатные (атаклы, арзаклы) охотники (һунарсы), пастухи (көтөүсе), бортники (солуксо), пчеловоды (умартасы). В более ранние эпохи, судя по фольклору и лингвистическим данным, сверхъестественными способностями башкиры наделяли воинов-батыров, изготовителей оружия – кузнецов ‘тимерсе’, сопровождавших воинов – прорицателей ‘һынсы, юраусы’; вдохновителей участников походов – певцов, сказителей ‘сәсэн, йырсы, йыраусы’; музыкантов – курайсы ‘кураист’, думбырасы ‘домбрист’ и др.

Не меньшей мифологизации подвергались и такие профессионалы башкирского общества, как повитуха ‘кендек инәһе’, воспитатель, ответственный за инициацию юношей – кан баба, позднее – баба или сөннәтсе ‘мужчины, занимающиеся обрезанием’ и др. Изложенные факты свидетельствуют о том, что специфика хозяйственной деятельности, бесконечная борьба с чужеземцами за свою землю – Урал, тесная связь народа с природой, обусловили формирование у башкир особой группы профессионалов-мастеров – оҫталар, которые способствовали выживанию народа. Они, как мастера своего дела, из поколения в поколение передавали опыт, знания, духовность башкирского народа, поэтому, несмотря на смену хозяйства, занятий, формаций, в народной памяти сохранились легенды и предания, сказки и другие произведения фольклора о знаменитых мастерах ‘оҫталар’.

Рассмотрим более подробно наиболее мифологизированных персонажей группы оҫталар ‘мастера-профессионалы’ и связанные с ними термины.

Из данной группы «знающих людей» наиболее мифологизированным является персонаж повитуха, женщина, занимающаяся родовспомогательной практикой.

В башкирском языке и его диалектах зафиксировано множество терминов, обозначающих повитуху. Ср.: кендек инәһе (лит.), кендек әбейе (миас., тан.), кендеккарсыгк (дем.), кендекнәнәй (дем.), кендегинәһе (арг., кыз., сред.), кендегәней (среднеур.), кендексе (ик-сакм.), кендекәй (сев.-зап., сал., среднеур.), кендекәй карсыгк (карид.), абызәней (гайн.), белемсе әбей (миас.) и др. Все термины, кроме двух последних, связаны с лексемой кендек 'пуп, пуповина, сердцевина' и имеют параллели в большинстве тюркских языков и их памятников письменности [2, 279–280]. Что же касается терминов абызәней (от абыз 'знающая, коран' + әней 'мать') и белемсе әбей (от белемсе 'знающая' + әбей 'старуха, бабушка'), то они связаны с лексемами абыз и белемсе, имеющих отношение к «знающим людям».

Как уже говорилось выше, повитуха у башкир является наиболее мифологизированным персонажем. Это, безусловно, связано с ее ролью в родовспомогательной деятельности. Повитуха помогала появлению ребенка на свет. Она же, по верованиям башкир, «наделяла» ребенка ртом, душой, долей (судьбой) и характером. Об этом свидетельствуют некоторые обрядовые действия. В частности, если сразу после появления на свет новорожденный не показывает признаков жизни, повитуха открывает окна, двери, трубы печи и начинает громко вызывать душу ребенка словами: «Йән кермәгән, йәне кайза йөрөй? Йәне кил!» – Душа не вошла, где душа, где бродит душа? Душа приди! При этом повитуха осторожно массирует пупок, тело ребенка. Когда появляются признаки жизни, повитуха радостно повторяет: «Йәне килде, йән инде, Аллаға шөкөр!» – Душа пришла, душа вошла, слава богу. Таким образом повитуха, по представлениям башкир, наделяла душу новорожденного. Аналогичным образом повитуха наделяла и «ртом» ребенка. Только что родившегося малыша повитуха подкладывала к груди роженицы. Если новорожденный долго не брал грудь матери, повитуха, говоря, что ребенок «не обретает рот» (ауызланмай), открывала окна, вьюшку печи, затем наносила на губы ребенка мед и масло. Смазывание губ малыша маслом и медом, сопровождаемое особым заговором, называлось «наделение ребенка ртом» (ауызландырыу).

Повитуха, по представлениям башкир, могла наделить и характером, судьбой, т.е. долей. Так, например, повитуха во время первой бани, обрызгивая водой камни, обязательно называла имена ребенка, матери и отсылала каждому отдельно их долю: «Бисмиллахир-рахманир-рахим! Доля ... (того-то)! Его здоровье, радость, счастье!» Затем, слегка обдавая парным веником ребенка, она приговаривала:

– Бәхетле, тәүфиклы бул,	– Счастлив будь, благочестив,
Татлы телле бул!	Сладкогласен и красив,
Мунса ташы,	Камни бани,
Бүрәнә башы,	Бревна бани,
Таштай нык бул,	Стань крепким как камень,
Бүрәнәләй бүкән бул!	Крепче как бревно!
Аталы-инәле,	С матерью рядом расти и с отцом,
Алтын канатлы,	Расти подрастай с золоченым крылом.
Һүзәрәң өстөн,	Пусть слово твое будет мудрым всегда,
Йөзәрәң күркәм,	Пусть лик твой прекрасный не старят года,
Кулдарың эшсән булһын!	Пусть руки твои не страшатся труда.

[1, 327].

О мифологизации повитухи свидетельствуют и обычаи почтительного отношения к повитухе у башкир. В частности считалось богоугодным делом ежегодное одаривание повитухи платьем или платком на день рождения человека. Повитухи обычно приглашались на все религиозные праздники башкир. О почтительном отношении башкир к повитухам содержится большой материал не только в фольклоре, но и в современной художественной литературе. В качестве примера можно привести повесть М. Карима «Долгое-долгое

детство». В этом произведении нашли отражение взгляды башкир, связанные со страхом получения отказа с благословения (фатиха) за какой-то грех со стороны повитухи. Этот факт свидетельствует о том, что повитуха в представлениях башкир выступает в роли богини-покровительницы, которая помогает человеку не только появиться на свет, но и программирует ему судьбу. Именно поэтому отказ в благословении повитухи Олоинэй 'старшей матери' герой повести М. Карима принимает как смертный приговор.

О мифологизации персонажа кендек инәһе 'повитухи', как уже говорилось выше, свидетельствуют поверья, связанные с принятием 40 новорожденного. Действительно, существует множество мифологических рассказов, в которых повитухи, нарушившие табу, превращались ночью в вампиров и пили человеческую кровь.

Изложенные факты свидетельствуют о том, что повитухи 'кендек инәһе' у башкир были самыми мифологизированными персонажами. По представлениям башкир, повитухи в основном выполняли не только родовспомогательную, но и обережную функции. В то же время часть повитух в силу нарушения различных табу, связанных принятием 40 новорожденного, а также родов у нечистых сил (ен) могли превратиться в опасных сил нижнего мира, которые могли нанести вред как роженице, так и новорожденному.

Мифологизированным персонажем является и такой мастер-специалист, как баба или сөннәтсе 'мужчина, который занимался обрезанием мальчиков'. Кроме терминов баба и сөннәтсе, для обозначения специалистов по обрезанию мальчиков в башкирском языке и его диалектах зафиксированы их образования бабасы (сред.), баба карт (среднеур.), бабашы (тан.), сөннәт бабай (среднеур.) и др.

Кроме терминов-дериватов, в башкирском языке с лексемами баба и сөннәт зафиксированы слова бабалатыу (сред.) 'совершить обрезание', бабалау (миас.) 'совершить обрезание', сөннәтләү, сөннәтләтеү 'провести обрезание', а также композиты бабаға / сөннәткә биреү, бабаға / сөннәткә ултыртыу 'совершить обрезание'; сөннәт доғаһы 'молитва обрезания', сөннәт икмәге 'ритуальный хлеб и другая еда, приносимые по случаю обрезания'; сөннәт туйы 'пиршество по случаю обрезания', сөннәт эпсене 'заговор обрезания'; сөннәтле тыуыу 'рождение с обрезанием' и др. Вышеприведенный лексический материал характеризует обычай обрезания мальчиков. В частности, композиты сөннәт доғаһы, сөннәт эпсене свидетельствуют о том, что при проведении обрезания произносились особые заговоры, молитвы. Ср.: Кафыр инең – мосолман булдың, айғыр инең – ат булдың. Аллаһу әкбәр! – Был неверным, стал мусульманином. Был жеребцом – стал конем. Аллаһу акбар!

Илама, балам, илама,
Илама, улым, илама,
Мин һиңә яңы ыштан тегәм,
Уны кызылға буйыйым.
Уға кыззар күзе төшһөн,
Йөрәктәре янып бөтһөн.

Не плачь, деточка, не плачь,
Не плачь, сынок, не плачь,
Я шью тебе новые штаны,
В красный цвет их крашу.
Пусть девушки на них засматриваются,
И сердца у них горят [БИТК].

Приведенные строки молитвы и заговора имеют варианты почти на всех территориях проживания башкир. В них видны реликты как древнего заговора, так и более позднего мусульманского периода, когда народные заговоры сопровождались мусульманскими Аллаһу әкбәр и Бисмиллаһи рахмани рахим. Композиты сөннәт туйы, сөннәт икмәге свидетельствуют о том, что обряд обрезания башкиры, как и другие мусульмане, сопровождали инициационными праздниками, на которых, кроме угощения, ритуальных гостинцев, проводились различные соревнования – байги, куреш, стрельба из лука и др. Все это свидетельствует о том, что обрезание воспринималось народом как инициация, т.е. переход на иной статус развития мужчины. Об этом же свидетельствует и одно из названий мужчины, занимающегося обрезанием – баба. В башкирском языке слово баба употребляется и в значении почтенный, уважаемый старец, предок. По представлениям башкир, баба стоит

между тем и этим светом, осуществляет связь между предками и потомками, обеспечивает благополучие рода, близок к миру духов. Ср.: ата-баба 'предки', бабалар рухы 'духи предков', бабалар заманы 'времена предков' и др.

О мифологизированности баба / суннатсе свидетельствуют обычаи и обряды башкир. В частности, у башкир существует табу, в соответствии с которым после 99 (у некоторых групп башкир 100) обрезания баба должен отказаться от этой деятельности, иначе может умереть сам баба или его последний пациент. Ср.: Йөзөнсө бала үлергә тейеш, тегеләй баба үзе үлә [СБФ]. – Сотый ребенок должен умереть, иначе умрет сам старик-баба. У башкир-гайнинцев зафиксирован несколько другой рассказ. Ср.: Сөннәткә 101-се балаға кыл бәйләгәннәр. Юғисә, бабаның кулы (оҫталығы) китә, – тиләр. Йөз дә береншесен үтереп куйырға кирәк, – ти. Осталығы китә, имеш, ти [ГБФ]. – Сто первому обрезаемому привязывали волос. Иначе уходит удачливость, мастерство, говорят. Поэтому, чтобы не ушло мастерство, баба 'специалисту по обрезанию' необходимо было убить 101 пациента. Зная об этом обычае, родители ребенка очень внимательно следили за процессом обрезания. Иногда удавалось предупредить и спасти 100 или 101 мальчика. Следует отметить, что обычай обрезания сопровождался жертвоприношением, большим пиршеством, раздачей, хаир 'подаяний'. На этом пиршестве должна была присутствовать только мужская часть рода или деревни, что еще раз доказывает связь обрезания с инициацией. Следует добавить и то, что обрезанный кусок кожи обычно закапывали на фундамент дома или опускали в погреб возле печи [3, 86]. Изложенные факты свидетельствуют о том, что все, что было связано с обрезанием, специалистами по обрезанию мифологизировалось у башкир.

К группе мифологизированных мастеров-профессионалов в башкирской народной культуре относятся и охотники 'һунарсы, һунарсылар', которые связаны с наиболее древними занятиями не только башкир, но и других народов. В основе термина һунарсы 'охотник' лежит башкирское слово һунар, которое имеет различные варианты в каз., кирг., тат., чув., як. языках и употребляется в значениях пороша, тонкий слой снега, свежий снег, первый осенний снег, медленно падающий снег, а также преследование зверя по первому осеннему снегу, охота по пороше, звериный промысел и др. [4, 307-308]. Кроме указанных тюркских языков, данная лексема в различных фонетических вариантах и некоторыми семантическими отклонениями зафиксирована в удм. (сунэр), мар. (сонар), монг. (сонин), калм. (сон, һони(н)) языках [4, 307-308; 5, 182]. Изложенные факты свидетельствуют о том, что лексема һунар / сонар в основном фиксируется в кыпчакских тюркских языках, поэтому вслед за Р.Г. Ахметьяновым можем предположить ее общекыпчакское происхождение. Что же касается присутствия указанной лексемы в ряде финноугорских языков, то это можно объяснить этнолингвистическим влиянием урало-поволжских тюрков на финноугорское население региона. Монгольские варианты лексемы сонар / һунар могут иметь двойное происхождение. Если в монгольском лексема сонан может иметь общеалтайское происхождение, то в калмыцком, возможно, она появилась в результате заимствования из контактирующих кыпчакских языков.

Кроме термина һунарсы, в башкирском языке для обозначения охотников зафиксированы термины аусы, аңсы, кошсо, айыусы и др. Следует отметить, что указанные термины имеют общетюркское или межтюркское распространение и восходят к общетюркским, межтюркским или общеалтайским корням. В частности, термин аусы 'охотник', который ловит животных, птиц, рыбу с помощью силков, ловушек, западни, сети, бредни восходит к корню ау ~ аб ~ ав, распространенному в кыпчакских, огузских и карлукских языках. Башкирский охотничий термин аңсы 'охотник на хищных животных и дичь, т.е. зверолов' образован от лексемы аң, имеющий фонетические варианты в алтайском, хакасском, тувинском, т.е. южносибирских тюркских языках.

Башкирский термин кошсо 'птицелов, сокольник, сокольниковый' образован от общетюркской лексемы қиҫ 'птица'. Что же касается народного термина айыусы 'охотник на

медведя, медвежатник’, то он восходит к лексеме айыу ‘медведь’. Лексема айыу в различных фонетических вариантах в значении медведь зафиксирована в большинстве тюркских языков и их памятников [6, 112–113].

В группу охотничьей терминологии следует добавить и термин балыксы ‘рыбак, рыболов’, восходящий к лексеме балык ‘рыба’, являющейся одним из вариантов общетюркской *balıq*, древнетюркского *balaq / balıq* [7].

Изложенные факты по терминам, связанным с охотничьей деятельностью, свидетельствуют о том, что в башкирском языке сохранилась довольно богатая терминология. При этом, наряду с общетюркскими, общекрыпчакскими лексемами, в образовании народных терминов охотников присутствуют огузские, карлукские и южносибирские тюркские корни [8]. Присутствие в башкирской охотничьей терминологии названий, восходящих к самым разным языкам тюркской группы, свидетельствует о сложности этногенеза и этноязыковых контактов башкир, которые и обусловили наличие параллелей в терминологии охотников башкир и других тюрков. Интересно отметить, что общность той или иной территориальной или этнической группы башкир с определенными тюркскими народами отмечается не только в терминологии, но и охотничьих верованиях, обычаях, обрядах. Так, например, излюбленные персонажи охотничьих рассказов южных башкир Езморон ‘злой дух в облике женщины с медным носом и медными когтями’ досл. медный нос, Езтырнак ‘злой дух с медными когтями’, досл. медный коготь, вырывающие сердце или вызывающие потерю рассудка у неосторожных охотников, зафиксированы в мифологии казахов (Жезтырнак), кыргызов (джез тырмак, джез тумшук) и тувинцев (шулбус / чулбус) [8, 297–303, 9, 117; 10, 148–199]. Интересные охотничьи обычаи нами записаны у башкир-кайтаев Белорецкого района Башкортостана, которые имеют параллели у южносибирских тюрков. Так, по рассказам башкир региона, когда мужчина собирается на охоту, женщинам запрещается присутствовать во время сбора охотничьих принадлежностей, одежды, амулетов. По обычаю, охотнику помогали отец, дед и др. представители старшего мужского населения семьи или рода. Да, их формированием охотника обычно занимался отец. Ср.: «Ул [Үтәгол] кесе йәштән алып атаһы менән бергә һунарға йөрөп, оҫта һунарсы булып үсә» [«Алтынсәс» әкиәтенән]. – Он [Утягул] с малых лет ходил с отцом на охоту, поэтому вырос искусным охотником. Об этом же зафиксирован интересный материал в эпосе «Идукей и Мурадым». Ср.:

Атаң атка мендергән,	Отец посадил тебя на коня,
Өс-башыңды бөтәйткән,	Он кормил и одевал тебя,
Кош сөйөргә өйрәткән,	Научил тебя запускать ловчую птицу.
Тубылғынан ук юнып,	Он научил тебя делать стрелу из таволги,
Караманан ян бөгөп,	Он научил тебя делать лук, согнув вяз,
Кош атырға өйрәткән.	Он научил тебя стрелять из него в дичь.

[8, 492].

О связи охоты с мужским миром свидетельствуют и такие обычаи как надевание первых амулетов на молодого охотника. Судя по материалам первый амулет на молодого охотника должен был надевать только дед по отцовской линии. При его отсутствии старший брат отца или отец самого юноши должен был надеть обережный и продуцирующий амулет на молодого охотника. Следует добавить, что традиционные охотничьи благопожелания (алкыш), направленные на удачную охоту, также должен был произносить дед или отец. Необходимо добавить, что тексты благопожеланий табуировались, поэтому их сохранилось довольно мало. Ниже нами приведен ряд алкышей. Ср.:

Уғың тейһен кейеккә,	Пусть твоя стрела попадает в дичь,
Кошоң ошон бейеккә.	Пусть птица твоя летит высоко.
Йәйәң йәпле булһын,	Пусть твой лук будет удачным (удобным),
Уғың уклы булһын!	Пусть твоя стрела будет с наконечником [1, 158].

Следует отметить, что не только сборы, но и проводы охотников у башкир имеют множество табуированных действий. Во-первых, в проводах могли участвовать только мужчины, они же проверяли, чтобы не встретились в дороге ему женщины или неудачники (юлдыкһыззар, котһоззар). Во-вторых, изучали поведение охотничьей собаки, коня, которые, по представлениям башкир, были близки духам гор, лесов, покровителям зверей, поэтому могли предупредить об опасностях, удачной или неудачной охоте. Судя по обычаям башкир, мифологизировано было и возвращение охотника. Об этом свидетельствует обычай одаривания охотником первого встречного подарком, называемым сауға. Суть обычая сводится к тому, что охотник еще до возвращения домой первому встречному должен дать часть своей добычи. Если он не даст или даст мало, он, по верованиям башкир, может потерять охотничью удачливость. Следует отметить, что аналогичные обычаи зафиксированы у казахов, кыргызов и южносибирских тюрков. В частности, раздача сауға из убитых охотником дичи у казахов считалось богоугодным делом. Интересно отметить, что и термины, обозначающие подарок из охотничьей и военной добычи, в башкирском и казахском языках совпадают. Ср. баш сауға, каз. сауға [1, 532; 11, 297]. В других тюркских языках зафиксированы их фонетические варианты. Ср.: совғат (турк, аз., уйг. диал.), савғат (кум, ккал. диал., уз. диал.), савқат (ног.), sojʉat (аз. диал.), со:ғат (турк. диал.), соғат (уйг.), savga (тур. диал., кар.-к., бал., ккал., ног., уйг.), совха (аз.), сооға (кир.), соға (уйг.) и др. со значениями подарок человека, вернувшегося из поездки, подарок благополучно вернувшемуся из поездки, подарок охотника после охоты, военная добыча, доля хана в военной добыче, угощение, пиршество, вещи, оставшиеся после умершего и др. [4, 273–274; 12, 654].

Кроме сауға, охотники дарили односельчанам и сородичам медвежьи и волчьи клыки, когти, которые применялись в качестве оберега для новорожденных. Охотники также одаривали знахарей волчьей или медвежьей губой, которые применялись в качестве магического ободка ‘үткәрмә’, с помощью которого знахари изгоняли нечистую силу и духов болезней от беременных, новорожденных, бесплодных [13, 332]. Изложенные факты свидетельствуют о том, что башкиры охотников считали медиаторами между духами и людьми, избранниками духов, поэтому верили, что полученные от охотников дары, подарки способны исцелить, спасти от болезней, смерти. Таким образом, мифологизации подвергался не только охотник, но и все действия, предметы, связанные с ними.

К группе наиболее мифологизированных персонажей мастеров-профессионалов башкиры относят кузнецов ‘тимерселәр’. Народный термин тимерсе ‘кузнец’ восходит к лексеме тимер ‘железо, железный, металл, металлический’, который в разных фонетических вариантах зафиксирован не только тюркских, но и монгольских языках и их памятниках, и считается древним китайским заимствованием [7, 550–551; 2, 232; 2, 408–410].

Кроме термина тимерсе, зафиксированного в памятниках древнетюркской письменности с VIII в. в формах *temüci*, *temürci*, в тюркских языках отмечаются варианты *timir uzu* ‘кузнец’ в хак., *uzanuqci* ‘кузнец, мастер’ в тув., *darqan* ‘кузнец’ в тув., *darqan* ‘кузнец, оружейник’ в кырг. эпосе, *darqan u:s* ‘кузнец, почтенный кузнец’ в як. языках [2, 413]. Изложенные материалы показывают, что основной лексемой, связанной с кузнечным делом, кузнецом в тюркских языках является слово тимер ‘железо’.

Следует отметить, что железо ‘тимер’ у башкир является мифологизированным предметом, поэтому, кроме своей основной функции, связанной с металлургией, он применяется в качестве оберега, отгонного средства [14, 151–168]. Об этом свидетельствуют некоторые обрядовые действия, связанные с родинными, свадебными и похоронными обычаями башкир. В частности, под подушку новорожденного башкиры подкладывают металлические предметы, на головной убор, рубашку, колыбель ребенка пришивают монеты. Железные предметы сопровождали и свадебный обряд башкир. В частности, свадебную одежду невесты украшали серебряные монеты. Металлические ножики, монеты, серьги,

кольца раздавалась женихом и невестой детям. Серебряные монеты пришивались невесте пожилыми женщинами рода во время проводов из родительского дома.

Металл, металлические изделия сопровождали и похоронный обряд башкир. В частности, сразу после смерти они на грудь покойника кладут нож или ножницу, на глаза кладут большие монеты. Изложенные факты свидетельствуют о том, что вера в обережную и отгонную силу железа, в целом металла живет у башкир и сегодня.

Мифологизация металла обусловила и мифологизацию кузнеца 'тимерсе'. В связи с башкирскими восстаниями кузнечное дело и кузницы у башкир в XVIII в. были запрещены. Поэтому поиски материала по кузнецам и кузнечному делу связаны с большими трудностями. Определенные материалы сохранились лишь в произведениях башкирского фольклора. В частности, в материалах М.В. Лоссиевского зафиксирован интересный сюжет о пещере Тирмен-тау. В нем говорится о том, что из этой пещеры слышен страшный гул, который идет, по рассказам местных башкир, из жилища живущих там Дью-париев. Оказывается, эти Дью-парии «день и ночь дуют огромными мехами и куют стопудовыми молотами» подземный мир и его обитателей [Лоссиевский].

Таким образом, судя по записям М.В. Лоссиевского, Дью-парии выступают кузнецами подземного мира. Интересно отметить, что данный сюжет, записанный у башкир М.В. Лоссиевским, близок к легендам южносибирских тюрков об Эрлике, который также кует в подземном мире из железа нечистую силу. Исследователь народов Южной Сибири В.И. Вербицкий пишет о том, что «изгнанный за прегрешения в нижний мир, Эрлик устроил свое небо и землю перестроил, но так как его народ был лишен возможности умножаться, то новый мир Эрлика был пуст... Он сделал себе молот, наковальню, мех и клещи и все кузнечные снаряды, раскалил железо и стал бить молотом, и как только он ударил, тотчас выскочил курюмес-бес (пыртак-неме или кара-неме) от каждого удара. Таким образом наковал он множество духов-слуг себе» [Вербицкий, 1983, 99].

Изложенные факты свидетельствуют о том, что кузнецы у тюрков связаны с подземным миром, подземными божествами. В частности, божество Эрлик у южносибирских тюрков считается первым кузнецом. Аналогичные же представления, по-видимому, лежат в основе и башкирских эпических мастеров-кузнецов, живущих в пещерах и названных дью-париями. Судя по эпосам «Урал-батыр», «Акбузат» и др., царем подземного, подводного мира является старший брат Урал-батыра Шульген. Ему подчиняются все обитатели нижнего мира. Поэтому описанные в легенде кузнецы – дью-парии также, как и слуги Эрлика, по представлениям башкир, являются слугами царя подземно-подводного мира Шульгена.

Кроме эпосов, мифологизированность кузнецов, проявляется в обычаях и обрядах башкир. Так, например, при тяжелых болезнях знахари водили больных на кузницы или их руины, где те должны были провести в молитвах три ночи. Аналогичные способы «лечения» от бесплодия зафиксированы у северо-восточных башкир. Кстати, на руины старых кузниц водили и больных лошадей. Одежда и инструменты кузнеца, уголь и сажа из кузниц применялись у башкир в качестве обережных предметов. Изготовленные кузнецами железные предметы также мифологизировались. В частности, во время града против градобитья башкиры на улицу выбрасывали железные предметы домашней утвари: совок, кочергу, щипцы для углей и др. Изложенные факты свидетельствуют о том, что у башкир мифологизируются не только сами кузнецы, но и изготовленные ими изделия, инструменты с которыми они работали, одежда, которую они носили, кузни, в которых они работали. Этому способствовало наличие у башкир известных мастеров-кузнецов на всем Урале. Многие мастера-кузнецы вошли в качестве героев сказок, легенд и преданий не только в башкирский, но и других народов Урала.

Изложенные факты свидетельствуют о том, что башкиры были знатными кузнецами, как и их предки – древние тюрки, которые платили дань кузнечными изделиями [16].

Поэтому логично, что у башкир и других тюрков кузнецы являются наиболее мифологизированными персонажами.

У народов, занимающихся полукочевым скотоводством, важную роль в обществе играли пастухи ‘көтөүсе’, т.к. от них зависило благополучие не только скота, но и всего населения. Вот как говорится об этом в башкирских пословицах. Ср.: Көтөүсеге юк мал уңмас, башлығы юк ил уңмас. – Не будет удачи табуну без пастуха, не будет стране удачи без предводителя. Көтөүсегез көтөү йөрөмэй. – Без пастуха нет стада. Мал көрлөгө көтөүсенән. – Упитанность скота от пастуха и др. В других жанрах фольклора также встречаются сюжеты, посвященные пастухам ‘көтөүсе’. В них пастухи обычно выступают отмеченными и «знающими людьми».

В частности, в сказке «Көтөүсе карт» (Старик-пастух) пастух выступает умным, мудрым, знающим народные правовые обычаи башкир. Ср.: Бик ғалим булған. – ти ул [көтөүсе]. «Һез алтынды таба белдегез, ә бүлә белмәнегез. Аманатка хыянат итергә ярамай», – тигән ти. – Очень знающим был этот пастух, говорят. – «Вы сумели найти золото, но правильно разделить его вы не смогли. Нельзя нарушать аманат, т.е. данное слово или данное на хранение предмет».

В той же сказке отмечаются прорицательские способности пастуха. Ср.: Ул [көтөүсе] тегеләрҙең бөтә эшен белеп торған икән [1, 324–325]. – Этот пастух, оказывается, обо всех их делах был осведомлен [сверху]. В башкирских эпосах, как и сказках, пастухи выступают знатными кураистами, сәсәнәми и певцами. В частности, в эпосе «Изеукей и Мурадым» о пастухе-кураисте свидетельствуют такие строки:

Урал буйы уйпатта	В низинах Урала,
Таяғына таянған,	Переживая за свою судьбу,
Картлығында ут йотоп,	Стоит старый пастух,
Өйөр-өйөр мал көтөп –	Который пасет стадами скот,
Тамағы ашка туймаған,	Но никогда сытым не бывает
Күкрәктәге аһ-зарын	Этот пастух из глубин сердца
Курайында уйнаған	Извлекает стон на своем курае.
Көтөүсе тора утлауза.	

[Изеүкәй менән Моразым].

В том же эпосе «Идеукей и Мурадым» есть интересный отрывок о пастухе по имени Ыласын, чья игра на курае заставила остановиться заслушавшихся его игрой врагов. Ср.: Кырза йөрөп мал көткән Ыласынды күрзеләр, уның моңло уйнаған курай тауышын ишетеп, аттарыны туктатып бары тыңлап торзолар... [8, 161]. – Увидели они [враги] пасущего скот в степи Ыласына, услышав звуки его певучего курая коней остановили они. И стояли они, заслушавшись его игрой на курае.

Изложенные факты свидетельствуют о том, что пастухи своей игрой на курае могли заворожить даже врагов. Все это свидетельствует о мифологизации данной группы «знающих людей» – пастухов. Кроме эпосов, мифологизация пастухов ‘көтөүселәр’ нашло отражение в обычаях и обрядах башкир. В частности, в первый день выгона скота башкиры пастуху несут яйца ‘йомортка’. Ср.: Яз еткәс беренсе тапкыр көтөү кыуғанда, көтөүсегә йомортка бирәләр. Шулай итһән, көтөү курсаулы, мал үрсемле була, ти [1, 259]. – Весной, когда первый раз выгоняют скот, обычно пастуху приносят яйца. Если так сделаешь, табун будет защищенным, а скот плодовитым. Для обозначения пастуха в башкирском языке в основном употребляется слово көтөүсе, восходящее к лексеме көтөү ‘стадо, гурт, косяк, табун, отара; пасти / пастьба; сторожить; водить (в дет. играх)’, имеющей параллели в памятниках древнетюркской письменности и ряде современных тюркских языков. Ср.: ДТС күтә ‘пасти’; тат көтү ‘стадо, пастьба’; чув. кетү ‘стадо’. Указанная лексема фиксируется и в финноугорских языках урало-поволжского региона. Ср.: мар. күтү, күтө, кытө, удм. диал.

кыту, удм. куты. В указанные языки были заимствованы и термины со значением 'пастух'. Ср.: мар. күтүчө, удм. кутычи [7, 330; 5, 455].

В башкирском языке, кроме термина көтөүсе 'пастух', зафиксированы названия куйсы, һарык көтөүсеге 'овчар, пастух овец'; йылкысы, йылкы көтөүсеге 'конепас, конский пастух'; һыйыр көтөүсеге 'пастух коров' и др. Следует отметить, что указанные термины имеют параллели в ряде кыпчакских языков. Ср.: каз. койшы 'чабан, пастух овец'; кыр. койчу 'овчар, пастух овец и коз'; каз. жылқышы 'табунщик'; кыр. жылкычы 'конепас, конский пастух'; кыр. уйчу 'пастух крупного рогатого скота' и др.

Подводя итоги, можно сказать, что пастушеская терминология башкирского языка имеет в основном общекипчакское происхождение. Вместе с тем следует отметить, что отдельные термины нашли распространение в основном в тюркских и нетюркских языках урало-поволжского региона. Изложенные факты позволяют говорить о том, что пастушеская терминология, восходящая к лексеме күтә 'пасти', скорее всего сформировалась в тюркских языках Урало-Поволжья. От них указанные термины получили распространение в казахском, кыргызском, ногайском, каракалпакском языках.

К числу наиболее мифологизированных персонажей мастеров-профессионалов у башкир относятся певцы-исполнители протяжных народных песен озон көй и импровизаторы-сәсэн 'сәсэн'.

В башкирском языке для обозначения данной категории профессионалов употребляются термины йырсы 'певец', йырау 'создатель и исполнитель кубаиров (кобайыр) и протяжных песен (озон көй)', йыраусы 'исполнитель протяжных народных песен', сәсэн 'создатель и исполнитель кубаиров', толғаусы 'исполнитель кубаиров', кобайырсы 'исполнитель кубаиров', такмаксы 'создатель и исполнитель частушек', һармаксы 'исполнитель частушек', һарнаусы 'исполнитель речитативов', һамаксы 'исполнитель речитативов' и др.

Основным и универсальным термином, обозначающим данную группу специалистов в современном башкирском языке, является термин йырсы, остальные термины имеют более частный характер или диалектальную окраску. Башкирский термин йырсы 'певец, певица, песенник, песенница' восходит к лексеме йыр 'песня', имеющей параллели в большинстве тюркских языков и памятников [2, 610–611]. Что же касается семантики данного термина, то значение 'песня' является в большинстве тюркских языков основным. В ряде языков, в том числе и в башкирском, кроме основного значения 'песня', зафиксированы значения 'эпос, эпическая поэма, пение, мелодия' [2, 610].

Термин йырсы в различных фонетических вариантах зафиксирован, кроме башкирского, в кат., кар., кбал., кум., тат., ног., каз., кирг., хак., тоф., чув. языках в значениях певец и сказитель. Фонетически близкие к термину йырсы термины йырау, йыраусы 'певец-импровизатор, певец-сказитель' отмечен, кроме башкирского, в каз., ккалп., кирг. языках [2, 612–613].

Как уже говорилось выше, данная категория мастеров-профессионалов являлась наиболее мифологизированной у башкир. Они считались людьми с несчастной судьбой. Многие из певцов не имели ни дома, ни семьи. Скитаясь из кочевья в кочевье, из деревни в деревню, они своим пением добывали себе пропитание. Таких бродячих певцов башкиры жалели и называли байғош 'бедный, беденький, обделенный, бездольный, недольный'. Описание одного из таких певцов – йыраусы нашло отражение в рассказе Дм.Н. Мамина-Сибиряка «Байгуш». Судя по данному рассказу, талантливый певец, об исполнении которого протяжных башкирских песен о батырах Мамин-Сибиряк пишет «у меня пошли мурашки по спине, ничего подобного я никогда не слышал», был слепым стариком. На нем была рваная одежда, которая еле держалась на его худом теле. Слепому певца сопровождала маленькая полуголая девочка-поводырь. Как певец, так и его поводырь были голодными. Об этом можно было судить по тому, как они бросились на еду [16].

Аналогична была доля и у других бродячих певцов, исполняющих песни за пропитание, живущих то у одного, то у другого зажиточного человека, питаюсь с его стола и получая одежду. Богатые башкиры часто приглашали к себе бродячих певцов – йырсы, йыраусы или музыкантов – курайсы ‘кураист’, думбырасы ‘домбрист’. Следует также добавить, что певцы и музыканты приглашались не только для игры и пения, по тому или иному случаю (свадьба, рождение детей, возвращение сыновей из походов и воин и др.). Часто богатые башкиры певцам и музыкантам заказывали создание новых песен, сказаний, посвященных тому или иному событию, человеку. По такому случаю певцу или музыканту могли подарить даже коня. Однако в судьбе бродячих певцов и музыкантов таких случаев было мало, поэтому они в основном владели жалкое существование.

Чуть лучше, но не намного, была судьба певцов и музыкантов, ведущих оседлый образ жизни. Они практически все были последними бедняками в деревне. Таким образом социальный статус певца находилась в страшном противоречии с его талантом. Безусловно, башкиры их жалели, любили, уважали, но считали их несчастными, ни от мира сего, бездольными, поэтому сторожились. Следует отметить, что аналогичные отношения к певцам и музыкантам существовали и у сибирских тюркских народов [15, 112–113].

Башкиры своим детям и другим близким запрещали петь, считая, что песня человеку приносит несчастье, беды. Об отдельных певцах существовали легенды о том, что их уносили нечистые силы на свои свадьбы и другие пиршества в иной мир. Мифологизированность певцов и музыкантов проявлялась и в фольклорных произведениях. В частности, в эпосе «Идеукай и Мурадым» сэсэн, певец-импровизатор Хабрау рисуется 185-летним старцем, способным видеть богатырского коня Акбузата на дне озера Шульган с волшебным мечом Урал-батыра [17, 184].

В целом, подводя итоги, можно констатировать, что певцы, музыканты в башкирской народной культуре наделялись особыми способностями, которые выделяли их среди обыкновенных людей. Их песни, импровизации покоряли слушающих, заставляли плакать, сходить с ума, пойти на подвиги и смерть. Однако, несмотря на огромный талант и способности, певцы, музыканты считались не совсем нормальными, несчастными, обиженными Аллахом, что делала их изгоем в определенной степени, как и других мастеров-профессионалов – оҫталар.

Подводя итоги рассмотрения терминологии, связанной с мифологизированными персонажами «оҫталар», можно сделать следующие выводы:

- данная группа терминов составляет значительный пласт башкирской лексики;
- в основном терминология, связанная с группой «оҫталар», имеет общетюркское происхождение;
- значительный пласт терминов группы «оҫталар» имеет общекрыпчакское происхождение;
- более поздняя терминология группы «оҫталар» имеет заимствованный характер.

Бұл мақала ҚР Білім және ғылым министрлігі тарапынан 2020-2022 жылдарға арналған №АР08856398 «XXI ғасырдағы түркі әлемінің интеграциясы: қыпшақтық фактордың лингвистикалық аспектілері» гранттық жобасымен қаржыландырылған.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Башкорт халық ижады. 1-се т. Йола фольклоры.– Өфө, 1995.
2. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика. – М., 1997.
3. Экспедиция материалдары–2003: Йылайыр районы. – Өфө, 2006.
4. Дыбо А.В. Этимологический словарь тюркских языков. Т. 9 (дополнительный): этимологический словарь базисной лексики тюркских языков. – Астана, 2013.

5. Әхмәтъянов Р.Г. Татар теленең этимологик сүзлеге. Ике томда. – Казан: Мәгариф-Вақыт, 2015.
6. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общeturкские основы на гласные. – М., 1974.
7. Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969.
8. Башкорт халык ижады. VIII т. Эпос: irtәктәр һәм эпик кобайырзар / Яуаплы редактор Р. Бикбаев. – Өфө: Китап, 2006. – 492 б.
9. Кондыбай С. Казахская мифология. Краткий словарь. – Алматы: Нурлы алем, 2005.
10. Хисамитдинова Ф.Г. Словарь башкирской мифологии. – Уфа: ИИЯЛ УНЦ РАН, 2011. – 164 с.
11. Большой казахско-русский словарь / Тажутов А. – Алма-Ата, 1998.
12. Киргизско-русский словарь. Кыргызча-орусча сөздүк. В двух книгах / Сост. К.К. Юдахин. Около 40000 слов. – М., 1965.
13. Хисамитдинова Ф.Г. Мифологический словарь башкирского языка. – М: Наука, 2010.
14. Металл и металлические предметы в башкирской мифологии // Вестник истории, литературы, искусства. Т. 10. М., 2015, С. 151–168.
15. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Знак и ритуал. – Новосибирск: Нака. Сиб. отделение, 1990.
16. Мамин-Сибиряк Дм.Н. Байгуш // Путеводный огонек. – М., 1906.
17. Изеүкәй менән Моразым. Вариант 1 / Башкорт халык ижады: 8-се том. Эпос: irtәктәр һәм эпик кобайырзар. – Өфө, 2006. 492 б.

REFERENCES

1. Bashqort halyk ijady. 1-se t. Iola folklori.– Ofo, 1995. [in Bashkir]
2. Sravnitelno-istoricheskaja grammatika tiurkskih iazykov. Leksika. – M., 1997. [in Russian]
3. Ekspedisia materialdary–2003: Iylaiyr raiony. – Ofo, 2006. [in Bashkir]
4. Dybo A.V. Etimologicheskii slovar tiurkskih iazykov. T. 9 (dopolnitelnyi): etimologicheskii slovar bazisnoi leksiki tiurkskih iazykov. – Astana, 2013. [in Russian]
5. Ahmatianov R.G. Tatar telenen etimologik suzlege. Ike tomda. – Kazan: Magarif-Vakyt, 2015. [in Tatar]
6. Sevortian E.V. Etimologicheskii slovar tiurkskih iazykov. Obetrkskie osnovy na glasnye. – M., 1974. [in Russian]
7. Drevnetrkskii slovar. – L.: Nauka, 1969. [in Russian]
8. Bashqort halyk ijady. VIII t. Epos: irtaktar ham epik kobaiyrzar / Iauaply redaktor R. Bikbaev. – Ofo: Kitap, 2006. – 492 b. [in Bashkir]
9. Kondybai S. Kazahskaia mifologia. Kratkii slovar. – Almaty: Nurly alem, 2005. [in Russian]
10. Hisamitdinova F.G. Slovar bashkirskoi mifologii. – Ufa: IIIaL UNS RAN, 2011. – 164 s. [in Russian]
11. Bolshoi kazahsko-russkii slovar / Tajutov A. – Alma-Ata, 1998. [in Russian]
12. Kirgizsko-russkii slovar. Kyrgyzcha-oruscha sozduk. V dvuh knigah / Sost. K.K. Iudahin. Okolo 40000 slov. – M., 1965. [in Russian]
13. Hisamitdinova F.G. Mifologicheskii slovar bashkirskogo iazyka. – M: Nauka, 2010. [in Russian]
14. Metall i metallicheskie predmetry v bashkirskoi mifologii // Vestnik istorii, literatury, iskusstva. T. 10. M., 2015, S. 151–168. [in Russian]
15. Tradisionnoe mirovozenie tiurkov jnoi Sibiri. Znak i ritual. – Novosibirsk: Naka. Sib. otdelenie, 1990. [in Russian]
16. Mamin-Sibiriak Dm.N. Baiguş // Putevodnyi ogonek. – M., 1906. [in Russian]
17. Izeukai menen Morazym. Variant 1 / Bashqort halyk ijady: 8-se tom. Epos: irtaktar ham epik kobaiyrzar. – Ofo, 2006. 492 b. [in Bashkir]

UDC 811.111:811.161.1:811.512.122 (045); IRSTI 14.35.07

<https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.592>G.A. JAILIKHANOVA^{1✉}, N.N. SALIMOVA^{1*}¹Lecturer of S. Yessenov Caspian University of Technologies and Engineering
(Kazakhstan, Aktau), e-mails: gulnar.jailikhanova@yu.edu.kz; nataly17.lion@gmail.com**FEATURES OF ZOOMORPHISMS IN THE COMPARATIVE CONSTRUCTIONS
OF THE ENGLISH, RUSSIAN AND KAZAKH LANGUAGES**

Abstract. This article is devoted to the analysis of zoomorphisms in the composition of comparative constructions and their comparison in different system languages. The article analyzes the most common examples of the use of zoomorphisms in comparative constructions of the English, Russian and Kazakh languages. For linguistic research, the analysis of zoomorphisms in comparative constructions and their comparison in languages of different systems seems to be very relevant. The mysterious nature of zoomorphisms has attracted more and more researchers over time. Zoolexics, which is brighter than any other area of language, reflects the peculiarities of comprehending extra-linguistic reality, when images and names of animals in different languages are projected onto a person. These images go back to the depths of human consciousness and beliefs. The names of animals projected onto humans are often associated with folk and mythical symbols. The roots of this phenomenon go far back in centuries, when tribes worshiped images of animal totems. Zoomorphisms are characterized as comparative expressives with diffuse semantics, i.e. they represent speech forms with double correlation: they link the spheres “animal” (as a function of origin) and “man” (as functional means of creating a characteristic). The study of zoomorphisms in various languages contributes to a vivid description of linguistic imagery, and in the comparative aspect of the study it makes it possible to identify typical associations, recognize and describe the national-cultural specifics of each language. Zoomorphisms in comparative constructions reveal the originality of the historical development of the people, spiritual culture, the peculiarities of everyday life, the specificity of the associative-figurative thinking of native speakers. Zoomorphisms as an object of research deserve special attention also because, obeying the laws of language, they form a specific subsystem, within which their own laws arise that require a special description.

Keywords: zoomorphism, cultural linguistics, picture of the world, ethnocultural specificity, lexical and semantic variants, comparative structures.

Г.А. Джайлиханова¹, Н.Н. Салимова¹¹Ш. Есеннов атындағы Каспий технологиялар және инженеринг университетінің оқытушысы
(Қазақстан, Ақтау қ.), e-mails: gulnar.jailikhanova@yu.edu.kz; nataly17.lion@gmail.com**Ағылшын, орыс және қазақ тілдерінің салыстырмалы құрылысындағы
зооморфизмнің ерекшеліктері**

* **Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Jailikhanova G.A., Salimova N.N. Features of Zoomorphisms in the Comparative Constructions of the English, Russian and Kazakh Languages // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2021. – №2 (120). – Б. 99–107. <https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.592>

* **Cite us correctly:**

Jailikhanova G.A., Salimova N.N. Features of Zoomorphisms in the Comparative Constructions of the English, Russian and Kazakh Languages // *Iasauı universitetinın habarshysy*. – 2021. – №2 (120). – Б. 99–107. <https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.592>

Аңдатпа. Бұл мақала салыстырмалы конструкциялар құрамындағы зооморфизмдерді талдауға және оларды әр түрлі жүйелік тілдерде салыстыруға арналған. Мақалада зооморфизмдерді ағылшын, орыс және қазақ тілдерінің салыстырмалы конструкцияларында қолданудың кең таралған мысалдары талданған. Лингвистикалық зерттеулер үшін салыстырмалы құрылымдардағы зооморфизмдерді талдау және оларды әр түрлі жүйелердегі тілдерде салыстыру өте маңызды болып көрінеді. Зооморфизмнің жұмбақ табиғаты уақыт өте келе зерттеушілердің назарын аударды. Тілдің кез келген саласына қарағанда жарқын зоолексика тілден тыс шындықты түсінудің ерекшеліктерін бейнелейді, бұл кезде әртүрлі тілдердегі жануарлардың бейнелері мен атаулары адамдарға проекцияланады. Бұл бейнелер адам санасы мен нанымның тереңіне оралады. Адамға проекцияланған жануарлардың атаулары көбінесе халықтық және мифтік белгілермен байланысты. Бұл құбылыстың тамыры ғасырлардан, тайпалар жануарлар тотемдерінің бейнелеріне табынудан басталады. Зооморфизмдер диффузды семантикасы бар салыстырмалы экспрессивтер ретінде сипатталады, яғни олар сөйлеу формаларын екі жақты корреляциямен бейнелейді: олар «жануар» (шығу тегі ретінде) және «адам» (сипаттаманы құрудың функционалды құралы ретінде) сфераларын байланыстырады. Әр түрлі тілдердегі зооморфизмдерді зерттеу лингвистикалық бейнелеуді айқын суреттеуге ықпал етеді, ал зерттеудің салыстырмалы аспектісінде типтік ассоциацияларды анықтауға, әр тілдің ұлттық-мәдени ерекшеліктерін тануға және сипаттауға мүмкіндік береді. Салыстырмалы құрылымдардағы зооморфизмдер халықтың тарихи дамуының, рухани мәдениетінің өзіндік ерекшелігін, тұрмыстық ерекшеліктерін, ана тілділердің ассоциативті-бейнелі ойлау ерекшелігін ашады. Зооморфизмдер зерттеу объектісі ретінде ерекше назар аударуға тұрарлық, өйткені тіл заңдарына бағына отырып, олар белгілі бір ішкі жүйені құрайды, оның шеңберінде арнайы сипаттаманы қажет ететін өз заңдары туындайды.

Кілт сөздер: зооморфизм, мәдени лингвистика, әлемнің суреті, этномәдени ерекшелігі, лексика-семантикалық нұсқалары, салыстырмалы құрылымдары.

Г.А. Джайлиханова¹, Н.Н. Салимова¹

¹преподаватель Каспийского университета технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова (Казахстан, г. Актау), e-mails: gulnar.jailikhanova@yu.edu.kz; nataly17.lion@gmail.com

Особенности зооморфизмов в сравнительных конструкциях английского, русского и казахского языков

Аннотация. Данная статья посвящена анализу зооморфизмов а составе сравнительных конструкций и их сопоставление в разносистемных языках. В статье проанализированы наиболее распространенные примеры употребления зооморфизмов в сравнительных конструкциях английского, русского и казахского языков. Для лингвистических изысканий весьма актуальным представляется анализ зооморфизмов в составе сравнительных конструкций и их сопоставление в разносистемных языках. Загадочная природа зооморфизмов с течением времени все более привлекает многих исследователей. В зоолексике, представляющей ярче, чем в любой другой области языка, отражаются особенности осмысления внеязыковой реальности, когда образы и названия животных в разных языках проецируется на человека. Эти образы восходят к глубинам человеческого сознания и его верованиям. Названия животных, проецируемых на человека часто связаны с народной и мифической символикой. Корни этого явления уходят далеко в глубь веков, когда племена поклонялись изображениям животных-тотемов. Зооморфизмы характеризуются как сравнительные экспрессивы с диффузной семантикой, т.е. они представляют речевые формы с двойной корреляцией: они связывают сферы «животное» (как функцию по происхождению) и «человек» (как функциональные средства создания

характеристики). Изучение зооморфизмов в различных языках способствует яркому описанию языковой образности, причем в сопоставительном аспекте изучения дает возможность выявить типичные ассоциации, распознать и описать национально-культурную специфику каждого языка. Зооморфизмы в сравнительных конструкциях раскрывают самобытность исторического развития народа, духовной культуры, особенности бытового уклада, специфичность ассоциативно-образного мышления носителей языка. Зооморфизмы как объект исследования заслуживают особого внимания еще и потому, что, подчиняясь законам языка, они образуют специфическую подсистему, внутри которой возникают свои закономерности, требующие специального описания.

Ключевые слова: зооморфизм, лингвокультурология, картина мира, этнокультурная специфичность, лексико-семантические варианты, сравнительные конструкции.

Introduction

For linguistic research, the analysis of zoomorphisms in comparative constructions and their comparison in different system languages seems to be very relevant. The mysterious nature of zoomorphisms has attracted more and more researchers over time. Many works have been devoted to the disclosure of the concept of zoomorphisms, one of which in linguistics is the work of Y.L. Lyasota. In his work, Y.L. Lyasota puts forward the idea that zoolexics, which is brighter than any other area of the language, reflects the peculiarities of comprehending extra-linguistic reality, when images and names of animals as part of comparative constructions of different languages are projected onto humans. These images and fantasies go back to the depths of human consciousness, its beliefs and mythology [1, p. 12].

It should also be noted the dissertation research of zoomorphism's by T.V. Linko in English and A.A. Kipriyanova in Russian. T.V. Linko noted the fact that the role of animals in human life has always been exceptionally great, especially at the early stage of human development, ideas about the origin of this collective from an animal lived in human society. The inclusion of knowledge about the animal world in the system of figurative means of characterizing a person, expanding and deepening knowledge about a person himself through comparison, searching for similarities with images of the realities of the natural world is a natural stage in the development of human knowledge about himself as a special object [2, p. 33].

According to A. Kaidar, man, being an integral part of the animal world, since he was born, interacts closely with the surrounding fauna [3, p. 37]. In the first written sources of any nation, there are repeated references to certain representatives of the animal world, comparisons of the heroes of the ethnos with various animals. Animal names are often associated with folk and mythical symbolism. In a later period, individual animals became the personification of qualities that a person would like to possess or from which he sought to get rid of: the snake is a symbol of wisdom, but also the personification of cunning and deceit; lion - the personification of strength and nobility; bear is a symbol of strength, etc.

Among the numerous studies on the nature of zoomorphisms, the most famous is the work of two authors – M.I. Cheremissina and F.A. Litvin. They developed a special methodology for the textual study of zoomorphisms. M.I. Cheremissina in her dissertation “Structural types of synthetic polypredicative constructions in languages of different systems” asserts that the zoocharacteristic of a person, arising on the basis of a figurative representation of a particular animal, most vividly and directly reflects the national identity of languages through a system of evaluative images - standards characteristic of a given ethnos.

M.I. Cheremissina defines zoomorphisms as figurative, lexico-semantic variants of the names of animals, which are based on real or imaginary qualities of animals, which are attributed to them by the fantasy and creative thinking of the people [4, p. 147]. Starting from the idea that zoomorphisms are predicative-characterizing types of meaning, M.I. Cheremissina and F.A. Litvin

investigated their syntactic functioning as part of comparative constructions and showed that they widely function not only as predicates, but also as conversions, applications, definitions, subjects and additions.

Zoomorphisms are figurative uses of animal names in relation to people. For example: “Well, he’s like a ram!”, And also about what is directly or indirectly related to this, like the use of animal names in comparisons: “Like a bull on a string”, proverbs and sayings, as well as in phraseological units. Zoomorphisms as an object of research deserve special attention also because, obeying the laws of language, they form a specific subsystem, within which their own laws arise that require a special description.

It should be noted that zoomorphisms used to compare a person with the qualities, habits and character of animals have repeatedly become the subject of special research. Thus, it is only in recent years that the works of Ya.L. Belitsyna, V.D. Devkina, V.I. Zhelvis, N.A. Iyukhina, E.A. Katsitadze, A.A. Kipriyanova, V.V. Morkovkin, T.T. Ogdonova, and others, in which this layer of vocabulary is specially considered.

According to T.T. Ogdonova, human thinking tends to reflect the world anthropomorphically or zoomorphically. The results of this reflection are recorded by many lexical units, among which a special kind of words stand out, which she calls zoomorphisms. Zoomorphisms are characterized as comparative expressives with diffuse semantics, i.e. they represent speech forms with double correlation: they connect the spheres “animal” (as a function of origin) and “man” (as functional means of creating a characteristic) [5; 38-p].

We believe that the most convenient in identifying the ethnocultural specificity of zoonymic vocabulary that characterizes a person is the traditional term “zoomorphism”, which we understand by as a lexico-semantic variant of the word, acting as a generic name for an animal, and as a comparison of a person with an animal. Zoomorphisms were considered from a functional point of view, providing for the analysis of the syntactic potencies of zoological characteristics. It was found that the figurative meaning of the names of animals is realized in three main ways: in comparisons with the various modules by which the comparison is carried out, the names of animals are used here in their direct meaning; in metaphorical use; derived from the names of animals, which also usually retain the dichotomy of direct and figurative meanings. It is in this sense that figurative nominations that evaluate the actions and properties of a person through comparison can be called a system of national stable figurative characteristics of a person, or anthropocharacteristics.

Methods

The study of zoomorphisms in the composition of comparative constructions reveals much more than a comparative analysis of other aspects of the language, since zoomorphisms are the main source of expression of culture and self-awareness of the people. As Panfilov A.K. wrote, comparative constructions are subdivided into thematic groups that characterize the external appearance of a person in comparison with animals. So, in particular, various zoomorphisms require identification and comprehension with a comparison indicator as in different structures (for example, in the mind of a Russian person, such a quality as stupidity is associated by association with the designation of a donkey: someone is stupid as a donkey), which will give the ability to specify that the comparison is carried out using a comparison indicator like [6, p. 888].

In our study, we will consider zoomorphisms as part of the comparative constructions of the English, Kazakh and Russian languages. Of the whole variety of forms and ways of expressing the category of comparison of zoomorphisms in the field of view of this work, there are proper syntactic constructions with the comparison indicator as, using adjectives or adverbs before the union, as when comparing a person with an animal, with his behavior, habits, as well as identifying the specifics and ways of expressing zoomorphisms with a comparison indicator of shine and a case ending – give in Kazakh and a comparison indicator like in English.

F. Litvin noted the fact that zoomorphisms are systemically organized, included in the linguistic picture of the world as a structured fragment of the evaluative characteristics of a person. They form opposing and synonymous series, correlated in symbolic meaning. The same zoomorphic image, when compared, can develop several symbolic meanings (dominant and additional), which leads to the intersection of the meanings of zoomorphic nominations both in the same and in different languages. Zoomorphisms have national specificity, which is revealed during their comparative analysis, taking into account ethnocultural propositions [7, p. 147].

Results

Studies of zoomorphisms in the comparative constructions of the Russian, English and Kazakh languages show that based on the active creative nature of the cognition process as a socio-historical act aimed at reflecting objective reality in the human mind, the faunistic or zoosemic lexical subsystem can be defined as a distinctively distinguished area of vocabulary based on social realities (names of animals) of the world around us. The trait on the basis of which the symbolic significance of zoomorphisms is formed is often not essential for a given animal, and sometimes is just an imaginary trait. This explains the fact that one and the same object of reality – one and the same animal - in different linguistic communities can be attributed to different signs. The closer the culture and living conditions of the three peoples are to each other, the more points will coincide with their language-fixed representations about animals. The dialectic of the description of zoomorphisms is to determine the ways of dividing this unity into parameters that can be recombined in the description without losing the integral meaning as a linguistic phenomenon.

Most of the zoomorphisms that make up the comparative constructions of these three languages have similar meanings. The coincidences can be due to certain similarities in the natural conditions of life of the three peoples, including fauna, as well as the same perception and rethinking of reality. However, zoomorphisms with a comparison index do not coincide in the three different-structured languages. For example, the zoomorphism fox in English denotes cunning, skill, dexterity and is used with a comparative union like:

For example, in English:

Edgar Bedford was *cunning like a fox*. [1, p. 11].

“Mary is *like a fox*, she can cheat us” [2, p. 181].

– What's up? – asked Roger.

Somebody is winding us round his little finger.

Why you think so? – said Roger.

Because a detective is *like a fox* knows where we are [3, p. 103].

So, in English, the animal fox is associated with such character traits as cunning, dexterity, skill. In the Russian and Kazakh mentality, this animal is also the standard of “cunning, dexterity”.

For example, in Russian:

1) Этот старый человек *хитрый как лис*, создаст нам ещё много проблем [1, p. 75].

2) Будь осторожнее, Лёша! Она очень *хитрая как лиса*. [2, p. 35].

3) Вон идет, *хитрая как лиса*, чтобы выманить хоть какую-то информацию у нас [3, p. 352].

In Kazakh language:

1) “Мұндай *түлкідей адамды* талай көргенбіз – Иса батыр айтты” [1, p. 23].

2) Боржабай орта бойлы, жуантық денелі *түлкі сияқты* адам [2, p. 256].

3) “Қарасақ, көп адамдар *түлкі сияқты* қу және икемді боп жүр” [3, p. 125].

Having considered the examples, we can conclude that the zoomorphism of the fox in the three compared languages has similarities, the three linguistic groups are known as the same character traits of this animal. The example with the zoomorphism of the fox fits completely into the comparison model, which, as indicated earlier, consists of three parts: “what is being compared”, “what is being compared with” and “on the basis of what is being compared”. For example: This old man, cunning as a fox, will create many more problems for us (Sydney Sheldon

“If Tomorrow Comes”. The first part – “what is being compared” – an old man. The second part – “what they compare with” – the fox. The third part – “on the basis of what they compare”, “module” – tricky.

The two peoples in the traditional reference comparison to zoomorphism the bear is attributed to qualities like “clumsiness, strength”.

For example, in Russian:

1) “Дима *неуклюжий как медведь*” [4, p. 235].

2) “Блэк, думаю, не справится с этим заданием, ведь он у нас *неуклюжий как медведь*” [4, p. 236].

3) – Где Ники? Я его сегодня не видела

– Вон, он идет *вразвалочку как медведь* [5, p. 255].

In Kazakh language:

1) – Айша, сен жігітінді көрдің бе?

– Иә, ол *аю сияқты* ірі денелі [4, p. 226].

“Менің құрбым өте жақсы адам және *аю сияқты күшті*” [5, p. 456].

“Ләйлі, қарашы, ана балапан – *аю баласы сияқты*, келе жатыр” [6, p. 15].

In Russian, the bear is the standard of “clumsiness, strength” and when comparing the union is used as, and in the Kazakh language, for comparison with the animal, the case ending is used - give. In English, a bear is a rude, tactless person. At the heart of rudeness is an irresponsible attitude towards other people, selfishness. In English, like is used to compare and determine similarity.

Example:

1) “Peter is *like a bear*, he can't conduct himself” [4, p. 88].

The employer was *rough like a bear* at the conference [5, p. 326].

“The baby was coming *like a small bear*”, he is so sweet [5, p. 365].

In this example, the child is characterized as clumsy.

A healthy, physically strong person is identified in the Russian mind with a bull.

Example:

1) “Андрей *здоров как бык* и справится с этой работой” [6, p. 22].

2) – Я слышала, Пит в больнице

– Да, но с ним ничего не случилось. Он *здоров как бык* у нас и справится со всеми болезнями [7, p. 255].

3) “Больше ешь, больше пей, занимайся физическим трудом и будешь *здоровым как бык* – дал отец совет сыну” [8, p. 235].

In the Kazakh language, such qualities of zoomorphism, the bull is projected onto a person as strong, strong, healthy.

Example:

1) Серік – *өгіз сияқта ірі денелі*, оны шақырмай-ақ қой [7, p. 23].

2) “Орақ – *өгіз сияқты үлкен* болғанына қарамай өкіріп отыр” [7, p. 53].

In English, the zoomorphism bull symbolizes a stubborn person.

Example:

1) “Peter is *like a stubborn bull*” [6, p. 35].

2) “What's up with him?”

Don't hurry he is *like a sound bull* [6, p. 245].

3) “I have never met such person. He is *like a stubborn bull*. It' is very difficult to make him change his mind” [7, p. 15].

So, the zoomorphism bull in the three compared languages is an animal strong, strong and healthy, and in English it is also stubborn.

As he wrote, A.V. Afanasyev, there are many examples with negative evaluative connotations related to the concept of a donkey. The paradox of the interpretation of this image in the Russian and English ethnoculture is that in ancient times the donkey was considered a sacred animal by both

peoples. Certain rituals related to the glorification of the donkey have come into use in both the Catholic and Orthodox churches. But despite this, the donkey is a symbol of stupidity, stubbornness, laziness [8, p. 45]. The Russian zoomorphism “donkey” invariably has a negative evaluative connotation and is a standard of stubbornness.

Example:

Его невозможно переубедить, он *упрямый как осёл* [9, p. 35].

“Девочки, не слушайте его. Он *чванлив как осёл*” [9, p. 232].

– Что ж мы ничего не можем поделать. Мистера Твика очень трудно переубедить, он *упрямый как осёл* [10, p. 262].

In Kazakh and English, a donkey means a stupid person – a fool.

Example:

“Әкім *есек сияқты ақымақ*. Ол қашан келеді екен-ай?” [8, p. 523].

Мұның не қатын? – Сен *есек сияқты ақылсыз!* – деді Әбен, Шалабай сияқты қашқынға? қанішерге Шәкен мөр беріп құтырып па? [8, p. 53].

3) Байғұлдың Әкімі саудагер, қара жұдырықтау болса, біздің Демеу – *есек сияқты ақылсыз!* [3, p. 63].

In English language:

1) “You are *like an old ass!* You don't understand how important it is for me” [7, p. 333].

2) “– I want to say you that I'm not going to rumor about every thing!

– Don't listen to him. He is *like a pompous ass!*” [3, p. 25].

3) “– Harry you are *like an ass*, you don't understand the matter” [3, p. 265].

It is well known that the same extralinguistic given is refracted in different ways in different systems. In the examples considered, the zoomorphism of the donkey has a discrepancy in meanings in Russian, in English, in Kazakh. Discrepancies are inevitable, since zoomorphisms in their composition reflect the mentality of the nation, its fantasy, worldview.

In the Russian linguistic consciousness, the *horse* is associated with stupidity, but for the British and Kazakhs, the horse is identified with freedom, will, unbridledness.

Example:

1) Стёпа *как лошадь* пьет много воды [5, 56-p].

2) Вчера *как лошади* работали в огороде допоздна [5, 92-p].

The horse has meaning as a working, hardworking person.

3) “– Юра, чем *ржать как лошадь*, помог бы закончить работу, – сказала Юлия” [10, p. 100].

In English language:

1) “Jack Pete is *like a horse*. He can't behave himself” [2, p. 95].

“Jeremy is impolite *like a horse*” [1, p. 12].

“The lesson was over and children *like horses* ran home quickly” [8, p. 56].

In the Turkic languages, the horse is a symbol of “freedom, will”.

In Kazakh language:

1) “Йсатай *ат сияқты* ізін салмады” [1, p. 9].

2) “Менің інім *ат сияқты* жүгіріп жүреді” [4, p. 98].

Discussion

Considering examples of zoomorphism horse, we can conclude that the same zoomorphism in different languages has different meanings. In Russian, such character traits as hard work are projected onto a person, and in English and Kazakh languages it is associated with a free, reckless person. An interesting fact is that in such multi-system languages as English and Kazakh, identity is traced in imagery. In comparative constructions with zoomorphism, the horse is a conjunction “like” in English, it is used with a verb describing the habits and behavior of an animal. The predominantly positive characterological paremia of the “horse” in the English and Russian

ethnoculture, confirmed by examples of contextual implementation, apparently goes back to the ancient archaic trickster, enshrined in literary tradition. Man and horse have passed many periods of their evolutionary development together, in spiritual and physical harmony with each other. World history has documented numerous cases of an elevated, grateful and respectful attitude of the owner to his horse. Sapozhnikova L.M. asserts the fact that according to the testimony of Pliny the Younger, horses “sat” in the legislature, such as, for example, the horse of the Roman emperor Caligula, who was “promoted to senators and consuls” [9, p. 29].

Comparative analysis of zoomorphisms in the composition of comparative constructions showed that in the “zoosymbols” of the three compared languages there are both similarities and differences. As Timoshenko I.Ye. asserted, the prescription of common sense and the conclusions of empirical observations of the nature of animals are more or less the same for all peoples [10, p. 17]. The content of zoomorphisms in one language may differ significantly from the content of similar zoomorphisms in another language, which gives reason to see them as a reflection of the national specificity of the culture of peoples speaking these languages. The specificity of the similarity lies in the fact that the natural living conditions of the two European peoples - Russian and English, including the fauna, are the same, as well as the same perception and rethinking of reality. The perception of the world and rethinking of reality, the natural conditions of the Turkic speaking people the Kazakh are somewhat different from the European. The above-mentioned zoomorphisms reflect both positive and negative properties, traits of a person's character. The above-mentioned zoomorphisms reflect both positive and negative properties, traits of a person's character. The number of negative characteristics prevails.

Taking into account the specifics of each nation, it is necessary to take into account the fact that for comparison in three different system languages different unions are used, in the Russian language the union is like, in the Kazakh language – sights and the case ending - give and in English like, and also that to compare a person with habits , with the appearance, behavior, character traits of the animal, adjectives, adverbs and verbs are used before alliances.

BIBLIOGRAPHY

1. Лясота Ю.Л. Роль метафорических слов и выражений в развитии словарного состава языка: на материале современного английского языка: диссертация кандидата филологических наук. – Л., 1954. – 244 с.
2. Линко Т.В. Зооморфизмы в английском языке: диссертация кандидата филологических наук: 10.02.06; 10.02.01 / АН КазССР. Ин-т языкознания. – Алма-Ата, 1989. – 171 с.
3. Кайдар А. Тысяча метких и образных выражений: казахско-русский фразеологический словарь с этнолингвистическими пояснениями. – Астана: ТОО «Білге», 2003. – 368 с.
4. Черемисина М.И., Бродская Л.М. Структурные типы синтетических полипредикативных конструкций в языках разных систем. – Новосибирск, 1986. – 200 с.
5. Огдонова Ц.Ц. Зооморфные метафорические номинации в сопоставительном аспекте. Сборник научных трудов. Вып.4. – Екатеринбург, 2005. – С. 38.
6. Панфилов А.К. Предложенные способы выражения сравнения. – Москва, 1973. – 888 с.
7. Литвин Ф.А. Сопоставительный анализ зооморфных характеристик (на материале русского, английского языков). – М.: Наука, 1977. – 200 с.
8. Афанасьев А.В., Бажанов В.С. Звери Казахстана. – Алма-Ата: Изд-во АН Казахской ССР, 1953. – 535 с.
9. Сапожникова Л.М. Семантика референциально однозначных собственных имен и их адъективных дериватов. В кн.: Коннотативные аспекты семантики в немецкой лексике и фразеологии. – Калинин, 1987. – 250 с.
2. Тимошенко Е.И. К происхождению фразеологизмов. Кондрашка хватил / Русский язык. Межведомственный сборник. Вып 11. – Мн.: Университетское, 1991. – С. 144.

REFERENCES

1. Liasota Ju.L. Rol metaforicheskikh slov i vyrazhenii v razvitiі slovarnogo sostava iazyka: na materiale sovremennogo angliiskogo iazyka: dissertaciia kandidata filologicheskikh nauk. – L., 1954. – 244 s. [in Russian]
2. Linko T.V. Zoomorfizmy v angliiskom iazyke: dissertaciia kandidata filologicheskikh nauk: 10.02.06; 10.02.01 / AN KazSSR. In-t iazykoznaniiia. – Alma-Ata, 1989. – 171 s. [in Russian]
3. Kaidar A. Tysiacha metkih i obraznyh vyrajenii: kazahsko-russkii frazeologicheskii slovar s etnolingvisticheskimi poiasneniiami. – Astana: TOO «Bilge», 2003. – 368 s. [in Russian]
4. Cheremisina M.I., Brodskaia L.M. Strukturnye tipy sinteticheskikh polipredikativnyh konstrukcii v iazykah raznyh sistem. – Novosibirsk, 1986. – 200 c. [in Russian]
5. Ogdonova C.C. Zoomorfnye metaforicheskie nominacii v sopostavitelnom aspekte. Sbornik nauchnyh trudov. Vyp.4. – Ekaterinburg, 2005. – S. 38. [in Russian]
6. Panfilov A.K. Predlozhennye sposoby vyrazheniia sravneniia. – Moskva, 1973. – 888 s. [in Russian]
7. Litvin F.A. Sopostavitelnyi analiz zoomorfnyh harakteristik (na materiale russkogo, angliiskogo iazykov). – M.: Nauka, 1977. – 200 s. [in Russian]
8. Afanasev A.V., Bazhanov V.S. Zveri Kazahstana. – Alma-Ata: Izd-vo AN Kazahskoj SSR, 1953. – 535 s. [in Russian]
9. Sapojnikova L.M. Semantika referencialno odnoznachnyh sobstvennyh imen i ih adektivnyh derivatov. V kn.: Konnotativnye aspekty semantiki v nemeckoi leksike i frazeologii. – Kalinin, 1987. – 250 s. [in Russian]
10. Timoshenko E.I. K proishozhdeniju frazeologizmov. Kondrashka hvatil / Russkii iazyk. Mezhvedomstvennyi sbornik. Vyp 11. – Mn.: Universitetskoe, 1991. – S. 144. [in Russian]

M. SEITOVA¹✉, A. YERGABYLOVA^{2*}

¹ PhD, Assistant Professor of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: meruyert.seitova@ayu.edu.kz

² Master Student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan)

ANALYSIS OF 8th GRADE STUDENTS' ENGLISH SPEAKING LEVELS ACCORDING TO CEFR

Abstract. The aim of this study is to analyse 8th grade students' English speaking levels in the academic year 2020–2021 according to the speaking criteria of the Common European Language Framework of Reference for Languages. This study also aims to identify the speaking difficulties which are experienced by the students and find out the possible problems related to being able to carry out tasks which necessitate share data on known themes and exercises such as describing experiences, events, hopes and ambitions, understanding what the discussion is about and having the option to keep the discussion going successfully. Being able to speak in English or any target language is a vital skill and can be difficult at times. For the speaking analysis, a questionnaire was administered to 32 8th grade students of N20 R. Isetov school in Turkistan, Kazakhstan in the academic year 2020–2021. The results of the questionnaires were assessed statistically. The findings in the research indicate that students think they are competent with the A1 speaking criteria the most according to the CEFR. In other words, as the students reach higher levels of competencies in their current levels (A1, A2, B1), the means that show their speaking performance levels tend to go down.

Keywords: Common European framework of reference for languages, European language portfolio, speaking level.

М. Сейтова¹, А. Ергабылова²

¹ PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің
қауымдастырылған проф. м.а. (Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: meruyert.seitova@ayu.edu.kz

² Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің магистранты
(Қазақстан, Түркістан қ.)

8-сынып оқушыларының жалпыға ортақ еуропалық тілдер анықтамалық шеңберіне сәйкес ағылшын тілінде сөйлеу деңгейін талдау

Аңдатпа. Бұл зерттеудің мақсаты 2020–2021 оқу жылында 8-сынып оқушыларының ағылшын тілін білу деңгейін Жалпыға ортақ еуропалық тілдер шеңберінің сөйлеу критерийлеріне сәйкес талдау болып табылады. Бұл зерттеу сонымен қатар студенттердің сөйлеу кезіндегі қиындықтарын анықтауға және тәжірибе, оқиғалар, үміттер мен

* Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Seitova M., Yergabylova A. Analysis of 8th Grade Students' English Speaking Levels According to CEFR // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2021. – №2 (120). – Б. 108–117.

<https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.593>

* Cite us correctly:

Seitova M., Yergabylova A. Analysis of 8th Grade Students' English Speaking Levels According to CEFR // Iasauı universitetinin habarshysy. – 2021. – №2 (120). – Б. 108–117.

<https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.593>

амбицияларды сипаттау сияқты таныс тақырыптар мен іс-шаралар бойынша тікелей ақпарат алмасуды қажет ететін тапсырмаларды орындаумен байланысты мәселелерді анықтауға әңгіме не туралы екенін түсіну және оны сәтті қолдай білуге бағытталған. Ағылшын тілінде сөйлеу немесе кез-келген басқа мақсатты тілде сөйлеу кейде қиынға соғуы мүмкін өмірлік дағды болып табылады. Зерттеуді жүргізу үшін Қазақстан республикасы, Түркістан қ. №20 Р. Исетов атындағы орта мектебінің 8-сыныбының 32 оқушысы арасында 2020–2021 оқу жылында сауалнама жүргізілді, Сауалнаманың нәтижелері статистикалық тұрғыдан талданды. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, студенттер Жалпыға ортақ еуропалық тілдер анықтамалық шеңберінің А1 сөйлеу критерийлері бойынша құзыретті болып табылды. Яғни, студенттердің жалпы деңгейлері (А1, А2, В1) жоғары болса да, олардың сөйлеу деңгейлерінің төмен екендігі анықталды.

Кілт сөздер: жалпы еуропалық тілдік қор, еуропалық тілдік портфолио, сөйлеу тілінің деңгейі.

М. СЕЙТОВА¹, А. ЕРГАБЫЛОВА²

¹*PhD, и.о. ассоциированного профессора Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: meruyert.seitova@ayu.edu.kz*

²*магистрант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан)*

Анализ уровня владения английским языком учащихся 8-х классов согласно общеевропейской системе ссылок на языки

Аннотация. Целью данного исследования является анализ уровня владения английским языком учащихся 8-х классов в 2020–2021 учебном году в соответствии с критериями говорения Общеевропейской языковой базы знаний для языков. Это исследование также направлено на выявление речевых трудностей, с которыми сталкиваются студенты, и выяснение возможных проблем, связанных с выполнением задач, которые требуют прямого обмена информацией по знакомым темам и действиям, таким как описание опыта, событий, надежд и амбиций, понимая, о чем идет разговор, и уметь поддерживать его успешно. Умение говорить на английском или любом другом изучаемом языке – жизненно важный навык, который иногда может вызывать затруднения. Для речевого анализа был проведен анкетный опрос 32 учеников 8-х классов школы им. Р. Исетова № 20 г. Туркестан, Казахстан в 2020–2021 учебном году. Результаты анкетирования оценивались статистически. Результаты исследования показывают, что студентов можно считать наиболее компетентными в соответствии с критериями говорения А1 согласно CEFR. Другими словами, по мере того, как учащиеся достигают более высоких уровней компетенций на их текущем уровне (А1, А2, В1), средства, показывающие их уровень устной речи, имеют тенденцию к снижению.

Ключевые слова: общеевропейская языковая база, европейское языковое портфолио, уровень разговорной речи.

Introduction

Speaking skills constitute the greatest part of learning a foreign language. Due to the recent developments in information technology, being able to communicate has gained more value in the modern world. Therefore, language learners who have better speaking skills are bound to be more successful than less efficient ones [1]. Yet, speaking has been the skill which is mostly neglected in the teaching process. The reasons for this may vary depending on the context of teaching. The most common reason for this is, its being a complex skill to assess and score. Another challenge that can

be mentioned is learners' lack of opportunities to communicate and use the target language outside the classroom setting.

Knowing a language differs from being able to speak it. Speaking is an intelligent expertise which requires the capacity to co-work in the administration of talking turns. It additionally happens in a brief timeframe, mostly without pre-planning and the nature of grammar in spoken language is different from the grammar of written language. Therefore, teaching the grammar of a language may not be sufficient preparation for speaking that target language. All in all, speaking seems to be a great challenge for learners.

This study also aims to identify the speaking difficulties which are experienced by the students and find out the possible problems related to being able to carry out tasks which necessitate share data on known themes and exercises and activities such as describing experiences, events, hopes and ambitions, understanding what the discussion is about and having the option to keep the discussion going successfully.

The following research questions were asked to find out the speaking levels of, identify the problems the students encounter related to their speaking skills.

1. What are the speaking levels of participants of the study according to the CEFR speaking criteria?

2. What are the possible speaking problems and what are the solutions and the suggestions to solve them?

Speaking has always been at the core of language teaching. One of the reasons of it is being able to communicate in a foreign language is considered equal to knowing that language [2]. The main purpose of learning how to speak is to achieve communicative proficiency. Speakers need to get the meaning across as clearly as possible and one of the factors teachers should consider is to make sure that learners reach a satisfactory level in terms of their use of the language. In this respect, speaking competence is of vital importance for both parties [3].

As commonly known, even though learners get higher levels in general, their speaking skills of interaction and production remain the same or even behind the current level they are. Therefore even though learners may have little or no difficulty understanding the utterances which are heard, they can't take part in communicative events or they can't contribute much to the information exchange taking place due to their inadequate skills of communicative performance. They also have difficulty in dealing with interactive activities such as casual conversations and informal/formal discussions or productive activities such as addressing the public. There haven't been many studies conducted related to the speaking levels of language learners based on the CEFR. The reason why the researcher chose the CEFR speaking criteria as the base of the research is that the CEFR is the most effective and recognized language assessment system in Europe.

Communicative activities may involve tasks such as motivating learners to compare pictures, look for similarities and differences, find out missing information, look for solutions, conversations, discussions, dialogues and role-plays, etc. The teacher's role includes being the facilitator of information and motivating learners to negotiate the meaning. Lessons are designed to provide learners with control to a certain extent because of the reality that learning is equal to having the chance to choose. Pairwork supplemented with role-play enables learners to have control and a chance to communicate efficiently.

Strategic competence refers to being able to deal with real interactive situations. It necessitates knowledge of strategies such as compensation used in case of inadequate information of rules or exhaustion and distraction. It is operated when the message is not interpreted correctly or in case of forgetting a specific word. Strategic competence includes 'verbal and nonverbal communication techniques that can be used to compensate for communication breakdowns caused by performance factors or a lack of competence'.

The Common European Framework provides a standardized framework for the creation of language syllabuses, curriculum standards, tests, textbooks, and other educational materials across

Europe. It thoroughly outlines what language learners must learn in order to use a language communicatively, as well as what information and skills they must develop in order to effectively communicate. The sense of the cultural context is also included in the definition.

The framework also determines proficiency standards that can be assessed at various levels of learning. The CEFR seeks to put professionals together in terms of connectivity and eliminate challenges created by inequalities in educational systems across Europe. It makes it easier for educational managers, course designers, instructors, instructor mentors, examining bodies, and others to access services in order to help them to keep track of their current practice and achieve their goals of meeting learners' needs.

The Common European Framework includes nine chapters and four Appendixes:

1. The Common European Framework in its political and educational context;
2. Approach adopted;
3. Common Reference Levels;
4. Language use and the language user/learner;
5. The user/learner's competences;
6. Language learning and teaching;
7. Tasks and their role in language teaching;
8. Linguistic diversification and the curriculum;
9. Assessment.

Appendix A: Developing proficiency descriptors.

Appendix B: The illustrative scales of descriptors.

Appendix C: The DIALANG scales.

Appendix D: The ALTE 'Can Do' statements.

The CEFR was written with three main aims.

- To create a metalanguage that can be used to address priorities and language levels across educational industries, national and linguistic boundaries. It was hoped that by doing so, practitioners would be able to tell each other and their clients what they needed to help learners accomplish and how they went about doing so.

- Encourage language practitioners to focus on their current practice, especially in relation to learners' practical language learning needs, the setting of acceptable goals, and learner progress monitoring.

- Agree on common reference points based on work on priorities performed in the Council of Europe's Modern Languages projects since the 1970s.

The COE language education policy is characterized by the following guiding principles:

- Language learning is for everyone: in today's Europe, all people must have the ability to extend their plurilingual repertoire.

- Language learning should be based on worthwhile, practical goals that reflect the learner's needs, desires, motivation, and skills.

- Language learning is vital for intercultural communication: it is necessary for ensuring effective interaction across linguistic and cultural barriers, as well as fostering sensitivity to other people's plurilingual repertoire.

- Language learning is a lifelong endeavor: it should promote learner accountability and independence in order to face the challenges of lifelong language learning.

- Language instruction is coordinated: it should be organized as a whole, including the development of appropriate convergences between all languages that learners have in their repertoire or wish to add to it, as well as the specification of goals, the use of teaching/learning resources and techniques, the evaluation of learner achievement, and the development of appropriate convergences between all languages that learners have in their repertoire or wish to add to it.

- Language instruction is consistent and transparent: regulators, curriculum designers, textbook writers, review bodies, teacher trainers, and students must all have the same priorities, expectations, and evaluation criteria.

- Language learning and teaching are complex, lifelong processes that adapt to experience, evolving circumstances, and use.

The CEFR is a descriptive scheme that can be used to examine L2 learners' needs, identify L2 learning objectives, direct the creation of L2 learning materials and activities, and serve as a basis for overall learning evaluation. It deals with the analysis of the language through strategies applied by learners to prompt general and communicative competences so as to accomplish activities and processes involved in the production and reception of texts, as well as the construction of discourse around specific themes, that assist them in carrying out tasks under given conditions and constraints in various realms of social life.

The descriptive scheme has two dimensions as horizontal and vertical. The vertical dimension has can-do descriptors to define six levels of communicative proficiency in three bands (A1, A2 – Basic User; B1, B2 – Independent User; C1, C2 – Proficient User). The levels have been developed as a result of a Swiss research project. It suggests nine, quite the same sized, coherent levels.

The scales that make up the vertical dimension of the CEFR are user-based and include communicative behaviour and what learners can do in the target language. The horizontal dimension of the CEFR is related to the learners' communicative language competences, strategies and communicative activities. Just as communicative activities, competences and strategies are scaled. Yet, the scaling is based on the communicative behaviour. The horizontal axis also suggests taxonomies for evaluating language use contexts: domains, circumstances, conditions, and limitations, mental meaning, themes, communicative tasks, and purposes.

Several studies have looked for compatibility and applicability of EFL programs for different grades with the proficiency descriptors and principles of the CEFR. For example, Özer (2012) investigated the goodness of fit between the lower secondary education 3rd grade Curriculum for English Language in Turkey and the CEFR for Languages that was composed by the Council of Europe to encourage other languages except for the mother tongue to be spoken and to bring foreign language instruction into conformity with some standards [4]. Likewise, Sak (2013) tried to compare the EFL programs followed at primary education in Finland and Turkey, and their compatibility to CEFR. The findings indicated several differences and similarities in attainments and skills of the EFL programs of these two countries [5].

Shaarawy and Lotfy (2013) have a quasi-experiment in which writing was taught alongside other language skills in daily language contexts, and students were expected to perform asynchronous online tasks to extend their learning beyond classroom hours. Freshmen from one of Egypt's private universities were used in the experiment [6]. The study group consisted of twenty-one pre-intermediate students. Twenty-one pre-intermediate students were in the experimental group, which received the new CEFR course, while twenty-six other students in the same level were in the control group, which received the standard face-to-face academically contextualized course. In 70 percent of the rubrics used to rate students' writing, the experimental group outperformed the control group. The experimental group outperformed the control group in 70% of the rubrics used to grade students' writing, and there was a substantial increase in the experimental group's writing proficiency level when evaluating the outcomes of the pretest and posttest.

Nakatani (2012) investigates whether the use of communication strategies (CS) as established by the Standard European Framework of Reference for Languages (CEFR) will help EFL students develop their communicative skills. Japanese college students took part in a 12-week computer science course. The results show that the students' test scores, use of achievement strategies, and knowledge of strategy use all improved significantly [7].

Fischer (2020) studies the principles of task-based language testing and explains in which contexts this approach might be particularly fruitful. It also presents the author's experience gained in

implementing the approach at institutional and national levels, and the challenges involved in managing this change [8].

Eizaga-Rebollar and Heras-Ramirez (2020) research the extent to which pragmatic competence as defined by the CEFR has been accommodated in the task descriptions and rating scales of two of the most popular Oral Proficiency Interviews at a C1 level [9]. The findings show that the task descriptions incorporate mostly aspects of discourse and design competence. The study shows that the tests fail to fully accommodate all aspects of pragmatic competence in the task skills and rating scales, although the aspects they do incorporate follow the CEFR descriptors on pragmatic competence.

Moreover, self-assessment aspect of the CEFR has become a research interest; many studies have investigated contributions of the CEFR in foreign language learning in terms of self-assessment. But we try to investigate 8th grade students' English speaking levels according to the speaking criteria of the CEFR.

Methodology

This study is a descriptive study that aims to determine the speaking levels of 8th grade students in Turkistan in the academic year of 2020-2021 (fall term) according to the speaking criteria of the CEFR.

Quantitative data collection can be made in many ways. A popular method of doing it is to conduct a survey using some kind of a questionnaire [10].

Findings and Discussion

As mentioned before there were 32 participants of the study. The scale has six different dimensions with a 5 point Likert type Scale. The results of the descriptive analysis were summarized in Table 1.

Table 1 – Descriptive Results for the Dimensions

Dimensions	N	Mean	SD
A1-Spoken Interaction	32	4.15	.74
A1-Spoken Interaction	32	4.00	.86
A2- Spoken Interaction	32	3.42	.78
A2- Spoken Interaction	32	3.89	.81
B1- Spoken Interaction	32	3.16	.80
B1- Spoken Interaction	32	3.00	.88

It can be seen that students have more positive opinions for A1-Spoken Interaction (M = 4.15, SD = .74) than the other dimensions.

The analysis of each item of “A1-Spoken Interaction” is as follows:

Q1: I can introduce somebody as well as using simple greetings and leave taking expressions.

The results show that about 62% of the participants strongly agree that they can introduce somebody and use basic greetings and leave taking expressions; moreover, 27% of the participants agree with this item. About 7% of the participants strongly disagree or disagree with the statement. In addition to these, there are 4.4% who are neutral.

Q2: I can ask and answer simple questions, as well as make and respond to simple statements about topics that are both familiar and popular.

The results show that most of the participants, about 82%, strongly agree or agree that they can ask and answer simple questions, as well as make and respond to simple statements about topics that are

both familiar and popular. About 7% of the participants strongly disagree or disagree with the statement. The rest of the participants are neutral.

Q3: I can make myself understood in a concise manner, but I depend on my partner to repeat and rephrase what I mean, as well as to assist me in saying what I want.

The results show that 35 % of the participants strongly agree and about 44% of the participants agree with the statement. About 7 % of the participants strongly disagree or disagree. Moreover, The rest of the participants are neutral.

Q4: Easy transactions can be made with pointing or other movements to help what I mean.

The results show that about 41% of the participants strongly agree that Easy transactions can be made with pointing or other movements to help what I mean. Parallel to this, about 36% of the participants agree with the statement. 15% of the participants who are neutral. In addition to these, about 8 % of the participants strongly disagree or disagree with the statement.

Q5: I'm good with amounts, quantities, prices, and deadlines.

The results show that about 36% of the participants strongly agree and about 38% of the participants agree that they are good with amounts, quantities, prices, and deadlines. About 7% of the participants strongly disagree or disagree. Moreover, 18.8% participants are neutral.

Q6: I can both ask for and give things to people.

The results show that most of the 38% the participants agree that they can both ask for and give things to people and 34% of the participants strongly agree with the statement. About 8% of the participants strongly disagree or disagree with the statement; also 20% of the participants are neutral.

Q7: I will ask people questions about where they live, who they know, what they have, and so on, and I will answer those questions if they are phrased slowly and clearly.

The findings indicate that 84 percent of the participants strongly agree or agree with the argument. Neutrality is expressed by 10.3 percent of the participants. Approximately 7% of those surveyed strongly disagree or disagree with the state.

Q8: I can use time expressions such as "next week", "last Friday", "in November", and "at three o'clock."

The results show that 56% of the participants strongly agree and 28% of them agree that they can use time expressions. 10.3% who are neutral about the statement. In addition to these 6% of the participants strongly disagree or disagree with the statement.

Q9: I can have simple conversations such as greeting.

The results show that 55.3 % of the participants strongly agree and about 29 % of them agree that they can have simple conversations such as greeting. The 8 % who are neutral about the statement. In addition to these, about 9 % of the participants strongly disagree or disagree with the statement;

Q10: I can make and accept apologies

The results show that about 57% of the participants strongly agree and about 27% of them agree that they can make and accept apologies. 10% of the participants are neutral about the statement. In addition to these, 5% of the participants disagree and only 2% of them strongly disagree that they can make and accept apologies.

The analysis of each item of "A2-Spoken Production" is as follows:

Q11: I can talk about and describe myself and my family.

The results show that about 56% of the participants strongly agree that they can talk about themselves and their family; moreover 31% of the participants agree with this item. About 8% of the participants strongly disagree or disagree with the statement. In addition to these, there are 6% participants who are neutral.

Q12: I can give basic descriptions of events.

The results show that about 37% of the participants strongly agree or agree that they can give basic descriptions of events. In addition to these, 34% who are neutral. About 21% of the participants strongly disagree or disagree with the statement.

Q13: My educational history, as well as my current or most recent work, can be identified.

The results show that 32% of the participants strongly agree and about 41.3% of the participants agree with the statement. Moreover there are 16% of participants who are neutral. 11% of the participants strongly disagree or disagree.

Q14: In a simple manner, I can explain my hobbies and interests.

The results show that about 47% of the participants strongly agree that they can describe their hobbies and interests in a simple way. Parallel to this, 36% of the participants agree with the statement. 10% are neutral. In addition to these, about 7% of the participants strongly disagree or disagree with the statement.

Q15: I might recall past events, such as those from last week or my most recent vacation.

The results show that about 37% of the participants strongly agree and about 42% of the participants agree that they can describe past activities such as last week or their last holiday. About 11 % of the participants strongly disagree or disagree. 11.3% are neutral.

The analysis of each item of “B1-Spoken Interaction” is as follows:

Q16: I may begin, sustain, and end a discussion about familiar or personal topics.

The results show that about 12% of the participants strongly agree that they can start, maintain and end a conversation about topics that are familiar of personal interest; moreover, 22% of the participants agree with this item. About 27% of the participants strongly disagree or disagree with the statement. In addition to these 41% who are neutral.

Q17: I may have a conversation or a debate, but I can be difficult to understand when trying to say exactly what I want.

The results show that about 30% of the participants strongly agree or agree with the statement. In addition to these, 36% are neutral, 35% of the participants strongly disagree or disagree with the statement.

Q18: When making travel plans via an agent or while traveling, I am prepared to deal with the majority of circumstances that can occur.

The results show that 10 % of the participants strongly agree and about 27% of the participants agree with the statement. Moreover, 41% are neutral. 23% of the participants strongly disagree or disagree.

Q19: I have the opportunity to ask for and obey detailed directions.

The results show that only 7 % of the participants strongly agree that they have the opportunity to ask for and obey detailed directions and also about 14% of the participants agree with the statement. 32% who are neutral. In addition to these, about 48% of the participants strongly disagree or disagree with the statement.

Q20: Surprise, satisfaction, disappointment, curiosity, and indifference are all feelings I can convey and respond to.

The results show that 21% of the participants strongly agree and about 39% of the participants agree that they can convey and respond to feelings. About 15% of the participants strongly disagree or disagree. Moreover, there are 21.6% who are neutral.

Q21: I can explain my reactions and relate the plot of a book or film.

The results show that 11% of the participants strongly agree that they can explain their reactions and relate the plot of a book or film and also 25% of the participants agree with this statement. 35% are neutral. In addition to these, about 31% of the participants strongly disagree or disagree with the statement.

Q22: I can quickly paraphrase short written passages orally, using the wording and structure of the original text.

The results show that 9% of the participants strongly agree and 29% of the participants agree that they can paraphrase short written passages in a simple way, using the wording and structure of the original text. About 28% of the participants strongly disagree or disagree. 35% who are neutral.

Q23: I can narrate a story.

The results show that about 8% of the participants strongly agree that they can narrate a story; moreover 13% of the participants agree with this item. About 53% of the participants strongly disagree or disagree with the statement. In addition to these, 27% who are neutral.

Conclusion

This study investigated the current speaking problems of 8th grade students and identified the current speaking levels of 8th grade students according to the CEFR criteria. It was also designed to inform us about the characteristics of speech, functions of speaking, how speaking skills are taught, Communicative language teaching, Communicative competence, CEFR.

The results elicited were assessed statistically. The findings of the research reveal that the speaking levels of the learners based on their teachers' and their own opinions according to the CEFR speaking criteria are as follows:

- A1 Spoken Interaction: Students: =4,27; Teachers: =4,50
- A1 Spoken Production: Students: =3,99; Teachers: =4,75
- A2 Spoken Interaction: Students: =3,58; Teachers: =3,98
- A2 Spoken Production: Students: =3,85; Teachers: =4,18
- B1 Spoken Interaction: Students: =3,31; Teachers: =3,69
- B1 Spoken Production: Students: =3,16; Teachers: =3,24

As can be seen above, the mean of spoken interaction for A1 is the highest of all three interaction levels. The spoken interaction mean of A2 is higher than B1 spoken interaction mean and B1 spoken interaction mean is the lowest of the three. Therefore it can be said that the means for spoken interaction levels decrease as the students reach higher levels of proficiency.

The study revealed that the learners feel the most competent with their A1 spoken interaction, A1 spoken production, and A2 spoken production skills respectively. Even though the learners' level is basically B1, they believe their speaking level is behind their current level.

The first research question was "What are the speaking levels of 8th grade students according to the CEFR speaking criteria?" The results have revealed that the learners feel competent the most with their A1 level of speaking skills. As their current level increases, their speaking skills tend to remain behind their general level. When the findings are taken into account, speaking still seems to be the skill which is neglected the most in the classroom. Classroom activities entailing the completion of interactive speaking tasks such as role-play and information gap, etc. should be included in the lessons and allow learners to take part in activities engaging in different speaking tasks. Language is for communication; therefore creating real-life situations in the classroom which would eventually improve learners' speaking skills would be beneficial.

The second research question was 'What are the possible speaking problems and what are the solutions and the suggestions to solve them?' According to the results students feel unconfident about their B1 production activities the most. Production activities are pertinent to speaking activities in which learners are required to create a speaking text to address a specific audience. Considering the findings, learners feel difficulty with more complicated speaking activities such as narrating a story or paraphrasing a written text orally. Therefore, it would be useful to diversify the speaking activities in higher levels.

The findings have also revealed that the learners are able to handle simple daily conversation such as introducing somebody or asking and answering simple questions. Yet, being able to deal with simple speaking tasks does not always lead to meaningful communication. A real-life conversation requires the knowledge of communication strategies such as turn taking or being able to use the language functionally so making the necessary changes in the curriculum and providing

various speaking task types in the curriculum might be beneficial. In addition to that, the speaking abilities of learners could be assessed via different oral exam types. Apart from asking learners to talk about a random subject, they could be involved in an interactive process such as a discussion. In order to get our students to develop communicative efficiency, students need to be exposed to communicative activities aiming to provide the knowledge of what is appropriate and what to say in different contexts, (discourse competence), the knowledge of ability to ask for clarification and fix miscommunication (strategic competence), as well as the pace of speech, pause duration, turn-taking, and other social aspects of language usage (sociolinguistic competence), grammar, pronunciation etc. (linguistic competence). It is also of vital importance that teachers should be aware of different functions of the language while creating speaking activities which learners may need practice with. Exposing learners to speech styles (the degree of politeness depending on the participants' positions, ages, sex, and status in interactions) and different functions of speaking such as transaction (group discussions and problem-solving activities, asking someone for directions on the street, ordering food from a menu in a restaurant), interaction (narrating personal experiences, agreeing and disagreeing, confirming information), performance (giving a speech, giving a class report about a trip, making a presentation) might be beneficial in terms of helping them develop communicative competency.

“The work was carried out with the financial support of the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan in the framework of the scientific project AP08052329.”

REFERENCES

1. Malmir, A., & Shoorcheh, S. (2012). An investigation of the impact of teaching critical thinking on the Iranian EFL learners' speaking skill // *Journal of Language Teaching and Research*, 3(4). – P. 608–617.
2. Nazara, S. (2011). Students' perception on EFL speaking skill development // *Journal of English Teaching*, 1(1). – P. 28–42.
3. Bahrani, T., & Soltani, R. (2012). How to teach speaking skill? // *Journal of Education and Practice*, 3(2). – P. 25–29.
4. Omer, O.Z.E.R., & Parmaksiz, R.Ş. (2013). Comparative Analysis of Lower Secondary Education 3rd Grade Curriculum for English Language and the Common European Framework of Reference for Languages // *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2(2). – S. 171–189.
5. Sak, Ö. (2013). A comparative analysis of English language curriculum for primary education in Turkey and Finland according to common European framework for languages. (Unpublished doctoral dissertation), Abant İzzet Baysal University, Bolu.
6. Shaarawy, H. Y., & Lotfy, N. E. (2013). Teaching Writing within the Common European Framework of Reference (CEFR): A Supplement Asynchronous Blended Learning Approach in an EFL Undergraduate Course in Egypt // *Higher Education Studies*, 3(1). – P. 123–135.
7. Nakatani, Y. (2012). Exploring the implementation of the CEFR in Asian contexts: Focus on communication strategies // *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 46. – P. 771–775.
8. Fischer, J. (2020). The underlying action-oriented and task-based approach of the CEFR and its implementation in language testing and assessment at university // *Language Learning in Higher Education*, 10(2). – P. 301–316.
9. Eizaga-Rebollar, B., & Heras-Ramírez, C. (2020). Assessing pragmatic competence in oral proficiency interviews at the C1 level with the new CEFR descriptors // *Lodz Papers in Pragmatics*, 16(1). – P. 87–121.
10. Dörnyei, Z. (2007). *Research methods in applied linguistics: Quantitative, qualitative and mixed methodologies*. Oxford: Oxford University Press.

UDK 81'366; IRSTI 16.21.47

<https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.594>

E. MULKIBAYEVA¹, L. ALIYEVA^{2✉}, F. TULENDIYEVA^{2*}

¹Doktora Öğrencisi, Ordu Üniversitesi

(Türkiye, Ordu), e-mail: elmira.mulkibayeva@mail.ru

²Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesinin kıdemli okutmanı

(Kazakistan, Türkistan), e-mails: lyazzat.aliyeva@ayu.edu.kz; farida.tulendiyeva@ayu.edu.kz

<https://orcid.org/0000-0002-7869-1513>

RUSÇADA SOMUTLAŞTIRMA YOLUYLA MADEN VE DEĞERLİ TAŞLARDAN OLUŞTURULMUŞ RENK ADLARI

Özet. Esas ve ara renk adlarının birleştirilmesi ile oluşturulmuş adlandırmalar her bir dilin kendine has özelliklerini tanıtmakla birlikte o dilin üreticiliğini ve diğer dillerden etkilenmesini de göstermiş olur. Kaynak dilde üretilen bu tür adlandırmaların diğer dillere de bulunduğu görülür. Bu çalışma, V.K. Harçenko'nun 2014 yılında yayımlanmış Rusçada Renk Adlarının Büyük Sözlüğü'nde (Bolşoy Slovar Tsvetooboznaçeniye v Russkom Yazıke) yer alan renk adları taranarak hazırlanmıştır. Sözlükte 6000 renk adının yer aldığı tespit edilmiştir. Çalışmada çeşitli kimyasal maddeler, maden ve değerli taşlar gibi temel söz varlığı içinde yer alan unsurların somutlaştırması yoluyla oluşturulmuş renk adları derlenip onların Türkçe karşılıkları verilmiştir. Rusça'nın gramerine uygun şekilde bu renk adları esas alınarak ön ekler ve diğer bazı yapım ekleri yoluyla yeni renkler elde edilmiştir. Ayrıca esas renk tonu tek sözcükten meydana gelebildiği gibi iki veya üç söz öbeğinin birleşmesiyle de oluşmuştur. Bu şekilde renklerin derecesi yardımıyla ortaya çıkan yeni renk adları alfabetik sırayla verilmiştir. Renklerin somutlaştırmaya dayalı adlandırılmasında ise benzetme ve esinlenmenin rol oynadığı görülmüştür.

Anahtar kelimeler: Anlam bilim, Rusçada renk adlandırmaları, somut isimler, soyut isimler, kavramlaştırma, esas renk adı, ara renk tonu, renklerin sınıflandırması.

Э. МУЛЬКИБАЕВА¹, Л. АЛИЕВА², Ф. ТУЛЕНДИЕВА²

¹Орду университетінің докторанты (Түркия, Орду қ.), e-mail: elmira.mulkibayeva@mail.ru

²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы

(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mails: lyazzat.aliyeva@ayu.edu.kz; farida.tulendiyeva@ayu.edu.kz

Орыс тілінде асыл тастардың атаулары негізінде құрастырылған түс атауларының дерексіз зат есімге өзгеруі

Аңдатпа. Негізгі және қосымша түс атаулары арқылы құрастырылған жаңа түс түрлері әр бір тілдің өзіне тән ерекшеліктерін анықтап, сонымен қатар ол тілдің жасампаздығын және басқа тілдерден алған әсерін көрсетеді. Зерттелген тілдегі жаңа түстердің атауларын басқа да тілдерде кездестіруге болады. Бұл мақала В.К. Харченконың 2014 жылы «Орыс тіліндегі түс атауларының үлкен сөздігі» (Большой словарь цветоименных в Русском

* Bize doğru alıntı yapınız:

Mulkibayeva E., Aliyeva L., Tulendiyeva F. Rusçada Somutlaştırma Yoluyla Maden Ve Değerli Taşlardan Oluşturulmuş Renk Adları // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2021. – №2 (120). – Б. 118–128. <https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.594>

* Cite us correctly:

Mulkibayeva E., Aliyeva L., Tulendiyeva F. Rusçada Somutlaştırma Yoluyla Maden Ve Değerli Taşlardan Oluşturulmuş Renk Adları [Color Names Created from Minerals and Precious Stones through Concrete in Russian] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2021. – №2 (120). – Б. 118–128. <https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.594>

языке) зерттелуі арқылы дайындалды. Сөздікте жалпы 6000 мың түс атаулары бар екендігі анықталды. Мақалада әр түрлі химиялық заттар, асыл тастар сияқты деректі зат есімдерді бейнелеу арқылы түстердің атаулары және сарапталған түс атаулары дерексіз зат есімге өзгеру процесі көрсетіліп, олардың түрікше баламасы да берілген. Зерттеу барысында асыл тас атаулары негізінде жасалған түстер орыс тіліндегі грамматикалық ережелеріне сәйкес сөз түрлендіруші және тудырушы жұрнақтар арқылы қосымша түс атаулары құрастырылғаны анықталды. Сонымен қатар негізгі түс атауына бір немесе бірнеше сөздің бірігуімен жасалғанын көруге болады. Осылайша, түстер дәрежесі арқылы пайда болатын жаңа түстер атаулары алфавиттік ретпен берілген. Жаңа түстер атауларының бейнелеуінде ұқсастық пен шабыт маңызды рөл атқарғандығына көз жеткіздік.

Кілт сөздер: Семантика, орыс тіліндегі түс атаулары, деректі зат есім, дерексіз зат есім, негізгі түс атаулары, қосымша түс атаулары, түстердің классификациясы.

E. Mulkibayeva¹, L. Aliyeva², F. Tulendiyeva²

¹PhD Doctoral Student of Ordu University

(Turkey, Ordu), e-mail: elmira.mulkibayeva@mail.ru

²Senior Lecturer of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

(Kazakhstan, Turkistan), e-mails: lyazzat.aliyeva@ayu.edu.kz; farida.tulendiyeva@ayu.edu.kz

Color Names Created from Minerals and Precious Stones through Concrete in Russian

Naming created by combining the main and intermediate color names, while introducing the specific features of each language, it also shows the productivity of that language and its influence from other languages. It is seen that such denominations produced in the source language are also found in other languages. This work, Color names in V.K. Harchenko's Great Dictionary of Color Names in Russian (Bolshoi Slovar Tsvetooboznaçeniy v Russkom Yazıke) published in 2014 were scanned and prepared. It has been determined that there are 6000 color names in the dictionary. In the study, the color names formed by the concretization of the elements included in the basic vocabulary such as various chemicals, metals and precious stones were compiled and their Turkish equivalents were given. In accordance with the grammar of Russian, new colors were obtained by means of prefixes and some other construction suffixes based on these color names. In addition, the main color tone can be formed from a single word or by combining two or three phrases. In this way, the new color names that emerged with the help of the degree of colors are given in alphabetical order. It has been observed that simile and inspiration play a role in naming colors based on concretization.

Keywords: Semantics, color nomenclature in Russian, concretization, conceptualization, primary color name, intermediate color tone, classification of colors.

Э. Мульткибаева¹, Л. Алиева², Ф. Тулендиева²

¹PhD докторант Университета Орду

(Турция, г. Орду), e-mail: elmira.mulkibayeva@mail.ru

²старший преподаватель Международного казахско-турецкого университета

имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан)

e-mails: lyazzat.aliyeva@ayu.edu.kz; farida.tulendiyeva@ayu.edu.kz

Цветоназначения в русском языке, созданные на основе перехода названий драгоценных камней из конкретных существительных в абстрактную категорию

Аннотация. Новые цвета, созданные с помощью названий основных и дополнительных оттенков цвета, определяют характеристику каждого языка, а также отражают творческий потенциал языка и влияние, которое он оказывает на другие языки или же сам находится под этим влиянием. Данная статья выполнена в результате исследования «Большого словаря

цветоназначений Русского языка» В.К. Харченко (2014). Установлено, что словарь содержит 6000 тысяч цветоназначений. В работе даны различные цветоназначения в русском языке, созданные на основе перехода названий драгоценных камней, различных химических веществ из конкретных существительных в абстрактную категорию имен существительных, а также их турецкий эквивалент. Названия цветов образуются не только из одного слова, но и в результате слияния двух или нескольких словосочетаний в соответствии с грамматическими правилами русского языка. Таким образом, названия новых оттенков, которые появляются через степень цвета, приведены в алфавитном порядке. Сходство и вдохновение сыграли важную роль при образовании новых наименований цветов, основанных на отвлечённом восприятии конкретных предметов.

Ключевые слова: Семантика, цветоназначения в русском языке, абстрактные имена существительные, конкретные имена существительные, основные цвета, дополнительные оттенки цвета, классификация цветоназначений.

Giriş

Dil, belirli bir fonetik, leksik ve gramer yapısı ile insan toplumunda bir iletişim aracı olarak hizmet etmektedir.

Her milletin kendine özgü bir kavram ve dil içi dünya görüşü vardır. Renk adlandırmaları, bu dünyanın küçük ancak anlamlı ve gerekli bir parçasıdır. Ayrıca edebiyat, sosyoloji ve sanatın inceleme alanına giren renk kavramı ülke, coğrafya, iklim, yaşam tarzı, ekonomi, siyaset, düşünce ve inanç boyutunda toplumdan topluma farklılık göstermektedir.

Doğadaki nesne, durum ve olaylar; türlü ses birleşimlerinden yararlanılarak, türetmelere gidilerek ya da başka kavramlara başvurulmuş karşılanmaktadır. Bir kavramın zihinde, bu işlevdeki bir göstergeye bağlanmasına ve kavramın o göstergeyle dile getirilmesine ise “anlamlamaya da kavramlaştırma” adı verilir [1, s. 30].

Renk kelimesi Farsçadan Türkçeye geçmiş bir kelimedir. Genel anlamda renk cisimlerin yansıttığı veya yaydığı ışığın gözle algılanması ya da ışığın eşya üzerinde kırılma ve yayılma çeşitliliğinden doğan görsel duyum olarak ifade edilir [2, s. 572].

Renk sözcüğünün dilsel, dinsel, psikolojik, fiziksel gibi birçok tanımı vardır. Hayatın her alanında karşımıza çıkar: Bir şeyi diğerinden ayıran özelliğe renk denir [3, s. 393].

Renk, ışığın kendi öz yapısına ve nesnelere üzerindeki yayılımına bağlı olarak göz üzerinde yaptığı etkidir [4, s. 200].

Klasik Türk Edebiyatında hile, oyundur. Türkçe Sözlük’te ise Cisimler tarafından yansılan ışığın gözde oluşturduğu duyumdur. Kur’an’da renk sözcüğü *levn* kelimesiyle ifade edilir. Türevleri ile beraber yedi ayette dokuz kere geçer [5, s. 134]. Çoğulu *elvân* şeklindedir. Rûm suresinin 22. ayetine bakıldığında Allah’ın kâinat içerisinde çeşitli renk ve şekillerde varlıklar yarattığına işaret edilir. O’nun delillerinden biri de gökleri ve yeri yaratması, lisanların ve renklerin farklı olmasıdır. Şüphesiz bunda bilenler için (alınacak) dersler vardır [5, s. 13].

Rengin oluşabilmesi için ışık gerekmektedir. Işığın yokluğu karanlıktır yani renksizliktir. O halde ışık rengin kaynağıdır. Dolayısıyla renk, fizik biliminin bir dalıdır. Fizik bilimine göre renk, nesnelere yapısında bulunan bir özellik olmayıp gözlerimizin içindedir. Renkleri görmemiz nesnelere tarafından yayılan ya da yansıtılan ışık frekansından kaynaklanır [6, s. 200]. Ancak renk adları sadece fizik bilimini ilgilendirmez. Renkler kimya, tekstil, görsel sanatlar, psikoloji, sosyoloji, felsefe, din, edebiyat ve dil gibi hem sosyal bilimler hem de fen bilimleri alanında etkilidir. Renk adları günlük hayatta en sık kullandığımız adlardandır. enerji türüdür [7, s. 3].

Ana Bölüm

I. Renklerin Adlandırılması

İnsanları bir araya getiren, benzeştiren, aynılaştıran, onları ulus haline dönüştüren değerler vardır. Renkler de bunlardan biridir. Renklerin değişik anlamlar ifade etmesi, ulusların mitoloji ve uygarlıkları ile ilgilidir [8, s. 5]. Eski dönemlerden beri her milletin kendine has yaşam ve kültürüne, gelenek ve göreneklerine yansıyan renkler, değişik anlam ve görevler üstlenmiştir. Renk adları milletlerin benimsedikleri değerlere göre farklılık gösterir.

Renk adları bugüne kadar, Rus dil bilimcilerinin çok fazla dikkatini çekmemiştir. Fakat günümüzde, dilbilimciler renklerin tanımı ve renk sözlükleriyle daha yakından ilgilenmektedirler. Renk kavramındaki kelime hazinesi, semasiyoloji, sözlük sistemleri, semantik alanları vb. sorunlar birçok genel dilbilimsel çalışmalara konu olmuştur. 1950–1960'larda, farklı ülkelerde, Slav dilleri de dahil olmak üzere yabancı dillerde yapılmış akademik çalışmalara dayanarak, farklı şekillerde renk adlandırmaları esas alınarak birkaç dil bilimsel çalışma ortaya çıkmıştır.

N.B. Bakhilina'nın “Rus Dilindeki Renk Tanımlamaları Tarihi” adlı kitabına göre, Rus dil bilminde renk tanımlarının çalışıldığı bazı alanlar gösterilebilir. İkinci olarak, erken dönem anıtlarındaki (XI–XII yüzyıllar) leksik ve semantik bakımdan renk sözleri az sayıda renk adı ile temsil edilir böylelikle renk kelimelerinin sayısı artar. Ayrıca, erken dönem Rusçasında konuşma dilinde iş amaçlı kullanılan pek çok renk kavramının bulunduğunu düşünebiliriz. Renklerin söz varlığı üzerine yapılan tarihsel bir araştırmanın, renk terimleri grubunu oluşturan kelimelerin kaderini çok farklı gösterdiği belirtilmelidir. Birçoğu çok değişmiş, bazıları ise pek değişmemiştir. Bazıları eş anlamlı diziler geliştirerek bazı gruplarda birleşmiş, diğerleri ise soyutlanmış olarak kalmıştır. Önemli değişiklikler geçiren kelimeler, renk terimlerinin anlam bilimindeki değişimleridir. Kitapta birçok kelimeyle gelişen ikincil anlamlar tartışılmaktadır. Örneğin, beyaz kelimesinin ikincil anlamları “şeffaf”, “saf” dır [9, s. 30].

Renk terimleri tarihi; köken, anlam, kullanım gibi üç açıdan ele alınmaktadır. Örneğin, kırmızı kelimesinin “güzel” orijinal anlamı ile tarihçesinin, kelimenin başka bir rengin gölgesini aydınlatan, renk isminin anlamına geçişin olası anlamları olduğu düşünülmektedir. Renk sözcüğünün, kelimelerin tarihinde, herhangi bir genel gelişim yolunu ana hatlarıyla belirtmek zordur. Bununla birlikte, bazı genel eğilimler, renk tanımlamaları tarihinde bir miktar dilsel teşviğe sahiptir; genelleştirilmiş veya soyut renk terimleri oluşturmak, adlandırmak bir teşviktir [9, s. 32].

II. Renklerin Sözvarlığına Katkısı

Toplumların ve bireylerin birikimlerini aktarma aracı olan dil, kültürle bire bir ilişki içerisindedir. Bu nedenle bir toplumun kültüründe ne varsa dilinde de aynen vardır [10, s. 4]. Dolayısıyla “Türkçenin doğadaki nesnelere yola çıkarak benzetme ve somutlaştırma yoluna başvurması söz varlığının önemli bir kısmının doğa ve dış dünyayla ilişkili olmasına neden olmuştur” [11, s. 156].

Küçük'e [12, s. 10] göre, “dışa dönük bir toplum olan Türkler, renklerin adlandırılmasında doğaya bağlı bir yol izlemişlerdir. Bunda Türklerin hayvancılıkla uğraşmalarının, bitki örtüsü, hayvanlar, madenler, özel adlar, gökle ilgili adlandırmalar, organ adları, hastalık adları, din, meslek, zaman ve coğrafyaya dayalı kavramlar, yiyecek ve içecek gibi çeşitli nesnelere de rolü vardır.” Genel olarak renk adları tüm dillerde soyut kavramları karşılamaktadır. Bu durum Rusça için de geçerlidir. Sözvarlığına yeni sözcük eklemenin çeşitli yolları vardır. Rus dilinde renk adlandırmalarını oluşturmak için türetme ve birleştirme çok başvurulan bir yöntemdir.

Renk tonlarının belirtilmesinde tüm dillerde olduğu gibi; Rusçada da öncelik olarak *svetlo* ‘açık’, *tyomno* ‘koyu’ gibi yardımcı, sıfatlar, Rusçadaki adı *kratkiye prilagatelniye* ‘kısaltılmış sıfatlar’ kullanılır. **Açık sözcüğü çeşitli sözlüklerde şöyle tanımlanır:** *Rengi koyu olmayan, içinde beyazı çok olan, aydın olan renk, boyayıcı maddenin azlığı veya o rengin beyazla karıştırılarak açılmasıdır.*

Bu sözcükler hemen hemen bütün esas renklerin önüne gelerek yeni bir renk tonunu oluşturabilir. Yukarıdaki konumuza uygun aşağıdaki sıfatlar tespit edilmiştir: *svetlo:svetlo-jemçucnyy* ‘Az parlak inciyi andıran bir renk tonudur.; *svetlo-zolotisty* ‘Az parlayan açık sarı renk tonudur; *svetlo- zolotoy* ‘Altın renginden daha açık, hafif saman sarısını andıran bir renktir; *svetlo-*

izumrudny ‘Yeşilimsi açık ve az parlayan yeşil renk tonudur; *svetlo- mramorniy* ‘Beyazımsı mavi, açık mermer taşıdır; *svetlo-olovyanniy* ‘Metalik gibi az parlayan açık gri renktir. Kalay renginden biraz açık renk tonudur; *svetlo- serebryanniy* ‘Açık gümüş rengidir; *svetlo- serebristiy* ‘Açık gümüş ve parlak bir renk tonudur.

Sözlükte renk tonunun daha koyu ve yoğun olduğunu belirtmek amacıyla *työmniy* ‘koyu’ sözcüğü ile oluşan renk adları şunlardır: *työmno- biryuzoviy* ‘Lacivertle koyu mavimsi renk tonudur.’; *työmno-bronzoviy* ‘Yoğun, koyulaşan kahverengiyle altın renginin parıltılı bir şeklidir’, *työmno- zolotistiy* ‘Koyu, parıltılı sarı renk tonudur. Sazan balığının rengidir.’, *työmno- izumrudny* ‘Zümrüt gibi güzel parıltılı koyu yeşil renk tonudur. Bilimsel kitaplarda timsahların rengini açıklamak için kullanılmaktadır’; *työmno-medniy* ‘Kırmızıya çalan parlak sarı renktir.’; *työmno-nefritoviy* ‘Koyu yeşil renktir. Nefrit taşını andıran koyu yeşil renktir’; *työmno-rubinoviy* ‘Şeffaf, parıltılı, koyu kırmızı renktir. Yakut taşının koyu kırmızı rengini andıran renk tonudur.’; *työmno-sapfiroviy* ‘Koyu, parıltılı safir taşına benzeyen renk tonudur, laciverte yakın bir renk tonudur’; *työmno-serebryanniy* ‘Zamanla kararmış gümüşü andıran bir renk tonudur’ *työmno-stalnoy* ‘Çelik parlaklığına benzeyen koyu gri renktir’; *työmno- yantarniy* ‘Koyu, şeffaf sarı renk tonudur. Kahverengine kaçan sarı renk tonudur. Kehribar taşının koyu çeşidini andıran renk türüdür.’

Bunun dışında *bledno*, *tusklo* ‘soluk’, *bleklo* ‘sönük’, *gustoy* ‘yoğun’, *smuglo* ‘koyu’, *matoviy* ‘mat’, *perlamutroviy* ‘yanardönerli’, *pepelno* ‘küllü’, *fosforno* ‘fosforlu’, *mleçno*, *moloçno* ‘sütlü’, *ognenno* ‘ateş’, *hrustalno* ‘saf, kristal’ gibi pek çok zarf ara tonların belirleyicisi olarak kullanılır. Bu sıfatlarla söz konusu tonlar daha belirgin duruma getirilmekle birlikte soyutluklarında pek bir değişiklik olduğu söylenemez.

Bunların dışında *sinevato*, *golubavato* ‘mavimsi’, *rozovato* ‘pembemsi’, *jeltovato* ‘sarımtrak’, *belovato/belo* ‘beyazımsı’, *zelenovato* ‘yeşilimsi’ vb. gibi esas renklerin adına “-o” yapım ekiyle zarf oluşturan unsur herhangi bir maden ya da değerli taş adıyla beraber birleşik sıfatlar da türetilir:

Renklerin somutlaştırılması büyük bir ustalık hem de üreticilik istemektedir. Ayrıca dış dünya gerçekliğine benzetme yapılarak somutlaştırma yöntemiyle daha belirginleştirilmiş birçok renk adının sayesinde dilin sözvarlığı zenginleştirilmiştir. Edebiyatçılar, özellikle şiirde, dilde bulunan ve yaygın olarak kullanılan renkler dışında, kendi dünyalarını yansıtmak amacıyla değişik renk adları üretmektedirler. Bu renk adlarını herkes istediği gibi algılayabilir. Bunun değişik örneklerini incelediğimiz eserde de görebilmekteyiz: *yantarno-radujniy* ‘Kehribar gibi parıltılı ve gökkuşağının karışımını andıran bir renktir’; *tsiganovato-yantarniy* ‘Çingenelerin saçları siyah olduğu için bu renk sedef, kehribar gibi sarı sedefle siyah rengin karışımı ile oluşur’; *fayans* ‘Seramikten yapılan görünüş ve renk olarak pahalı yemek setini andıran beyaz renktir’; *vzmilenno- stalnoy* ‘Çelik gibi parlayan sabun köpüğü rengidir’; *tonko-hrizoprazoviy* ‘Krisopras kelimesi Yunanca ‘hrizoz altın, praz pırasa’ manasına gelmektedir. Adı biraz garip, ancak yakından bakarsanız, mineralin pırasa yapraklarıyla bazı benzerlikleri dikkati çeker. Bu taş madeni ününü, onu tılsım olarak kullanan tarihin en büyük komutanı Büyük İskender’e borçludur. Krisopras, şeffaf taşını andıran açık, yeşil elma renk tonlarını bildirmektedir’; *snejno- zolotoy* ‘Güneşte parlayan karlı bir yer için kullanılan bir renktir.’ Edebiyatta çoğunlukla karla kaplı dağ başlarını anlatmak için kullanılır. *soblyaznitelno -zolotoy* ‘Gönül çekici altına benzeyen bir renktir. Çoğunlukla güzelce yağda kızartılmış, iştah açıcı yiyeceklerin rengi için kullanılır’; *solneçno- zolotoy* ‘Güneşte altın gibi parlak yoğun sarı bir renk tonudur. Edebiyatta yazın güneş altındaki çayırları tasvir etmek için kullanılır.’

II. Renklerin Sınıflandırılması

Renk çemberi dikkatlice incelendiği zaman, Rusçada diğer dillerde de olduğu gibi üç ana (esas) renk olduğu görülür. Bunlar *jyoltiy* ‘sarı’, *krasnıy* ‘kırmızı’ ve *goluboy* ‘mavi’ renkleridir. Bu ana renklerin ikiye ikiye aynı ölçüde karışmasından meydana gelen renklere ara (yardımcı) renk denilir. Bunlar da *oranjevıy* ‘turuncu’, *zelyoniy* ‘yeşil’ ve *fiyoletoy* ‘mor’ renkleridir.

Ana renkleri ikiye ikiye aynı oranda karıştırdığımızda ortaya çıkan renklere ara renkler denir. Bunlar turuncu, mor ve yeşildir [13, s. 48]

Doğada bulunan bütün renkler yukarıda gördüğümüz ana renklerden doğar. Bunların arasında olmayan siyah ve beyaz şu şekilde meydana gelir. Bir cisim güneş ışığında depo olmuş renkleri, yansıtmayıp yutuyorsa siyah, eğer tümünü yansıtıyorsa beyaz olarak görünür. Rusçada beyaz renk için “*bely*”, siyah renk için de “*çyornıy*” ifadeleri kullanılır.

Herhangi bir cisim güneş ışığından aldığı renkleri yansıtmayıp yutuyorsa o cisim siyah görülür. Siyah ve beyaz renk karıştırıldığında gri renk ortaya çıkar. Siyah, beyaz ve gri renk sayılmaz. Bu üç renge nötr renkler denir. Ayrıca herhangi bir rengi açmak ya da koyulaştırmak için siyah ve beyaz nötr renkler kullanılır.

a. ‘Genel Renk Ve Tonlarını Bildiren Renk Grubu’ (Gradualniye Ottenki)

Yukarıda adı geçen sözlükte ana ve ara renkler *Gradualniye ottenki* ‘Genel renk ve tonlarını bildiren renk grubu’ şeklinde adlandırılmıştır. Bu gruba esas renkler *krasnıy* ‘kırmızı’, *bely* ‘beyaz’, *çyornıy* ‘siyah’, *goluboy* ‘mavi’, *rozovıy* ‘pembe’, *alıy* ‘al’, *zelyonıy* ‘yeşil’, *fiyoletoviy* ‘mor’ gibi renkleri sırayabiliriz. Derece farklarını belirtmek amacıyla *svetlo* ‘açık’ ve *tyomno* ‘koyu’ gibi tek başına kullanırsa zarf, esas renk adına ilave edilirse birleşik sıfatlar şeklinde kullanılır. Bunlar *krasnovatıy* ‘kırmızımsı’, *bledno krasnıy* ‘açık kırmızı’, *yarko krasnıy* ‘koyu kırmızıdır’.

Bunlara ek olarak Rusçada *bledno* ‘soluk’, *bleklo* ‘sönük’, *tusklo* ‘sönük’ gibi zarflardan da türeyen renk adları mevcuttur: *bledno: bledno-biruzovıy* ‘Soluk firuze rengidir.’; *bledno-bronzovıy* ‘Açık bakır rengi’, altın ve kahve renklerinin az parlak renk tonudur.’; *bledno-jelezistıy* ‘Koyu gri, açık demir rengi’, genellikle at donları için kullanılır; *bledno-zolotistıy* ‘Beyazdan altına dönüşen bir renk.’; *bledno-zolotoy* ‘Açık altın rengidir.’; *bledno- malahitovıy* ‘Çok az belli olan malakit renginin tonu. Genelde deniz rengini tasvir eder; *bledno- marganets* ‘Manganezin açık tonudur; *bledno- mednıy* ‘Açık bakır rengidir; *bledno- opalovıy* ‘Donuk opal rengi, soluk kahve rengidir; *bledno- sernisto-jelty* ‘Açık sarıdan gri renge dönüşen renk tonu; *bledno- hrilozitovıy* ‘Açık peridot rengi’, parlak yeşilimsi bir renk; *bledno- yantarnıy* ‘Açık kehribar rengi’, soluk sarı, şeffaf balımsı, açık konyak renk tonudur.

bleklo: bleklo- zolotistıy ‘Parlaklığını yitirmiş altın rengi; *tusklo: tusklo-zolotoy* ‘Parlaklığı yitirmeye başlayan az belirgin altın rengidir.’; *tusklo- svintsovıy* ‘Eflatunla gri karışımı, metalik parlaklığı az olan renk tonudur’; *tusklo- serebristıy* ‘Parlaklığını yitirmiş soluk gümüş renk tonudur’; *tusklo- serebryanıy* ‘sönük, parlaklığı kaybolan beyaz renk tonudur.’ Sözlükte yukarıda verilen *bledno* ‘soluk’ sözcüğünün birleşik sıfatın ikinci unsuru olarak görev alan sıfat tamlaması yapısında kullanımı tespit edilmiştir: *opalovo – blednıy tsvet* ‘Açık opal taşını andıran renktir. Güzel bejle süt rengi karışık yarı renk tonlarıdır.’

Ayrıca Rusçada nesnelere renk derecesinin daha koyu, daha yoğun olduğu *yarko* ‘yoğun’ anlamındaki zarfla birlikte oluşturulan sıfat, renk tonunu daha da pekiştirmektedir: *yarko-zolotistıy* ‘Yoğun parlak altın rengidir.’; *yarko- zolotoy* ‘Parlak koyu sarı renktir.’; *yarko-rubinovıy* ‘Güzel parlaklığıyla şeffaf kırmızı yakut taşını andıran renk tonudur.’; *yarko-yantarnıy* ‘Çok parlak sarı renktir, yoğun kehribar rengidir.’; *yarko-biryuzovıy* ‘Parıltılı açık mavi renk, açık firuze renktir.’ Bunun yanında Rusçada bir rengin koyu, yoğun tonlarını *gusto* ‘yoğun’ sözcüğüyle oluşan sıfat da mevcuttur: *gusto- zolotoy* ‘Koyu, yoğun altın rengidir.’; *gusto- kirpiçny* ‘Kahverengi karışımı koyu kırmızı renktir.’

b. Prototip Yapısındaki Renkler Grubu (Prototipiçiskiye ottenki)

Rusçada doğa ve dış dünyayla ilişkili olması nedeniyle oluşan renk kategorisine verilen isimdir. Örneğin: *nebesnıy* ‘gökyüzü rengi’, *zolotoy* ‘altın rengi’, *pesoçnıy* ‘toprak rengi’, *kofeynıy* ‘kahverengi’, *gorçičnıy* ‘hardal rengi’. Bu kategoride renk adlarını içeren deyim ve kalıplaşmış ifadeler de söz konusudur. Örneğin: *bely kak sneg* ‘kar gibi beyaz’, *bely kak mel* ‘tebeşir gibi bembeyaz’; *tsveta beloy fuksi* ‘beyaz küpe çiçeği rengi’, *sero-burmalinovıy* ‘karışık anlamsız renk tonları’ için kullanılan bir isimdir.

2.1. *Soluk, sönük* anlamında ve yukarıda verilenlerden değişik şekilde bir kullanım daha bulunmaktadır. Bu tamlamadaki birinci ögesi *skuçno* ‘sıkıcı’ sözcüğü ile oluşturulmuştur. Ancak

burda *stalnoy* 'çelik' anlamında olan metal ismiyle birlikte değişik bir renk tonu oluşturarak, ona 'soluk' anlamı kazandırmaktadır: *skuçno-stalnoy* 'Soluk, metalik karışık koyu gri renktir.'

2.2. Esas renk tonunun, *hafif bir derecesi* şeklinde geçen sıfat tamlamaları: *slegka zolotoy* 'Altın gibi hafif parlak bir renk tonudur. '; *spokoyno- zolotoy* 'Parlaklığı hafif olan gözü kamaştırmayan altın rengidir. '; *suho-zolotisty* 'Parlaklığı olmayan kuru, hafif altın rengidir. Hafif güneşlenmiş bir cilt tonu için kullanılır.'

2.3. Rusçada nesnenin '*sedef, buz gibi parlak, beyaz*' özelliklerini belirtmek için aşağıdaki sıfatlar kullanılmaktadır: *hrustal* 'Pahalı kristali andıran sedef bir tondur. '; *hrustalno- beliy* 'Sedef ve parlak kristali andıran, parıltılı beyaz rengidir. '; *hrustalno- zolotoy* 'Kristal gibi sedef hafif altın gibi parlayan bir renk tonudur. '; *hrustalno- ledisty* 'Buzların parlaklığını andıran sedef soğuk bir renk tonudur. '; *hrustalno- siniy* 'Karlı bir manzarayı andıran parıltılı, sedef lacivert rengidir.'

2.4. Nesnenin beyazımsı, süt gibi beyaz nitelikte olduğunu belirtmek veya esas renkten farklılığını netleştirmek için *mleçno, moloçno* 'süt gibi, süte benzeyen' ifadeleri de kullanılmıştır: *mleçno- zolotoy* 'Soluk altın rengi, beyazımsı altın rengidir. '; *mleçno- rtutny* 'Koyu metalik gibi parlak hem sütü hem cıvayı andıran renk tonudur. '; *moloçno- biruzoviy* 'Süt gibi beyazımsı olarak yanar döner firuze rengidir. '; *moloçno- serebristy* 'Yanar döner koyu beyaz bir renk tonudur. '; *moloçno- forforoviy* 'Beyaz porselen rengini andıran bir renk tonu, cilt tonları için de kullanılır.

2.5. Rus Dili eş anlamlı kelimeler bakımından çok zengin bir dildir. Renk tonunun daha da yoğun ve koyu olduğunu belirtmek amacıyla *smuglo* sözcüğü de kullanılır. Ancak *smugly* kelimesinin gerçek anlamı 'esmer' dir. Bu sıfatlarda ise bu anlamın yerine 'koyu, yoğun' gibi anlamlar üstlenmiştir: *smuglo- zolotoy* 'Koyu altın renginde olan bir renktir. '; *smuglo- svintsovy* 'Kurşun renginin koyu bir tonudur. '; *smuglo- yantarniy* 'Koyu kehribar rengine benzeyen bir renk tonudur.'

2.6. Rusça'da *уголь* 'ugol' kelimesinin doğru anlamı '*kömür*'dür. Yani kendisi siyah olduğu için siyah rengi çağrıştırmaktadır. Ama renk adlandırmalarındaki sıfatlarda, doğru anlamının yerine yan anlamları verilmektedir. Onun yanında birleşik sıfatların ilk unsuru olarak esas bir rengi 'yoğun, koyu' gibi anlamı da pekiştirmek amacıyla kullanılmıştır: *ugol* 'Kömür rengi; koyu, parlak siyah renginin ekölüdür. '; *uglisto-krasny* 'Yanıp bitmek üzere olan kömür rengi, koyu al kırmızı rengi. '; *ugolno- buriy* 'Kahverengi ile siyah karışık, koyu bir renktir. '; *ugolno-çyörnny* 'Kömür gibi koyu siyah bir renktir. '; *ugolny tsvet* 'Bulanık siyahımsı renk tonudur.'

2.7. Bazı metallerin koyu renk tonlarında olmasına rağmen onların önüne *belo* 'beyazımsı, beyaz' zarfının ilavesiyle esas rengin daha da açık tonunu belirtmek amacıyla kullanıldığı tespit edilmiştir: *belogipsovy* 'Alçı taşı gibi beyaz rengin bir tonu için verilen isimdir. '; *belokafelny* 'Beyaz çini, fayans rengi. İnşaatta, banyo ve soba yapımı için kullanılan bir renk tonudur. '; *belokirpiçny* 'Beyaz tuğla rengidir. ', *belomramorniy* 'Beyaz mermer taşına benzeyen renk ismi, çoğunlukla mezar taşlarında kullanılan mermer türü için verilen isimdir. '; *beloserebristy* 'Beyazımsı renge dönüşen gümüş rengi, çoğunlukla balık pullarını tasvir etmek için verilen bir renk ismidir'.

2.8. Doğadaki rengarenk, canlı, güzel renk tonlarını belirtmek için madenlerle birlikte yapılan renk adlandırmaları da bulunmaktadır. Örneğin: *pestro- zolotisty* 'Çeşitli rengarenk tonların arasında altın renginin bulunmasıdır. Saksı çiçeklerinin bir çeşidine verilen addır. '; *yantarno-radujny* 'Kehribar gibi parıltılı ve gökkuşağının karışımı olan bir renktir. '.

2.9. Bal arılarının bitki ve çiçeklerden topladıkları bal özünden yapıp kovanlarındaki petek gözlerine doldurdukları, rengi beyazdan esmere kadar değişen tatlı, koyu, sıvı madde. Sözlüklerdeki tanımlara göre balın kendisinin birçok rengi bulunmaktadır. Rusçada *myod* 'bal' sözcüğüne maden ismi eklenerek yeni renk tonları oluşmuştur: *medovo- zolotisty* 'Koyu sarı kehribar rengine yakın bir renk tonudur, altınla bal renklerinin karışımı. '; *medovo- serebrany* 'Kahverengiye çalan sarı parlak, bal gümüş rengidir. '; *medovo- yantarniy* 'Bal ve kehribar renklerinin karıştığı koyu sarı renk tonudur.' Bu türden 3 tane renk adı bulunmaktadır.

III. Renk Adlarının Yapısı

Renk Adlarının Türleri

Renk bildiren sözcükler aslında addır. Türkçe, başlıca renkleri gösteren kelimeler dışında anlam bakımından küçük farklılıkları belirten kelimeler de vardır. Renk adları bir adın önüne gelip de onu nitelendirdiği zaman sıfat görevi üstlenmiş olduğundan sıfat sınıfında yer alır (Korkmaz, 2003, s. 246).

Sözlük'te yer alan renk adlarını ya tek ad durumunda (*zeleniy* 'yeşil', *oranjeviy* 'turuncu', *krasnuy* 'kırmızı'...) ya isim tamlaması şeklinde (*tsvet ametista*, *tsvet speloy vıshni*, *tsvet neba...*) ya da sıfat tamlaması şeklinde (*bronzoviy tsvet*, *zolotoy tsvet*, *izumrudniy tsvet*, *ugolniy tsvet* ...) kuruldukları görülür.

Tek Ad Durumunda Olanlar: *agat* 'Akik taşı rengi', şeffaf, gri ile siyahımsı parlak bir renk, akik yarı değerli taşın rengi (siyah ve parlak gözler için); *akvamarin* 'Akuamarin adlı yarı değerli taşın rengi'; açık turkuazla maviye dönüşen ara sıra yeşilimsi ton bildiren, açık deniz suyu rengi'; *ametist* 'Ametist değerli taşı gibi eflatun ve kırmızı, pembemsi mavi, pembemsi eflatun gibi parlayan renk tonları'; *antratsit* 'Antrasit', antrasit adlı taş kömürü renginde olan parlak siyah renktir. Parlak siyah yüzeyler için, kara erik rengini tasvir etmek için, astarlık için kullanılan kumaşın rengi. Bilimsel bir dergi olan 'Bilim ve hayat' dergisinde kertenkelenin gözlerini tasvir etmek için kullanılan renk tonudur'; *beril* 'Yeşilimtırak mavi ya da zümrüt ışıklarla parlayan saydam mineraldir'; *biruza* 'Yeşilimsi mavi, firuze değerli bir taşın rengi', ay ışığı rengi, su yüzeyinin rengi, gökyüzü için de kullanılan renktir'; *brilliant* 'Pırlanta rengi, çok parlak bir renktir'; *brillantik* 'Küçük pırlanta, ufak parlak parçaların rengidir.' *bronza* 'Altın karışık kahverengi, bronzdan yapılmış ürünlerin rengidir.'; *grafit* 'Grafite taşına benzeyen, parlayan koyu gri renktir.'; *jemçug* 'Parlak gümüş rengi. Balık pulları için kullanılır'; *zoloto* 'Altın renktir.'; izumrud 'Zümrüte benzeyen parlak yeşildir.'; *kobalt* 'Kobalt. Kobalt içeren koyu renktir.'; *koral* 'Pembe, açık kırmızı; al turuncu rengidir'; *lablador* (labladorit taşı, ay taşı) 'Siyahtan kırmızıya, turuncudan yeşile, birçok rengi içinde barındıran mineral adıdır.'; *lazurit* 'lyapis, lazuri taşı, lazurit taşı, göktaşı.' Lyapis Latince'de taş, lazuri ise 'mavi' anlamına gelmektedir, bu nedenle bu renk, göktaşı ve mavi taş olarak nitelendirilmektedir. Lyapis taşının çıkarıldığı yere göre yoğunluğu ve rengi değişebildiği için mavi, mor ve yeşilimsi renk de olabilir.'; *latun* 'Pirinç madeni rengi, koyu sarı metalik renktir.'; *magniy* 'Gümüş beyazlığında parlak bir renktir. Ateşli magniy.'; *malahit* 'Malakit rengidir. Koyu malakit rengidir.' *marganets* 'Manganez rengi, ateş renginde olan manganez, kırmızıya çalan beyaz rengi, açık kırmızı rengidir.'; *med* 'Bakır rengi, kırmızımsı kehribar rengi, parlak kırmızımsı kahverengi renk tonudur.' Çoğunlukla edebi eserlerde güneşin batışını tasvir ederken gökyüzünde oluşan renk tonlarını açıklamak için kullanılmaktadır. Kozmetikte saç boyası renkleri için kullanılır. Madencilikte bakır çeşitlerine verilen addır. Bakır renkleri kırmızı bakır, açık bakır olarak da geçer. Açık bakır rengi cilt tonları için kullanılır. Parlak bakır rengi olarak da geçmektedir. Bu renk bir yılan çeşidini tasvir ederken de kullanılır. *nefrit* 'Adını yeşil renkten alan yeşim taşının diğer adı nefrit taşının rengidir. Griye çalan yeşil rengidir. *okalina* 'Cürufu andıran bir renk, genellikle koyu gri, mavimsi gri renktedir.'; *olovo* 'Kalay rengi, göz kamaştırıcı metalik parıltıya sahip gri bir renk tonudur'; *oniks* 'Oniks taşı rengi, gerçekte siyah ve gri renklerde olup açık renk çizgileri bulunan bir renk tonudur.'; *opal* 'Opal taşının rengi, bejle süt karışımı rengidir.'; *perl* 'İnci taşı renginde (Fransızcada 'perl' kelimesi inci anlamındadır.), güzel gümüş rengidir.' Rus edebiyatında çoğunlukla çığ ve pınar sularının tasvirinde kullanılır. *rubin* 'Yakut taşına benzeyen nar rengidir. safir 'Safiri andıran koyu mavi renktir. *svinets* 'Kurşunu andıran metalik gri rengidir.' Çoğunlukla deniz fırtınasından önce deniz rengine verilen bir addır. Mecazi olarak sert bir bakış için de kullanılır.; *serdolik*, *sard*, *sardoniks*. 'Akik taşının bir türüdür.' 'Kırım'da bulunan değerli taşın adından oluşan renk tonudur. Kırmızımsı turuncu ile pembe renklerin karışımıdır. Kızıl kahverengi, sarı turuncu renklerine rastlamak mümkündür.'; *topaz* 'Topaz, değerli taşını andıran şeffaf sarı, kahverengiye çalan sarı, sarıdan şaraba benzeyen renge kaçan renk tonudur'; *slyuda* 'Mikanın parlaklığını andıran parlaksı bir renk tonudur'; *svinets* 'Kurşunu andıran metalik gri rengidir. Çoğunlukla deniz fırtınasından önce deniz rengine verilen bir addır. Ayrıca Rusçada mecazi olarak

‘sert bir bakış’ ı nitelendirmek için ‘svintsoviy vzglyad’ ifadesi kullanılmaktadır; *sapfir* ‘Safiri andıran koyu mavi renktir’;

c. İsim Tamlaması Şeklinde Olanlar:

Tsvet ametista: ametist rengi

Tsvet sappira: safir rengi

Tsvet zolota: altın rengi v.b.

ç. Sıfat Tamlaması Şeklinde Olanlar:

3.1. Renk adlarını oluşturan maden ve değerli taşlar birer isimdir, bunlara /- ov/, /- n/, /-nn/ yapım eklerinin ve /-oy/, /-iy/, /-iy/ gibi çekim eklerinin ilavesiyle sıfat oluşturulur. Bu yeni sığata renk sözcüğü eklenerek sıfat tamlaması meydana gelir.

Bronz- + *-ov* + *-iy tsvet* ‘bronz rengi’

Ametist- + *ov-* + *-iy tsvet* ‘ametist rengi’

İzumrud- + *n-* + *-iy tsvet* ‘zümürd rengi’

IV. İki Renk Adıyla Birleşen Renkler Grubu (Dvuhtsvetno Sliyanııye Ottenki)

Bu kategori adı üstünde olduđu gibi iki veya üç esas rengin birleşmesinden, birbirine geçmesinden oluşan renk adlarının kategorisidir. Örneđin:

3.2.1. Birinci isim köküne /-o/ yapım ekinin eklenmesiyle oluşan zarf + sıfat birleşmesiyle yapılan renk adları: *svetlo- izumrudniy* ‘Yeşilimsi açık ve az parlayan yeşil renk tonudur.’; *tusklo-serebristiy* ‘Parlaklığını yitirmiş soluk gümüş renk tonudur.’; *ametistovo-sireneviy* ‘Açık leylaki pembe ve mavimsi tonları karışık parlak bir renk.’ Kozmetikte parlak göz farları için verilen renk adı: *ametistovo-fioletovi* ‘Pembemsi mor, sedef kırmızımsı eflatun renk’; *golubavato- zolotistiy* ‘Parlak mavi ve altın rengi karışımıdır’; *golubavato- mramorni* ‘Parça parça mavi renginin bulunması ile oluşur. Bir köpek çeşidinin rengidir.’; *golubavato- serebristiy* ‘Kırađı rengi, parlayan mavi rengidir.’; *jemçujno- bely* ‘parlak beyaz renktir.’; *jemçujno- bledniy* ‘Az parlayan inci rengidir.’; *jemçujno- goly* ‘beyaz, gümüş kadın teni rengidir.’; *jemçujno- jeltiy* ‘güzel parlayan inci rengidir’; *jemçujno- zolotoy* ‘Parlak inci ve altın rengidir.’; *zeleno- bronzovi* ‘yeşil ile parlayan sarıya çalan kahverengidir’; *zelenovato- yantarniy* ‘İçinde azıcık yeşilimsi ton bulunan duru sarı renktir’; *zeleno- izumrudniy* ‘Zümürte benzeyen parlak yeşil renktir.’; *zeleno- medniy* ‘parlak yeşil bakır rengidir’; *zeleno- rtutniy* ‘metal parıltılı yeşil renktir.’

3.2.2. Birinci asıl renk olan isim köküne /-e/ yapım ekinin yardımıyla oluşturulan zarf ve maden adı eklenerek ortaya yeni birleşmiş sıfat çıkmıştır: *sine- zolotoy* ‘Lacivert ve altın renginin yanardöner nitelikteki renk tonudur.’; *sine- svintsoviy* ‘Metalik parlaklığı olan lacivert renk tonudur.’; *sine- serebristiy* ‘Laciverte kaçan gümüş renk tonudur.’; *sine- serebryanni* ‘Gümüş rengine kaçan lacivert rengidir.’; *sine –stalnoy* ‘Gri ile lacivertin karışık metalik parlaklığı olan bir renk türüdür.’

3.2.3. Sözlükte hiçbir renk adı olmadan sadece /-e/ yapım eki ve maden adı eklenerek yeni bir renk tonu oluşmuştur. Ancak bu tamlamaların ilk kelimeleri bu renk tonlarına “parlaklık” anlamını katmaktadır: *slepyaşe-magniyeviy* ‘Elektrik rengi, göz kamaştırıcı parlak bir renktir.’, *blestyաşe-serebristiy* ‘Parlak gümüşümsü bir renktir.’

3.2.4. Birinci ve ikinci unsurları /-o/ yapım ekini alan zarf, üçüncü unsur ise mutlaka sıfattır: *bledno - sernisto- jeltiy* ‘Sarıdan açık gri rengine dönüşen renk tonudur’; *serovato-serebristo-çyörnıy* ‘Üçlü renk karışımı, bazı yerleri siyah, bazı yerlerde gri veya gümüşe çalan bir renk tonudur’; *fiyoleto-sero-jemçucniy* ‘Aynı zamanda hem mor hem gri hem parlak bej renklerinin biraraya gelmesiyle oluşur.’; *tyomno-medno-mertsayıııy* ‘Üzeri biraz kararmış azıcık parlayan bakır ürünlerinin renk tonudur.’

3.2.3. Bunun dışında sözlükte renklerle ilgili başka da kelime türlerine örnekler mevcuttur. Yani bunlar esas renklere Rus dilinin gramerine has öneklerin ilavesi ve isimden fiil türetme ekleriyle oluşan fiillerdir. Örneđin: *belet* ‘beyazlaşmak’, *bronzovet* ‘Bronz gibi görünen, bronzdan yapılmış heykel renginin fiil şekli’; *biruzet* ‘Firuze rengine dönüşmek’; *posinet* ‘morlaşmak, pozelenet’ ‘yeşil haline gelmek’, *pokrasnet* ‘kırmızı hale gelmek’. v.b.

Sonuç

Her dilin söz varlığında önemli bir yere sahip olan renk adlarını, çevredeki nesnelere yararlanarak yeniden oluşturmak veya o dilin leksiğini zenginleştirmek oldukça önemlidir. Diğer dillerde olduğu gibi Rusçada da renk adları yapılışına ve kullanım yerlerine göre sınıflandırılmaktadır. Sözlükte araştırdığımız konuya göre, yani herhangi bir maden ismiyle oluşan 424 renk ismi tespit edilmiştir. Renkleri kavram olarak adlandırmada belirli yöntemlere başvurulmaktadır. Tek kelimeyle adlandırmalarda, kelime ister hedef kökenli, isterse alıntı olsun, doğrudan doğruya bir rengi karşılar. Bu tür renkten 33 tanesi tespit edilmiştir. İsim tamlaması yapısındaki adlandırmalarda, tamlayan durumundaki nesnenin rengi, renk adı olarak tanımlanır. Sıfat tamlaması yapısındaki maden adlarına ise bir renk adının önüne bazıları sık, bazıları seyrek kullanılan sıfatlar getirilerek, bir rengin değişik tonları adlandırılır. Dolayısıyla, belirtisiz isim tamlaması yapısındaki renk adları doğrudan doğruya bir rengi karşılar, sıfat tamlaması yapısında olan renk adları, bir rengin değişik tonlarını karşılar. Renk adlarına yapım eki eklenerek türetilen renk adları da eklendiği rengin bir tonunu karşılar. Rusçada renk adları yapılırken türetme ve birleştirme gibi yollara başvurulmuştur. Bu iki yöntemden yararlanması dilin kelime hazinesinin artmasına büyük bir katkı sağlamaktadır. Sözlükte yeni renk adları isim, sıfat, zarf gibi kelime türlerinden oluşmuştur. Ayrıca bir (*zolotoy*), iki (*ametistovo-fioletoviy, jemçujno- blednyy*), hatta üç isimden oluşan (*bledno- sernisto- jeltiy, serovato-serebristo-çyerniy v.b.*) birleşik sıfatlar tespit edilmiştir. Sözlükte kullanılan maden ve değerli taşlardan somutlaştırma yoluyla türemiş renk adlarında, esas renk grubu olarak madenlerin kendi adları alınmıştır. Onların üzerine farklı yollarla türetilen renk tonları ve derecelendirmeleri için farklı söz öbekleri kullanılmıştır: *svetlo, työmno, slegka, gusto, yarko, tusklo, matovo, mlecno*, v.s. Sözlükte değerli taşlar ve çeşitli kimyasal madenler ve minerallerin çok sayıda olduğu ifade edilmektedir. Söz varlığındaki bu değerli mineral, taş ve madenlerin geniş yer tutması Rusya'nın konumlandığı coğrafyada maden kaynaklarının ne denli bol olduğunun bir kanıtıdır. Yazar, sözlükte değerli taş ve minerallerin dildeki kullanımına tanık göstermek için hem bilimsel dergi hem de Rus Edebiyatı'nın meşhur eserlerinden istifade etmiştir.

Herhangi bir dilde uygulanan renkler dışında, özellikle çevredeki nesne adlarından aktarma yoluyla farklı renk adı türetilebilir. Herhangi bir insanın türettiği renk adı ancak, sadece türeten kişinin kullandığı veya belirli sayıdaki insanın anlayabileceği renk adlarını dil zenginliği olarak kabul etmemiz mümkün olmasa gerek

Vasilyeviç'in eserinde Rus kültüründe “altın” (*zoloto*) değerli madenin çok önemli bir yeri olduğundan bahsetmiştir. Eski ve yeni kaynaklarda da “altın” kelimesinin renk adı olarak birçok sektörde geçtiği anlatılmaktadır. (Altın Kovan, Altın Balık, Altın Balon gibi şeker, bal, anaokul, lokanta, masal isimlerinde çokça geçmektedir.). Bu yüzden sözlükte de çok sayıda “altın” sözcüğüyle türetilen 49 sıfat bulunmaktadır.

İkinciliği “gümüş” değerli madeni almaktadır. Sözlükte *srebro*” gümüş ile oluşan 33 sıfat tespit edilmiştir: *serebristo-bely* ‘Parlak beyaz, az parlayan gümüşe benzeyen renk tonudur.’, *serebristo-bronzoviy* ‘Parlak beyazla kahverengiye çalan sarı renk tonudur.’, *serebristo-jeltiy* ‘Gümüş gibi parlak sarımtırak renk tonu, yulaf rengidir’, *serebristo-koriçnevyy* ‘gümüş gibi parlaklığı olan kahverengi renk tonudur’, *serebristo-metaliceskoe* ‘Alüminyum rengine verilen isimdir’, *serebristo-perlamutrovyy* ‘parçalanmış deniz kabuklarındaki kum rengine verilen isimdir’; *serebristo-prozračnyy* ‘gümüş gibi parlayan şeffaf renk tonudur.’ Genellikle fantastik yaratıkların rengini tasvir etmek için kullanılmaktadır; *serebristo-seriy* ‘gümüş gibi parlak gri renktir. Zeytin, ağaç kabuğunun rengidir.’ Bilimsel dergilerde hayvanların derilerinin ve yünlerinin rengini bildirmektedir. Saç kırışmasının rengidir.; *serebristo-tigrovyy* ‘Kapladaki çizgilerin koyu kahverengi ve az parlak gümüş renk tonudur.’ Madenlerden ise öncelik demir, bakır ve bronz’dur.

Hızla gelişen dünyada farklı sanailerde kullanılan çeşitli rengi nasıl adlandırmak gerektiği sıradan birini ilgilendirmeyebilir; ama dilcileri, sanatçıları, çeşitli sanayicileri ve modacıları bu konu çok ilgilendirir. Ancak, hangi meslekle, hangi işle, hangi bilimle veya sanatla uğraşılsa da

binlerce renge karşı, sınırlı sayıda renk adı vardır ve renkleri adlandırmak isteyenler, belirli yöntemlere başvurmak zorundadır.

Sonuç olarak renk isimlerinin, somutlaştırma yoluyla dilin leksiğini zenginleştirmesi ve sık sık yenilenmesi her bir ulusun doğayla iç içe olduğunu ve modern şartlara göre kendini daima geliştirdiğini ortaya koymaktadır. Renk adları belirtildiği ve çağrıştırdığı kullanımlarıyla insan hayatında yer alır ve anlam kazanır. Ana renkler ve ara renkler insan hayatında değişmeyen renkler olarak kalırken diğer renklerin çok da kalıcı olmadığı, her gün bir yenisinin daha eklendiğini söylemek mümkündür.

KAYNAKLAR / REFERENCES

1. Aksan Doğan. Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi. – Ankara: Engin Yayın Evi, 2006. – S. 30. [in Turkish]
2. Topaloğlu, A. Renk // DİA, Cilt 34. – İstanbul: TDV 2007. – S. 572. [in Turkish]
3. İbni Manzûr, M. Lisânu'l-Arab (Cilt XIII). – Beyrut: Daru Sadır, 2009. [in Arabic]
4. Sözen, M., & Tanyeli, U. Sanat ve Kavram Terimleri Sözlüğü. – İstanbul: Remzi, 1986. [in Turkish]
5. Okcu A. Kur'an'da Renkler // Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (28), 2007. –S.13, 134. [in Turkish]
6. Bilgin, N. 12. Sınıf Konu Anlatımlı Fizik Kitabı. – Ankara: Nihat Bilgin, 2011. – S. 200. [in Turkish]
7. Rayman, H; Nevrûz ve Türk Kültüründe Renkler // Milli Folklor, 7(53), 10–15, Bahar/Spring, 2002. – S. 3, 5. [in Turkish]
8. Bakhilina N.B. Istoriya tsvetooboznachenii v russkom yazıke (The history of color designations in the Russian language). – Moscow: Nauka, 1975. [in Russian]
9. Bayraktar, Nesrin; “Renk Adlarının Türkçenin Söz Varlığına Katkıları // VIII. Uluslararası KIBATEK Edebiyat Şöleni. – Çanakkale, 2003. [in Turkish]
10. Küçük, Salim. “Türk Lehçeleri Sözlüklerinde Somutlaştırma Yoluyla Yapılmış Renk Adları”, -Gazi Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı 7, Güz, 2010. – S.155–196. [in Turkish]
11. Küçük, Salim. “Türkçenin Renklere Dayalı Söz Varlığı” // Yeni Türkiye, Yıl 9, Sayı 55, Kasım–Aralık, 2013. – S. 791–803. [in Turkish]
12. Gül, E. Karton-Baskı-Kutu Etkileşimleri ve Karton Abalaj. – Kartonsan, 2001. – S.13. [in Turkish]
13. Bayraktar, Nesrin. Kara ve Siyah Renk Adlarının Türkçedeki Kavram ve Anlam Boyutu Üzerine // TÖMER Dil Dergisi, 2004. – S. 56–77. [in Turkish]
14. Fasmer M. Jetimologičeskij slovar' russkogo jazıyka. – M.: Progress, 1964–1973. – S. 1, 2. [in Russian]
15. Kulpina V.G. Lingvistika cveta: Terminy cveta v pol'skom i russkom jazıykah. – M.: Moskovskij Licej, 2001. – 470 s. [in Russian]
16. Küçük, S. & Doğan, N. Hatice Eminoğlu. Türkçede Renkler Sözlüğü. // Dil Araştırmaları (15), Ocak 2014. – S. 274–279. – Ankara: Gazi Kitabevi, 2014. [in Turkish]
17. Küçük, Salim. Tarihî Türk Lehçelerinde Renk Adlandırmaları // Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish Or Turkic, Volume: 5/1 Winter, 2010. – S. 556–577. [in Turkish]
18. Küçük, Salim. Türkiye Türkçesinde Renk Adları ve Özellikleri, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi Volume 3 / 10 Winter, 2010. – S. 420–427.
19. Ölmez. Tekstillerde Renkler Üzerine Simgesel ve Alegorik Bir, 2010. [in Turkish]
20. Vera K. Chartschenko. Das Grobe Wörterbuch Von Farbenbezeichnungen Im Russischen (Harçenko V.K. Rusça Renk Adlandırmalarının Büyük Sözlüğü, Berlin), 2014. [in German]
21. Vasilevich A.P., Mishhenko S.S. Cvet i ego nazvanie. Razvitie leksiki cvetooboznachenija v sovremennoj Rossii // Vestn. RFFI. – M., 2000. –№1. – C. 56–61. [in Russian]
22. Vasilevich A.P., Kuznecova S.N., Mishhenko S.S. Cvet i nazvanija cveta v russkom jazıyke / Pod obsh. red. A.P. Vasilevicha. – M.: KomKniga, 2005. – 216 s. [in Russian]

ӘОЖ 81:001.4; МҒТАР 16.01.3

<https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.595>**Ж.И. ИСАЕВА¹✉, А.Х. АСЕНОВА^{2*}**

¹филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: zhazira.isaeva@ayu.edu.kz

²педагогика ғылымдарының магистрі, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: asenova.1997@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЗООНИМДІК АТАУЛАРДЫҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Аңдатпа. Тіл білімінің жалқы есімдерді зерттейтін саласы ономастика мәселесі қарастырылып, зоонимдік атаулар зерттеу нысаны болады. Ғылыми тұрғыдан зоонимдік атаулардың зерттелуі, ішінара жіктелуіндегі ерекшеліктер көрсетілді. Тілдегі бұл саланың аз зерттелуінің бірнеше себептері анықталды. Зоонимдерді қарастырудағы ішкі және сыртқы экстралингвистикалық факторлар айқындалған. Қазақ тіліндегі зоонимдік атаулардың әсіресе мал атауларына байланысты атаулардың этнолингвистикалық сипаты талданған. Ұлт болмысы мен дүниетанымын айқындаудың бір жолы ретінде зоонимдік атаулар тілімізде зор маңызға ие. Халқымыздың төрт түлік малға ат қоюының өзінде белгілі бір этномәдени ақпарат жатқанын байқай аламыз. Зоонимдік атаулардағы ұлттық ерекшеліктердің негізі түркілік танымнан бастау алып, бүгінгі түркі тектес ұлттар тілінде де көрініс береді. Әрбір зоонимдік атаулардың мағыналық этномәдени сипатын қарастыру арқылы бүгінгі этнолингвистика ғылымына зор үлес қоса аламыз. Бүгінде тіл ғылымы ішкі фактордан гөрі сыртқы экстралингвистикалық бағытта дамып жатқаны мәлім. Тілдегі әрбір атауларды ұлттық мәдени ақпарат деп қабылдай отырып, тіліміздің өткені мен бүгініне көз жүгірте аламыз. Зоонимдік атаулар да ұлттық болмысымыздан ақпарат беруші тілдік бірліктерге өте бай. Сондықтан бұл саланы зерттеу этимология, этнолингвистика саласын толықтырады. Мақалада қарастырылған мәселелер тіл ғылымының этнолингвистика саласының болашақ дамуына үлес қосары анық.

Кілт сөздер: ономастика, зоонимдік атаулар, этнолингвистика, этномәдени атаулар, лексика-семантикалық тәсіл, түркілік бірліктер.

Zh. Issaeva¹, A. Assenova²

¹Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkistan), e-mail: zhazira.isaeva@ayu.edu.kz

²Master of Pedagogical Sciences, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkistan), e-mail: asenova.1997@mail.ru

The Ethno-Linguistic Nature of Zoonymic Names in the Kazakh Language

* **Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Исаева Ж.И., Асенова А.Х. Қазақ тіліндегі зоонимдік атаулардың этнолингвистикалық сипаты // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2021. – №2 (120). – Б. 129–138.

<https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.595>

* **Cite us correctly:**

Isaeva J.I., Asenova A.H. Qazaq tilindegi zoonimdik ataulardyn etnolingvistikalıyq sipaty [The Ethno-Linguistic Nature of Zoonymic Names in the Kazakh Language] // *Iasaui universitetinin habarshysy.* – 2021. – №2 (120). – B. 129–138. <https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.595>

Abstract. Linguistics deals with the problem of onomastics, the object of research is zoonimic names. From the scientific point of view, the peculiarities of the study, partial classification of zoonimic names have been demonstrated. Several reasons for the insufficient study of this field in the language have been identified. Internal and external extralinguistic factors have been singled out in the consideration of zoonim names. The ethnolinguistic nature of zoonymic names in the Kazakh language, especially those related to animal names, has been analyzed. Zoonymic names are of great importance in our language as one of the ways of defining national identity and worldview. We can notice that the names of four cattle of our people contain certain ethno-cultural information. The basis of national peculiarities in zoonimic names originates from Turkic cognition and is also manifested in the language of modern Turkic peoples. By considering the semantic ethnocultural character of each of the zoonimic names, we can make a huge contribution to modern ethnolinguistic science. Today it is known that the science of language develops in an external extra-linguistic direction rather than an internal factor.

By taking each name in a language as national-cultural information, we can look into the past and present of our language. Zoonymic names are also very rich in linguistic units that convey information from our national existence. Therefore, the study of this area complements the field of etymology, ethnolinguistics. The issues discussed in the article contribute to the future development of the ethnolinguistic branch of language science.

Keywords: onomastics, zoonimic names, ethnolinguistics, ethno-cultural names, lexico-semantic approach, Turkic units, etc.

Ж.И. Исаева¹, А.Х. Асенова²

¹кандидат филологических наук, ассоциированный профессор

*Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: zhazira.isaeva@ayu.edu.kz*

*²магистр педагогических наук, Международный казахско-турецкий университет
имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: asenova.1997@mail.ru*

Этнолингвистический характер зоонимических названий в казахском языке

Аннотация. В лингвистике рассматривается проблема ономастики, объектом исследования выступают зоонимические имена. С научной точки зрения были продемонстрированы особенности изучения, частичной классификации зоонимических названий. Было выявлено несколько причин малоизученности этой области в языке. Выделены внутренние и внешние экстралингвистические факторы при рассмотрении зоонимов. Проанализирован этнолингвистический характер зоонимических названий в казахском языке, особенно связанных с именами животных. Зоонимические названия имеют большое значение в нашем языке как один из способов определения национального самосознания и мировоззрения. Мы можем заметить, что в самом названии четырех крупного рогатого скота нашего народа содержится определенная этнокультурная информация. Основа национальных особенностей в зоонимических названиях берет свое начало от тюркского познания и проявляется и в языке современных тюркских народов.

Рассматривая смысловой этнокультурный характер каждого из зоонимических названий, мы можем внести огромный вклад в современную этнолингвистическую науку. Сегодня известно, что наука о языке развивается во внешнем экстралингвистическом направлении, а не во внутреннем факторе. Воспринимая каждое имя в языке как национально-культурную информацию, мы можем заглянуть в прошлое и настоящее нашего языка. Зоонимические названия также очень богаты языковыми единицами, которые передают информацию из нашего национального бытия. Поэтому изучение этой области дополняет область этимологии, этнолингвистики. Вопросы, рассмотренные в статье, вносят вклад в будущее развитие этнолингвистической отрасли науки о языке.

Ключевые слова: ономастика, зоонимические имена, этнолингвистика, этнокультурные названия, лексико-семантический подход, тюркские единицы.

Кіріспе

Ономастика – тіл білімінің жалқы есімдерді зерттейтін саласы. Жалқы есімдер де іштей бірнеше салаға жіктелетіні белгілі. Сондай саланың бірі – зоонимика.

Ғылыми тұрғыдан анықтамасы былай: «зоонимдер – кез-келген үй жануарлары, жабайы аңдар, хайуанаттар бағындағы, цирктегі жануарлардың атауынан тұратын жалқы есімдердің разряды» берілген [1, 67-б.].

Зоонимдер де іштей топтарға жіктеледі. Мәселен, *киноним* – иттердің аты, *гиппоним* – жылқының аты, *орнитоним* – құстардың аттары, *бизонтоним* – бизон аты, *инсектоним* – жәндіктер аты, *фелисонимдер* – мысық аттары, *камеллонимдер* – түйе аттары және т.б. Ғылыми зерттеулер бойынша зоонимика саласы әлі де толық зерттелмегені, көбіне тек үй жануарлары ғана назарға ілігіп, басқа жануар түрлері елеусіз қалып жатқаны жиі айтылады. Бұған себеп – адам үй жануарларымен ғана тығыз байланыс жасап, арнайы ат қояды. Ал табиғаттағы саны нақты емес аң, құстардың барлығын қарастыру мүмкін емес. Зоонимдер туралы жалпы тілде зерттеулер өте аз. Жанұзақов, Линко, Леонович, т.б. секілді санаулы зерттеушілердің ғана еңбектерін пайдалана аламыз. Тілдегі бұл саланың аз зерттеуінің бірнеше себептерін көрсетуге болады:

- зоонимдерді жинау, реттеу құбылысының күрделі болуы;
- прагматикалық тұрғыдан зерттеудің маңыздылық дәрежесінің төмендігі.

Әйтсе де зоонимдерді зерттеу халық қоныстанған аймақты анықтау және этногенетикалық байланыс үшін зор маңызға ие.

Негізгі бөлім

Зоонимдерді анықтауда ішкі факторлармен қоса сыртқы экстралингвистикалық факторлар да әсер етеді. Бұл ономастикалық материалдарды зерттеу арқылы әрбір тарихи кезеңде қолданыс тапқан көне грамматикалық формалар, диалект сөздер өзге тілдік формаларды анықтауға болады.

Тілімізде зоонимдерді анықтауда ғалымдар көрсеткен негізгі белгілер бар. Осы білгісіне қарай ерекшеліктерін байқауға болады:

- атауға қарап ұлттық болмысты танымыз;
- ұқсас түрлерден өзгешеленеді;
- жануарлардың генетикалық тұқымдастарын ажыратады;
- мәдениаралық қатынасты білдіреді;
- аймақтың тіл жүйесіне енеді;

Н.В. Подольская жануарларға атау беру үрдісі адамдарға лақап ат беруге ұқсас, зоонимдерді зерттеу арқылы екіншілік атау беру үрдісінің қыр-сырын ашуға көмектеседі. Халықтың шаруашылық-экономикалық мәдениетінде зоонимдік материалдардың орны ерекше. Яғни қай кезеңде қай жануарларды өсіргенін, білгілі бір даму кезеңінде жағдайының қалай екенін білдіреді.

Жануарлар атаулары халықтық және зоотехникалық деп бөлу кездеседі. Бұлардың алдыңғысы уәжделген, келесісі жасанды уәжделген түрде келеді. Бұл зоонимдердің атау қызметімен тікелей байланысты. Сонымен қатар зоонимдердің ресми және бейресми түрлері де бар. Ресми зоонимдер әуел бастан сақталған атаулары болса, бейресми зоонимдер – тұрмыстық жағдайдағы ресми атаулардың қысқарған түрі болып саналады.

Қазақ халқында дәулетті байлардың мал санымен байлығы өлшеніп отырған. Түркі халықтарының ішінде қазақ халқында төрт түлік малдың маңызы зор. Төрт түлік: жылқы, қой, ешкі, сиыр, түйе. Бұл төрт түлік мал қазақ халқы үшін кісе киім, ішсе сусын, жесе

тамақ, мінсе көлік болғаны белгілі. Сондықтан да ұлттық дүниетанымымыздағы көптеген мәдени ерекшеліктер де осы мал түрлеріне тікелей байланысты.

Зоонимдік зерттеулерде зооним ретінде адам есімін қолдану жиі қолданыс тауып жүр. Жануарларға адам есімін қою үрдісі соңғы кезеңде сәнге айналып кеткен. «Итке адам есімін тағу күнәһарлық» – деп В.И. Даль бекер айтпаған.

Кез-келген тілдің ұлттық зоонимиялық жүйесінде раритетті және сол тілге тән зооним негіздері көрініс береді. Мысалы, қазақ тілінде *Ақтөс, Ақмойын, Бөрібасар, Мойнақ* т.б.; орыс тілінде *Шарик, Бобик, Васька* т.б.; АҚШ–та *Molly, Max* және т.б.

Морфологиялық жасалу тәсілдері бойынша екі тәсіл жиі кездеседі. Олар – апелляциялықтердің онимденуі және басқа разрядтағы онимдердің зооним болып ауысуы, трансонимдену. Мұндағы онимдік түріне лексика-семантикалық тәсіл яғни сөз формасының өзгеріссіз онимге көшуі жатады да оған мынадай зоонимдер мысал бола алады: қаз. *Жолбарыс* (ит), орыс т. *Непкорный* (жылқы) және т.б.

Қазақ тіліндегі сөзжасамдық модельдің үш түрі де зоонимдер жасалуына көрініс береді. Мысалы:

жай атаулар: *Арыстан, Қыран;*

күрделі атаулар: *Аққұс, Ешкібас;*

құрамды атаулар: *Шолаққұйрық.*

Бұл модельдер бойынша құрамды атаулар сирек кездеседі, алғашқы екеуі жиі қолданылады.

Ғалым Т.В. Линко «Қазақша мал атаулары» мақаласында: «Мал атаулары да басқа заттардың атаулары сияқты тұрмыстың қажетіне байланысты шыққан» – дейді [2, 116-б.].

Махмұд Қашғаридің «Түркі сөздігі» – түркі тектес тілдердегі негізгі ұғымдардың түп-төркіні жайла хабар береді. Еңбектен мал атауларына байланысты төмендегідей бірліктерді кездестіре аламыз:

INGAN: інген. Мақалда былай деп келеді: – «Інген аңыраса, бота боздар». Бұл мақал туған -туысқандардың бір -біріне жанашыр, мейірімділігін білдіру үшін айтылады.

OFLAQ: лақ. Оғлақ иіліксіз, оғлан біліксіз – Лақ жіліксіз, жас бала біліксіз.

IKTY: мал. Қолда бағылатын, қолға үйретілген мал.

INEK: сиыр. Оғыздар тасбақаның ұрғашысын «інек» дейді.

ATAN: атан. Атан түйе. Мақалда былай депті: Атан иүкі аш болса ашқа аз көрүнүр – Атан жүгі ас болса, ашқа аз көрінер.

ÖGYZ: өгіз. Мақалда былай айтылады: «Өкүз азақы болғынша бұзағұ башы болса ииг – Өгіздің аяғы болғанша, бұзаудың басы болса игі». Бұл мақал «басқаға жүгінді болғаннан, бас-басына болған артық» деген мағынада қолданылады.

BIT: ит.

EL: аттың тағы бір сипаттағы атауы. Ат түріктердің қанаты болғандықтан, атты ал деп те атайды. Атбағарларды ел башы – ел басы дейтіні сондықтан [3, 77-б.].

Байқағанымыздай, жан-жануарлар атаулары сонау ежелгі замандардан тілдік қолданыстың актив қабатында бола отырып, халық өмірінен елеулі орын алған.

Шындығында қазақ халқы мал атауларына өте бай. Әрбір малдың сақтаушы иесі бар деп сенген. Оларға арнайы ат берілген. Мысалы, *Ойсылқара* – түйе пірі, *Қамбар ата* – жылқы пірі, *Шопан ата* – қой сақтаушысы, *Шекшек ата* – ешкі пірі, *Зеңгі баба* – сиыр пірі. Халқымызда төрт түлік малға байланысты толып жатқан аңыз-әңгіме, жыр-дастандар, мақал-мәтел, қанатты сөз, фразеологизмдер және фольклорлық мұра, шығармалар жазылды.

Ертегілердегі сипатталған жан-жануарлардың өзіндік ерекшеліктері, олардың мінез-құлқын, іс-әрекетін сипаттауы, адам бойындағы кейбір жағымды, жағымсыз мінездерді жануарлар арқылы ауыспалы мағынада суреттеу тәсілдерінен ақ қазақ халқы үшін жануарлар дүниесінің орны ерекше екенін байқауға болады.

Лияс Жансүгіровтің «Құлагер» поэмасындағы ат бейнесі, «Күйші» поэмасындағы түйенің киесі, Абайдың «Аттың сыны» өлеңіндегі жылқы малының суреттелуіне қарай отырып малдың әрбір түрі қазақ үшін маңызды әрі артықшылығы мен кемшілігін жетік меңгеріп отырғанын білеміз.

«Жылқы» ұлтымыздың мәдени болмысында ерекше маңызға ие. Дана қазақ «Ат – адамның арқауы» деп атамаса керек. Қазақ батырларының жан серігі, сапардағы жолдасы болған. Қазақтағы кішкентай балаға нағашысы арнайы жылқы атап, оны сыйға беруі, баланың өскенге дейінгі уақытта оны бағып-қағып, күтім жасауы – «Ат – ер қанаты» деген аталы сөздің дәлелі.

Жылқы малына қатысты атаулардың басым көпшілігі оның түсіне байланысты екен. Атаулар бір сөзден де, екі немесе одан да көп сөзден құралып отырған. Жылқы малының атауларына қатысты зерттеулердегі ғалым Т.В. Линконың мынадай қызықты мәліметтері назар аудартады. Ғалым 250-дей жылқы атауын зерттегенде 26-сы ақ түске байланысты: *Ақсұр, Аққұлақ, Ақжол*, 23-і көк түске байланысты: *Тіккөк, Асаукөк, Көктай*, 21-і қара түске байланысты: *Жаманқара, Шолаққара, сары түске байланысты: Сарытай, Сарыбие* (17), қоңыр түске – *Сұлуқоңыр, Телқоңыр, Қоңыртөбел* (10), ала түске – *Алаемшек, Алакөз, Торыала* (8), т.б. кездескен. Басқа түстердің кездесуі сирек [2, 118-б.].

Ғалым Ә. Қайдардың этнолингвистикалық сөздігіне сүйенетін болсақ бір ғана жылқы жануарының атауларының өзінде көптеген ерекшеліктер байқалады. Мәселен, еңбекте «А» әрпінен басталған 19 жылқы атауы: *Ақтабан, Аққұлан, Ақауыз, Ақбақай*; «Ә» әрпі бойынша – *Әнкей* (1); «Б» әрпінен – *Бұқпақара, Бозжорға, Бәйгекөк* (14); «Г» әрпінен – *Грозная, Гүлсары* (2); «Д» әрпінен – *Даяр* (1), «Е» әрпінен – *Елік, Елікқұбақан* (3), «Ж» әрпінен – *Жадаукөк, Жәйшағыр* (9), «К» әрпінен – *Кенежирен, Көкойыл* (19), «Қ» әрпінен – *Құбақұс, Құбақан* (27), «Л», «М», «О», «Ы» әріптерінен (1) – *Лидер, Маңмаңгер, Оркөз, Ызғар*, «Н» әрпінен – *Набат, Норд, Нұр* (5), «Р» әрпінен – *Рақыш, Реваниш* (2), «С» әрпінен – *Серкесан, Сетіккөк* (7), «Т» әрпінен – *Тайбурыл, Тайқасқа* (14), «Ш» әрпінен – *Шаңқанбоз, Шалқұйрық* (10) және т.б. [4, 304-б.].

Қазақ тіл білімінде жылқы малына қатысты атаулар мәселесі Ш. Жанәбілов (1953), А. Тоқтабаев (1992), М.С. Бейсенова (1997), Н. Айтбаева (2007), т.б. сияқты тілші-ғалымдардың диссертацияларында жүйелі сөз болады.

Жылқы атауларының өзінде аталуының көптеген уәждерін байқаймыз. Жоғарыдағы зерттеуде түсіне байланысты қарастырса, оның мінез-құлқына, жүріс-тұрысына да байланысты атаулар көп. Мәселен, *Тебеген, Үркек, Қашаған, Жуас, Байпаң, т.б.*

Дене бітіміне, кемістігіне қарай мынадай атаулар кездеседі: *Шолақ құйрық, Төбел, Кекілді, Ешкібас, Ақсақ, Соқыр, т.б.*

Үлкен-кішілігіне қарай *Ұзынсирақ, Дәуқарын*, Жуан атаулары болса, «қасқа» тіркесімен бірге кездесетін *Айқасқа, Көкқасқа* атаулары да бар.

Қазақтың ертегі, аңыз-әңгімелеріндегі жүйрік аттардың да лақап аттары бар: *Кендебайдың Керқұласы, Исатайдың Ақтабаны, Қобыландының Тайбурылы, т.б.*

Табиғаттың тылсым құбылыстарына байланысты қойылған атаулар: *Жаңбыр, Нажағай, т.б.*

Етістік сөздерден жасалған мал атаулары: *Ариу, Тастаған, Суішкен, т.б.*

Үй жануарларынан сиырға «мүйіз» сөзін қолдану арқылы жасалған атаулар: *Сынықмүйіз, Тікмүйіз, т.б.*

Құс атауларын қолдану арқылы жасалған атаулар: *Бөдене, Қарлығаш, Бүркіт, Лашын, т.б.*

Халқымыз үшін жеті қазынаның бірі – иттің орны ерекше. Ит – адамның досы. Киелі жануар түрі саналған ит мал бағушылардың малын күзетіп, көмекші қызметін атқарған. Ит атаулары да әртүрлі себептерге байланысты қойылып отырған. Мысалы:

а) мінезіне қарай: *Сырттан, Саққұлақ, Таймас, т.б.*

ә) түріне қарай: *Ақтөс, Ақмойнақ, т.б.*

б) иесінің қалауына байланысты: *Құттыжол, Құттыаяқ, т.б.*

в) аң атауларын қолдану арқылы: *Арыстан, Жолбарыс, т.б.*

Жануарлар атауларында да әр өлкенің тілдік ерекшеліктері байқалады. Сөздік қорының бір бөлішегі болғандықтан да кездесуі заңды. Сонымен қатар өзге тілден енген зоонимдер де тілімізде баршылық. Мәселен, *Вольер – Вольера, Букет – Букетка, Валет – Валетка, Дмитрий – Дмитра, т.б.*

Зоонимдердің морфологиялық құрамын қарастырғанда екі, үш құрамды түрлер жиі кездеседі. Оларды төмендегідей етіп топтауды жөн көрдік:

1. Зат есім + зат есім – *Ешкібас, Шошқатіс, т.б.*

2. Сын есім + зат есім – *Шұбараяқ, Сарықарын, т.б.*

3. Зат есім + сын есім – *Шолаққара, Бәйгеторы, т.б.*

4. Сын есім + етістік – *Сарытебеген, Қарақашаған, т.б.*

5. Сын есім + сын есім – *Қаракер, асаукөк, т.б.*

6. Сан есім + зат есім – *Қосемшек, Бесемшек, т.б.*

Байқағанымыздай қазақ зоонимдері ежелгі көшпелі қазақ халқының мәдени-әлеуметтік тұрмысынан сыр шертеді.

Қазақ халқы малды сүйіншіге, құн төлеуге, айып-пұлға, қалың малға, тасаттыққа, қалжаға, бата оқырға, өлікті жерлеуге, той өткізуге, ауруды көшіруге, спорттық ойындарға, құдай садақаға (құрбандыққа) сыйлыққа, асқа, емдеуге, ауа райын болжауға, бәсіреге, көшіп-қонуға, жүк тасымалдауға, күш-көлік ретінде, бал ашуға, уақыт пен кеңістікті өлшеуге, нысандарды салыстыруға, кеңістікті игеруге, табиғаттың тепе-теңдігін сақтауға, жас ұрпаққа тәрбие беруге т.б. жағдайларға пайдаланған [3, 196-б.].

Төрт түлік малдың бірі – ешкі. Ешкі малының аталуының өзі екіге бөліп қарастыра аламыз. Олар жасына қарай және жынысына қарай бөлінеді.

Ешкінің жынысына қарай аталуы: *Серке, Теке, Текешік.*

Жасына қарай аталуы: *Лақ, Серкеш, Туша, Шыбыш, Ұлақ, Шыбыш.*

Қой малының аталуын да тура осылай жіктейміз:

қойдың жасына қарай аталуы: *Көбдік, Көгентүп, Көрпеш, Көрпелдес, Қозы;*

тұқымына, жынысына қарай бөлінуі: *Қошқар, Арқар Меринос қойы, Тұқыл қошқар, Шартық қошқар, Саулық, Тоқты, Тұсақ, Шата, Ісек;*

Тілімізде сиыр тұқымдары туралы да біраз атаулар бар. Оларды бірнеше топтарға бөлген ғалым Ш. Жанәбілев былай көрсеткен:

Сиыр тұқымдарының атаулары: *Қазақтың ақбас сиыры, Қалмақ сиыры, Абердин-ангус, Герефорд тұқымы, Галловей тұқымы, Алатау сиыры, Қырдың қызыл сиыры, Әулиеата сиыры, Латыштың қоңыр сиыры;*

Сиырға байланысты айтылған атауларды жасалуына қарай бірнеше топтарға бөліп көрсетуге болады:

Күй-жайына қарай аталуы: *Мамырлаған сиыр, Шайлаған сиыр, Көтерем сиыр, Қауқа сиыр, Ту сиыр, Босалаң сиыр, Бітеу сиыр.*

Бұзаулауына байланысты атаулар: *Туған сиыр, Тұмса сиыр, Ерте сиыр, Кеш сиыр, Жылдым сиыр.*

Жынысы мен жасына қарай аталуы: *Ақ тамақ, Қашар, Тайынша, Торпақ, Баспақ, Сиыркені, Құжбан бұқа, Азбан бұқа.*

Сауылуына байланысты атаулар: *Түскі сауым, Ақ көңіл, Кешкі сауым, Ию, Соңғы иінді.*

Желін, емшек бітісіне байланысты атаулар: *Тегене желін, Астау желін, Сыңар емшек, Үш емшек, Тұтам емшек.*

Дене бітісіне байланысты атаулар: *Арқалы сиыр, Дөңарқа сиыр, Топал сиыр, Сыңар мүйізді сиыр, Қыр арқалы сиыр, Қайқы бел сиыр, Шажа сиыр, Шөжебас сиыр, Шаңырақ мүйізді сиыр, Шұбалаң құйрық сиыр.*

Мінезіне байланысты атаулар: *Жынды сиыр, Жемір сиыр, Жерігіш сиыр, Жуас сиыр* [4].

Ұлттық сөздік қорымыздың кең қабатын құрайтын фразалық тіркестер құсбегілік, аңшылық кәсіпке байланысты тілімізде көп кездеседі. Мәселен, *көлденең келген көк атты* термині *көлденең келген көк аттыға байлау* тұрақты тіркесінен шыққан. Бұл «*кез-келген*», «*кім көрінген*» мағынасында қолданылады. Аталған фразеологизмнің түп төркіні аңшылыққа қатысты. Бұл жерге негіз болып тұрған сөз – байлау. Қазақ дәстүрінде қанжығадағы олжаны сұрамайды, ал, алғысы келген адам жоралғысын жасап тек үйінде сұрау ғана рұқсат етілген. Қанжығаға байланып үлгермеген олжаны, сұраушы адам «байлансын» десе, аңшы алған аң-құсын сол жерде беретін болған. Сондай-ақ, тілімізде қанжығасында кетті «ықпалында кетті; шылауында кетті» деген мағынасында қолданылады. Үйірімен үш тоғыз «олжа көбейсін» деген тілекпен аңшыларға айтылатын тілек. Бұл қазақтың көшпелі мал шаруашылығында да айтыла беретін тіркес. Саятшылық дәстүрге сай жиі айтылып жүрген сөздердің бірі – сал бұрын. Бұл саятшылар көп болып жиналып, аңшылыққа шығу деген мағынаны білдіреді [5].

Қазақтың атақты құсбегі аңшылары бүркіттің тегі, қырандық белгі, жасын айыруға шебер-ақ. Қазақ: «Талдан таяқ жас бала таянбайды, Бала бүркіт түлкіден аянбайды», – дегенде бүркіт ішіндегі өжеті де, батылы да бала бүркіт екенін айтып отыр. Бала бүркіт – жас қыран, балапан бүркіт. Сипаттама атаудың тұрақты компоненті болып жұмсалатын бала атауының «балапан» мағынасында жұмсалғанын ортағасырлық ескерткіштердің тілінен де кездестіруге болады: бала – «птенец». Бала сөзінің «балапан» мағынасында жұмсалғандығын, сондай-ақ қолбала (қол+бала) бүркіт атауынан да байқауға болады. Әдетте саятшылар бүркітті үйретуіне қарай, екі топқа бөледі: түз бүркіт және қолбала бүркіт. Қолбала бүркіт – құсбегілердің бүркітті ұядағы балапан кезінде қолға түсіріп, кішкене кезінен баулыған бүркіті.

Зоонимдердің бәр түрі – ортонимдер деп алсақ, ортонимдер ішіндегі қазақ халқы үшін киелі саналған ерекше құс – бүркіт екені мәлім. «*Бүркіт*» атауының өзге түркі тектес тілдер де кездеседі. Бұл атауды этимологиялық тұрғыдан зерттеп үшін басқа да түркі тектес тілдердің этимологиялық сөздіктерін қарастыру маңызды.

Мысалы: түрік тілінде «бүркіт» сөзі «kartal» деп аударылады.

Бүркіт (bürkit) зат. Kartal. Бүркіт көз. Gözu keskin. бүркіт салу kartalla ava çıkmak [6, 101-6.].

Ал түрік тілінің этимологиялық сөздігінде: «Kartal, es.tr. kar-t (parçalamak, yaralamak kökü)tan kar-t-al/ kartal. Bu sözcük, yazılı kaynaklarda (benim bulabildiğime göre) 13. Yüzyıl dolaylarında geçiyor. Yazılı kaynağa alınmasına bakılırsa daha önceleri de söyleniyordu demek. Asya Türkçesinde kart sözcüğü yara (Kaş.), kartal et ise parçalanmış et (Kaş.) anlamında geçiyor. Kartalmak/azmak, yaranın başının koparılması (Kaş.), kartamak/tırmalamak, yaralamak. Asya Türkçesinde kartal karşılığı bürküt, karakuş sözcükleri geçiyor. Özellikle Gök Türk yazıtlarının bir bölümünde kartal anlamında karakuş dendіğini görüyoruz (bk. H.N. Orkun, Eski Türk Yazıtları, Irk Bitiğ 4). Şaman inançlarına bağlı Türklerde de karakuş, bürküt sözcükleri kartal karşılığıdır (bk. Abdulkadir İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm, 1972, s. 227–228). Bu duruma göre kartal sözcüğünün Asya Türkçesine başka bir dilden geçerek Anadolu Türkçesinde yaygınlaşma olanağı çok azdır. Lat. aquila, alm. adler, fr. aigle, isp. aguile, itl. aquila, ar. ukab, fars. ukab,laşehor(leş yiyen), gr. aetos(İon dilinde aitos), tr. bürküt, karakuş, tavşancıl. Doğu Karadeniz yöresinde, Rumca bir türküde kartal sözcüğü kartalon biçiminde geçiyor:

Emen natroye kartalon
(beni yesin kartal)
Kesen natroye ligos
(seni yesin kurt)

demek Anadoluda konuşulan Rumcada da kartal/kartalon geçiyormuş» – деп берілген [7, 308-б.].

Түркі тілдерінің бір тармағы – ұйғыр тілі. Бұл тілдің этимологиялық сөздігінде «*Karakuş*» (*қарақұс*) түрінде қолданылады: «*Karakuş*(zool) – kartal» [8, 221-б.].

Қырғыз тілінде бүркіттің екі нұсқасы да қатар қолданылады: «*Bürküt, karakuş, ala bürküt: karakuş nevelerinden biri; suu bürküt: deniz kartalı (Haliaetus); bala bürküt: bir yaşına kadar olan karakuş yavrusu; bürküt karısa, çıçkançıl bolot ats: karakuş kocarsa fare avlar; şodokondun bürkütündöy bolbo: fazla haris olma!*» [9, 156-б.].

Гагауз тілінде: «*Kartal – kartal*» [10, 136-б.] түрінде кездесе, әзірбайжан тілінде фонетикалық құбылыс әсерінен дыбыстық өзгеріске ұшырағанын байқаймыз: «*Gartal is. 1 – Kartalgillerden, dağlık veya kırlık yerlerde yaşayan eğri gagalı yırtıcı ve kuvvetli iri bir kuş, kartal. 2 – mec. Cesur, korkusuz, görkemli adam. 3 – mec. Canlı teşbihlerde kullanılır. İkibaşlı gartal Çarlık Rusyasında devlet sembolü, çarlığın simgesi*» [11, 464-б.].

Тілдегі жануарлар атауы мен зоонимдер жайлы мәселелер өте ауқымды. Себебі қолданыстағы жануарлар атауының саны әлі де нақтылауды қажет етеді.

Жануар атауының астарлы мағынасы негізінде жасалған адамға қатысты қолданылатын зооморфтық метафоралардың өзіндік ерекшелігі бар. Мұндай метафоралық қолданыстар адамның сыртқы бейнесін (аю, сиыр) мінезін (түлкі, қораз) сияқты т.б. түрлі қасиеттерін білдіреді. Әр ұлттың салт-дәстүрі, әдет-ғұрпына байланысты жасалатын мұндай зооморфтық метафоралар әр тілде әр түрлі сипатқа ие болады.

Зоонимдерді қолдану арқылы адам мінезін ашу үшін қолданылатын көп тәсілдердің бірі – салыстыру. Салыстыру – дай, дей қосымшасы арқылы жасалады. Бұл қосымшалар арқылы жасалған фразеологизмдерден біз адам мен жануар әлемінің арасындағы тығыз байланысты көре аламыз. Олардың құрамына қарай бірнеше түрге топтай аламыз. Мысалы:

- а) бір компонентті: *бөрідей, төбеттей;*
- ә) екі компонентті: *кәрі түйедей, қарт бурадай, егіз қозыдай;*
- б) үш компонентті: *құрбанға шалған лақтай, қабаған қара төбеттей.*

Ғалым Ә. Нұрмағамбетұлы төрт түлік мал атауларының этимологиялық қырын қарастырған. Зерттеу барысында әрбір түлікке тән атауларды топтап, мән-мағынасын ашып көрсеткен. Мәселен тіліміздегі төрт түлік малдың бірі – түйе. Ғалымның көрсетуінше:

1) түйе малының өрісіне топталатын атаулары мыналар: *түйе, атан, бура, келе, буйрышын, іңген, аруана, желмая, үлек, жампоз, қоспақ, бота, тайлақ, торым, Ойсылқара.*

2) жылқы малының атаулары: *жылқы, айғыр, сәурік, ат, бие, байтал, үйір, құлын, жабағы, тай, құнан, дөнен, құнажын, дөнежін, арғымақ, сәйгүлік, жабы, қысырақ, бедеу, дүлділ, тұлпар, қазанат, қамбар.*

3) сиырға байланысты атаулар: *сиыр, бұқа, өгіз, бұзау, қашар, торпақ, тана, тайынша, дөнежін, құнажын, Зеңгібаба.*

4) қой мен ешкіге байланысты атаулар: *қой, қошқар, қозы, тұсақ, тоқты, марқа, бағлан, ісек, ешкі, теке, серке, туша, лақ, Шопаната* [12, 93-б.].

Төрт түліктің қатарында қарастырылатын үй жануарының бірі түйе малы жайлы да тілімізде кездесетін жеке атаулар мен сөз тіркестері, мақал-мәтелдер де едәуір. Төрт-түліктің ішінде түйе малын байлық ретінде де, көлік ретінде де, азық ретінде де қатты қастерлеген. Мұның әмбебаптығына сәйкес атауы да кең көлемде қолданылады.

Түйе – бір, я екі өркешті күйіс қайыратын ірі мал. Жалпылаушы семалары – «үй жануары», «сүт қоректі», даралаушы семалары – «ірі, жұмыс көлігі», «өркешті». Түйе атауы сөйлем ішінде «ірі», «аңқау», «күшті» секілді қосымша семаларға ие болады.

Түйенің танитыны жапырақ, түйенің үстінен сирақ үйітті сияқты епсіз, ебедейсіз деген жағымсыз эмоция беріліп тұр. Осыған орай, мұнан «түйе» атауы үнемі төменгі стильде қолданылады екен деген ой тумауы қажет. Барлық заттар мен құбылыстардың жақсы, жаман

қасиеттері болатыны секілді түйе малына байланысты қолданылатын атаудың жағымсыз реңкімен қатар жағымды реңкінің қолданылатындығы көпке мәлім.

Ғалым Ш. Жанәбілов түйенің топ түрлеріне байланысты атауларды былай көрсеткен:

Жалғыз өркешті түйе: *жалғыз өркешті ұрғашы нар түйе; жалғыз өркешті еркек нар түйе.*

Қос өркешті түйе: *қос өркешті інген түйе, қос өркешті еркек түйе.*

Нар түйенің өзіндік түрлері бар:

Аруана – нар түйенің ұрғашысы.

Бекбатша нар – қос өркешті түйенің бурасы аруанаға шағылысуынан пайда болған түйе.

Қолбатша нар – түйенің түлігі.

Жамбоз нар – Бекбатша нардың бурасы қолбатша нардың ұрғашысына шөгуінен пайда болған түйе.

Жөнек нар – Бекбатша мен қолбатша нар бурасы аруанаға не жамбозға шөгіп кетуінен пайда болатын түйе тұқымы.

Қалбағай нар – жөнек жардың бір тұқымы.

Қылағай нар – аруананы жөнектің бурасына не жөнек нардың ұрғашысын нардың бурасына қайытқанынан пайда болған түйе.

Оқбақ нар – қырысты қоспақты қылағай нар мен қоспақты қылағай нардың бурасын шағылыстырудан туған түйе.

Ләйлік нар – нар түйенің бурасы лөк пен қос өркештің бурасы аруанаға немесе інгенге шағылысудан барып туған түйе.

Әле нар – нар бурасының таза қандысын таза қанды аруанаға шөгеруден пайда болған түйе.

Желмая – нар түйенің таза қанды бурасы әле нардың таза қанды ұрғашысына шағылыстырудан туған түйе.

Ләкір нар – қос өркешті түйенің бурасы аруанаға шағылысуынан пайда болған түйе.

Қисық төс нар – буыршынның інгенге не буыршынның аруанаға немесе лөктің інгенге шағылысуынан пайда болған түйе.

Бір туар нар; үлек нар; қызыл нар, кез нар, күрт нар, жардай нар, кердері мая, айыр, қос өркешті, мырза қоспақ, т.б. [4; 54].

Қазақ тіліндегі перифраздардың бір шағын тобын зоонимдер мен орнитонимдер құрайды. Жан-жануарлар атаулары да тұрмыстың қажеттілігінен туындаған. Зооним атауларына жасалған перифраздар тілімізде баршылық. Орнитонимдер мен зоонимдерден сөз тіркестері жасалынып, эмоционалды-экспрессивті мағына беріп, әрі бейнелеп, әрі көркемдеп тұрады.

Ғасырлар бойы мал шаруашылығында қолданылып келген атаулардың көбі қазақ тілінің негізгі сөздік қорын енген. Түліктердің шыққан тектеріне, тұқымдарына, төлдеріне, адамның тіршілігіне қажетті көлік ретінде т.б. ерекшеліктеріне байланысты шыққан зоонимдерді жинап, бір жүйеге келтіру кейінгі жастар үшін маңызды жұмыс. Тұтас ұлттың ерекшелігін қамтитын тілдің мәдени қабаты – зоонимдеріміз әлі де толық зерттеуді қажет етіп отыр. Бұл бүгінгі, ертеңгі ұрпақ үшін танымдық маңызы зор этностық мәдени бірліктер.

Қорытынды

Қорытындылай келе, төрт түлік малдың шығу тегі мен бойындағы басты қасиеттері арасында бір ортақтықтың бар екенін байқауға болады. Ел жадында сақталған түрлі аңыз әңгімелер, дастандар, мифтік түсініктер мал атауларының этимологиясынан хабар береді. Жоғарыда келтірілген тілдік деректердің мәні мен мағынасы, олардың пайда болу тарихы мен халық жадында сақталу мотивтерін тек этнолингвистика тұрғысынан ғана айқындауға болады. Этнос тілінде сақталған тілдік деректерді этнолингвистикалық мағлұматтармен толықтырып, зерттеу, зерделеу, салыстыру этнос болмысын айқындай түседі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Мәдиева Г.Б., Иманбердиева С.Қ. Ономастика: зерттеу мәселелері – 2005. 240 б.
2. Қазақ ономастикасының мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1986. – 136 б.
3. Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі: (Диуани лұғат ит түрік): 3 томдық шығармалар жинағы / Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А.Егеубай. – Алматы: «Сөздік–Словарь», 2006. –376 б.
4. Жанәбілов Ш. Қазақша мал атаулары. – Алматы: Қайнар, 1982. – 150 б.
5. Әбдуәли Қ. Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік. – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2013. Т. 3: Табиғат. – 2013. – 608 б.
6. [Электронды ресурс] URL:
https://ehistory.kz/kz/contents/view/kazak_tilindegi_anshilikka_katisti_terminder__4815
7. Коç, Kenan, Bayniyazov A., Başkapan V. Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü. – Ankara, Akçağ Yayınları, 2003.
8. Eyüboğlu, İsmet Zeki. Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü, 2. Baskı. – İstanbul, Gözlem Matbaacılık, 1991.
9. Necipoviç, Necip Emir. Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü / Çev.: İklil Kurban. – Ankara, TDK Yayınları, 1995.
10. Yudahin K.K. Kırgız Sözlüğü (SSCB Bilimler Akademisinin Doğuyu İnceleme Enstitüsü) / Çev.: Abdullah Taymas. I. Cilt. 4. Baskı. – Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1998.
11. Baskakov N.A. Gagauz Türkçesinin Sözlüğü / Yay. haz.: İsmail Kaynak. A. Mecit Doğru. – Ankara, Semih Ofset, 1991.
12. Altaylı, Seyfettin. Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü II (Hemaset-Züyültü). – İstanbul, Millî Eğitim Yayınevi, 1994b.
13. Нұрмағамбетұлы Ә. Қазақ тіліндегі атаулар тарихы. – Алматы: Ғылым, 1998. 200 б.

REFERENCES

1. Madieva G.B., Imanberdieva S.K. Onomastika: zertteu meseleleri – 2005. 240 b. [in Kazakh]
2. Qazaq onomastikasynyn meseleleri. – Almaty: Gylym, 1986. – 136 b. [in Kazakh]
3. Qashqari M. Turik tilinin sozdigi: (Diواني lugat it turik): 3 tomdyq shygarmalar jinagy / Qazaq tiline audargan, algy sozi men gylymi tusinikterin jazgan A.Egeubai. – Almaty: «Sozdik–Slovar», 2006. –376 b. [in Kazakh]
4. Janabilov Sh. Qazaqsha mal ataulary. – Almaty: Qajnar, 1982. – 150 б. [in Kazakh]
5. Abduali Q. Qazaqtar ana tili aleminde: etnolingvistikalıyq sozdik. – Almaty: «Sardar» baspa uii, 2013. T. 3: Tabigat. – 2013. – 608 b. [in Kazakh]
6. [Elektrondy resurs]] URL:
https://ehistory.kz/kz/contents/view/kazak_tilindegi_anshilikka_katisti_terminder__4815
7. Коç, Kenan. Bayniyazov A. Başkapan V. Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü. – Ankara, Akçağ Yayınları, 2003. [in Turkish]
8. Eyüboğlu, İsmet Zeki. Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü, 2. Baskı. – İstanbul, Gözlem Matbaacılık, 1991. [in Turkish]
9. Necipoviç, Necip Emir. Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü / Çev.: İklil Kurban. – Ankara, TDK Yayınları, 1995. [in Turkish]
10. Yudahin K.K. Kırgız Sözlüğü (SSCB Bilimler Akademisinin Doğuyu İnceleme Enstitüsü) / Çev.: Abdullah Taymas. I. Cilt. 4. Baskı. – Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1998. [in Turkish]
11. Baskakov N.A. Gagauz Türkçesinin Sözlüğü / Yay. haz.: İsmail Kaynak. A. Mecit Doğru. – Ankara, Semih Ofset, 1991. [in Turkish]
12. Altaylı, Seyfettin. Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü II (Hemaset-Züyültü). – İstanbul, Millî Eğitim Yayınevi, 1994b. [in Turkish]
13. Nurmagambetuly A. Qazaq tilindegi ataular tarihy. – Almaty: Gylym, 1998. 200 b. [in Kazakh]

Б. САҒЫНДЫҚҰЛЫ¹, Б. ҚҰЛЖАНОВА², А. ЖҮЗБАЕВА³✉*¹филология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: berikbay.sagyndykuly@mail.ru²филология ғылымдарының кандидаты, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: bahit777@mail.ru³PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: ar-aika@mail.ru**КЕЙБІР АТАУЛАРДЫҢ ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕ ВАРИАНТТАЛУЫ**

Аңдатпа. Тіл – динамикалық құбылыс. Даму барысында сөздер әртүрлі өзгерістерге ұшырағанымен, өзара семантикалық байланыста болады. Сөздердің тек сыртқы бейнесі өзгеріп қала береді. Ол өзгерістерді анықтап білу – этнологтың басты міндеті. Кейінгі жылдары ашылған үнемдеу заңдылықтары, фузиялық құбылыстар мен дауысты және дауыссыз дыбыстардың түпкітектерінің ашылуы байырғы сөздердің өзгеру себебін анықтауға көп көмегін тигізді. Ашылған жаңалықтардың нәтижесінде түркі тілдеріндегі кез келген байырғы сөзді талдауға мүмкіндік туды. Зерттеу барысында түркі тілдерінің қыпшақ тобынан қазақ және қарақалпақ тілдері, қарлұқ тобынан өзбек, ұйғыр және оғыз тобынан түркімен, әзірбайжан тілдерінен нақты мысалдар алынды.

Бұл ғылыми мақалада тыныс алу қызметін атқаратын дене мүшелері мен географиялық және астрономиялық атаулар талданады. Атап айтқанда, тамақ, кеңірдек, өңеш, ай, жұлдыз, батпақ, Шолпан жұлдызы. Аталған сөздердің қазіргі түркі тілдерінде түрліше дыбысталып, фонетикалық өзгеріске ұшырап қана қоймай, сонымен қатар, семантикалық жағынан жаңа реңк алып, тіпті, терминдік дәрежеге көтерілгенін байқауға болады.

Мақала тіл тарихын зерттеумен айналысып жүрген жас ғалымдарға көптеген ақпарат береді. Сонымен қатар, салыстармалы түркологияның теориялық мәселелері жан-жақты сөз болып, практикада қалай қолдану керектігі көрсетіледі.

Кілт сөздер: түркі тілдері, заңдылықтар, вариантталу, фонетикалық варианттар, туыс тілдер, аллофон, дыбыстық алмасулар, сәйкестіктер, аффикс, метафора, метонимия, элизия, редукция.

B. Sagyndykuly¹, B. Kulzhanova², A. Zhuzbayeva³¹Doctor of Philological Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan, Almaty), e-mail: berikbay.sagyndykuly@mail.ru²Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan, Almaty), e-mail: bahit777@mail.ru³PhD Doctoral Student, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan, Almaty), e-mail: ar-aika@mail.ru**Variation of Some Words in the Turkic Languages***** Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Сағындықұлы Б., Құлжанова Б., Жүзбаева А. Кейбір атаулардың түркі тілдерінде вариантталуы // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2021. – №2 (120). – Б. 139–150.

<https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.596>*** Cite us correctly:**Sagyndykuly B., Qulzhanova B., Zhuzbaeva A. Keibir ataulardyn turki tilderinde varianttaluy [Variation of Some Words in the Turkic Languages] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2021. – №2 (120). – B. 139–150. <https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.596>

Abstract. Language is a dynamic phenomenon. In the process of development, words are semantically interconnected, although they undergo some changes. Only the outward form of words tends to change. It is the duty of the philologist to identify these changes. The laws of economy of linguistic means that were discovered in recent years, the fusion phenomena, and the discovery of the sound of voices and loud voices helped to determine the cause of change in ancient words. As a result of the discoveries, it was possible to analyze any ancient word in Turkic languages. In the process of research exact examples have been taken from Kipchak group of Turkic languages i.e. Kazakh and Karakalpak languages, from the Karluk group of Turkic languages Uzbek, Uighur as well as Oguz group of Turkic languages i.e. Turkmen, Azerbaijan languages.

This scientific article analyzes the organs of the body that perform the respiratory function and geographical and astronomical names. In particular, the throat, trachea, esophagus, moon, star, swamp, Venus. In modern Turkic languages, it can be seen that these words not only sounded differently or underwent phonetic changes, but also acquired a new meaning and formed terms from these words.

The article gives a lot of information to young scientists who are studying language history. It deals with the theoretical problems of comparative Turkology and the ways how to apply them in practice.

Keywords: Turkic languages, laws, variation, phonetic variants, related languages, allophone, audio interchange, conformity, affix, metaphor, metonymy, elision, reduction.

Б. Сағындыкулы¹, Б.Құлжанова², А. Жузбаева³

¹доктор филологических наук, профессор

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: berikbay.sagyndykuly@mail.ru*

*²кандидат филологических наук, доцент, Казахский национальный университет
имени аль-Фараби (Казахстан, г. Алматы), e-mail: bahit777@mail.ru*

*³PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: ar-aika@mail.ru*

Вариация некоторых слов в тюркских языках

Аннотация. Язык – динамическое явление. В процессе развития слова претерпели различные изменения, но находятся в семантической связи между собой. Только внешняя форма слов меняется. Это задача этимолога – выявить изменения. Раскрываемые в последующие годы закономерности экономии, фузионные явления и раскрытие архетипов гласных и согласных звуков помогли выявить причину изменения исконных слов. В результате открытия появилась возможность проанализировать любые исконные слова в тюркских языках. В ходе исследования были получены конкретные примеры из группы кыпчакско-тюркских языков (казахский и каракалпакский языки), карлукско-тюркских языков (узбекский и уйгурские языки) и огузско-тюркских языков (азербайджанский и туркменский языки).

В этой научной статье анализируются органы тела, выполняющие дыхательную функцию, а также, географические и астрономические названия. В частности, горло, трахея, пищевод, луна, звезда, болото, Венера. В современных тюркских языках можно заметить, что эти слова не только звучали по-разному или подвергались фонетическим изменениям, но и приобретали новый смысл и образовались термины из этих слов.

Статья дает много информации молодым ученым, занимающимся изучением истории языка. А также говорится теоретическая проблема и практика сравнительной тюркологии.

Ключевые слова: тюркские языки, закономерности, вариация, фонетические варианты, родственные языки, аллофон, звуковой обмен, соответствие, аффикс, метафора, метонимия, элизия, редукция.

Кіріспе

Тіл – динамикалық құбылыс. Ол үнемі өзгеріп, дамып, жетіліп отырады. Түркі тілдеріне ортақ бір түбірден тараған кейбір байырғы сөздердің басым бөлігі қазіргі түркі тілдерінде түрліше дыбысталып, фонетикалық өзгерістерге ұшыраған. Сонымен қатар, семантикалық жағынан жаңа реңк алып, тіпті, терминдік дәрежеге көтерілген сөздер бар. Бірақ олар саусақпен санарлықтай. Біз оған этимологиялық реконструкцияның үш аспектісін (фонетикалық, морфологиялық, семантикалық) басшылық ете отырып, зерттеу барысында көз жеткіземіз. Сөзіміз дәлелді болуы үшін адамның тыныс алу мүшелері мен географиялық және астрономиялық атауларды зерттеу нысаны ретінде алып отырмыз. Атап айтсақ, *тамақ, кеңірдек және өңеш, күн, ай, жұлдыз, батпақ, Шолпан жұлдызы*. Аталған сөздердің түркі тілдерінде дыбысталуы мен жасалу жолдары туралы айтып, этимологиясын ашуға тырыстық.

Эксперимент

Түркі тілдерінің барлығында (ноғай тілінен басқа) *boğaz* атауы «тамақ», «жұтқыншақ» мағынасында жұмсалады. Ғалымдардың көпшілігі (В. Банг, Д. Немет, М. Рясэнен) *boğaz* сөзі **boğ*, яғни, тұншықтыру, қылқындыру мағынасын беретін етістікке –*az/as* жұрнағының қосылуы арқылы жасалған дегенді алға тартады. Көне түркі тілдерінің сөздігінде –*üs/-uz ıs/ıs* етісіктен зат есім жасайтын жұрнақ ретінде саналады. Оған мынандай мысалдар келтірілген: *toqu* – ұру, *toqus* – соққы; *baq* – көру/қарау, *baqıs* – көзқарас, *ur* – ұру, *urus* – ұрыс, *küsa* – тілеу, *küsüs* – тілек (DTS, 1969: 663) [1]. Алайда, ғалым Э. Севортян бұл пікірді қолдамайды [2]. Оның айтуынша, *boğaz* сөзі *boğ* етістігінен пайда болды деу шындыққа жанаспайды. Себебі көне жазба ескерткіштерінде *boğaz* сөзімен қатар *boğak* сөзі жарыса қолданылған. Екеуінің беретін мағынасы – бір. Бұл жердегі (a)z –фонетикалық емес, морфонологиялық элемент екендігі айдан анық көрініп тұр (ESTYA., 1978: 168) [8] дейді.

Тарихқа көз салсақ, 1969 жылы СССР Ғылым Академиясы жариялаған Көне түркі тілдерінің сөздігінде *тамақ* – горло, глотка, задняя часть неба (DTS, 1969: 529) [1] – деп жазылған. Одан әрірек, орта ғасыр еңбектеріне үңілсек, М.Қашқари сөздігінде мынадай сөйлем кездеседі: *Suv boğuzda tyglyndi* – су тамаққа түйілді, яғни су тамаққа тығылып қалды [3, 351-б.].

boğ атауы көне жазба ескерткіштер мен оғыз, қарлұқ топтарына қарасты тілдердің барлығында адамның тамағы мағынасын береді. Уақыт өте келе, *boğ* өзіне үстеме мағына жамап, метафораға айналған. Метафоралану арқылы пайда болған жаңа сөздерді екі топқа бөліп қарастыруға болады. Біріншісі – артефакт, яғни табиғилықтан тыс қолдан жасалған нәрсе, мәдениеттің, өркениеттің жемісі. XIII–XIV ғасырда Хорезм дәуіріне жататын түркі тілінде жазылған ескерткіштерде *boğ* сөзі шекті аспаптың мойын жағы мағынасында жұмсалса, түрік, гагауз, әзірбайжан, өзбек тілдерінде ыдыстың мойны (горлышко сосуда) мағынасында қолданылған екен. Екінші метафора – табиғи құбылыс, географиялық атау. Ғалым Ә.Қайдар қырғыз тілінде диірмен шанағының жіңішкеріп бітетін жеріндегі бидай төгілетін жерін *богуз* десе, ұйғыр тілінде жер ошақтың түтіні қабырғамен жоғары көтерілетін жеріндегі иінін қаңниң *боғузи* деп атайды дейді (КТКЕС, 1966: 59) [4]. Мысалы, *бұғаз* – екі мұхиттың не теңіздің бір-бірімен жіңішкеріп келіп қосылған жері. (Tusındırme sozđık, 2008: 148) [5]. Бұдан өзге серб тілінде *boğaz* сөзі өте тар жер, жіңішке мағынасында жұмсалады. Сондықтан жоғарыда келтірілген мысалдардағы екі метафора да зат пен құбылыстың сыртқы ұқсас белгілерін алу арқылы жасалған деп есептеуге толық негіз бар.

Сонымен қатар *boğ* сөзін түркі тілдерінің кейбірінде метонимия ретінде қолданылғанын байқауға болады. Шағатай, түрік тілдерінде, ұйғыр диалектілерінде жылқыға берілетін жем (*buıız*) мағынасында қолданылған. (ESTYA., 1978: 168) [10]. Яғни, малдың жейтін тамағы, азығы. Әсіресе, ұйғыр тілі диалектілерінде малға, жылқыға беретін жүгері және т.б. дақылдардың жармасынан жасалған жемді *боғуз* деп атау жиі қолданылады.

1-кесте – Түркі тілдерінде *боғаз* сөзі дыбысталуының кестесі:

қазақ	тамақ
қырғыз	тамақ, боғуздок/боғуздок
өзбек	Томоқ
ұйғыр	тамақ, боғаз
түркімен	Бұғақ
әзірбайжан	Боғаз
түрік	Боғаз
башқұрт	Боғаз
тува	Боостаа

№1 кестедегі мысалдардан басқа өзбек тілінде «томоқ» сөзімен «һалқум» жарыса қолданылса, ұйғыр тілінде «текиетәк», «тамақ» және «боғуз» сөздері синонимдес болып келеді. Сондай-ақ қырғыз тілінде «кекиртек» атауы «тамақ» сөзінің орнына қолданыла береді. Алайда, барлығының беретін мағыналары – ортақ, ол - адамның дене мүшесі.

Тамақ ұғымын беретін сөздердің морфологиялық, семантикалық өзгеру заңдылықтарына тоқталмас бұрын, фонетикалық өзгерістерді анықтап алайық. «Тамақ – томоқ» сөздеріндегі *а-о* сәйкестігі түркологияда бар құбылыс. Өзбек тілінде *а* дыбысы көп жағдайда *о* болып дыбысталады. Әсіресе, сөздің екінші және үшінші буындарында бұл заңдылық күшейе түседі. Мысалы «бармақ» өзбекше «бармоқ», «сайламақ» өзбекше «сайламоқ», «сақтамақ» өзбекше «сақламоқ», «қарамақ» өзбекше «қарамоқ», «кітап» өзбекше «китоп», т.б. Өзбек тілінде жарыса қолданылатын «һалқум» сөзіндегі бірінші тұрған *һ* фонемасы – протезалық дыбыс. *һ* сына дыбысы башқұрт тілінен өзге түркі тілдерінде өте сирек қолданылады. Мысалы: әзірбайжан тілінде *һүрк* – *үрік*, *һис* – *ыс*, *һөргүш* – *өркеш*, *һармут* – *алмұрт*, гагауыз тілінде *һайғыр* – *айғыр*, *һалма* – *алма*, түрікмен тілінде *һалда-алдау*, *һін* – *ін*, *һәң* – *ең*, *һүр* – *үр*, ұйғыр тілінде *һара* – *ара* *һасал* – *әсел* (бал), өзбек тілінде *һүкіз* – *өгіз*, т.б. (Sherbak A., 1970: 182) [6].

Тамақ сөзі дәм ағатын өңеш дегенді білдіреді. Проф. Б. Сағындықұлының айтуынша, ежелгі бес түрлі ұғым беретін *-ақ* омоним түбірінің бір мағынасы – төмен қарай жылжу, бір орында тұрмай ілгері қарай қозғалып отыру. Там+ақ тұлғасына зер салсақ, ол там (яғни дәм) ағатын өңеш екенін өзі айтып тұр. Қазір бұл аталған формант түбірге сіңіскен өлі жұрнақ ретінде танылады. (Sagyndykuly B., 2005: 210) [7].

Әр тілдегі фактілерді жинай келе, боғуз сөзі түркі тілдерінде өз алдына дамып, дыбыстық өзгерістерге ғана ұшырап, семантикалық жаңа мағына алғанын байқаймыз.

Қазақ тіліндегі бауыздау сөзі осы боғаз атауынан келіп шыққанын ешкім біле бермейді. Бауыздау – малдың тамақ тұсын өткір құралмен кесіп, қанын ағызатын процесс. Бұл жерден алмастыруды, метонимия құбылысын, байқау қиынға соқпайды. Қазақ тіліндегі бауыздау ұйғыр тілінде «боғузлимақ», қырғыз тілінде «муузда/мууздоо», қарақалпақ тілінде «бауызла» болып қолданылады. Бұл жерде барлық тілге ортақ түбір – бауыз сөзі болып тұр. Мұндағы *б-м, о-а, г-у-ұ, оғ-ау, ұ-о* сияқты дыбыс алмасулары түркі тілдеріне тән құбылыс. Ә. Қайдар «Бауыз сөзі басқа туысқан тілдердегі сияқты, қазақ тілінде де бір заманда дербес сөз болған болуы керек» деп есептейді. Ол тіліміздегі мойын – мойын +дау, алқым – алқым+дау тәрізді сөз жасау үлгісі бойынша бауыз+дау формасында қалыптасқан, бірақ бірте-бірте өзінің дербестігінен айрылып, оның заттық мағынасы ұмыт болған дейді (КТКЕС, 1966: 58) [4]. Қазіргі қазақ тілінде бұл сөзден буу (байлау, таңу), буындыру (сығу, қысу, қылқындыру), буындау (жіктеу, бөлу) секілді көптеген туынды түбірлер жасалған.

Нәтиже мен талқы

Қазіргі уақытта, медицинада қалқанша (тамақ) бездерінің ұлғайып, қызметінің бұзылуынан пайда болатын ауруды бұғақ (зоб) ауруы деп айтады. Ауру кезінде қалқанша без шамадан тыс үлкейіп, науқастың тыныс алуы қиындайды, мойын қан тамырлары мен жүйке талшықтары қысылады. М. Қашқари сөздігінде «бұқұқ – тамақтың екі жағында, ет пен терінің арасында пайда болатын ет бездерінің бір түрі. Бұл тұқым қуалайтын дерт. Кейбіреуі дерті асқынғанда өзінің көкірегін көре алмай қалады» деген жолдар бар. (Kashakarı M., II 1997: 414) [12]. Тіпті аурудың пайда болу тарихы да берілген. «Біздің бабаларымыз аса жоғары, ащы дауысты кәпірлер екен. Тәңір жарылқаушы пайғамбарлардың сахабаларымен жанжалдасып, соғысыпты. Аталарымыз ұрандап, айқай-күрең салып, басқыншылық жасап шабуылдапты. Мұсылмандар олардың бұл айғай-сүрең қиқуынан түршігіп, аласапыранға түсіпті. Бұл хабар Тәңірі рахымы, ризашылығы түскен Омарға жеткен. Омар оларды қарғаған екен. Содан барып олардың тамағында осындай дерт пайда болған. Әрі оларға мирас болып қалған (Kashakarı M., II 1997: 414) [12]. Олай болса, бұғақ сөзінің қазіргі уақытта терминдік дәрежеге көтерілгеніне көз жеткіздік.

Тілімізде тамақ, кеңірдек, бауырдақ, бұғырдақ, өңеш сөздері жарыса қолданылады. Сайып келгенде, барлығының беретін мағынасы бір. Өңеш – жұтқыншақ пен асқазан арасындағы ас жүретін жол. Ұйғыр тілінде «өңгәч», өзбекше «өңгәч/қизилунгач», қырғызша «өңгәч», құмық тілінде «үңеч», башқұрт тілінде «үңәс», якут тілінде «өңүс», татар диалектілерінде «үмәч» болып түрлі формада дыбысталады. С. Малов «өңгәч/өңүч» атауын «өңмен», «өмілдірік», «омырау» сөздерімен байланыстырады. Бұл жерде *ө* дыбысының әсерінен мұрын жолды *ң* дыбысы *м* дыбысына айналып кеткенін көреміз. Э. Севортян ғалымның пікірін қолдай отырып, түрік тілі диалектілерінде қолданылатын «өмүк» және «өмірдек» сөздерін осы қатарға қосады («өмік» түрік тілінен аударғанда өңеш мағынасын береді) де, өң+кеч немесе өң+(а)ч құрамдарына бөліп, қару-жарақ атауын білдереді деген болжам жасайды. Бір қызығы, ғалым Э. Қайдар функционалдық семантиканың заңы бойынша өңеш сөзіндегі өң формасы түтік, іші қуыс, көрней мағынасында жұмсалатын ұңғы сөзімен байланыстырып, олардың сыртқы ұқсастықтарын алға тартады. Қазақ тіліндегі өңе формасы ұңғы сөзінің мынадай даму сатыларынан өткенін көрсетеді: өңе<өңгә//онка//ұнка//үңгү//үңгу//унга//унги. (КТКЕС, 1966: 157) [4]. Ұңғы деп қазақ тілінде мылтықтың оқ шығатын жерін, аузын атайды. Бұл атау түркі тілдерінің көпшілігінде қуыс, бір заттың іші, шұңқыр мағыналарында жұмсалады. Ұңғы сөзінен ұңғылау, үңгір, үңірею, шұңқыр секілді туынды түбірлер пайда болған. Демек, ұңғы және өңеш сөздерінің арасында семантикалық байланыс бар. Екі атаудың қайсысы алғашқы болуы мүмкін деген мәселеге келетін болсақ, өңгәч формасынан ұңғы атауы пайда болғанын аңғару қиын емес. Ғалым Э. Қайдар бұл арада өңге түбірінен өңеш туынды түбірін жасап тұрған -ша, -ше кішірейткіш жұрнақ дейді. Мұндағы -ша, -ше жұрнағы кішірейту мағынасын беретін -шақ, -шек (шына+шақ, ойын+шық, көл+шік, шемір+шек) жұрнағының бірте-бірте аяғындағы -к/қ дыбыстарының түсіп қалуына байланысты -ша, -ше түріне ауысқан. Содан кейін оның тек -и дыбысы ғана қалған (сонда өңгәшек-өңгәше-өңгәш). Ал енді өңгәш формасынан өңеш формасының келіп шығуы қазақ тілінде *ң* мен *ә* дыбысы қатар келгенде *ә* дыбысының түсіп қалу жағдайларынан (деңгиз-теңіз, ялаңғач-жалаңаш) өңгәш формасы өңеш формасына ауысқан деп түсіндіреді Э. Қайдар.

Диалектологиялық сөздікте бұғырдақ – Түркіменстан Республикасының Красноводск ауданында қолданылады, беретін мағынасы – кеңірдек. (Dialektologiyalyk sozdık, 2007: 186) [8].

Кеңірдек – көмейден басталып, өкпемен ұштасатын тыныс түтігі (Tusındırme sozdık, 2008: 385) [5]. Атқаратын негізі функциясы – өкпеге ауа жеткізу. Түркі тілдерінде кеңірдек атауы кеңінен таралған.

2-кесте – Түркі тілдерінде *кеңірдек* сөзі дыбысталуының кестесі:

Түркі тілдері	дыбысталуы
қазақ	кеңірдек
қырғыз	гекитәк
өзбек	кекирдәк
ұйғыр	гекитәк
түркімен	кекирдек
татар	кикіртәк
қарақалпақ	кегирдек

№2 кестедегі сөздерден *к-г, д-т* дыбыс сәйкестіктерін байқауға болады. Аталған сәйкестіктер түркі тілдерінде және оның диалектілерінде кең жайылған құбылыс. Мысалы: кір – гир (әзірбайжан, түрік), кел – гәл (әзірбайжан, түрік), көз – гөз (әзірбайжан, түрік), көл – гөл (әзірбайжан), бұтақ – пудак түркімен), отын – одун (түркімен), т.б.

Р дыбысы тұрақсыз, түсіп қалуға бейім келеді. Ұйғыр тіліндегі *р* фонемасының түсіріліп гекитәк болып айтылуы заңды құбылыс. Олай деуге екі түрлі себеп бар. Біріншіден, ұйғыр тілінде *р* дыбысы *-т, -д, -қ, к, -з, -г, -с, -з, -п, -б, -ч, -ж, -м, -н, -р, -л* дауыссыздарының алдынан келсе элизияға ұшырайды. Екіншіден, сөздің соңғы буынында келсе, *р* дыбысы әлсіреп, кейде түсіп қалуы да мүмкін. Мысалы: мөлдүр – мөлдү (бұршақ), ямғур – ямғу (жаңбыр) (Sadvakasov G., 1989: 146) [9].

Бұл сөз көне түркі тілдерінде кекіру мағынасын беретін *kakır, kekır* етістігіне *-дек* аффиксінің жалғануы арқылы жасалған болу керек. Э.Севортян кеңірдек және кекір сөздерін генетикалық жағынан талдай келе былай дейді: «кажется правдоподобным, если учесть, например, такой факт, как турецкий *girtalak* «гортань», *girt etmek* «рыгать». Возможно, что в кекирдек, кеңирдек, и кекир представлена одна и та же первичная имитативная основа *кек, *кег, *кең. (ESTYA., 1997: 26) [10].

Батпақ – құрғақ емес, лай, былғаныш жер. (Tusındırme sozдіk, 2008: 115) [5]. Бату мағынасын беретін етістіктен туындаған зат есім. Ә.Қайдар бір буынды түбірлердің қатарына «бат» етістігін жатқызады да, оның екі түрлі мағына беретінін көрсетеді: I нечто прилипающее, липкое, клейкое: бат<тас. II погружаться, тонуть, окунаться (Kaidar A., 1986: 192) [11]. Көне түркі тілдерінің барлығында «бат» етістігі кездеседі. М. Қашқари сөздігінде балшық, батпақ сөздері кездеседі. Сөздікте батығ – батпа, өзендер мен көлдердің батпа жері (Kashkari M. I 1997: 428) [12]. Көне түркі тілдерінің барлығында «бат» етістігі кездеседі. Бұл сөздің архетипі – *пат.

«Бат» етістігі арқылы жасалған сөздерді Э.Севортян 6 топқа бөліп қарастырады:

1) *-(а)қ* аффиксінің жалғануы арқылы жасалған мекенді білдіретін зат есімдер: бат+ак (түр., гаг., қар.), бат+ак (әзірб.); *-қақ* аффиксінің жалғануы арқылы: бат+қақ (тат.), пут+хах (чув.); *-мақ* аффиксінің жалғануы арқылы: бат+мақ (құм.).

2) *-лақ* аффиксінің жалғануы арқылы жасалған мекенді білдіретін зат есімдер: бат+лақ, пут+лах (чув.)

3) *-(ы)қ* аффиксі арқылы: бат+ық (түр.), бат+ық (әзірб.), пат+ығ (хак.).

4) *-ы(ш)* аффиксінің жалғануы арқылы әрекетті білдіретін сөздер: бат+ыш (түрк., түр, қырғ., тат.), бад+ыш (алтай диал.), бат+ыс (қаз., ққал.) – күннің бату бағыты.

5) *-а(з)* аффиксінің жалғануы арқылы жасалған мекенді білдіретін зат есім: бат+ау (парсы сөздіктерінде «шығыс» мағынасында қолданылған).

6) *-ы(р), -қыр, -тыр* аффикстерінің жалғануы арқылы жасалған бұйрық райлы етістіктер: бат+ыр (түр., әзірб., қырғ., қаз.), бат+қыр (ұйғ.), бат+тыр (гаг., қар.), бат+дыр (құм.). (ESTYA, 1978: 80) [10].

Балшықты жер мағынасын беретін батпақ атауы қазіргі түркі тілдерінде әр түрлі өзгерістерге ұшырағанын байқауға болады. Алайда, түбір *бат етістігі барлық түркі тілдерінде сақталған. Бат етістігіне Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде су астына кету, сіңу және батпаққа, қарға малтығу деген анықтама берілген (Tusındırme sozдіk, 2008: 116) [5]. Сөзіміздің дәлелді болуы үшін басқа түркі тілдерінде батпақ сөзінің дыбысталуына назар аударайық:

3-кесте – Түркі тілдерінде батпақ сөзі дыбысталуының кестесі:

түркі тілдері	дыбысталуы
қазақ	батпақ
қарақалпақ	батпақ
әзірбайжан	батағлығ
түркімен	батга
өзбек	ботқоқ
ұйғыр	патқақ
түрік	батаклық
татар	баткаклық
құмық	батмақ

Кестеден түркі тілдерінің арасында тек ұйғыр тілі «бат» етістігінің көне формасын, архетипін сақтап қалған. Өзгеріс түбір сөзге жалғанған қосымшаларда байқалады. Талдау жүйелі болуы үшін, алдымен екі буынды сөздерге тоқталайық: бат+пақ, бат+мақ, бат+га, бот+қоқ, пат+қақ.

Өзбек тілінде *a* дыбысы көп жағдайда *o* болып дыбысталады. Әсіресе, сөздің екінші және үшінші буындарында бұл заңдылық күшейе түседі. Ғалым М. Томанов *a* жуан дыбысының еріндік мәнер (*o* немесе *u*-ға айналуы) алуын сәйкестік деп қарамайды, өзгеріс тайпа тілдерінің әсерінен пайда болғанын алға тартады. Өзбектердің орта ғасырларда иран тектес халықармен араласқанын және сол ара қатынас тілде өзінің ізін қалдығанын дәлел ретінде ұсынады. (Томанов М., 1992: 27) [13].

-пақ, -мақ аффикстері көне түркі тілдерінде қимыл-қозғалыстың нәтижесін білдіру үшін жұмсалаған. Мыс: түрік тіліндегі екмек «нан» ек етістігі арқылы, гагауз тіліндегі яшмак «өмір» яша (өмір сүру мағынасын береді)сөзі арқылы, қазақ тіліндегі ілмек ілу етістігі арқылы пайда болып, қимыл-қозғалыстың нәтижесін білдіретін зат есім қызметін атқарып тұр. Бұл жердегі батпақ есім сөзі де әрекеттің нәтижесін білдіретін туынды сөз болып тұр. Түркімен тіліндегі бат+га сөзінің соңында *г/к* дауыссыз дыбыстары элизия құбылысының әсерінен түсіріліп айтылған.

-қақ аффиксіне қатысты Б.Серебренников пен Н. Гаджиева былай дейді: «аффикс -қақ, -кәк, видимо, образовался в результате сложения аффиксов -қы и -ак. Придаёт значение орудия действия или способности к выполнению какого-либо действия. Примеры: тат. ишкәк «весло» от иш «грести», узб. илгәк «крючок» от ил «зацеплять», башк. кәжрак «точило» от кәжра «точить» (Serebrennikov B., Gadzhieva N., 1978: 107) [14]. Ғалымдардың бұл болжамы патқақ, ботқоқ сөздерінің қалай жасалғанына жауап бере алмайды. Біздің ойымызша, -қақ аффиксіне берілген келесі анықтама орынды: қақ, как – существительное с различными значениями по исходной основе (DTS, 1969: 653 б) [1]. Например: іçкак «вампир» (от іç – пить), қасқақ «беглец» (от қас – бежать), tutқақ «захват» (от tut – хватать). Батағлығ, батаклық, баткаклық сөздеріне келер болсақ, қандай да бір заттың басты қасиетін, белгісін беретін -лық аффиксінің жалғануы арқылы жасалған. Мысалы, түркімен тілінде ағаш көп өсетін жерді ағашлық, тасты жерді әзірбайжан тілінде дашлық деп айтады. Сазды, батпақты жер деген мағынаны беретін баткалық сөзі аталған –лық етістігі арқылы жасалған

деп айтуға толық негіз бар. Оғыз тобы тілдеріндегі г/к (бат+(г/к)+аг+лык) дауыссыздарының түбір мен қосымшаның арасында дауысты дыбыстардың әсерінен әлсізденіп барып, кейін түсіп қалуы заңды құбылыс. Қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктерінде батпағы мол жерді батқалақ деп атайды.

Жұлдыз – түнде жарқырап, көкте нүктедей болып көрінетін аспан денесі (Tusındırme sozđık, 2008: 315) [5]. М. Қашқари сөздігінде *julduz* – барша жұлдыз атаулыға қойылған жалпы есім (Kashkari M. III 1997: 57) [15]. Сөздікте Мизан жұлдызы, Сүмбіле, Үркер, Жеті қарақшы, Жетіген, Темірқазық жұлдыздары туралы ақпарат берілген.

Түркі халықтарының айға, күнге, аспанға, жұлдызға, отқа немесе суға табынуы ертеден бар наным-сенімдердің бірі. Себебі, қоршаған ортамен тығыз қарым-қатынаста өмір сүрген түркілер табиғатты жаратушыны «тәңірі» деп атап, табиғатты оның тамаша туындысы деп білген. Табиғатты аялау арқылы Тәңірінің жаратқан әрбір құбылысына құрметпен қарап, оларды пір тұтқан.

Қазақ халқында жұлдыз атауы бірнеше сөздермен тіркесіп, жаңа мағына мен жаңа сөздер құрауда белсенділік танытады. Мысалы, жұлдыздай ақты (қатты жүгірді, оқша атылды), жұлдыздай жарқырады (көзге түсті, еленді) жұлдызы жанды (бақыты артты, мәртебесі жоғарылады), жұлдызы оңынан туды (сәті түсті, жолы болды), жұлдызы жоғары (мерейі үстем), жұлдызы қарсы (бір-біріне өш, қас), т.б. Жұлдыздың түнде жарқырап көкте көрінетін аспан денесі екенін ескерсек, оған екінші бірінің қолы жете бермейтіні анық. Сондықтан болар, жұлдыз сөзінен пайда болған тіркестер де адамның мәртебесімен, мерейімен ұштасып жатыр.

Жұлдыз атауы көне түркі тілдерінде, ежелгі және орта ғасыр ескерткіштерінің барлығында кездеседі. Э.Севортян жұлдыз сөзі жалт/жылт еліктеуші сөзінен пайда болды дейді, оны басқа түркологтардың барлығы қолдайды. Э. Севортян «по происхождению представляет собой производное от образоподражательного слова *jylt-jylt*, которое обозначает блеск низкой степени и противопоставляется *jalt-jalt*, обозначающему блеск высокой степени – яркое сверкание. *jalt-jylt* обозначает чередующиеся сверкание разной яркости (ESTYA, 1989: 280) [10].

4-кесте – Түркі тілдерінде *жұлдыз* сөзі дыбысталуының кестесі:

түркі тілдері	дыбысталуы
Қазақ	жұлдыз
Қарақалпақ	жулдыз
Әзірбайжан	улдуз
Түркімен	йылдыз
өзбек	юлдуз
ұйғыр	йолдуз
түрік	йылдыз
құмық	юлдуз
татар	йолдыз
хакас	чылтыс
шор	чылтыс
чуваш	чалтар

Сөз басындағы й-ж-ч дыбыстарының, сөз ортасындағы т-д дауыссыздарының және сөз ортасындағы о-у-ұ-ы-а дауыстыларының алмасуы түркі тілдеріндегі заңды құбылыстардың бірі. Бұл жерде чуваш тіліндегі чалтар сөзі өзіне назар аударып тұр. Мәселе – сөз соңындағы р-з сәйкестігінде. Түрколог ғалымдарың басым көпшілігі жұлдыз есімінің соңындағы –ыр және –ыз қосымшалары туралы чуваш тілінен өзге барлық түркі тілдерінде зетаизм

құбылысы сақталғанын, тек чуваш тілі ротацизмге ұшырағанын айтады. Олардың бұлай деуінің басты себебі – бұлғар тобы тілдерінде ротацизм құбылысының жиі көрініс табуы болса керек.

Жалпы, түркі тілдерінде р-з сәйкестігі әртүрлі сәйкестіктердің қатарынан орын алады. Сәйкестіктің шығу төркіні туралы болжамдар кереғар. Ғалымдардың бір бөлігі *р>з (неміс ғалымдары, Клапрот, Шот және Ашмарин, Рамстедт, Дмитриев, Поппе, т.б.), екінші бөлігі *з>р (Богородицкий, Радлов, Гомбоц, Бенцинг, Себеренников, т.б.) деп көрсетеді. Бірақ, Ж.Аралбаев пен Б. Сағындықұлы түркологияда бір фонемадан екінші фонема пайда болды деген қатып қалған тұжырымды дұрыс санау ғалымдардың нақты болжам жасауына кедергі келтіргенін айтады. Бұл стереотипті проф. Б. Сағындықұлы бұзып, р мен з-ның екі түрі фонема екенін, бір-бірімен еш уақытта ауыспайтынын дәлелдеп берді. Оның айтуынша, р – тілдің ұшы таңдайға дірілдеп тиюден жасалатын вибрациялық ауыз жолды сонор фонема, з – тіл ұшы астыңғы күрек тіске жуысуынан жасалатын фрикатив, бір фокусты ұяң фонема (Sagyndykuly B., 2009: 56) [17]. Р-з сәйкестігі жай ғана й-дж-ж-д-т-г-з-дз-р сәйкестігінің бір бунағы. Оған себеп - р осы тізбедегі кез келген дауыссызбен сәйкесе алатындығында дейді Б. Сағындықұлы.

Сонда жұлдыз атауының түбірі – жұлт. у>ұ>ы формуласы бойынша қосымшасы -ыз<уз. Чуваш тілінде р түрінде айтылатындықтан, ыз<уз<урз түрінде қалпына келтіреміз. «Жалтырап тұрған» деген лексикалық мағына береді. «Жұлт», «жалт» болып та айтылған. Ж жауыссызының түпкітегі – ч. Осы себепті чуваш тілінде «жалтты» «чалт» деп айтады. а-у (а-ы) сәйкестігі бойынша түркі тілдері екіге бөлінеді. Сонад чуваш тілінде чалтарс болып қалпына келеді: жултурз<чултурз=чалтарс.

Шолпан – күн жүйесіндегі оған ең жақын жарық әрі сұлу жұлдыз. Түркі халықтарында Шолпан жұлдызы қасиетті саналып, бірнеше аңыз-әңгімелерге арқау болған. Тіпті, қыздарына көрікті болсын деген ырыммен Шолпан есімін қойған. Негізгі беретін мағынасы – жұлдыз және таң. Алтай тілдерінде шолпан жұлдыз деген мағынаны береді. Мыс: Altaidyn çolmonı – Алтайдың жұлдызы; құмық тілінде çolpan tuwdu – таң атты, қарашай-балқар тілдерінде Çolpan çikmaj таң atmaz – Шолпан тумай таң атпас. Шолпанның (Венераның) таң енді атып келе жатқанда пайда болатыны, яғни оның таң жұлдызы екендігі қазақ және құмық тілдерінде *таң шолпан* тіркесінде сақталып қалған.

Ғалым А.В.Дыбо шолпан сөзінің этимологиясы жайында былай дейді: *çolpan по видимому, подражательного происхождения çolp+ глаголообразующий аффикс –у + аффикс причастия –уап, çolp+ у+ уап – сверкающий (Дыбо А., 2006: 335) [18]. Бұл жердегі көне –ан, –ән есімшесі қимыл-қозғалыстың, әрекеттің нәтижесін білдіреді. Мысалы, әзірбайжан тілінде кечән – өткен, уақыты біткен, түркімен тілінде оқан – оқыған, гелен – келген, ишлән – жұмыс істеген.

5-кесте – Түркі тілдерінде шолпан сөзі дыбысталуының кестесі:

түркі тілдері	дыбысталуы
қазақ	шолпан
өзбек	чолпан
ұйғыр	чолпан
түрік	чолпан
татар	чулпан
қырғыз	чолпон
хакас	солбан
якут	Чолбон
құмық	Чолпан
башқұрт	Сулпан

Қазақша шолпан, қырғызша чолпон, түрікше/ұйғырша чолпан, татарша чулпан, алтай тілдерінде чолмон, хакасша солбон, якутша чолбон. Мысалдардан төрт түрлі сәйкестік байқалады:

- 1) ч-ш-с (сөз басында);
- 2) о-у (сөз ортасындағы екінші дыбыс);
- 3) п-б-м (сөз ортасындағы дауысыз дыбыстар);
- 4) о-а (сөздің екінші буынында).

Аталған сәйкестіктің барлығы түркі тілдерінде кездеседі.

Ай – жердің табиғи серігі, түнде жерге жарық түсіріп тұратын аспан денесі (Tusındırme sozдіk., 2008 21) [5]. М. Қашқари сөздігінде толған ай (tolun aj) тіркесі кездеседі (Kashkari M. Том I. 1997: 112) [12].

Ай көне түркі тілдерінде екі түрлі мағынада жұмсалады. Біріншісі күн жүйесіндегі ғаламшар, екінші мағынасы – сұлулықтың белгісі. Ұйғыр және алтай тілдерінде сұлулықты ай деп айтады.

6-кесте – Түркі тілдерінде *ай* сөзі дыбысталуының кестесі:

түркі тілдері	дыбысталуы
қазақ	Ай
өзбек	Ой
ұйғыр	Ай
түрік	Ай
татар	Ай
қырғыз	Ай
хакас	Бй
якут	Ай
башқұрт	Ай
әзірбайжан	Ай
түркімен	Ай
чуваш	Уйах

Г. Вамбери ай сөзінің этимологиясын ақ сын есімімен байланыстырды. Ол үшін ғалым *ай жүзді* тіркесінің ашық, анық, аппақ мағынасын беретінін дәлел ретінде ұсынады.

Ай сөзі көне түркі тілдерінде ешқандай өзгеріске ұшырамаған. Тек үш тілде айдың дыбысталуы өзгеше. Өзбек тілінде ой түрінде келеді. Сөз басындағы а дауыстысының о-ға айналуы өзбек тіліне тән құбылыс. (бас-бош, бат-бот, таң-тоң, т.б.). Якут тілінде – ый, бұл тілде сөз басында а-ның ы-ға айналуы азды-көпті орын алады (тамыр-тымыр, жат-сыт). Чуваш тілінде *ујах*, соңғы -ах – кішірейту мағынасында жұмсалатын аффикс болуы мүмкін. Мысалы, *kün-güneş-qujaş* сияқты.

Көне ескерткіштер тілінде *јақсуқ* формасы кездеседі. Біздіңше, бұл жалын мағынасын білдіретін *ја* сөзінен шыққан. *суқ* – кішірейту мағынасын бідіретін аффикс. Сонымен қатар, жарық сөзінің түбірі *жа* екенін ескерсек, айдың түнде жарық беріп тұратыны оның қызметіне байланысты туған атау екенін бірден түсінуге болады.

Қорытынды

Қорытындылай келе, бір кездері қылқындыру, тұншықтыру, буындыру мағынасында жұмсалған *боғ* сөзі тілдің дамуы барысында субстантивтеніп жаңа атаулар мен (*boғaz* – адамның тамағы, *buуiz* – малдың жейтін тамағы, ыдыстың мойны, музыкалық аспаптың мойны, географиялық атау) мағыналарға ие болғанын анықтадық. Тіпті, *boғaz*-дың актив сөз болғаны соншалық, терминдік дәрежеге көтерілгенін зерттеу барысында көз жеткіздік.

Өңеш, кеңірдек сөздері де әр тілдің қосымша жалғану ерекшеліктеріне байланысты түрлі дыбысталып, формалық өзгеріске түсіп отырғанын анықтадық. Географиялық және астрономиялық атаулар өзінің мағынасын сақтап қалып, тек фонетикалық, морфологиялық өзгерістерге ұшырағанын байқадық. Этимологиялық реконструкция критерийлерінің көмегімен тіл фактілерінің статикалық та, динамикалық та күйін, диахрондық та, синхрондық та тұрғыдан зертеуге болатынына көз жеткіздік.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – 677 с.
2. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков II том. – М.: Наука, 1978. – 349 с.
3. Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі II том / Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А. Егеубай. – А.: Хант, 1997. – 526 б.
4. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. – А.: Ғылым, 1966. – 240 б.
5. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т. Жанұзақов. – А.: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
6. Щербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Ленинград: Наука, 1970. – 203 с.
7. Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. – А.: Қазақ университеті, 2005. – 258 б.
8. Диалектологиялық сөздік. – А.: Арыс, 2007. – 800 б.
9. Строй уйгурского языка / Отв.редактор Г.С. Садвакасов. – Алма-Ата: Наука, 1989. – 476 с.
10. Этимологический словарь тюркских языков. V том. – М.: Языки русской культуры, 1997. – 368 с.
11. Кайдаров А. Структура односложных корней и основ с казахском языке. – Алма-Ата, 1986. – 311 с.
12. Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі. I том / Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А. Егеубай. – А.: Хант, 1997. – 525 б.
13. Томанов М. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. – А.: Қазақ университеті, 1992. – 190 б.
14. Серебренников Б., Гаджиева Н. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – Баку: Маариф, 1978. – 302 с.
15. Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі. III том / Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А. Егеубай. – А.: Хант, 1997. – 596 б.
16. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. III том. – М.: Наука, 1980. – 349 с.
17. Сағындықұлы Б. Таңдамалы туындылар. – А.: Үш қиян, 2009. – 504 б.
18. Дыбо А. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – М.: Наука, 2006. – 908 с.

REFERENCES

1. Drevnetjurkskij slovar. – Leningrad: Nauka, 1969. – 677 s. [in Russian]
2. Sevortjan Ie.V. Etimologicheskii slovar tiurkskih iazykov II tom. – М.: Nauka, 1978. – 349 s. [in Russian]
3. Qashqari M. Turik tilinin sozdigi II tom / Qazaq tiline audargan, algy sozi men gylymi tusinikterin jazgan A. Egeubai. – Almaty: Hant, 1997. – 526 b. [in Kazakh]
4. Qazaq tilinin qysqasha jetimologiialyq sozdigi. – А.: Gylum, 1966. – 240 b. [in Kazakh]

5. Qazaq tilinin tusindirme sozdigi / Zhalpy redakciiasyn basqargan T. Januzaqov. – A.: Dajk-Press, 2008. – 968 b. [in Kazakh]
6. Shherbak A.M. Sravnitel'naja fonetika tiurkskih iazykov. – Leningrad: Nauka, 1970. – 203 s. [in Russian]
7. Sagyndyquly B. Qazaq tili leksikasy damuynyn etimologiialyq negizderi. – A.: Qazaq universiteti, 2005. – 258 b. [in Kazakh]
8. Dialektologiialyq sozdik. – Almaty: Arys, 2007. – 800 b. [in Kazakh]
9. Stroi uigurskogo iazyka / Otv. redaktor G.S. Sadvakasov. – Alma-Ata: Nauka, 1989. – 476 s. [in Russian]
10. Etimologicheskii slovar tiurkskih iazykov. V tom. – M.: Iazyki russkoi kultury, 1997. – 368 s. [in Russian]
11. Kaidarov A. Struktura odnoslozhnyh kornei i osnov v kazahskom iazyke. – Alma-Ata, 1986. – 311 s. [in Russian]
12. Qashqari M. Turik tilinin sozdigi. I tom / Qazaq tiline audargan, algy sozi men gylymi tusinikterin jazgan A. Egeubai. – A.: Hant, 1997. – 525 b. [in Kazakh]
13. Tomanov M. Turki tilderinin salystyrmaly grammatikasy. – A.: Qazaq universiteti, 1992. – 190 b. [in Kazakh]
14. Serebrennikov B., Gadzhieva N. Sravnitel'no-istoricheskaja grammatika tiurkskih iazykov. – Baku: Maarif, 1978. – 302 s. [in Russian]
15. Qashqari M. Turik tilinin sozdigi. III tom / Qazaq tiline audargan, algy sozi men gylymi tusinikterin jazgan A. Egeubai. – A.: Hant, 1997. – 596 b. [in Kazakh]
16. Sevortian Ie.V. Etimologicheskii slovar tiurkskih iazykov. III tom. – M.: Nauka, 1980. – 349 s. [in Russian]
17. Sagyndyquly B. Tandamaly tuyndylar. – A.: Ush qian, 2009. – 504 b. [in Kazakh]
18. Dybo A. Sravnitel'no-istoricheskaja grammatika tiurkskih iazykov. – M.: Nauka, 2006. – 908 s. [in Russian]

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПӘНДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

ӘОЖ 373.3; МҒТАР 14.25.07

<https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.597>**А.А. КУРАЛБАЕВА****PhD доктор, доцент м.а.**Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: aliya.kuralbayeva@ayu.edu.kz***ӘРІП ӨЛШЕМІНІҢ, СӨЗДЕР САНЫ МЕН МӘТІН ҰЗЫНДЫҒЫНЫҢ БАСТАУЫШ
СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ДЕҢГЕЙІНЕ СӘЙКЕСТІГІ**

Аңдатпа. Бұл зерттеу жұмысының мақсаты, мәтіндегі әріп өлшемінің, сөздер саны мен мәтін ұзындығының бастауыш сынып оқушыларының деңгейіне сәйкестігін анықтау болып табылады. Зерттеу жұмысына мәліметтерді жинауда: мәтіндегі әріп өлшемі, сөздер саны, мәтін ұзындығының өлшемдері қолданылды. Зерттеу барысында жиналған материалдар пайыздық есептеулер арқылы нәтижесі шығарылды.

Зерттеу жұмысы – құжаттарды талдау әдісіне негізделген сипаттамалық жұмыс. Мәліметтерді жинау құралы ретінде бастауыш сынып оқулықтары пайдаланылды.

Зерттеу нәтижесінде оқулықтардағы мәтіндердің әріп өлшемдері, сөздер саны 2-ші және 3-ші сынып оқулықтарында берілген мәтіндердің сөйлемдегі сөздердің орташа мәні 4-ші сыныптың оқулығында берілген мәтіннің сөйлемдегі сөздердің орташа мәнінен артық екендігі анықталды. Мәтін ұзындығы 2, 3, 4-ші сыныптарда сынып деңгейіне мәтіндердің ұзындығы сынып деңгейіне сай емес екендігі анықталды.

Кілт сөздер: мәтін, мәтін түрлері, әріп өлшемі, сөз саны, сөйлем ұзындығы.

A.A. Kuralbayeva*PhD, Associate Professor**Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkestan), e-mail: aliya.kuralbayeva@ayu.edu.kz***Determining Whether the Letter Size, Number of Words
and Length of Text Correspond to the Level of Primary School Students**

Abstract. The purpose of this article is to determining whether the letter size, number of words, and length of text correspond to the level of primary school students. The criteria used to collect data in this study: The font size of text criterion, text-title harmony criterion, finding the main idea criterion, the number of word criterion, sentence length criterion, the number of words in sentences criterions.

*** Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Куралбаева А.А. Әріп өлшемінің, сөздер саны мен мәтін ұзындығының бастауыш сынып оқушыларының деңгейіне сәйкестігі // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2021. – №1 (119). – Б. 151–159. <https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.597>

***Cite us correctly:**

Kuralbaeva A.A. Arip olsheminin, sozder sany men matin uzyndygynyn bastauysh synyp oqushylarynyn dengeiine saikestigi [Determining Whether the Letter Size, Number of Words and Length of Text Correspond to the Level of Primary School Students] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2021. – №1 (119). – B. 151–159. <https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.597>

Research work is a descriptive work based on the document analysis method. Primary school textbooks were used as the data collection tool.

The study established that the literal settings of texts in textbooks, the number of words in the sentences given in the textbooks of the 2nd and 3rd graders, the average of words per sentence longer than average words per sentence given in the textbook of the 4th class. Text length in 2, 3, 4 classes was determined that the text length does not correspond to the class level.

Keywords: text, types of text, text content, font size, word count, the length of the sentence.

А.А. Куралбаева

PhD доктор, и.о. доцента

*Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: aliya.kuralbayeva@ayu.edu.kz*

Определение соответствия размера букв, количества слов и длины текста к уровню учащихся начальной школы

Аннотация. Целью этой исследовательской работы является определение соответствия размера букв, количества слов и длины текста к уровню учащихся начальной школы. В ходе сбора данных для исследовательской работы использовались: размеры букв в тексте, количество слов, размеры длины текста. В материалах собранных в ходе исследования использовались процентные расчеты.

Исследовательская работа – описательная работа, основанная на методе анализа документов. В качестве инструмента сбора данных использовались учебники начальных классов.

В результате исследования было установлено, что буквенные параметры текстов в учебниках, количество слов в предложениях, приведенных в учебниках 2-го и 3-го классов, среднее значение слов в предложении больше среднего значения слов в предложении, приведенных в учебнике 4-го класса. Была определена, что длина текста во 2, 3, 4-классах не соответствует уровню класса.

Ключевые слова: текст, виды текста, содержание текста, размер шрифта, количество слов, длина предложения.

Кіріспе

Оқулықтар білім беру мен оқыту мақсатында қоданылатын негізгі қайнар көздері. Оқулық оқушының жас ерекшеліктеріне сәйкес келетін когнитивті дағдылармен жабдықталған бай мәтіндерден тұрады [1]. Оқулықтарда әзірленген тіліне қарай айырмашылықтардың болуы өлкенің білім беру жүйесіне байланысты болады. Дегенмен ана тілін оқытуда ортақ мәселелер жиі кездеседі. Оқулықтар – білім беру мақсаттарына сәйкес келетін, оқушылардың білім алуында негізгі қайнар көзі болып табылатын оқу материалы [2].

А. Құсайынов 2000 жылы жарық көрген еңбегінде: «Оқулық – ғылыми жұмыстың ерекше бір түрі. Ол ғылыми идея мен тұжырымның дидактикалық тұжырыммен тоғысуынан жаралады. Егер де оқу пәнінің мазмұны, соның ішінде оқулық мазмұны сол пәнге негіз болған ғылым заңдылығына ғана, соның логикасына ғана құрылса, онда жақсы оқулық жасалмақ емес. Демек, педагогикалық проблеманы ескермейінше соның жетістіктеріне сүйенбей, иек артпай, оқулық жасау мүмкін емес. Әрине, мұнан ғылым заңдылығын, оның логикасын, жүйесін ескермеу, елемеу деген ұғым тумаса керек» деп жазған [3]. Ал, Ғазиз Құрмашұлы өзінің «Ана тілі» газетіне жариялаған «Сапалы оқулық – ел игілігі» атты мақаласында: «Тәуелсіздік алғаннан бері оқулық жазу, олардың сапасын жақсарту

бағытында біршама жұмыстар атқарылды, жетістіктеріміз бар. Сонымен қатар біраз олқылықтар мен проблемалар әлі де алдан шығуда. Жалпы сапалы жазылған оқулықтар – білім мен ғылымның қайнар көзі, ұлтымыздың рухани құндылығы. Сондықтан дамыған 30 елдің қатарына қосылуды мақсат етіп отырған еліміздің жаңа буыны үшін мектеп оқулықтарының сапасына айрықша көңіл бөлуіміз қажет. Мемлекеттік тілді оқыту да сапалы оқулықтан басталады. Осы саладағы қордаланған мәселелерді соңғы кездері зиялы қауым өкілдері жиі көтеріп жүр. Мирас қоғамдық кеңесі мүшелері де түрлі БАҚ беттерінде өз пікірлері мен ойларын білдіруде», – деп жазады [4].

Негізгі бөлім

Тіл білімінің негізін қалаушы ғалым И.Р. Гальпериннің «Текст как объект лингвистического исследования» атты еңбегінде: «Мәтін – сөйлеу шығармашылығының туындысы ретінде анықтайды. Аяқталған, объективтелген жазба құжаты ретінде, құжаттың түріне қарай әдеби тұрғыдан өңделген, бірқатар ерекше бірліктері (фразадан тыс бірліктер) мен атауы бар, түрлі лексикалық, грамматикалық, логикалық, стилистикалық байланыстармен біріктірілген, белгілі бір мақсат пен прагматикалық бағыты бар сөйлеу шығармашылығының туындысы», - деп көрсетеді [5, 31-б.]. Ал О.И. Москальскаяның «Грамматика текста» атты еңбегінде: «Мәтін деп, бір жағынан, бір немесе бірнеше сөйлемдерден тұратын, сөйлеушінің ойы аяқталған, кез келген айтылған пікірді түсінсек, екінші жағынан, повесть, роман, газет немесе журнал мақалалары, ғылыми мақалалар, түрлі құжаттар, тағы басқа осы сияқты тілдесім туындылары», – деп сипаттаса [6, 32-б.], Л.М. Лосева өзінің «Как строится текст» атты мұғалімдерге арналған нұсқаулығында мәтінге «құрылымдық және мағыналық жағынан аяқталған және хабарламаға автордың белгілі көзқарасы берілген, жазба түріндегі хабарлама ретінде», – деп өз пікірін білдірген [7, 30-б.].

Оқушылар танымдық, аффективті және психомоторлы білімдер мен дағдыларды оқулықтарда қамтылған мәтіндер арқылы алады. Мәтіндер – тақырыптардың редакцияланып оқырманға ұсынылған түрі [8]. Мәтіннің оқушыны мақсатқа жеткізудегі маңызы зор. Осы себепті мәтінді құрастырмас бұрын, алдымен жазылатын мәтіннің тақырыбын таңдау және шектеу қажет. Яғни мәтінде не талқылануы қажеттігіне, не айтылуы керектігіне, қандай оқиға негізделгендігіне және мәтінде берілетін хабарды анықтап алуы қажет [9]. Уналанның айтуы бойынша мәтін жазуда мынадай элементтер қарастырылуы керек:

Мәтіндер тақырып бойынша қызықты болуы керек;

Мәтін тақырыбы мен идеясы оқушының деңгейіне сәйкес болуы керек;

Мәтін сөздері ұсынылып отырған жас тобындағы оқушылардың сөздеріне сәйкес келу керек;

Мәтіндер қысқа болуы керек және оқушылардың деңгейіне сәйкес суреттер болуы керек [10]. Жазылатын мәтіндер жоғарыда аталған сапаларға сәйкес болуы керек. Әсіресе мәтіннің мазмұны оқушының күткені мен мақсатына сәйкес келсе, оқушының қызығушылығы мен белсенділігі артып, үйрену деңгейі жоғарылайды [11].

«Әдебиеттік оқу» оқулығындағы мәтіндерге келер болсақ, алдымен «Мәтіннің қандай түрлері бар?» және «Зерттеуші ғалымдар мәтін түрлерін қалай жіктеген?» деген сұрақтарға жауаптар іздестіріп көрейік.

Түрік тілінің оқыту әдістерін зерттеуші Хайати Акйол «Түрікше оқыту әдістері» атты еңбегінде оқулықтағы мәтіндер жалпы әңгімелеуші, ақпарат беруші және поэзияға негізделген мәтіндер ретінде қарастыруға болады», – дейді [12]. Оқулықтарға енгізілген мәтіндердің түрлі ерекшеліктерімен қатар, олардың жанрларыда білім беру тұрғысынан маңызды орын алады. Ақпараттық және әңгімелеуші мәтіндердің бір бірінен түрлі ерекшеліктері бар.

ҚРБҒМ, 2017 жылғы «Оқулық» Республикалық ғылыми-практикалық орталығының Қазақстан Республикасының жалпы білім беретін мектептері үшін заманауи оқулықтар

әзірлеу талаптары» бойынша мәтін тілінің анықтығына қойылатын талаптар жас және психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, оқу мәтіндерінің көлемін анықтайды. Оқулықтар үшін сөйлемдердің ұзындықтары төмендегідей болуы қажет:

1–5 сыныптар – 8 сөз;

6–8 сыныптар – 10–12 сөз;

8–9 сыныптар – 12–14 сөз;

10–12 сыныптар – 14–16 сөз. Ал, оқулықтар үшін сөздердің орташа ұзындығы төмендегідей болуы қажет:

1–5 сыныптар – 8 әріптен аспауы;

6–7 сыныптар – 9 әріптен аспауы;

8–9 сыныптар – 11 әріптен аспауы;

10–12 сыныптар – 12 әріптен аспауы [13, 13-б.].

Мәтін мазмұны оқушы деңгейіне сай болса, оқушының қызығушылығы мен белсенділігі артып, білім деңгейі көтеріледі. Оқулықтарға мәтіндерді әзірлемес бұрын, әрбір сынып оқушылары үшін мәтіннің ұзақтығы ескерілгені жөн. Мәтін ұзындығы оқушы үшін өте маңызды. Оқуды енді үйреніп жүрген оқушы ұзақ мәтіндерді оқығысы келмейді. Себебі, бұндай жағдай оқушының ішін пыстырып, жалықтырып жібереді.

Х.Ақйол мәтіндердегі сөздердің саны оқушылардың деңгейіне сәйкес:

Бірінші және екінші сыныптар үшін 25–100 сөз арасы;

Үшінші және төртінші сыныптар үшін 100–200 сөз арасында болуы керек деп есептейді [14]. Яғни сынып деңгейіне сай сөйлемдегі сөздердің санын ескерген жөн.

Гүнештің жазуы бойынша бір сөйлемдегі сөздердің орталама саны сыныптардың деңгейіне қарай:

Бірінші сынып үшін бір сөйлемдегі сөздер саны – 5;

Екінші сынып үшін бір сөйлемдегі сөздер саны – 8;

Үшінші сынып үшін бір сөйлемдегі сөздер саны – 9,

Төртінші сынып үшін бір сөйлемдегі сөздер саны – 10 сөз болуы керек [15].

Мәтіннің ұзақтығы, сондай-ақ мәтін түрі оқушылардың тілдік және ақыл-ой дағдыларын дамытуда маңызды орын алады. Мінез-құлық тәсілінде оқушылардың назарының қысқа, оқылым және түсіну дағдылары жеткіліксіз дамыған, мәтіндер себептерге байланысты қысқа болуы керек екендігі айтылды. Осы себепті қысқа мәтіндер бастауыш мектеп оқулықтарында көптеген жылдар бойы беріліп келді. «Брунер баланың тілдік дағдылары туғаннан бастап дами бастайтынын түсіндіре отырып, осы түсінікпен келіспейді. Тілдік дағдылар алдымен отбасында, отбасы ортасында, мектепте және т.б. орталарда дамиды және орталарда өзара әрекеттесу жолымен әзірленеді. Баланың тілі мен ақыл-ой дамуы, дыбыстық сана, сөздерді тану, ақыл-ой сөздігін дамыту және т.б. басқаша айтқанда, 4–5 жас аралығындағы тіл мен сөздік қорын меңгеру мектепке дейінгі кезеңде жоғары деңгейде. Осы себепті Брунер баланы тіл мен ақыл-ой дамуы, көңіл-күй сияқты заттармен ғана шектелмеу керек деп болжайды» деп жазады Гүнеш [16, 17].

Бүгінгі зерттеулер көрсеткендей, қысқа және анық мағыналы мәтіндер оқушылардың тілдік дағдыларын дамытуға және оқуға деген қызығушылығын арттыру жеткіліксіз. Себебі қысқа мәтіндер оқушылардың тез есте сақтауына ықпал етеді және есте сақтау дағдысын арттырады. Мысалы, үш абзацтан тұратын мәтінді оқығанда оқушы абзацтарды тез жаттап алады және мәтінді түсіну екінші реттік мәнге ие болады. Бұл жағдай мәтінді үйренудің орнына есте сақтауға әкеледі. Екінші жағынан, қысқа мәтін аз мағына, аз ой, аз оқиға, аз ақпарат, кішкене абзац, сөйлем мен сөзді білдіреді. Қысқа мәтіндер тілді оқытуда, сыныптағы іс-әрекетте және оқушының ақыл-ой сөздігін жасауда сәтті бола бермейді.

Барлық оң өзгерістер зерттеушілерге ұзындығы қанша болуы керек екенін анықтауға мүмкіндік берді. Осылайша, Гүнеш оқушыларға берілетін мәтіндердің ұзақтығы әртүрлі зерттеулермен анықталды және объективті критерийлер жасалды. Осы зерттеулердің

нәтижесінде мәтіннің ұзындығы бастауыш мектептің бірінші сыныбы үшін 125–400 сөзден, екінші сынып үшін 375–500 сөзден, үшінші сынып үшін 450–600 сөзден, төртінші және одан жоғары сыныптар үшін 800–1000 сөзден және 1000 (немесе одан да көп) болуы керек деп анықтады Гүнеш [18].

Жоғарыда аталған жазу өлшемдері, сөйлемдегі сөздер саны мен мәтін ұзақтығы сияқты өлшемдерге назар аударған жөн. Себебі бұл аталған өлшемдер оқушылардың дағдыларын назарға ала отырып әзірленген. Яғни өлшемдер сынып деңгейіне қарай өзгеріп отырады. Мәтіндер мақсатты әрекеттерге қол жеткізу құралы болып табылады. Әрбір мәтінде бір хабарламаның болуы дағдыларды меңгерту үшін мағызы зор.

Зерттеу мақсаты: бұл зерттеу жұмысының мақсаты, мәтіндегі әріп өлшемінің, сөздер саны мен мәтін ұзындығының бастауыш сынып оқушыларының деңгейіне сәйкестігін анықтау болып табылады. Бұл мақсатқа қол жеткізу үшін төмендегі сұрақтарға жауаптар алынады:

- 1) Мәтіндегі әріп өлшемі сынып деңгейіне сәйкес келеді ме?
- 2) Мәтіндегі сөздер саны сынып деңгейіне сай келеді ме?
- 3) Мәтіндегі сөйлем ұзындығы сынып деңгейіне сай келеді ме?

Зерттеу әдістері

Зерттеу үлгісі: зерттеу жұмысы – құжаттарды талдау әдісіне негізделген сипаттамалық жұмыс.

Мәліметтерді жинау құралдары: мәліметтерді жинау құралы ретінде бастауыш сыныптың «Әдебиеттік оқу» оқулықтары пайдаланылды.

Нәтижелер мен түсініктемелер

Зерттеу жұмысының мақсатына қол жеткізу үшін 2–3–4 сыныптардың «Әдебиеттік оқу» оқулықтарынан екі мәтіннен таңдалып алынды. Таңдап алынған мәтіндер оқулық басылымдарына қойылатын гигиеналық нормативтерді бекіту туралы Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрінің 2015 жылғы 19 тамыздағы №611 бұйрығына сәйкес зерттелді. Ендеше оқулықтардан таңдалып алынған мәтіндерге жасалған талдаулар төмендегідей болды.

«Мәтіндегі әріп өлшемі сынып деңгейіне сәйкес келеді ме?» сұрағы бойынша мәтіндегі әріп өлшемдері талданып, нәтижесі кесте 1-де ұсынылды.

1-кесте – Мәтіндегі әріп өлшемінің сынып деңгейіне сәйкестігі

Сынып	Мәтіндердің атауы	Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрінің 2015 жылғы 19 тамыздағы № 611 бұйрығына сәйкес		Түркия Республикасының Ұлттық білім және ғылым министрлігінің 2589 санды «Tebliğler» журналына сәйкес сыныптардың деңгейіне негізделген қаріп өлшемдері	
		Бұйрыққа сәйкес әріп өлшемі	Мәтіндегі әріп өлшемі	Бұйрыққа сәйкес әріп өлшемі	Мәтіндегі әріп өлшемі
1	2	3	4	5	6
1	Көйлек хикаясы	14–16	16	18	16
	Айгүлдің әңгімесі	14–16	16	18	16

1-кестенің жалғасы

1	2	3	4	5	6
2	Таза бұлақ	12–14	16	14	16
	Атқа міндім	12–14	16	14	16
3	Өрмекші мен шыбын	12–14	14	12	14
	Құмға салған сурет	12–14	14	12	14

1-ші кестеге талдау жасап өтер болсақ 2, 3 және 4-ші сынып оқулықтарындағы мәтіндердің әріп өлшемдері Түркия Республикасының Ұлттық білім және ғылым министрлігінің (МЕМ) 2589 санды «Tebliğler» журналына сәйкес сыныптардың деңгейіне негізделген қаріп өлшемдерімен және Оқулық басылымдарына қойылатын гигиеналық нормативтерді бекіту туралы Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрінің 2015 жылғы 19 тамыздағы №611 бұйрығына сәйкес қаріп өлшемдерімен тексеріліп, нәтижелері ұсынылған. Сыныптан таңдап алынған әр екі мәтіннің де әріптерінің өлшемдері Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрінің 2015 жылғы 19 тамыздағы №611 бұйрығына сәйкес келеді деп тұжырымдауымызға болады. Ал, Түркия Республикасының Ұлттық білім және ғылым министрлігінің 2589 санды «Tebliğler» журналына сәйкес сыныптардың деңгейіне негізделген қаріп өлшемдері біздің оқулықтарымыздағы мәтіндердің әріптік өлшемдерінен айырмашылықта болғандығын байқаймыз.

Зерттеудің «Мәтіндегі сөздер саны сынып деңгейіне сай келеді ме?» сұрағы бойынша сынып деңгейіне сай сөйлемдегі сөздердің санын анықтауда Гүнештің бір сөйлемдегі сөздердің орталама саны сыныптардың деңгейіне сай келуін есептеуі арқылы мәтіндегі сөздер саны саналып, нәтижесі 2-кестеде ұсынылды.

2-кесте – Мәтіндегі сөздер санының сынып деңгейіне сәйкестігі

Сынып	Гүнеш бойынша бір сөйлемдегі сөздердің орташа мәні	Мәтіндердің атауы	Өлшемдерге сай	Өлшемдерге жартылай сай	Өлшемдерге сай емес
			Сөздердің орташа мәні		
2	8	Өрттен құтқарушы иттер	-	-	10,3
		Ақ шаш	8	-	-
3	9	Аяулы Жақан	-	-	11
		Батырдың мінезі	-	-	7
4	10	Айға алғашқы сапар	-	-	8
		Сатылған көлеңке	-	-	8

2-ші кестені талдар болсақ Түрік ғалымы Гүнештің анықтаған бір сөйлемдегі сөздердің орташа мәніне 2, 3, 4-сынып әдебиеттік оқу оқулығы бойынша мәтін сөйлемдеріндегі сөздердің орташа мәнінде айтарлықтар айырмашылықтар байқалды. Ашып айтар болсақ сыныптар бойынша әдебиеттік оқу оқулықтарынан таңдап алынған әрбір екі мәтіндер бойынша сөйлемдегі сөздердің орташа мәнінде төмендегідей айырмашылықтар кездесті: 1)

2-сынып әдебиеттік оқу оқулығынан алынған «Өрттен құтқарушы иттер» және «Ақ шаш» мәтіндері бойыншасөйлемдегі сөздердің орташа мәні 10,3 және 8 құрады; 2) 3 сынып әдебиеттік оқу оқулығынан алынған «Аяулы Жақаң» және «Батырдың мінезі» мәтіндері бойыншасөйлемдегі сөздердің орташа мәні 11 және 7 құрады; 3) 4 сынып әдебиеттік оқу оқулығынан алынған «Айға алғашқы сапар» және «Сатылған көлеңке» мәтіндері бойыншасөйлемдегі сөздердің орташа мәні 8 құрады. Әрине шетелдік ғалымның анықтаған бір сөйлемдегі сөздердің орташа мәніне әдебиеттік оқу оқулығы бойынша сәйкес болуы шарт емес. Дегенмен 2-ші кестеде анықталған мәтін сөйлемдеріндегі сөздердің орташа мәніне назар аударсақ, 2-ші және 3-ші сынып оқулықтарында берілген мәтіндердің сөйлемдегі сөздердің орташа мәні 4-ші сыныптың оқулығында берілген мәтіннің сөйлемдегі сөздердің орташа мәнінен артық екенін көре аламыз.

Зерттеудің «Мәтін ұзындығының сынып деңгейіне сай келеді ме?» сұрағы бойынша сынып деңгейіне сай сөйлемдегі сөздердің санын анықтауда Х. Ақйолдың мәтін ұзындығының оқушылардың деңгейін анықтау өлшемдері арқылы мәтіндегі сөздер саны саналып, нәтижесі 3-кестеде ұсынылды.

3-кесте – Мәтін ұзындығының сынып деңгейіне сәйкестігі

Сынып	Мәтіндегі сөйлем ұзындығы	Мәтін атаулары	Өлшемдерге сай		Өлшемдерге жартылай сай		Өлшемдерге сай емес	
			саны	%	саны	%	f	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9
2	25-100	Гиннесс кітабына енген қазақ	-	-	-	-	202	100
		Жеті шал	-	-	-	-	191	100
3	100-200	Менде атқа міне аламын	-	-	-	-	446	100
		Құмырсқаның қанағаты	179	100	-	-	-	-
4	100-200	Кішкентай робот туралы ертегі	-	-	-	-	357	100
		Сынақшы-ғарышкер	-	-	-	-	316	100

3-ші кесте бойынша талдау жасар болсақ 2-ші және 4-ші сынып оқулықтарындағы мәтіндер ұзындығы өлшемдерге сай келмегендігін байқаймыз, ал, 3-ші сынып оқулығындағы таңдалып алынған мәтіндерге тоқталар болсақ: «Құмырсқаның қанағаты» атты мәтін өлшемдерге сай болды, ал «Менде атқа міне аламын» атты мәтін өлшемдерге сай келмегендігін көре аламыз. Біз негізге алып отырған Х. Ақйолдың мәтін ұзындығының оқушылардың деңгейін есептеу жолы арқылы мәтіндегі сөздер саны өлшемінен жоғары көрсеткіш анықталды. Яғни бұл анықталған нәтиже бойынша мынадай тұжырым жасауға болады, біз қолданған Х. Ақйолдың мәтін ұзындығының оқушылардың деңгейін анықтау өлшемдерін негізге ала отырып, «Әдебиеттік оқу» оқулықтарында мәтіндердің ұзындығы сынып деңгейіне сай емес деген қорытындыға келдік.

Қорытынды және ұсыныстар

Зерттеу жұмысының мақсатына қол жеткізу үшін «Мәтіндегі әріп өлшемі сынып деңгейіне сәйкес келеді ме?», «Мәтіндегі сөздер саны сынып деңгейіне сай келеді ме?» және

«Мәтін ұзындығы сынып деңгейіне сай келеді ме?» сұрақтарына жауаптар алынып, мәтін түрлеріне берген анықтамаларға талдаулар жасалынды.

Зерттеу нәтижесінде 2, 3, 4-ші сынып оқулықтарындағы мәтіндердің сынып деңгейіне сай әріп өлшемі, сөйлемдегі сөздер саны, мәтін ұзындығы анықталды. Зерттеу жұмысы құжаттарды талдау әдісіне негізделген сипаттамалық жұмыс болып табылады. Мәліметтерді жинау құралы ретінде бастауыш сынып оқулықтары пайдаланылды. Зерттеудің мақсатына қол жеткізуде қарастырылған үш сұраққа байланысты жауап алынып төмендегідей тұжырымдар жасалды:

- 2, 3, 4-ші сынып «Әдебиеттік оқу» оқулығындағы мәтіндердің әріп өлшемінің сынып деңгейіне сәйкестігін анықтауда әр сыныптан екі мәтіннен таңдалып алынып әріптердің өлшеміне жоғарыда аталған бұйрық пен талап негізінде тұжырымдар жасалды.

- Мәтіндегі сөздер санының сынып деңгейіне сәйкестігін анықтауда 2, 3, 4-ші сынып «Әдебиеттік оқу» оқулықтары бойынша әр сыныптан екі мәтіннен таңдалып алынып, мәтіндегі сөздер санының сынып деңгейіне сәйкестігі Түрік ғалымы Гүнештің анықтаған бір сөйлемдегі сөздердің орташа мәні арқылы анықтап көрдік. Нәтижесінде 2-ші және 3-ші сынып оқулықтарында берілген мәтіндердің сөйлемдегі сөздердің орташа мәні 4-ші сыныптың оқулығында берілген мәтіннің сөйлемдегі сөздердің орташа мәнінен артық екендігі анықталды.

- Мәтін ұзындығының сынып деңгейіне сәйкестігін анықтауда 2, 3, 4-ші сынып «Әдебиеттік оқу» оқулықтары бойынша әр сыныптан екі мәтіннен таңдалып алынып, Х. Ақйолдың мәтін ұзындығының оқушылардың деңгейін есептеу жолы арқылы мәтіндегі сөздер саны өлшемінен жоғары көрсеткіш анықталды. Яғни бұл анықталған нәтиже бойынша Х. Ақйолдың мәтін ұзындығының оқушылардың деңгейін анықтау өлшемдерін негізге ала отырып, «Әдебиеттік оқу» оқулықтарында мәтіндердің ұзындығы сынып деңгейіне сай емес деген қорытынды жасауға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Çeçen, M.A. ve Çiftçi, Ö. İlköğretim 6. sınıf Türkçe ders kitaplarında yer alan metinlerin tür ve tema açısından incelenmesi. – Ankara: Milli Eğitim Dergisi. – 2007. – №173. – S. 39–49.
2. Halis, İ. Öğretim Teknolojileri ve Materyal Geliştirme.– Ankara: Nobel Yayınları, 2002. – 223 s.
3. Құсайынов А.Қ., Асыллов Ұ.Ә. Оқулықтану. Өзекті мәселелер. – Алматы: Рауан, 2000. – 32 б.
4. Құрмашұлы Ғ. Сапалы оқулық – ел игілігі // Ана тілі. 17 сәуір 2014. [Электронды ресурс] URL: <http://anatili.kazgazeta.kz/?p=19171>
5. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, 1981. – 183 с.
6. Москальская И.О. Грамматика текста. – М.: Высшая школа, 1981. – 215 с.
7. Лосева Л.М. Как строится текст: Пособие для учителей. – М.: Просвещение, 1980. – 94 с.
8. Erkul, R. Cümle metin bilgisi. – Ankara: Anı Yayıncılık, 2007. – 184 s.
9. Yıldız, C. Türkçe öğretimi. Ed. Cemal Yıldız. – Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2008. – 189 s.
10. Ünalın, Ş. Türkçe öğretimi. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım. Yapıcı, M. İlköğretim birinci kademe ders kitaplarının öğrenci düzeyine uygunluğu // Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 6 (1), Afyon, 2004. 121–130.
11. Tan, Ş. Öğretim ilke ve yöntemleri. Ed. Şeref Tan. – Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2007. – 544 s.
12. Akyol H. Yeni programa uygun Türkçe öğretim yöntemleri. – Ankara: Kök Yayıncılık, 2008. – 256 s.

13. Требования к разработке современного учебника для общеобразовательных школ. – Астана: Республиканский научно-практический центр «Учебник», 2017. – 38 с.
14. Akyol H. Türkçe Öğretim Yöntemleri. – Ankara: Pegem Akademi, 2010. – 360 s.
15. Güneş, Firdevs. Okuma-Yazma Öğretimi ve Beyin Teknolojisi. – Ankara: Ocak Yay, 1997. – 240 s.
16. Güneş, F. Ses temelli cümle yöntemi ve zihinsel yapılandırma. – Ankara: Nobel Yayınları, 2007.
17. Güneş, F. Türkçe öğretimi ve zihinsel yapılandırma. – Ankara: Nobel Yayınları, 2007.
18. Güneş, F. Ders kitaplarının incelenmesi. – Ankara: Ocak Yayınları, 2002.

REFERENCES

1. Çeçen, M.A. ve Çiftçi, Ö. İlköğretim 6. sınıf Türkçe ders kitaplarında yer alan metinlerin tür ve tema açısından incelenmesi. – Ankara: Milli Eğitim Dergisi. – 2007. – №173. – S. 39–49. [in Turkish]
2. Halis, İ. Öğretim Teknolojileri ve Materyal Geliştirme.– Ankara: Nobel Yayınları, 2002. – 223 s. [in Turkish]
3. Qusaynov A.Q., Asylov U.A. Oqulyqtanu. Ozekti meseleler. – Almaty: Rauan, 2000. – 32 b. [in Kazakh]
4. Qurmashuly G. Sapaly oqulyq – el igiligi // Ana tili. 17 sauir 2014. [Elektron dy resurs] URL: <http://anatili.kazgazeta.kz/?p=19171> [in Kazakh]
5. Galperın I.R. Tekst kak obekt lingvısticheskogo ıssledovanııa. – M.: Nauka, 1981. – 183 s. [in Russian]
6. Moskalskaıa I.O. Grammatıka teksta. – M.: Vysshaya shkola, 1981. – 215 s. [in Russian]
7. Loseva L.M. Kak stroitsia tekst: Posobie dlia uchitelei. – M.: Prosveshenie, 1980. – 94 s. [in Russian]
8. Erkul, R. Cümle metin bilgisi. – Ankara: Anı Yayıncılık, 2007. – 184 s. [in Turkish]
9. Yıldız, C. Türkçe öğretimi. Ed. Cemal Yıldız. – Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2008. – 189 s. [in Turkish]
10. Ünalın, Ş. Türkçe öğretimi. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım. Yapıcı, M. İlköğretim birinci kademe ders kitaplarının öğrenci düzeyine uygunluğu. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 6 (1), Afyon, 2004. 121–130. [in Turkish]
11. Tan, Ş. Öğretim ilke ve yöntemleri. Ed. Şeref Tan. – Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2007. – 544 s. [in Turkish]
12. Akyol H. Yeni programa uygun Türkçe öğretim yöntemleri. – Ankara: Kök Yayıncılık, 2008. – 256 s. [in Turkish]
13. Trebovaniia k razrabotke sovremennogo uchebnika dlia obsheobrazovatelnyh shkol. – Astana: Respublikanski nauchno-prakticheskiiı sentr «Uchebnik», 2017. – 38 s. [in Russian]
14. Akyol H. Türkçe Öğretim Yöntemleri. – Ankara: Pegem Akademi, 2010. – 360 s. [in Turkish]
15. Güneş, Firdevs. Okuma-Yazma Öğretimi ve Beyin Teknolojisi. – Ankara: Ocak Yay, 1997. – 240 s. [in Turkish]
16. Güneş, F. Ses temelli cümle yöntemi ve zihinsel yapılandırma. – Ankara: Nobel Yayınları, 2007. [in Turkish]
17. Güneş, F. Türkçe öğretimi ve zihinsel yapılandırma. – Ankara: Nobel Yayınları, 2007. [in Turkish]
18. Güneş, F. Ders kitaplarının incelenmesi. – Ankara: Ocak Yayınları, 2002. [in Turkish]

UDC 81`362; IRSTI 14.35.07

<https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.598>

M. AKESHOVA¹✉, G. ARIPZHAN^{2*}

¹PhD, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: madina.akeshova@ayu.edu.kz

²Senior Lecturer of International University of Tourism and Hospitality
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: gulnur.aripzhan@mail.ru

STRUCTURE AND PECULIARITIES OF THE CHALLENGE BASED LEARNING APPROACH

Abstract. Today's students are presented with content-centric assignments that meet standards but lack a real-world context and opportunities for active participation. Because these assignments often fail to engage students, they can lead to uninspired work and a gradual process of disengagement. To address this need, Apple Inc. worked with teachers and leaders in the education community to develop a new approach to teaching and learning called Challenge Based Learning. Challenge-based learning (CBL) is a pedagogic approach for K12 education pioneered by education staff at Apple, Inc. that has its roots in problem-based learning and the work of John Dewey. The approach focuses on increasing student engagement. Unlike problem-based learning, CBL is a collaborative learning experience in which teachers and students work together to learn about compelling issues, propose solutions to real problems, and take action. The approach asks students to reflect on their learning and the impact of their actions, and publish their solutions to a worldwide audience. This article discusses the formation and characteristics of the Challenge Based Learning approach.

Keywords: Challenge Based Learning approach, teaching environment, collaborative learning experience, assessment strategies, development of the 21st century skills.

М.М. Акешова¹, Г.Ж. Әріпжан²

¹PhD доктор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: madina.akeshova@ayu.edu.kz

²Халықаралық туризм және қонақжайлылық университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: gulnur.aripzhan@mail.ru

«Мәселеге негізделіп оқыту» тәсілінің құрылымы мен ерекшеліктері

Аңдатпа. Қазіргі студенттерге стандарттарға сәйкес келетін, бірақ нақты контекст пен белсенді қатысу мүмкіндігі жоқ мазмұнға бағытталған тапсырмалар ұсынылады. Бұл тапсырмалар көбінесе студенттерді қызықтыра алмайтындықтан, олар шабыттанбаған жұмысқа және біртіндеп ажырату процесіне әкелуі мүмкін. Осы қажеттілікті шешу үшін Apple Inc. мұғалімдермен және білім беру қоғамдастық көшбасшыларымен бірлесіп оқыту мен оқудағы Challenge Based Learning деп аталатын жаңа тәсілді әзірледі. Мәселеге негізделіп оқыту (Challenge-based learning (CBL)) – бұл Apple, Inc компаниясының білім беру

* Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Akeshova M.M., Aripzhan G.Zh. Structure and Peculiarities of the Challenge Based Learning Approach // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2021. – №1 (119). – Б. 160–172.

<https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.598>

*Cite us correctly:

Akeshova M.M., Aripzhan G.Zh. Structure and Peculiarities of the Challenge Based Learning Approach // Iasau universitetinin habarshysy. – 2021. – №2 (120). – Б. 160–172.

<https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.598>

қызметкерлері бастамашылық еткен К12 білім беруіне арналған педагогикалық тәсіл, оның тамыры проблемалық оқыту мен Джон Дьюидің жұмыстарынан бастау алады. Бұл тәсіл оқушылардың белсенділігін арттыруға бағытталған. Проблемалық оқытудан айырмашылығы, мәселеге негізделіп оқыту – бұл бірлескен оқыту тәжірибесі, мұнда мұғалімдер мен оқушылар бірлесіп, қызықтыратын мәселелерді білуге, нақты мәселелердің ұтымды шешімдерін ұсынуға және іс-әрекетке көшеді. Аталмыш тәсіл студенттерден олардың оқуы мен іс-әрекеттерінің әсері туралы ойлануды және олардың шешімдерін дүниежүзілік аудиторияға жариялауды сұрайды. Бұл мақалада «Мәселеге негізделіп оқыту» тәсілінің қалыптасуы, құрылымы мен ерекшеліктері талқыланады.

Кілт сөздер: мәселеге негізделіп оқыту тәсілі, оқыту ортасы, бірлескен оқу тәжірибесі, бағалау стратегиясы, ХХІ ғасыр дағдыларын дамыту.

М.М. Акешова¹, Г.Ж. Арипжан²

¹*PhD доктор, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: madina.akeshova@ayu.edu.kz*

²*старший преподаватель Международного университета туризма и гостеприимства (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: gulnur.aripzhan@mail.ru*

Структура и особенности подхода к обучению, основанного на задачах

Аннотация. Сегодняшним студентам предлагаются контент-ориентированные задания, соответствующие стандартам, но лишённые реального контекста и возможностей для активного участия. Поскольку эти задания часто не привлекают студентов, они могут привести к скучной работе и постепенному процессу отстранения. Чтобы удовлетворить эту потребность, Apple Inc. вместе с учителями и лидерами образовательного сообщества разработала новый подход к преподаванию и обучению под названием «Обучение на основе вызовов». Основанное на задачах обучение (CBL) – это педагогический подход к обучению K12, впервые применённый педагогическим персоналом Apple, Inc., который берет свое начало в проблемно-ориентированном обучении и работах Джона Дьюи. Подход направлен на повышение вовлеченности студентов. В отличие от проблемно-ориентированного обучения, CBL – это совместный учебный процесс, в котором учителя и ученики работают вместе, чтобы узнать о насущных проблемах, предложить решения реальных проблем и принять меры. Подход предлагает студентам задуматься над своим обучением и воздействием своих действий и опубликовать свои решения для мировой аудитории. В этой статье обсуждается формирование и характеристики подхода к обучению, основанному на задачах.

Ключевые слова: подход к обучению, основанному на задачах, среда обучения, опыт совместного обучения, стратегии оценивания, развитие навыков 21 века.

Introduction

Challenge Based Learning is a collaborative learning experience in which teachers and students, schoolteachers and students work together to learn about problems, challenges, and make suggestions and actions to solve specific problems. This approach encourages students to deal with challenges based on their knowledge, to communicate to the world audience the effects of their actions in dealing with those challenges and the decisions they have made to address those challenges. Before touching upon its formation, let us define the meaning of the word “challenge”. The word “challenge” has several meanings in English. It has a number of translations as “challenge”, “problem”, “difficulty”, “difficult problem”.

Webster's New International English Dictionary considers the etymology of the word challenge and offers the following definition: 1. Requirement for identification, 2. Invitation to

solve a problem, 3. Invitation to a duel, competition. 4. A complex issue that calls for special efforts and perseverance [1].

In the Longman Dictionary of Contemporary English, the word “challenge” is defined as follows: 1. an invitation to participate in a competition; 2. Competition, 3. A difficult issue [2]. Oxford Advanced Learner's English Dictionary defines the word “challenge” as a new or challenging task that tests a person's (someone's) abilities. 2. A challenge or suggestion to a competition or fight [3]. Oxford Thesaurus English vocabulary defines the word as “1. A question, a dispute, doubt, 2. An invitation, coercion, call, provocation, contradiction, objection; ultimatum, 3. problem, demand, motivation, test” [4]. In Mueller's English-Russian dictionary, the word “challenge” has a number of definitions, such as 1. challenge (competition, duel, etc.), 2. A difficult task, a problem [5].

In general, the word "challenge" means a challenge, an invitation to a problem, a competition, a challenge to find a solution to a difficult problem. However, the meaning of the word “challenge” is very different from the meaning of the word problem. It is based on force.

The world's favorite Online Dictionary.com defines the word “challenge” as follows:

- an invitation to participate in any competition and contest.
- an invitation by nature or character to a battle, competition, special effort, etc.

Challenge based learning (CBL) which was formed on the basis of the word “challenge” is a basis of teaching through the real-life conflict resolution. This approach encourages all participants (students, teachers, families and community members) to identify great ideas, ask good questions, solve problems, gain in-depth thematic knowledge, develop 21st century skills and share their thoughts with the world [6].

Methods

It is impossible to be a competitive specialist without mastering the advanced technologies of teaching in the field of modern education. Mastering new technologies has a positive effect on the intellectual, professional, moral, spiritual and many other aspects of a teacher's personality, helps him to develop himself and effectively organize the educational process. Challenge based learning, one of the most advanced learning technologies, is of great importance in the formation of students' knowledge and skills necessary to cope with various social challenges in real life [7]. Challenge based learning approach shares many of the purpose of the service, based on the foundation of practical education and the wisdom of the long history of progressive education. Although many students are not experts in their field, this approach develops not only knowledge of the topic, memorization of facts and basic skills, but also the ability to combine this knowledge with real-life problems. [8]. This methodological approach is fully aware of the innovative ideas of education, media, technology, entertainment, leisure, the workplace and society.

Challenge based learning system was developed on the basis of the Apple Classrooms of Tomorrow – Today (ACOT2) project, which began in 2008 to define important design principles for the 21st century teaching environment. Starting with the design principles of EBAS2, Apple Inc. Corporation has worked with exemplary teachers to develop, test and implement challenge -based learning [9].

The use of difficulties and problems in the formation of learning experiences stems from the study of reality television, conversations with people and individuals whose lives are mostly difficult, and the presentation of individual learning experiences in and out of the classroom. When faced with a “challenge”, groups and individuals gain experience, gain internal and external resources, make plans and try to find the best solution [10]. Failure in this learning experience is the result of successful research activities.

The original structure of the challenge based learning approach was documented in 2008 on white paper and was published in the Apple Inc. Corporation. Since then, teachers and schools around the world have adopted this teaching method to improve teaching and learning, allowing

them to quickly make differences and distinctions in their environment and community. In 2009, the New Media Consortium published an in-depth study of teaching based on challenge to classroom practice. Based on this approach, the study, which covered 6 schools, 29 teachers and 330 students in 17 subjects in the United States, was particularly successful for 9th graders [11].

In 2011, an additional study was conducted to provide a more in-depth study of the K-20 audience and the development of 21st century skills. The study included 19 schools, 90 teachers and 1,500 students from three countries. Research shows that challenge based learning is the only effective way to engage students, meet curriculum standards and develop 21st century skills. The study concluded that challenge based learning can be applied to learners of all ages [12].

The updated structure is divided into three stages:

- Research - All learners plan to participate in trips that form the basis of decision-making and solving academic performance.
- Action - Evidence-based decisions are developed and implemented by an authentic audience and evaluated based on the results (Figure 1) [13].

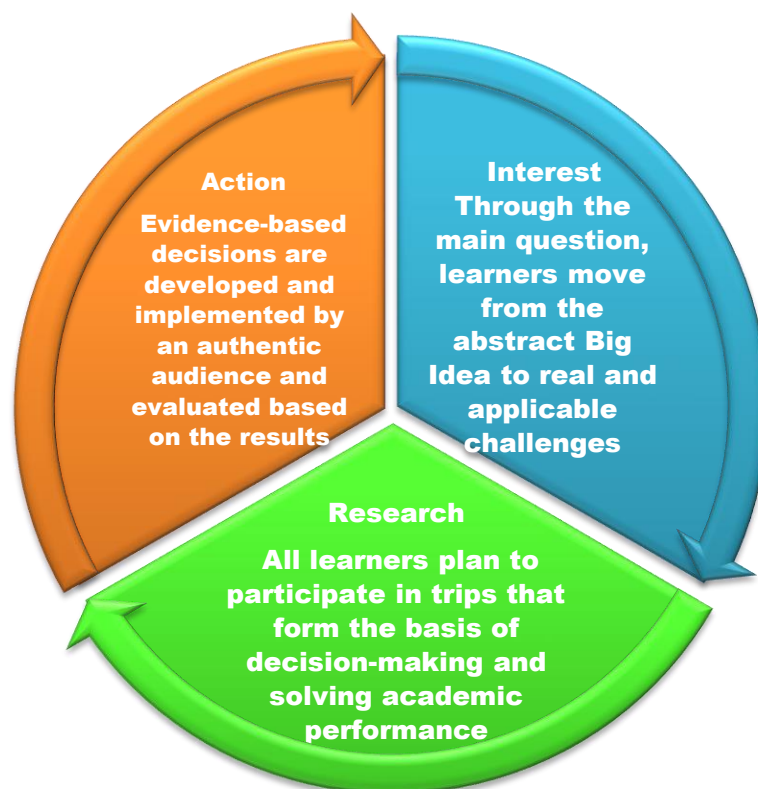

Figure 1. The structure of the challenge based learning approach

During the process, all participants document the experience, demonstrate it in practice and share it with the world. The interdisciplinary, cooperative and applied nature of challenge based learning makes it ideal for students of all ages. This teaching method is designed for educators from primary school to higher education who want to implement a teaching method based on the difficulties in the learning environment. The structure of the challenge-based learning approach is extended to new areas, such as strategic planning, on-the-job training, as well as the development and operation of mobile software [14]. The principles of challenge-based learning are given in Table 1:

Table 1 – Basic principles of challenge-based learning

	Basic principles of challenge-based learning
1	A flexible framework of knowledge that can be implemented as a leading pedagogy or combined with other progressive teaching methods
2	A small model with many entry points and the ability to form a large world from small
3	Free and open system without individual ideas, products or subscriptions
4	It is a process that increases the responsibility of all students to learn
5	Creating a realistic environment that meets academic standards and has a deep connection with the content
6	Focus on global ideas, important issues and solutions for local and age groups
7	Development of the XXI century skills
8	Targeted use of technology for research, analysis, organization, collaboration, networking, communication, publication and demonstration.
9	Provision of students with the opportunity to make a difference now.
10	Creating an environment that has a profound impact on the learning and teaching process
11	Methods of documenting and evaluating the learning process and products [15]

It is based on a set of ideas that form the basis of the challenge based learning approach. Familiarity with these concepts provides an in-depth understanding of the structure, discussion opportunities and support for implementation. The founders of challenge -based learning theory believe that the function of thinking in learning is not only to acquire new knowledge, but also to learn new ways to achieve that goal. According to A.M. Matyushkin, “the main function of thinking in teaching is that it allows to acquire new knowledge and act in a new way. All systems of knowledge and actions in human life are the result of his thinking ability. Man's knowledge is a manifestation of his thinking, that is, the main means of his cognition "[16].

Vygotsky's socio-cultural theory emphasizes the importance of social interaction and the use of artifacts for learning. Three principles are proposed for the design of the educational environment, derived from the works of Vygotsky: First, the concept of real action is to propose to model the actions and tools derived from professional experience. Second, "construction" allows students to create and share artifacts in society. Third, the educational environment should be designed to ensure close collaboration between students and their peers, as well as students and experts [17].

In connection with these principles, several educational scenarios have been developed within the COLDEX project. The main pedagogical approach is Challenge Based Learning (CBL). It can be described as extended problem-based learning, but it includes some components of experience, project-based, and solution-based learning perspectives. Project-based and problem-based activities are usually focused on a traffic issue or problem [18]. In challenge-based learning, the problem is replaced by a n invitation to fight against challenge.

Tasks to be solved or "challenges" may include ways to solve problems related to scientific phenomena, approaches to their development, design and implementation. Important learning activities that are relevant to challenge-based learning require students to think about a number of possible solutions using a variety of interactive tools, offering challenging scenarios. Such activities mobilize students around important issues and are effective in facilitating small group collaboration. In terms of collaboration, the need for this is not artificially imposed on the student community by the system, but is based on the nature of the task. If collaboration is only needed to complete a task, students can appreciate the importance of collaborative activities, such as sharing information,

discussing partial research findings, and working with collaborative solutions and synthetic solutions.

When using challenge-based learning, creating a vocabulary appropriate to the environment in which the challenge is being considered is critical to all plans and to the success plans. If there are language disagreements before starting a challenge-solving study, the final results will be unsatisfactory.

In the process of “challenge-based learning” each participant is a learner: Teacher / Student and Student / Teacher – all opportunities to access information allow to break the traditional hierarchical structure of learning environments. In this new paradigm, all stakeholders will be teachers, educators, students and pupils. Students (pupils, teachers, administrators, families, and community members) actively share responsibility and accountability for creating and participating in learning experiences. When the challenge-based approach is used in the learning process, the role of teachers, educators and other adults in the school does not diminish, as they are responsible for successful learning practices. It attracts students to all stages of the process by easing all the burden of all work. Thus, they will continue to participate in each stage of the process. Students continue to study, but they share the responsibility for solving the challenge, meeting the standards, and mastering the resources and training with those who are directly involved.

When considering new ideas for challenge-based learning, the teacher should develop a common vocabulary that should consider the institutional language between students and all stakeholders. Common understanding is essential for successful solutions. The best teachers and students need time and support to adapt to new roles. This is because in previous years they played traditional roles. That is, she/he taught traditional lessons as a teacher and a student, a teacher and a student. Successful challenge-based learning programs provide reliability and support.

The main feature of challenge-based learning is that there are contradictions between what the student knows and does not know, and because there is no ready approach to solving the problem, a problem situation arises, which increases the student's search activity and motivation. So, to think is to learn to see the dialectical contradictions, and thus to recognize the real truth. Contradictory thinking is the driving force of development. Challenge-based learning can cause different levels of difficulties/challenges for the teacher, depending on what and how many actions he should take to solve the challenge [19].

Challenge-based learning can be seen as a way to “move beyond the four walls of the classroom”. That is, the involvement of all members of the community in this learning process expands resources, creates opportunities for authentic education, and the responsibility for education rests solely with the community, which is larger than teachers and educators. Important connections are made between the content of education and the lives of students, as a result of which the student is especially encouraged. The more students are interested in the content of knowledge, the deeper their knowledge.

Challenges and problems used in challenge-based learning are situations or activities that give students a sense of urgency and reinforce actions.

The practice of challenge-based learning in education helps to form meaningful knowledge and organically develop students' skills in the 21st century.

The challenge -based learning approach allows all students to think creatively, experiment with new ideas, get feedback and try again. All stages of this approach include hierarchical capabilities.

In the challenge-based learning approach, technology is used to research, communicate, organize, create and present information. The use of technology allows students to guide and restructure their learning experiences.

Finding a solution to a problem is one of the most valuable aspects of challenge-based learning. There is an opportunity to evaluate processes and products during challenge -based learning practices.

At each stage of the challenge -based learning process, students document and publish using text, video, audio and images. These artifacts are useful for regular displays, informative assessments, teaching evidence, portfolios and conversations about their own conflicts.

Challenges motivate actions and acting urgently. In challenge -based learning, problems / challenges involve a specific structure (engaging, exploring, and acting), vary in duration and intensity, and can be adapted to many learning environments. In their CBL Guide, Mark Nichols and Karen Kator identify three types of challenge that can be encountered with this approach in general (Table 2):

Table 2 – Types of challenge in the research of Mark Nichols and Karen Kator

1	Nano Challenges are short-term, teacher-oriented issues that focus on the formation and development of a specific knowledge content or skill. Students usually start solving a problem directly without identifying a Big Idea or an Essential Question. This process involves stages of research and action (Investigation and Act phases), but is carried out at a much lower level of intensity and ceases to be carried out with an external audience. Nano problems often lead to important tasks or long-term difficulties in solving certain concepts.
2	Mini Challenges expand boundaries and provide students with a higher level of choice and responsibility. These questions, which last 2-4 weeks, allow students to start with a great idea and work on all the basics. The depth of research and the expansion of solutions will increase, and the focus may be on specific educational content or multidisciplinary knowledge. Given the “show what you can do” perspective, Sub-Challenges are useful for an intensive learning experience designed to prepare you for long-term challenges.
3	Standard Challenges take longer (a month or more) and allow students to find a solution in a much longer period of time. Together, students identify, research and develop great ideas, conduct extensive research in many disciplines and take full responsibility for the completion of the process.
4	Capstone Challenges – Standard questions used as the highest academic and intellectual experience for students. These include one-year class-level problems or large projects that are implemented as a “thesis” for graduation.
5	Strategic Challenges are designed for planning at the institutional level. Any organization can use the structure of this approach to define the mission, identify challenges, develop a common language and develop strategic plans. Great ideas like time, achievement, learning, technology and school culture are great for starting deep and important conversations. The rationale for strategic issues is adapted to meet the needs of the context [20].

The challenge-based learning program provides participants with the necessary framework for building skills in the 21st century, building a lifelong learning framework, and implementing measures that have a direct impact on the world. If we imagine that millions of educated students are focused on making solutions to their local and global challenges as part of their school work, the world will be a better place. Therefore, the participants of the challenge-based learning program, by working together, make a difference, contribute to the solution of problems of global importance.

Challenge-based learning encourages students to learn more about the subjects they are studying, to identify and solve problems, and to make a difference in their communities and share their results with the world by working with other students, their teachers, and their communities and professionals around the world.

The interdisciplinary, cooperative and applied nature of challenge-based learning makes it ideal for students of all ages. This teaching method is designed for educators from primary school to

higher education who want to implement a teaching method based on the difficulties in the learning environment. Challenge-based learning is becoming a workplace in the 21st century. To meet the purpose of this approach, participants should do the following:

- Work in joint groups;
- Use of widely used technologies in everyday life;
- Solve specific problems using a multidisciplinary approach;
- Share results with the world.

Challenge-based learning begins with big ideas and continues to the following stages: the essential question; challenge; guiding issues, activities and resources to be guided; determination of the decision; to act through the implementation of the decision; evaluation; make a decision and share it with the world (Figure 2). Reflection and information assessment are an important part of the process at every stage, as they enhance learning and prepare students for the next events.

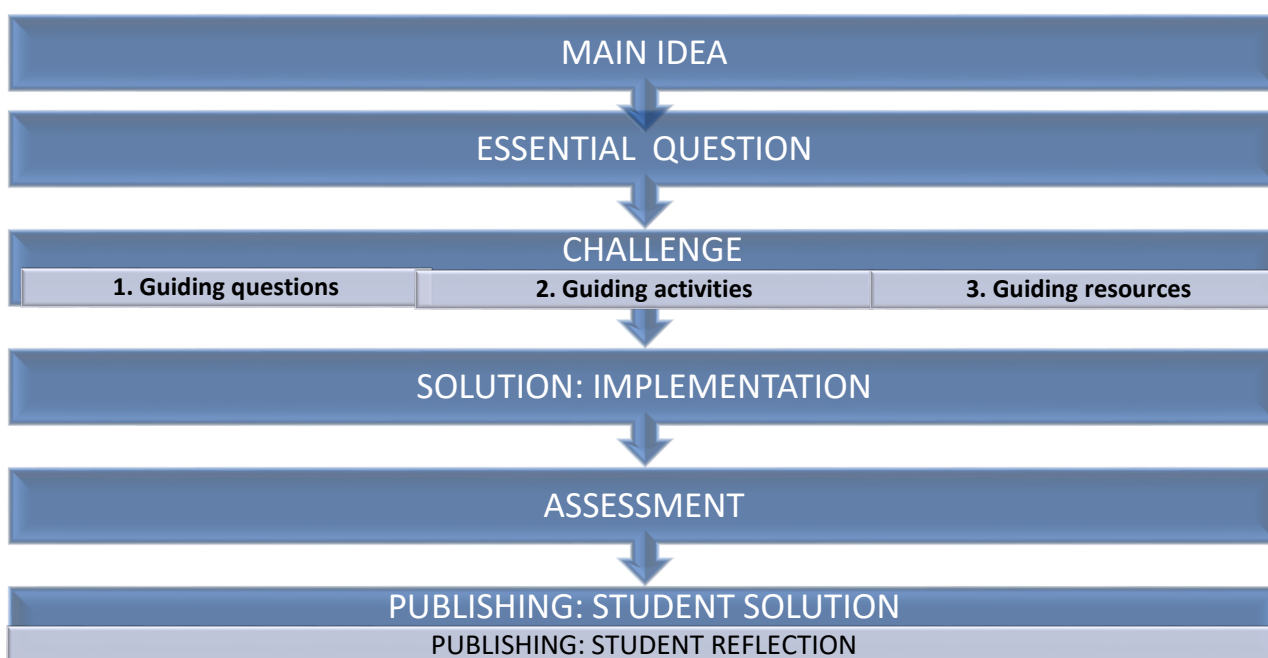

Figure 2. The structure of the challenge-based learning approach

Although the teacher's participation in the challenge-based learning process is very important, its nature changes as students move forward in their own stages of the process, that is, students' human development in the process. At the beginning of the process, when a teacher introduces a challenge-based learning program to students and finds a solution to a problem, it means that the teacher has made decisions, exchanged information, developed learning skills, and answered questions about how the process works and what is expected of students. In the middle stages of the process, students are responsible for planning and researching their work, and the teacher primarily serves as a project manager and mentor who works with students, helping them through inconveniences and keeping them on track. In the final stages, students are busy with their work, but the teacher ensures that they have mastered the necessary knowledge and skills through appropriate assessment. Finally, the teacher takes on the role of a product manager who supports students as they implement, evaluate, and publish their decisions and results.

The challenge-based approach focuses on the study of topics through a variety of topics and the subject matter of different disciplines, allowing students to assess the natural connections between thematic areas that are not always clear. As a result, it works best when teachers of

different disciplines work together. One of the most useful and positive aspects of this approach for professional growth and development is that teachers working in challenge-based learning programs interact with other subject teachers, as teamwork develops important life skills in students.

Challenge-based learning requires real-life tools, so teachers and students need access to technology that is often used in 21st century life and work. These tools include computers, multimedia tools, the Internet and mobile devices that allow to access excellent information, content and communication anywhere, anytime. In addition, because teachers and students work in groups, not all of the work is done during the lesson, which means that the teacher should create a workspace available to each student 24 hours a day, seven days a week.

At least, the workspace includes a calendar, a place to store notes, documents, and other digital tools such as PDFs, video clips, audio and video podcasts. There are many resources for creating collaborative workspaces. For example:

- Apple tools: the resources including iWeb, iWork.com, MobileMe and Mac OS X Snow Leopard provide a set of tools for creating a collaborative environment to support challenges.
- Wikis and other free web tools can be configured to work with classes and community groups.

During the process, teams and individuals have the opportunity to create a variety of products, including: invitation proposal videos, guiding set of questions, research plans and results, beta testing plans and solutions with evaluation options, solution videos, student journals, and individual videos. The quantity and quality of products depends on what stage of the process students enter, their class level and the duration of the task. At the beginning of the challenge-based learning process, teachers and students need to work together to identify products and how they are evaluated. Examples of student products for challenge-based learning include the following (Table 3):

Table 3 – Student products by challenge-based learning

1	Challenge proposal. Student teams present a short (one- or two-minute) video explaining the big idea, the essential question, and the challenge, including why it is important. The proposal should act as a challenge to other people to find solutions to the problem.
2	Guiding questions. Once the main challenge, that is, the problem is posed, students produce a set of questions to help them find a solution to the problem. The set of questions should be wide-ranging and represent the needs of each team member.
3	Research plan and timeline. This stage is mainly aimed at organizing the students' own efforts to study and answer questions. A well-designed plan provides a thorough and organized learning experience as students seek solutions to problems. The plan also allows to manage student's learning experience. The teacher serves as a guide or mentor to maintain the timeline.
4	Implementation and evaluation plans. Once the solution is developed, students make a plan to complete the task and evaluate it. The plan should include an in-depth description of the solution, how it is defined, where it is implemented, and how participants and success are measured. If time permits, the plan may include a beta testing process with multiple evaluation cycles.
5	Solution video. After the decision is made and evaluated, each team creates a video that offers a solution to the world. This video provides information about the team, a statement of the difficulty / problem, the importance of the issue to them, how it was implemented, how it was measured, and how successful it was. Students must collect the videos, audio, and images they need to use in the decision video during the practice.

Continuation of table 3

6	Student journals, written or video. This stage allows students to document their individual and group experiences through written journals (blogs, wikis, social networking communities) or video journals. The teacher can monitor the progress of students through written or video journals, which are considered as part of the assessment process.
7	Final reflection videos. At the end of the experiment, students should demonstrate what they have learned about the content, process, and general experience. This allows students to organize and present their ideas in a short time.

Teacher planning and preparation of assessment strategies. To assess students' knowledge and the final products they develop, the teacher must focus on three areas: the content and interpretation of knowledge, the acquisition of life skills, and the challenge-based learning process. The challenge-based curriculum helps students develop in-depth knowledge and understanding in topical areas, as well as content and innovative skills, life and career skills for the 21st century.

To prepare himself and his students for the assessment of their work, the teacher considers two types of assessment: informational and summative. Informational assessment is ongoing throughout the process, improving and facilitating learning, and summative assessment assesses a student's development at the last point of the process or in the conclusion.

Results and discussion

Challenge-based learning is a collaborative learning approach and innovative technologies are widely used, as students often work in informal group settings or online and are constantly exposed to a variety of feedback that can constantly deepen learning or confuse how they are used. For example, in addition to teacher feedback, students receive feedback from other students working in the same physical and virtual workplaces, as well as through wiki development, blog responses, text messaging, verbal interactions, or video / audio responses. It also provides feedback to colleagues, parents and families, experts and others by allowing students to make their own decisions and upload them to the website.

Official resources of information assessment vary considerably and may include student journals, interactive reviews, teacher reviews, student-pedagogical conferences, temporary work reviews (based on headings) and more.

In order to explain all the feedback to the students and prepare them for useful use, the teacher should conduct regular checkpoints with individual teams, create goals, explain the stages and timelines of the process and create a special schedule to stimulate reflection. Challenge-based learning gives students a lot of responsibility, and the role of the teacher is very important. If the teacher knows more about the progress of each group and their feedback from all sources, he or she can offer help when needed. Examples of some observations that can be used during the control period are:

- What part of the process are you working on this week?
- What new knowledge and skills did you learn this week?
- What was your biggest success this week?
- What was the biggest challenge of the week?
- How does the team work as your team?
- What are your top priorities for the coming week?

Summative assessment can be taken in various forms to meet the needs of the teacher's specific situation. With the help of challenge-based learning, the summative action is based on the completion and implementation of the solution. The solution to the problem is tested in real life and students get quick and direct feedback.

The assessment should focus on how to assess students at the group and individual levels. Students can be assessed through traditional school and district assessment systems to determine subject and content knowledge. Other evaluation ideas include oral presentations, conference presentations, and job evaluations for the specific role you play in your team. In the planning process, it is important to define a summative assessment and give students specific expectations and rubrics. Real-life summative assessments, such as performance appraisals and conference presentations, provide students with good service skills.

Challenge-based learning encourages students to take action on their decisions at home, at school, or in the larger community. The teacher can help students find solutions to problems by helping them find community partners. When planning an issue, the teacher should schedule time to identify potential community partners, arrange meetings with stakeholders, and send news releases to people who may be involved in finding solutions to the problem. If students try to change the way the school uses paper, for example, other teachers and administrators must be notified by the teacher that students have made changes. If the decision takes a long time, students should engage the community with short updates and meetings. Students can do this too; It is the teacher's job to assign each group to write weekly "news" about what they have discovered and what they plan to do, and then to collect and distribute them through local newspapers, blogs and community forums.

One of the biggest differences between challenge-based learning and traditional teaching methods is what they ask and require from schools and teachers. With the help of challenge-based learning, schools develop from information repositories to learners to acquire real-world knowledge, skills to solve real-life problems, and skills that can be used to solve complex problems in the rest of their lives. Similarly, there are more teachers than information experts; they mobilize the efforts of students, seeking new knowledge with students, working together to model positive mental habits and new ways of thinking and teaching.

The role of partner, coordinator can be very difficult for teachers. The teacher can speed up the process, reschedule activities, and draw students' attention to decisions. However, it is important to give students time and space to make mistakes, follow false paths and correct their course. It is not necessary for a teacher to know how to solve problems. In fact, if a teacher plans to solve a problem correctly, he will not be able to know the answer in advance. Challenges are real because they are real, and they are not easy to solve. There are many "correct" answers to a problem, and the teacher's role in "challenge-based learning" is to find solutions to problems with students [20].

The teacher focuses on the different parts of the challenge-based learning process for students, especially since it can be very difficult for them to remember a large-scale picture of the process. As a project manager, the teacher can help them understand when to complete one phase and when to move on to the next. The teacher should remind students to take their calendars and work plans with them and help them learn to manage time.

The differences between challenge-based learning and other methods are presented in Table 4.

Table 4 – Differences between challenge-based learning and other methods

	Discovery-based learning	Problem-based learning	Experimental learning	Challenge-based learning
Cognitive target	Demand for knowledge	Knowledge building	Experience transformation	Understanding, demanding and designing knowledge
The role of the student	Detective	Researcher, participant	Active participant, selector	Active designer
The role of the teacher	A secret writer	A coach	A facilitator	A coach, co-researcher and designer

As we can see, challenge-based learning is a change in the roles of teachers and students. The role of students seeks to be a self-regulated (or group) self-regulating “researcher” who interacts using construction and design tools. Due to the open nature of the research question under study, the role of the teacher is more focused on being a coach or a co-experimenter.

Conclusion

In conclusion, challenge-based learning has become a mirror of the workplace in the 21st century. Based on this approach, students work in groups and use technology to solve specific problems in terms of school, family or community. The task for teachers is to work with students, to obtain content of interdisciplinary standards, to incorporate it into what is happening in today's world and turn it into an experience that changes students in their community. To achieve this goal, it provides students with the structure, support, checkpoints and tools necessary for their successful implementation, as well as gives them the freedom to self-governance, creativity and inspiration.

REFERENCES

1. Merriam-Webster, Webster's New International English Dictionary. Springfield, MA: 4th ed. – Cleveland: Webster's New World, 2012. – 2667 p.
2. Stephen Bullon, Longman Dictionary of Contemporary English. Pearson ESL; 4th edition. 2012. – 1968 p.
3. Hornby A.S. Oxford Advanced Learner's English Dictionary, Oxford University Press; 7th edition 2005. – 1780 p.
4. Oxford Dictionaries, Oxford Thesaurus English vocabulary, Oxford University Press, USA; UK ed. edition 2012. – 1592 p.
5. Mueller V.K. English-Russian Muller's dictionary 24 edition, “State Publishing House of Foreign and National Dictionaries” Moscow, 2012. – 537 p.
6. Dewey, John. Experience & Education, New York, NY: Kappa Delta Pi., 1998. – 124 p.
7. Kamisheva G.A. Manselage negizdelip ogytu tekhnologiyasynyk paida boluy men damu tyzhyrymdamasy [Elektrondy resurs]. URL: <https://melimde.com/problemali-oitu-tehnologiyasini-pajda-bolui-men-damu-tjirimdam.html> [in Kazakh]
8. Freire Paulo. Pedagogy of the Oppressed. – New York: Continuum, 2007. – 172 p.
9. Apple, Inc. Apple Classrooms of Tomorrow–Today Learning in the 21st Century. Cupertino, California: Apple, Inc., 2008. – 419 p.
10. Johnson, Laurence F.; Smith, Rachel S.; Smythe, J. Troy; Varon, Rachel K. Challenge-Based Learning: An Approach for Our Time Austin, Texas: The New Media Consortium, 2009. – 243 p.
11. Nichols, M., Cator, K., Torres, M. and Henderson, D., Challenge Based Learner User Guide. Redwood City, CA: Digital Promise, 2016. – 592 p.
12. Johnson, L. and Adams, S., Challenge Based Learning: The Report from the Implementation Project. Austin, Texas: The New Media Consortium, 2011. – 412 p.
13. Nichols, Mark H., Cator, Karen, Challenge Based Learning White Paper. Cupertino, California: Apple, Inc., 2009. – 238 p.
14. O'Mahony, T.K., Vye, N.J., Bransford, J.D., Sanders, E.A., Stevens, R., Stephens, R.D., Richey, M.C., Lin, K.Y., Soleiman, M.K. A Comparison of Lecture-Based and Challenge-Based Learning in a Workplace Setting: Course Designs, Patterns of Interactivity, and Learning Outcomes. Journal of the Learning Sciences. Volume 21, Issue 1, January 2012. – 206 p.
15. Santos, Alan R., Sales, Afonso, Fernandes, Paulo, Nichols Mark H. Combining Challenge Based Learning and Scrum Framework for Mobile Application Development. Proceedings of the 2015 ACM Conference on Innovation and Technology in Computer Science Education.

16. Ibragimova M.N., Nusupbaeva S.A. XXI Gasyrdyn ozyk tehnologolary [Elektronny resurs]. URL: <https://emirsaba.org/hhi-fasirdi-ozit-tehnologiyalari.html> [in Kazakh]
17. Vygotsky, L.S. Mind in society: the development of higher psychological processes. Cambridge: Harvard University Press, 1978. – 246 p.
18. D.H. Jonassen. Designing Constructivist Learning Environments, Ch. 10 in instructional Design Theories and Models: A new paradigm of instructional Theory, Vol. 2, Pennsylvania State University Press 1999. – P. 216–239.
19. Lysenkova S.N. Metodom operejayushhego obucheniya. – Moscow: Prosveshenie, 1998. – 192 p. [in Russian]
20. Nichols, Mark H., Cator, Karen, Challenge Based Learning User Guide. Redwood city, CA: Digital promise, 2016. – 59 p.

UDK 372.6420; IRSTI 14.35.09

<https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.599>

ALİ AKDOĞAN*

*Yard. Doç. Dr. Uluslararası Fınal Üniversitesi
(KKTC), e-mail: akdoganali@hotmail.com***ON BEŞ YAŞ ÜZERİ BİREYLERİN ÖZNEL İYİ OLUŞ VE YAŞAM DOYUMU
ARASINDAKİ İLİŞKİNİN İNCELENMESİ**

Özet. Bu araştırmada on beş yaş üstü bireylerin öznel iyi oluş ile yaşam doyumu algıları arasındaki ilişkinin incelenmesi amaçlanmaktadır. Araştırmaya rastlantısal olarak seçilmiş 344 kişi katılmıştır. Bu kişilerden “cinsiyet”, “yaş”, “eğitim durumu” bilgileri de alınmıştır. Katılımcılar yaş gruplarına göre “15–19”, “20–39” ve “40–64” yaş aralıklarında gruplandırılmıştır. Bu gruplandırmada Ericsson’un (1987) psikososyal gelişim dönemleri temel alınmıştır. Araştırma kapsamında Öznel İyi Oluş Ölçeği [1] ve Yaşam Doyumu Ölçeği [2] kullanılmıştır. Araştırma kapsamında, on beş yaş üzeri bireylerin öznel iyi oluş puanları ile yaşam doyumu puanları arasında anlamlı bir ilişki olup olmadığını belirlemek amacıyla Pearson Momentler Çarpımı Korelasyon Katsayısı hesaplanmıştır. Yapılan analiz sonucunda on beş yaş üzeri bireylerin öznel iyi oluş puanları ile yaşam doyumu puanları arasında pozitif yönlü, yüksek düzeyli anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür, $r=.68$, $n=316$, $p<.01$. Bununla beraber, On beş yaş üzeri bireylerin öznel iyi oluş puanları, yaşam doyumu puanlarının anlamlı bir yordayıcısı olup olmadığını belirlemek amacıyla basit doğrusal regresyon analizi ile test edilmiştir. Yaşam doyumu puanlarına ilişkin basit doğrusal regresyon analizi sonuçlarına göre, verilen analiz sonuçları incelendiğinde öznel iyi oluşun, yaşam doyumunun anlamlı bir yordayıcısı olduğu görülmektedir, $R=.676$, $R^2=.46$, $F(1,314)=264.099$, $p<.01$. Buna ek olarak, çalışmada, Öznel İyi Oluş Ölçeği ve Yaşam Doyumu Ölçeği puan ortalamaları cinsiyet, yaş ve eğitim durumu değişkenlerine göre anlamlı bir biçimde farklılaşıp farklılaşmadığı tek yönlü ANOVA ile analiz edilmiştir. Son olarak PISA 2015 sınavı öğrenci iyi oluş oranları ile çalışmadan elde edilen iyi oluş oranları karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Öznel İyi Oluş, Yaşam Doyumu, On Beş Yaş Üstü Bireyler, PISA 2015.

Али Акдоган

*Доцент**Халықаралық Финал Университеті**(Солтүстік Кипр), e-mail: akdoganali@hotmail.com***Он бес жастан асқан адамдардың субъективті әл-ауқаты мен өмірімен қанағаттану
арасындағы байланысты зерттеу**

Аңдатпа. Бұл зерттеудің мақсаты субъективті әл-ауқат пен он бес жастан асқан адамдардың өміріне қанағаттануды қабылдау арасындағы байланысты зерттеу болып

*** Bize doğru alıntı yapınız:**

Akdoğan A. On beş yaş üzeri bireylerin öznel iyi oluş ve yaşam doyumu arasındaki ilişkinin incelenmesi // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2021. – №2 (120). – Б. 173–187. <https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.599>

***Cite us correctly:**

Akdoğan A. On beş yaş üzeri bireylerin öznel iyi oluş ve yaşam doyumu arasındaki ilişkinin incelenmesi [Examination of the Relationship between Subjective Well-Being and Life Satisfaction of Individuals Over the Age of Fifteen] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2021. – №1 (119). – Б. 173–187. <https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.599>

табылады. Бұл адамдардан «жыныс», «жас», «білім беру мәртебесі» туралы ақпарат алынды. Қатысушылар «15–19», «20–39» және «40–64» жас ауқымында жас топтары бойынша топтастырылды. Бұл топтастыру Эриксонның психоәлеуметтік даму кезеңдеріне негізделген (1987). Зерттеу аясында субъективті әл-ауқат шкаласы [1] және өмірге қанағаттану шкаласы [2] қолданылды. Зерттеу аясында Пирсонның мәліметтерді корреляция коэффициенті субъективті әл-ауқат бағалары мен он бес жастан асқан адамдардың өміріне қанағаттану бағалары арасында маңызды байланыс бар-жоғын анықтау үшін есептелді. Талдау нәтижесінде субъективті әл-ауқат көрсеткіштері мен он бес жастан асқан адамдардың өміріне қанағаттану көрсеткіштері арасында оң, жоғары деңгейдегі маңызды байланыс бар екендігі анықталды, $r=.68$, $n=316$, $p<.01$. Алайда, он бес жастан асқан адамдардың әл-ауқатын субъективті бағалау қарапайым сызықтық регрессиялық талдау арқылы олардың өмірге қанағаттанушылықты бағалаудың маңызды болжаушысы болып табылатындығын анықтау үшін сыналды. Өмірге қанағаттану көрсеткіштерін қарапайым сызықтық регрессиялық талдау нәтижелері бойынша талдау нәтижелерін қарастыру кезінде субъективті әл-ауқат өмірге қанағаттанудың маңызды болжаушысы болып көрінеді, $R=.676$, $R^2=.46$, $F(1,314)=264,099$, $p<.01$. Сонымен қатар, зерттеу барысында субъективті әл-ауқат шкаласы мен өмірге қанағаттану шкаласы бір жақты ANOVA көмегімен талданды, орташа балл жынысына, жасына және білім беру мәртебесіне байланысты айтарлықтай ерекшеленіп, ерекшеленбегені талданды. Қорытындылай келе, PISA 2015 емтиханында студенттердің әл-ауқатының көрсеткіштері және осы зерттеу нәтижесінде алынған әл-ауқат көрсеткіштері салыстырылды.

Кілт сөздер: субъективті әл-ауқат, өмірге қанағаттану, он бес жастан асқан адамдар, PISA 2015.

Ali Akdogan

Assistant Professor

Final International University

(Northern Cyprus), e-mail: akdoganali@hotmail.com

Examination of the Relationship between Subjective Well-Being and Life Satisfaction of Individuals Over the Age of Fifteen

Abstract. The aim of this study is to examine the relationship between subjective well-being and life satisfaction perceptions of individuals over the age of fifteen. 344 randomly selected people participated in the study. «Gender», «age», «educational status» information was also obtained from these people. Participants were grouped according to age groups in the age ranges «15–19», «20–39» and «40–64». This grouping was based on Ericsson's periods of psychosocial development. Subjective Well-Being Scale and life satisfaction scale were used as part of the research. As part of the study, the Pearson moments product correlation coefficient was calculated to determine whether there is a significant relationship between subjective well-being scores and life satisfaction scores of individuals over the age of fifteen. As a result of the analysis, it was observed that there was a positive, high-level significant relationship between subjective well-being scores and life satisfaction scores of individuals over the age of fifteen, $r=.68$, $n=316$, $p<.01$. However, subjective well-being scores of individuals over the age of fifteen were tested by simple linear regression analysis to determine whether they are a significant predictor of life satisfaction scores. According to the results of simple linear regression analysis of life satisfaction scores, when the results of the analysis are examined, it seems that subjective well-being is a significant predictor of life satisfaction, $R=.676$, $R^2=.46$, $F(1,314)=264.099$, $p<.01$. In addition, in the study, the subjective well-being scale and life satisfaction scale were analyzed with a one-way ANOVA, whether the average score differed significantly according to gender, age, and educational status variables.

Finally, the PISA 2015 exam examined the Student Well-Being rates and the Well-Being rates obtained from the study comparatively.

Keywords: Subjective Well-Being, life satisfaction, individuals over fifteen years of age, PISA 2015.

Али Акдоган

Доцент

Международный Университет Финал

(Северный Кипр), e-mail: akdoganali@hotmail.com

Исследование взаимосвязи субъективного благополучия и удовлетворения жизнью лиц старше пятнадцати лет

Аннотация. Целью данного исследования является изучение взаимосвязи между субъективным благополучием и восприятием удовлетворенности жизнью лиц старше пятнадцати лет. От этих людей также была получена информация «пол», «возраст», «образовательный статус». Участники были сгруппированы по возрастным группам в возрастных диапазонах «15–19», «20–39» и «40–64». Эта группировка была основана на периодах психосоциального развития Эриксона (1987). В рамках исследования были использованы шкала субъективного благополучия [1] и шкала удовлетворенности жизнью [2]. В рамках исследования был рассчитан коэффициент корреляции продукта моментов Пирсона, чтобы определить, существует ли значимая связь между субъективными оценками благополучия и оценками удовлетворенности жизнью людей старше пятнадцати лет. В результате анализа было обнаружено, что существует положительная, высокоуровневая значимая связь между показателями субъективного благополучия и показателями удовлетворенности жизнью лиц старше пятнадцати лет, $r=.68$, $n=316$, $p<.01$. Однако субъективные оценки благополучия людей старше пятнадцати лет были проверены с помощью простого линейного регрессионного анализа, чтобы определить, являются ли они значимым предиктором оценок удовлетворенности жизнью. По результатам простого линейного регрессионного анализа показателей удовлетворенности жизнью при рассмотрении результатов анализа представляется, что субъективное благополучие является значимым предиктором удовлетворенности жизнью, $R=.676$, $R^2=.46$, $F(1,314)=264,099$, $p<.01$. Кроме того, в ходе исследования шкала субъективного благополучия и шкала удовлетворенности жизнью были проанализированы с помощью односторонней ANOVA, независимо от того, существенно ли отличался средний балл в зависимости от пола, возраста и образовательного статуса. В заключение, в ходе экзамена PISA 2015 были сопоставлены показатели благополучия студентов и показатели благополучия, полученные в результате этого исследования.

Ключевые слова: Субъективное благополучие, удовлетворенность жизнью, лица старше пятнадцати лет, PISA 2015.

Giriş

Pozitif psikoloji modelinin temel taşlarından biri olan yaşam doyumu, bireysel yaşama dair bilişsel yargılar olarak tanımlanabilir. Yaşam doyumu, bireylerin sosyal, ekonomik ve kişisel tercihleri doğrultusunda belirlediği değişkenlere yüklediği sübjektif yargılardır. Bununla birlikte, yaşam doyumu bireylerin deneyimleriyle ortaya çıkması bakımından sübjektif olmasına rağmen bireylerin davranışları, eylemleri, biyolojik ve nörolojik yapıları bakımından nesnel olarak da değerlendirilebilir. Bu nedenle, tarafsız bir yaşam doyumu değerlendirmesi için öz değerlendirme olmayan, gözlem raporları, yüz ölçümleri, fizyolojik ölçümler ve duyguya duyarlı görevler gibi yöntemlerde kullanılabilir. Yapılan araştırmalarda, öz değerlendirme ölçümlerinin öz değerlendirme

olmayan ölçümler ile benzerlik gösterdiği belirtilmiştir. Buna ek olarak, öznel ölçümlerin, mevcut ruh hali ve çevredeki ortam gibi değişkenlere bağlı olarak zaman içinde yüksek kararlılık gösterdiği belirtilmiştir. Bu nedenle, yaşam doyumuna yönelik değerlendirmeler, bilimsel araştırmalar kapsamında genellikle kişisel ölçütler çerçevesinde yapılmaktadır.

Yaşam doyumunu, mutluluk ve öznel iyi olmanın tamamlayıcı kavramlarından biri olarak tanımlanabilir. Bu bağlamda, yaşamdan duyulan mutluluk yaşam doyumunu etkileyen bir faktördür. Öznel iyi oluş ise yaşam doyumunun bilişsel boyutudur. Bu noktada, yaşam doyumunun tamamlayıcı bir kavramı olan öznel iyi oluş bireysel yaşantı ile ilişkin duygusal ve bilişsel değerlendirmeler bütünü olarak algılanabilir [3]. Öznel iyi oluş bireylerin yaşamlarını etkileyen dışsal ve içsel faktörlerden etkilenebilen bir kavramdır. Dolayısı ile sosyal, kültürel ve ekonomik koşullar dahilinde değişkenlik gösteren bir durum halidir [4]. Buna ek olarak, bireysel hedef ve kişilik özellikleri de öznel iyi oluşu etkileyen faktörler arasındadır.

Son yıllarda yapılan araştırmalar yaşam doyumunu ve öznel iyi oluşun nedenlerinden ziyade yaşam doyumunu ve öznel iyi oluşun bireysel, toplumsal ve ekonomik sonuçları üzerine odaklanmıştır. Bu kapsamda yapılan araştırmalar, yaşam doyumunu ve öznel iyi oluşun (1) sosyal ilişkiler (2) iş ve gelir dengesi (3) sağlık ve yaşam süresi (4) toplumsal fayda (5) iş başarısı üzerindeki etkisini değerlendirmeye almışlardır. Yapılan araştırmalar sonucunda, yaşam doyumunu ve iyi oluş halinin tutarlı ve sağlıklı sosyal ilişkileri olumlu etkilediği yüksek düzeydeki yaşam doyumunu ve iyi oluş algısına sahip bireylerin daha destekleyici sosyal ilişki kurma eğiliminde olduğu belirtilmiştir. Bununla beraber, yapılan araştırmalar yüksek düzeyde yaşam doyumunu ve öznel iyi oluş algısına sahip bireylerin; iş ve gelir dengesi, sağlıklı yaşam süresi, toplumsal fayda ve iş başarısı alanları kapsamında iyileştirici etkiye sahip oldukları gözlemlenmiştir.

Özel yaşam bağlamında, bireylerin yaşam doyumunu algı düzeyleri evlilik yaşantılarını da etkilemektedir. Buna göre, yüksek düzeyde yaşam doyumunu algısına sahip bireylerin evli kalma süreleri daha uzun iken yaşam doyumunu algısı düşük bireylerin boşanma olasılıkları çok daha yüksek olabilmektedir [4].

Diğer bir taraftan, yapılan çalışmalar öznel iyi oluş algısı yüksek bireylerin hastalıklara karşı direnme güçlerinin daha yüksek olduğunu ve dışsal koşullar dahilinde bireylerin yaşam süreleri üzerinde olumlu etkiye sahip olduğunu belirtmişlerdir. Buna ek olarak, öznel iyi oluş algı düzeyleri yüksek olan bireylerin güçlü bağışıklık sistemi ve kardiyovasküler sağlık üzerinde olumlu etkiye sahip olma eğiliminde oldukları gözlemlenmiştir.

Genel olarak, öznel iyi oluş iş ve gelir dengesi bakımında ele alındığında kazanılan paranın miktarı açısından arttıkça yükselirken buna karşın gelir seviyesine göre azalan bir etkiye sahip olmaktadır. Bu bağlamda, yoksulluk düzeyi bakımından az gelişmiş ülkelerde bireylerin gelir düzeyleri arttıkça yükselen öznel iyi oluş hali, daha yüksek gelir düzeylerinde ki ülkelerde azalmaktadır. Bununla birlikte, yaşam doyumunu ile öznel iyi oluş arasındaki ilişkinin gücü de daha yüksek gelir seviyesinde azalmaktadır [5]. Özetle, zengin ülkelerde yaşayan bireyler, ortalama gelir düzeyine sahip ülkelerde yaşayan bireylerden daha yüksek seviyede öznel iyi oluş hissederken zengin ülkelerde yaşayan bireylerin ülkelerindeki ortalama iyi oluş düzeyleri bir. Bireylerin, yaşam doyumunu ve öznel iyi oluş hali yoksulluk seviyesi bakımından ele alındığında yoksul yaşam koşullarının aslında yaşam doyumunu ve öznel iyi oluş hali üzerinde yıkıcı bir etkisi olmadığı gözlemlenmiştir.

Literatüre incelendiğinde öznel iyi oluş ile ilgili yapılan araştırmaların sosyo-demografik değişkenler üzerinde yapıldığı gözlemlenmektedir. Bununla birlikte bilişsel ve duygusal boyutların öznel iyi oluş halinin anlamlı yordayıcıları olduğu ileri sürülmektedir. [6]. Yaşam doyumunu bileşeni, öznel iyi oluş halinin bilişsel boyutunu tanımlamaktadır. Bireylerin, olumlu ve olumsuz duygu durumlarının yaşam doyumunu algıları üzerindeki etkisi ele alındığında olumlu duyguların yaşam doyumunun yordayıcısı olduğu belirtilmiştir. Bu bağlamda, bireylerin öznel iyi oluş halinin olumlu duyguları barındırdığı söylemek mümkün olabilir. Dolayısı ile öznel iyi oluş hali olumlu duygu durumları ile benzerlik gösteren bir duygu durumu olarak yaşam doyumunun yordayıcısı olabilir.

Yapılan araştırmalar incelendiğinde, öznel iyi oluş halinin genellikle sosyo-demografik değişkenler üzerinde yapıldığı gözlemlenmektedir. Bununla birlikte, bilişsel ve duygusal boyutların öznel iyi oluş halinin anlamlı yordayıcıları olduğu ileri sürülmektedir. Bu kapsamda, öznel iyi oluş halinin bilişsel boyuttu olan yaşam doyumu öznel iyi oluş ile ilişkisinin incelenmesinin literatüre anlamlı bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bu nedenle, bu çalışmada, on beş yaş üzeri bireylerin öznel iyi oluş ile yaşam doyumu arasındaki ilişkinin incelenmesi amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda bu çalışma, öznel iyi oluş halinin yaşam doyumu üzerinde etkisi vardır hipotezi üzerine kurulmuştur. Bu kapsamda çalışmada aşağıdaki sorulara cevap aranacaktır.

1. On beş yaş üstü bireylerin yaşam doyumu algıları nasıldır?
2. On beş yaş üstü bireylerin öznel iyi oluşları nasıldır?
3. On beş yaş üzeri bireylerin öznel iyi oluşları ile yaşam doyumu arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?
4. On beş yaş üzeri bireylerin öznel iyi oluşları yaşam doyumunu yordayıcısı mıdır?
5. On beş yaş üzeri bireylerin öznel iyi oluşları çeşitli değişkenler (cinsiyet, yaş, eğitim düzeyi, bakımından farklılaşmakta mıdır?
6. On beş yaş üzeri bireylerin yaşam doyumları çeşitli değişkenler (cinsiyet, yaş, eğitim düzeyi, bakımından farklılaşmakta mıdır?

2. Yöntem

2.1. Çalışma Grubu

Bu araştırmada on beş yaş üstü bireylerin Öznel İyi Oluş Ölçeği, Yaşam Doyumu Ölçeği verileri kullanılmıştır. Araştırmaya rastlantısal olarak seçilmiş 344 kişi katılmıştır. Bu kişilerden “cinsiyet”, “yaş”, “eğitim durumu” bilgileri de alınmıştır. Katılımcılar yaş gruplarına göre “15-19”, “20-39” ve “40-64” yaş aralıklarında gruplandırılmıştır. Bu gruplandırmada Erikson’un (1987) [7] psikososyal gelişim dönemleri temel alınmıştır. Araştırmaya 217 kadın ve 127 erkek katılmıştır. Katılımcılara yönelik ayrıntılı demografik bilgiler Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1 – Öznel İyi Oluş Ölçeği ve Yaşam Doyumu Ölçeği Demografik Bilgileri

Değişken	Alt Grup	N	%
Cinsiyet	Kadın	217	63.1
	Erkek	127	36.9
	Toplam	344	100
Yaş	15-19	229	66.6
	20-39	31	9.0
	40-64	84	24.4
	Toplam	344	100
Eğitim Durumu	Lise	238	69.2
	Önlisans -Lisans	75	21.8
	Lisansüstü	31	9.0
	Toplam	344	100

Tablo 1 incelendiğinde görüldüğü gibi çalışma grubunun %63,1’i kadın, %36,9’u erkektir. Yaş değişkenine göre incelendiğinde çalışma grubunun %66,6’sı 13-19 yaş grubunda, %9,0’ı 20-39 yaş grubunda ve %24,4’ü 40-64 yaş grubundadır. Eğitim Durumu değişkenine göre incelendiğinde çalışma grubunun %69,2’si’nin eğitim durumu lise, %21,8’inin eğitim durumu Ön lisans-Lisans ve %9’unun eğitim durumu Lisansüstü olduğu görülmektedir.

2.2. Veri Toplama Aracı

Araştırma kapsamında Öznel İyi Oluş Ölçeği, Yaşam Doyumu Ölçeği verileri kullanılmıştır.

2.2.1 Öznel İyi Oluş Ölçeği

Tuzgöl Dost (2005) [1] tarafından geliştirilmiştir. Ölçeğin amacı bireylerin olumlu ve olumsuz duygularının sıklığına ve miktarına yönelik ölçümler yaparak öznel iyi oluş düzeylerini belirlemektir. Ölçek beşli Likert tipi bir ölçek olup 46 maddeden oluşmaktadır. Ölçek maddelerinin 26'sı olumlu 20'si olumsuz ifade içermektedir. Ölçeğin geliştirme aşamasında yapılan geçerlik çalışmalarına ilişkin olarak faktör analizi yapılmıştır. Faktör analizi çalışmasında Öznel İyi Oluş Ölçeği'ne ilişkin KMO katsayısı .861 bulunmuş ve Bartlett testi de anlamlı çıkmıştır. Faktörlerin her bir değişken üzerindeki ortak varyansı .51 ile .75 arasında değiştiği görülmüştür. Faktör analizi sonucunda Öznel İyi Oluş Ölçeği'nin öz değeri 1'den büyük 12 faktörden oluştuğu saptanmıştır. Ayrıca 12 faktörlü olmasının yanında genel bir faktöre de sahip olduğu da belirtilmiştir. Testin ayırıcılığını tespit etmek amacıyla katılımcılar alt ve üst %27'lik gruplara bölünerek grup ortalamaları t testi ile karşılaştırılmıştır ve t testi sonucunda alt grup ile üst grup arasında anlamlı bir farklılık olduğu belirlenmiştir. Beck Depresyon Envanteri ile arasındaki korelasyon katsayısı Spearman'ın rho katsayısı ile incelenmiş ve -.70 değerinde negatif yönlü anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Bu durum da ölçeğin geçerlik anlamında bir başka kanıtı olarak sunulmuştur. Ölçeğe yönelik güvenilirlik bulguları için öncelikle Cronbach Alfa iç tutarlılık katsayısı hesaplanmıştır ve .93 olarak bulunmuştur. Daha sonra test-tekrar test yöntemi uygulanmış ve iki uygulama arasındaki ilişki .86 olarak bulunmuştur.

2.2.2 Yaşam Doyumu Ölçeği

Yaşam Doyumu Ölçeği Diener, Emmons, Larsen ve Griffin tarafından 1985 yılında geliştirilmiştir ve Dağlı ve Baysal (2016) [2] tarafından Türkiye kültürüne uyarlanmıştır. Ölçek 5 maddeden oluşmakta ve beşli Likert ölçeğidir. Ölçek maddeleri öncelikle Türkçe'ye çevirilmiş ve orijinal formu ile aynı anlamı taşıyıp taşımadığını belirlemek amacıyla bir grup öğretmene iki hafta ara ile uygulanmış ve iki uygulama arasındaki tutarlılık Pearson Momentler Çarpımı Korelasyon Katsayısı ile hesaplanmış ve .92 düzeyinde pozitif yönlü, yüksek düzeyde anlamlı bir ilişki olduğu belirlenmiştir. Ardından yapılan çalışmalar sonucunda ölçeğin Cronbach Alfa iç tutarlılık katsayısı .88 ve test-tekrar test güvenirliliği ise .97 olarak saptanmıştır. Geçerliliğine ilişkin yapılan Açıklayıcı Faktör Analizi sonucunda KMO katsayısının 0.60 ve Bartlett testinin de anlamlı olduğu görülmüştür. Açıklayıcı Faktör Analizi sonucunda açıklanan toplam varyans %68.39 olarak ve tek faktörden oluştuğu saptanmıştır. Açıklayıcı Faktör Analizi sonrasında ölçeğin tek faktörlü yapısını doğrulamak amacıyla Doğrulamalı faktör analizi yapılmıştır. Yapılan analiz sonucunda χ^2/sd değeri 1.17 olarak hesaplanmıştır. Ayrıca uyum indeksleri incelendiğinde NFI değeri 0.99, NNFI değeri 1.00, CFI değeri 1.00, GFI değeri 0.99, AGFI değeri 0.9, SRMR değeri 0.019 ve RMSEA değeri 0.03 olarak belirlenmiştir. DFA sonuçları incelendiğinde ölçeğin önerilen faktör modeline iyi uyum gösterdiği söylenebilir.

2.3. Verilerin Analizi

Yapılacak analizlerin doğru sonuç vermesi için kontrol edilmesi gereken belirli varsayımlar ve ön koşullar bulunmaktadır. Bu bağlamda kayıp değer, uç değer ve normallik varsayımları test edilmiştir. Katılımcılardan elde edilen veri setinde herhangi bir nedenden dolayı verinin bulunmaması kayıp değer olarak adlandırılır [8]. Araştırma kapsamında toplanan veriler kayıp değer açısından analiz edildiğinde herhangi bir kayıp değere rastlanmamıştır. Bu aşamadan sonra tek değişkenli ve çok değişkenli uç değer taraması yapılmıştır. Tek değişkenli uç değer taraması için değişkenlerin standart puanları kullanılmıştır. Bu standart puanlar $|z| > 3$ 'den büyükse uç değer olarak kabul edilebilir. Yapılan inceleme sonucunda veri setinde 26 adet tek yönlü uç değere rastlanmıştır ve bu veriler veri setinden çıkartılmıştır. Ardından çok yönlü uç değer taraması yapılmış ve bu bağlamda Mahalanobis uzaklığı (D) istatistiği kullanılmıştır. Bu istatistik ile uç değerlerin belirlenmesinde χ^2 değerinin anlamlı ($p < .001$) olması gerekmektedir. Yapılan çok yönlü uç değer incelemesinde serbestlik derecesi 1 ve ve manidarlık derecesi .01 olan 6.64 χ^2 tablo değerine göre 2 adet çok yönlü uç değere rastlanmıştır ve bu veriler veri setinden çıkartılmıştır. Bu işlemlerin ardından çalışma grubuna ait demografik bilgiler Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2 – Çıkartılan Uç Değerler Sonrasında Öznel İyi Oluş Ölçeği ve Yaşam Doyumu Ölçeğine İlişkin Demografik Bilgiler

Değişken	Alt Grup	N	%
Cinsiyet	Kadın	199	63.0
	Erkek	117	37.0
	Toplam	316	100
Yaş	15-19	204	64.6
	20-39	28	8.9
	40-64	84	26.6
	Toplam	316	100
Eğitim Durumu	Lise	211	66.8
	Önlisans -Lisans	74	23.4
	Lisansüstü	31	9.8
	Toplam	316	100

Ardından araştırma için gerekli bir başka varsayım olan normallik taraması yapılmıştır.

Tablo 3 – Öznel İyi Oluş Ölçeği, Yaşam Doyumu Ölçeğine ait İstatistikler ve Normallik Sonuçları

Değişkenler	\bar{X}	X_{ort}	Mod	Çarpıklık	Basıklık
Öznel İyi Oluş Ölçeği	165.21	166.75	155.00	-0.35	-0.39
Yaşam Doyumu ölçeği	16.48	16.69	15.00	-0.27	-0.05

Tablo 3 incelendiğinde normallik varsayımı için ortalama, ortanca ve mod değerlerinin bir birine yakın olduğu ve çarpıklık ve basıklık değerlerinin ± 1 aralığında olduğu için verilerin normallik varsayımını karşıladığı ve normale yakın olduğu söylenebilir [9]. Araştırmaya uç değerlerden arındırılmış veri seti üzerinden devam edilmiştir.

2.4. İşlem

Araştırma kapsamında Öznel İyi Oluş Ölçeğinden ve Yaşam Doyumu Ölçeğinden elde edilen puanlar ile bireylerin öznel iyi oluş ve yaşam doyumu düzeyleri belirlenmiştir. Ardından söz konusu iki değişken arasındaki ilişki incelenmiş ve öznel iyi oluş'un yaşam doyumunu anlamlı bir biçimde yordayıp yordamadığı belirlenmiştir. Daha sonra Öznel İyi Oluş Ölçeği ve Yaşam Doyumu Ölçeği puan ortalamaları cinsiyet, yaş ve eğitim durumu değişkenlerine göre anlamlı bir biçimde farklılaşıp farklılaşmadığı analiz edilmiştir. Son olarak PISA 2015 sınavı öğrenci iyi oluş oranları ile çalışmadan elde edilen iyi oluş oranları incelenmiştir.

3. Bulgular

3.1 On Beş Yaş Üzeri Bireylerin Öznel İyi Oluşları Düzeyleri

Araştırmada on beş yaş üzeri bireylerin Öznel İyi Oluş Düzeyleri Ölçeği'ne ait öznel iyi oluş puan ortalamaları $\bar{X} = 165.21$ 'dir. Diğer demografik değişkenlere göre öznel iyi oluş düzeylerine ilişkin bilgiler Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4 – On Beş Yaş Üzeri Bireylerin Öznel İyi Oluşları Düzeyleri

Değişken	Alt Grup	N	\bar{X}	SS	Ranj
Cinsiyet	Kadın	199	163.31	22.48	110.00
	Erkek	117	168.44	19.28	88.00
Yaş	15-19	204	161.77	22.41	110.00
	20-39	28	171.04	17.96	67.00
	40-64	84	171.63	18.25	77.00
Eğitim Durumu	Lise	211	161.96	22.34	110.00
	Ön lisans –Lisans	74	172.07	18.45	77.00
	Lisansüstü	31	170.94	17.04	67.00

Tablo 4 incelendiğinde on beş yaş üzeri bireylerin öznel iyi oluşları cinsiyete göre incelendiğinde kadınların ortalaması $\bar{X} = 163.31$, erkeklerin ortalaması ise $\bar{X} = 168.44$ olarak belirlendiği ve erkeklerin kadınlardan daha yüksek öznel iyi oluş puan ortalamasına sahip olduğu; yaş gruplarına göre incelendiğinde 15-19 yaş grubundaki bireylerin ortalaması $\bar{X} = 161.77$, 20-29 yaş grubundaki bireylerin ortalaması $\bar{X} = 171.04$ ve 40-64 yaş arası bireylerin ortalaması $\bar{X} = 171.63$ olarak belirlendiği ve 40-64 yaş grubundaki bireylerin, 20-29 yaş grubundaki bireylerden ve 20-29 yaş grubundaki bireylerin de 15-19 yaş grubundaki bireylerden daha yüksek öznel iyi oluş puan ortalamasına sahip olduğu; eğitim durumlarına göre incelendiğinde lise grubundaki bireylerin ortalaması $\bar{X} = 161.96$, Önlisans-Lisans grubundaki bireylerin ortalaması $\bar{X} = 172.07$ ve Lisansüstü grubundaki bireylerin ortalaması $\bar{X} = 170.94$ olarak belirlendiği ve Önlisans-Lisans grubundaki bireylerin, Lisansüstü bireylerden ve Lisansüstü bireylerin de Lise grubundaki bireylerden daha yüksek öznel iyi oluş puan ortalamasına sahip olduğu görülmüştür.

3.2 On Beş Yaş Üzeri Bireylerin Yaşam Doyumu Düzeyleri

Araştırmada on beş yaş üzeri bireylerin Yaşam Doyumu Ölçeği'ne ait yaşam doyumu puan ortalamaları $\bar{X} = 16.48$ 'dir. Diğer demografik değişkenlere göre yaşam doyumu düzeylerine ilişkin bilgiler Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5 – On Beş Yaş Üzeri Bireylerin Yaşam Doyumu Düzeyleri

Değişken	Alt Grup	N	\bar{X}	SS	Ranj
Cinsiyet	Kadın	199	16.67	4.18	20.00
	Erkek	117	16.68	3.44	19.00
Yaş	15-19	204	16.13	4.11	20.00
	20-39	28	16.71	3.88	16.00
	40-64	84	17.26	3.35	15.00
Eğitim Durumu	Lise	211	16.20	4.17	20.00
	Ön lisans –Lisans	74	17.00	3.37	19.00
	Lisansüstü	31	17.13	3.26	15.00

Tablo 5 incelendiğinde on beş yaş üzeri bireylerin yaşam doyumları cinsiyete göre incelendiğinde kadınların ortalaması $\bar{X} = 16.67$, erkeklerin ortalaması ise $\bar{X} = 16.68$ olarak belirlendiği ve erkeklerin kadınlardan daha yüksek yaşam doyumu puan ortalamasına sahip olduğu; yaş gruplarına göre incelendiğinde 15-19 yaş grubundaki bireylerin ortalaması $\bar{X} = 16.13$, 20-29 yaş grubundaki bireylerin ortalaması $\bar{X} = 16.71$ ve 40-64 yaş arası bireylerin ortalaması $\bar{X} = 17.26$ olarak belirlendiği ve 40-64 yaş grubundaki bireylerin, 20-29 yaş grubundaki bireylerden ve 20-29 yaş grubundaki bireylerin de 15-19 yaş grubundaki bireylerden daha yüksek yaşam doyumu puan ortalamasına sahip olduğu; eğitim durumlarına göre incelendiğinde lise grubundaki bireylerin

ortalaması $\bar{X} = 16.20$, Önlisans-Lisans grubundaki bireylerin ortalaması $\bar{X} = 17.00$ ve Lisansüstü grubundaki bireylerin ortalaması $\bar{X} = 17.13$ olarak belirlendiği ve Lisansüstü grubundaki bireylerin, Önlisans-Lisans bireylerden ve Önlisans-Lisans grubundaki bireylerin de Lise grubundaki bireylerden daha yüksek yaşam doyumu puan ortalamasına sahip olduğu görülmüştür.

3.3 On Beş Yaş Üzeri Bireylerin Öznel İyi Oluş Puanları İle Yaşam Doymu Puanları Arasındaki İlişki

On beş yaş üzeri bireylerin öznel iyi oluş puanları ile yaşam doyumu puanları arasında anlamlı bir ilişki olup olmadığını belirlemek amacıyla Pearson Momentler Çarpımı Korelasyon Katsayısı hesaplanmıştır. Yapılan analiz sonucunda on beş yaş üzeri bireylerin öznel iyi oluş puanları ile yaşam doyumu puanları arasında pozitif yönlü, yüksek düzeyli anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür, $r=.68$, $n=316$, $p<.01$ [10]. Determinasyon katsayısı ($r^2= 0.46$) dikkate alındığında, öznel iyi oluşdaki toplam varyansın %46'sının yaşam doyumundan kaynaklandığı söylenebilir. Aynı zamanda açıklanan varyans diğer değişken için de yorumlanabilir [11].

3.4 On Beş Yaş Üzeri Bireylerin Öznel İyi Oluş Puanları, Yaşam Doymu Puanlarını Yordama Düzeyi

On beş yaş üzeri bireylerin öznel iyi oluş puanları, yaşam doyumu puanlarının anlamlı bir yordayıcısı olup olmadığını belirlemek amacıyla basit doğrusal regresyon analizi ile test edilmiştir. Yaşam doyumu puanlarına ilişkin basit doğrusal regresyon analizi sonuçları Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 6 – On Beş Yaş Üzeri Bireylerin Öznel İyi Oluş Puanlarının Yaşam Doymu Puanlarını Yordama Düzeyine İlişkin Basit Doğrusal Regresyon Analizi Sonuçları

Yordayan	Yordanan	B	Standart Hata B	β	t	p
Öznel İyi Oluş	Sabit	-3.919	1.27		-3.096	.002
	Yaşam Doymu	0.123	0.008	.676	16.251	.000
R=.676	R ² =.457	F _(1,314) =264.099			p=.000	

Tablo 6.'da verilen analiz sonuçları incelendiğinde öznel iyi oluşun, yaşam doyumunun anlamlı bir yordayıcısı olduğu görülmektedir, $R=.676$, $R^2=.46$, $F(1,314)=264.099$, $p<.01$. Yaşam doyumuna ilişkin toplam varyansın %46'sının öznel iyi oluş ile açıklandığı ifade edilebilir.

3.5. On Beş Yaş Üzeri Bireylerin Öznel İyi Oluş Puanlarının Cinsiyete Göre Farklılığının İncelenmesi

Araştırma kapsamında incelenen on beş yaş üzeri bireylerin öznel iyi oluş puanları cinsiyete göre anlamlı bir biçimde farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemek amacıyla Bağımsız Örneklem İçin T Testi yapılmıştır. On beş yaş üzeri bireylerin öznel iyi oluş puanlarının cinsiyete göre t-testi sonuçları Tablo 7'de verilmiştir.

Tablo 7 – On Beş Yaş Üzeri Bireylerin Öznel İyi Oluş Puanlarının Cinsiyete Göre T-Testi Sonuçları

Cisniet	N	\bar{X}	SS	sd	t	p
Kadın	199	163.31	22.48	273.24	-2.14	.03
Erkek	117	168.44	19.28			

Tablo 7 incelendiğinde, on beş yaş üzeri bireylerin öznel iyi oluş puanları cinsiyete göre anlamlı bir farklılık göstermektedir, $t(273.24)= -2.14$, $p=.03$. On beş yaş üzeri erkeklerin öznel iyi oluş puan ortalamaları ($\bar{X} = 168.44$), kadınlara ($\bar{X} = 163.31$) göre daha yüksektir. Söz konusu

farkın etki büyüklüğünü belirlemek amacıyla Cohen'in d değeri -0.24'tür. Bu sonuç da söz konusu farkın etki büyüklüğünün küçük düzeyde olduğunu göstermektedir.

3.6. On Beş Yaş Üzeri Bireylerin Öznel İyi Oluş Puanlarının Yaş Gruplarına Göre Farklılığının İncelenmesi

Araştırma kapsamında incelenen on beş yaş üzeri bireylerin öznel iyi oluş puanları yaş gruplarına göre anlamlı bir biçimde farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemek amacıyla tek yönlü varyans analizi (ANOVA) yapılmıştır. Varyansların homojenliği varsayımını test etmek için Levene homojenlik testi gerçekleştirilmiştir ve sonuçları Tablo 8.a'da verilmiştir.

Tablo 8.a – Yaş Gruplarına Göre Öznel İyi Oluş Puanlarının Levene Homojenlik Testi Sonuçları

Levene	sd1	sd2	p
2.94	2	313	.054

Tablo 8.a incelendiğinde varyansların homojen olduğu görülmektedir, Levene=2.94, p=.054. Bu durum göz önüne alınarak ANOVA F testi kullanılmıştır [12]. Yaş gruplarına göre öznel iyi oluşa ait betimsel istatistikler Tablo 4'te, yaş gruplarına göre farklılığı gösteren ANOVA testi sonuçları Tablo 8.b'de verilmiştir.

Tablo 8.b – Öznel İyi Oluş Puanlarının Yaş Gruplarına Göre ANOVA Sonuçları

Gruplar	Karelerin Toplamı	sd	Karelerin Ortalaması	F	p	Anlamlı Fark
Gruplar arası	6834.99	2	3417,493	7.74	.001	15-19 ve 40-64
Grup içi	138267.23	313	441,748			
Toplam	145102,215	315				

Analiz sonuçları, öznel iyi oluş ortalama puanları arasındaki farkın yaş gruplarına göre anlamlı bir fark olduğunu göstermektedir, $F(2, 313) = 7.74$, $p = .001$. Yaş grupları arası farkın hangi yaş grupları arasında olduğunu bulmak amacıyla yapılan Tukey testi sonuçlarına göre 15-19 yaş grubundaki bireyler ile 40-64 yaş grubundaki bireyler arasında anlamlı bir farklılık olduğu ancak 20-39 yaş grubu bireyler ile herhangi bir yaş grubu arasında anlamlı bir farklılık bulunmadığı görülmüştür. 40-64 yaş grubundaki bireylerin ($\bar{X} = 171.63$) öznel iyi oluş puanlarının 15-19 yaş grubundaki bireylerden ($\bar{X} = 161.77$), daha yüksek olduğu söylenebilir. Söz konusu farkın etki büyüklüğü belirlemek amacıyla eta-kare hesaplanmıştır ve öznel iyi oluş puanlarında gözlenen varyansın yaklaşık %5'inin ($\eta^2 = .05$) yaş gruplarına bağlı olduğu ve bu etkinin küçük düzeyde bir etki olduğu söylenebilir.

3.7. On Beş Yaş Üzeri Bireylerin Öznel İyi Oluş Puanlarının Eğitim Düzeyine Göre Farklılığının İncelenmesi

Araştırma kapsamında incelenen on beş yaş üzeri bireylerin öznel iyi oluş puanları eğitim düzeyine göre anlamlı bir biçimde farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemek amacıyla tek yönlü varyans analizi (ANOVA) yapılmıştır. Varyansların homojenliği varsayımını test etmek için Levene homojenlik testi gerçekleştirilmiştir ve sonuçları Tablo 9.a'da verilmiştir.

Tablo 9.a. Eğitim Düzeylerine Göre Öznel İyi Oluş Puanlarının Levene Homojenlik Testi Sonuçları

Levene	sd1	sd2	p
2.96	2	313	.053

Tablo 9.a incelendiğinde varyansların homojen olduğu görülmektedir, Levene=2.96, p=.053. Bu durum göz önüne alınarak ANOVA F testi kullanılmıştır [12].Eğitim düzeylerine göre öznel iyi oluşa ait betimsel istatistikler Tablo 4’te, eğitim düzeylerine göre farklılığı gösteren ANOVA testi sonuçları Tablo 9.b’de verilmiştir.

Tablo 9.b. Öznel İyi Oluş Puanlarının Eğitim Düzeylerine Göre ANOVA Sonuçları

Gruplar	Karelerin Toplamı	sd	Karelerin Ortalaması	F	p	Anlamlı Fark
Gruplar arası	6721,985	2	3360,993	7.60	.001	Lise ve Önlisans-Lisans
Grup içi	138380,230	313	442,109			
Toplam	145102,215	315				

Analiz sonuçları, öznel iyi oluş ortalama puanları arasındaki farkın eğitim düzeylerine göre anlamlı bir fark olduğunu göstermektedir, $F(2, 313) = 7.60$, $p = .001$. Eğitim düzeyleri arası farkın hangi eğitim düzeyleri arasında olduğunu bulmak amacıyla yapılan Tukey testi sonuçlarına göre Lise eğitim düzeyindeki bireyler ile Önlisans-Lisans eğitim düzeyindeki bireyler arasında anlamlı bir farklılık olduğu ancak Lisansüstü eğitim düzeyindeki bireyler ile herhangi bir eğitim düzeyi arasında anlamlı bir farklılık bulunmadığı görülmüştür. Önlisans-Lisans eğitim düzeyindeki bireylerin ($\bar{X} = 172.07$) öznel iyi oluş puanlarının Lise eğitim düzeyindeki bireylerden ($\bar{X} = 161.96$), daha yüksek olduğu söylenebilir. Söz konusu farkın etki büyüklüğü belirlenmek amacıyla eta-kare hesaplanmıştır ve öznel iyi oluş puanlarında gözlenen varyansın yaklaşık %5’inin ($\eta^2 = .05$) eğitim düzeylerine bağlı olduğu ve bu etkinin küçük düzeyde bir etki olduğu söylenebilir.

3.8. On Beş Yaş Üzeri Bireylerin Yaşam Doymu Puanlarının Cinsiyete Göre Farklılığının İncelenmesi

Araştırma kapsamında incelenen on beş yaş üzeri bireylerin yaşam doymu puanlarının cinsiyete göre anlamlı bir biçimde farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemek amacıyla Bağımsız Örneklem İçin T Testi yapılmıştır. On beş yaş üzeri bireylerin yaşam doymu puanlarının cinsiyete göre t-testi sonuçları Tablo 10’da verilmiştir.

Tablo 10 – On Beş Yaş Üzeri Bireylerin Yaşam Doymu Puanlarının Cinsiyete Göre T-Testi Sonuçları

Cisniet	N	\bar{X}	SS	sd	t	p
Kadın	199	16.37	4.18	281.198	-0.71	.479
Erkek	117	16.68	3.44			

Tablo 10 incelendiğinde, on beş yaş üzeri bireylerin yaşam doymu puanları cinsiyete göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir, $t(281.198) = -0.71$, $p = .48$.

3.9. On Beş Yaş Üzeri Bireylerin Yaşam Doymu Puanlarının Yaş Gruplarına Göre Farklılığının İncelenmesi

Araştırma kapsamında incelenen on beş yaş üzeri bireylerin yaşam doyumu puanları yaş gruplarına göre anlamlı bir biçimde farklılaşp farklılaşmadığını belirlemek amacıyla tek yönlü varyans analizi (ANOVA) yapılmıştır. Varyansların homojenliği varsayımını test etmek için Levene homojenlik testi gerçekleştirilmiştir ve sonuçları Tablo 11.a'da verilmiştir.

Tablo 11.a. Yaş Gruplarına Göre Yaşam Doymu Puanlarının Levene Homojenlik Testi Sonuçları

Levene	sd1	sd2	p
1.788	2	313	.169

Tablo 11.a incelendiğinde varyansların homojen olduğu görülmektedir, Levene=1.788, p=.169. Bu durum göz önüne alınarak ANOVA F testi kullanılmıştır (Pallant, 2016). Yaş gruplarına göre yaşam doyumuna ait betimsel istatistikler Tablo 5'te, yaş gruplarına göre farklılığı gösteren ANOVA testi sonuçları Tablo 11.b'de verilmiştir.

Tablo 11.b. Yaşam Doymu Puanlarının Yaş Gruplarına Göre ANOVA Sonuçları

Gruplar	Karelerin Toplamı	Sd	Karelerin Ortalaması	F	p	Anlamlı Fark
Gruplar arası	78,247	2	39,124	2.57	.078	-
Grup içi	4764,639	313	15,222			
Toplam	4842,886	315				

Analiz sonuçları, yaşam doyumu ortalama puanları arasındaki farkın yaş gruplarına göre anlamlı bir fark olmadığını göstermektedir, $F(2, 313) = 2.57, p = .078$.

3.10. On Beş Yaş Üzeri Bireylerin Yaşam Doymu Puanlarının Eğitim Düzeyine Göre Farklılığının İncelenmesi

Araştırma kapsamında incelenen on beş yaş üzeri bireylerin yaşam doyumu puanları eğitim düzeyine göre anlamlı bir biçimde farklılaşp farklılaşmadığını belirlemek amacıyla tek yönlü varyans analizi (ANOVA) yapılmıştır. Varyansların homojenliği varsayımını test etmek için Levene homojenlik testi gerçekleştirilmiştir ve sonuçları Tablo 12.a'da verilmiştir.

Tablo 12.a. Eğitim Düzeylerine Göre Yaşam Doymu Puanlarının Levene Homojenlik Testi Sonuçları

Levene	sd1	sd2	p
3.788	2	313	.024

Tablo 12.a incelendiğinde varyansların homojen olmadığı görülmektedir, Levene=2.96, p=.053. Bu durum göz önüne alınarak Welch's F testi kullanılmıştır [12]. Eğitim düzeylerine göre yaşam doyumuna ait betimsel istatistikler Tablo 5'te, eğitim düzeylerine göre farklılığı gösteren Welch testi sonuçları Tablo 12.b'de verilmiştir.

Tablo 12.b. Yaşam Doymu Puanlarının Eğitim Düzeylerine Göre Welch Sonuçları

İstatistik	sd1	sd2	p	
Welch	1.86	2	81.96	.163

Analiz sonuçları, yaşam doyumu ortalama puanları arasındaki farkın eğitim düzeylerine göre anlamlı bir fark olmadığını göstermektedir, Welch's $F(2, 81.96) = 1.86, p = .163$.

3.11. On Beş Yaş Üzeri Bireylerin Öznel İyi Oluş Puanları ile PISA 2015 İyi Oluş Puanlarının Karşılaştırılması

PISA 2015 programında ölçülen öğrencilerin iyi oluş düzeyleri de araştırma kapsamında incelenmiştir. PISA 2015 öğrenci anketinde öğrencilere yöneltilen ve öğrencilerin iyi oluş düzeylerini ölçen ST016Q01NA ile kodlanan madde, öğrencilerin öznel iyi oluşları 0-10 aralığında bir değer ile belirlemektedir. PISA 2015 Verilerine İlişkin Demografik Bilgiler Tablo13'te verilmiştir.

Tablo 13. PISA 2015 Verilerine İlişkin Demografik Bilgiler

Ülke	Cinsiyet	N	%
Türkiye (PISA 2015)	Kadın	2938	49.8
	Erkek	3957	50.2
	Toplam	5895	100

Türkiye (PISA 2015) örneğine ait katılımcıların %49,8'ü kadın, %50,2'si erkektir.ve Türkiye'den bu araştırmaya 2015 yılında 5895 kişi katılmıştır.

PISA 2015 programında öğrencilerin iyi oluş düzeyleri bağlamında Türkiye'nin ortalama puanı 6.2 olarak bulunmuştur. Bu ortalama ile Türkiye OECD ortalaması olan 7.3'ün altında kalmıştır. PISA raporuna göre Türkiye'deki öğrencilerin %26.3'ü üst düzeyde iyi oluş düzeyine(9-10 düzeyinde işaretleme yapanlar) sahip iken bu araştırmada üst düzeyde iyi oluşa sahip bireylerin oranı(Ortalama 4-5 düzeyinde işaretleme yapanlar) % 21.84 olarak belirlenmiştir. Buna karşılık PISA raporuna göre Türkiye'deki öğrencilerin %28.6'sı alt düzeyde iyi oluş düzeyine(0-4 düzeyinde işaretleme yapanlar) sahip iken bu araştırmada alt düzeyde iyi oluşa sahip bireylerin oranı(Ortalama 1-3 düzeyinde işaretleme yapanlar) % 12.66 olarak belirlenmiştir [13]. Sonuçlar incelendiğinde alt gruptaki bireylerin oranındaki bu düşüş olumlu yönde bir gelişme olarak yorumlanabilir.

4. Sonuç ve tartışma

On beş yaş üzeri bireylerin öznel iyi oluşları cinsiyete göre incelendiğinde erkeklerin kadınlardan daha yüksek öznel iyi oluş puan ortalamasına sahip olduğu; yaş gruplarına göre incelendiğinde, 40-64 yaş grubundaki bireylerin, 20-29 yaş grubundaki bireylerden ve 20-29 yaş grubundaki bireylerin de 15-19 yaş grubundaki bireylerden daha yüksek öznel iyi oluş puan ortalamasına sahip olduğu; eğitim durumlarına göre incelendiğinde ön lisans-lisans grubundaki bireylerin, lisansüstü bireylerden ve lisansüstü bireylerin de lise grubundaki bireylerden daha yüksek öznel iyi oluş puan ortalamasına sahip olduğu görülmüştür.

On beş yaş üzeri bireylerin yaşam doyumları cinsiyete göre incelendiğinde on beş yaş üzeri erkeklerin kadınlardan daha yüksek yaşam doyumu puan ortalamasına sahip olduğu; yaş gruplarına göre incelendiğinde 40-64 yaş grubundaki bireylerin, 20-29 yaş grubundaki bireylerden ve 20-29 yaş grubundaki bireylerin de 15-19 yaş grubundaki bireylerden daha yüksek yaşam doyumu puan ortalamasına sahip olduğu; eğitim durumlarına göre incelendiğinde lisansüstü grubundaki bireylerin, ön lisans-lisans bireylerden ve ön lisans-lisans grubundaki bireylerin de lise grubundaki bireylerden daha yüksek yaşam doyumu puan ortalamasına sahip olduğu görülmüştür.

Buna göre, cinsiyet değişkeni dikkate alındığında on beş yaş üzeri erkeklerin kadınlardan daha yüksek seviyede yaşam doyumu ve öznel iyi oluş algısına sahip olduğu belirlenmiştir. Buna göre, cinsiyet öznel iyi oluş ve yaşam doyumunu etkileyen bir değişken olduğu söylenebilir. Aynı bulgular çeşitli çalışmaların sonuçlarında da benzerlik. Buna karşın, cinsiyetin öznel iyi oluş ve yaşam doyumunu etkileyip etkilemediği sorusu uluslararası çalışmalarda pek çok kez ele alınmış

olmasına karşın Türkiye de yapılan çalışmalar oldukça sınırlı görülmektedir. Bu bağlamda, cinsiyetin, öznel iyi oluş ve yaşam doyumunu az mı yoksa çok mu etkilediği soruna cevap arayacak çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Yapılan çalışmalarda cinsiyetin öznel iyi oluşu etkileyip etkilemediği konusunda veriler tutarsızdır. Bazı çalışmalarda, cinsiyet öznel oluş ile ilişkilendirilmiştir [6]. Buna karşın, bazı çalışmalarda cinsiyet öznel iyi oluş ile ilişkilendirilmemiştir. Bununla beraber, yaşam doyumunu ile cinsiyet arasındaki ilişkinin incelendiği çalışmalar. Türkiye de ve uluslararası literatürde oldukça azdır. Yapılan çalışmaların sonuçları cinsiyetin yaşam doyumunu etkileyip etkilemediği konusunda veriler tutarsızdır. Bazı çalışmalarda, cinsiyet yaşam doyumunu ile ilişkilendirilirken bazı çalışmalarda, cinsiyet yaşam doyumunu ile ilişkilendirilmemiştir.

Diğer bir yandan, analiz sonuçları yaş değişkenine göre incelendiğinde, on beş üstü bireylerin öznel iyi oluş ve yaşam doyumunu algıları yaş yükseldikçe öznel iyi oluş ve yaşam doyumunu algısı yükselmektedir. Buna göre, öznel iyi oluş ve yaşam doyumunun yaş ile ilişkilendirilebilir. Bununla birlikte, yaşam doyumunun 40 ila 65 yaşları arasında en yüksek seviyeye ulaştığı lakin ilerleyen dönemlerde ölüm korkusunun hissedilmeye başlaması ile birlikte düşüşü geçtiği yapılan araştırmalar sonucunda belirtilmiştir.

Araştırma kapsamında, eğitim durumları ele alındığında araştırmaya katılan katılımcıların eğitim düzeyleri yükseldikçe öznel iyi oluş ve yaşam doyumunu algıları artmaktadır. Buna göre, eğitim düzeylerinin yaş ile ilerlediği göz önüne alındığında on beş yaş üstü bireylerin yaşları eğitim düzeyleri ile doğru orantılı olarak yükselirken yaşam doyumunu ve öznel iyi oluş algılarında artmaktadır. Bu sonuç, araştırma kapsamında yaşa ilişkin analiz sonuçlarını doğrular niteliktedir. Literatür incelendiğinde, eğitim düzeyleri ile öznel iyi oluş ve yaşam doyumunu algısı arasında olumlu ancak zayıf bir ilişki olduğunu öne süren çalışmalar mevcuttur.

Bununla beraber, on beş yaş üzeri bireylerin öznel iyi oluş puanları ile yaşam doyumunu puanları arasında anlamlı bir ilişki olup olmadığını belirlemek amacıyla yapılan analiz sonucunda on beş yaş üzeri bireylerin öznel iyi oluş puanları ile yaşam doyumunu puanları arasında pozitif yönlü, yüksek düzeyli anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür. Analiz sonuçları incelendiğinde öznel iyi oluşun, yaşam doyumunun anlamlı bir yordayıcısı olduğu görülmektedir. Yapılan araştırmalarda, yaşam doyumunu öznel iyi olmanın tamamlayıcı kavramlarından biri olarak tanımlanmıştır. Öznel iyi oluş ise yaşam doyumunun bilişsel boyutu olarak tanımlanmıştır. Bu noktada, yaşam doyumunun tamamlayıcı bir kavramı olan öznel iyi oluş bireysel yaşantı ile ilişkin bilişsel değerlendirmeler bütünü olarak algılanabilir. Buna göre, on beş yaş üstü bireylerin öznel iyi oluşları ve yaşam doyumları arasındaki anlamlı ilişki çalışma kapsamına dahil olan bireylerin kendi belirledikleri ölçütlere göre yaşamının niteliği hakkındaki bilişsel değerlendirme yapabildiği ifade edilebilir.

Buna ek olarak, analiz sonuçları incelendiğinde öznel iyi oluşun, yaşam doyumunun anlamlı bir yordacısı olduğu görülmektedir. Dolayısı ile on beş üstü bireylerin öznel iyi oluşunun, bireylerin yaşam doyumları ile olumlu ve/veya olumsuz duygulanımlarına ilişkin yaptıkları yargıları etkilediği söylenebilir.

Diğer bir yandan, PISA 2015 programında öğrencilerin iyi oluş düzeyleri bağlamında Türkiye'nin ortalama puanı 6.2 olarak bulunmuştur. Bu ortalama ile Türkiye OECD ortalaması olan 7.3'ün altında kalmıştır. PISA raporuna göre Türkiye'deki öğrencilerin %26.3'ü üst düzeyde iyi oluş düzeyine(9-10 düzeyinde işaretleme yapanlar) sahip iken bu araştırmada üst düzeyde iyi oluşa sahip bireylerin oranı (Ortalama 4-5 düzeyinde işaretleme yapanlar) % 21.84 olarak belirlenmiştir. Buna karşılık PISA raporuna göre Türkiye'deki öğrencilerin %28.6'sı alt düzeyde iyi oluş düzeyine(0-4 düzeyinde işaretleme yapanlar) sahip iken bu araştırmada alt düzeyde iyi oluşa sahip bireylerin oranı (Ortalama 1-3 düzeyinde işaretleme yapanlar) % 12.66 olarak belirlenmiştir [12]. Sonuçlar incelendiğinde alt gruptaki bireylerin oranındaki bu düşüş olumlu yönde bir gelişme olarak yorumlanabilir.

KAYNAKLAR / REFERENCES

1. Tuzgöl Dost, M. (2005). Öznel İyi Oluş Ölçeği'nin Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 3(23), 103-111. [in Turkish]
2. Dağlı, A., & Baysal, N. (2016). Yaşam Doyumu Ölçeğinin Türkçe'ye Uyarlanması: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(59), 1250-1262. doi:10.17755/esosder.75955[in Turkish]
3. Biswas-Diener, R., Diener, E., & Tamir, M. (2004). The psychology of subjective well-being. *Daedalus*, 133(2), 18–26. [in English]
4. Lucas, R.E. (2005). Time does not heal all wounds: A longitudinal study of reaction and adaptation to divorce, *Psychological Science*, 16, 945–950.
5. Diener, E., Kahneman, D., Tov, W., ve Arora, R. (2009). Income's association with judgments of life versus feelings, In E. Diener, D. Kahneman, ve J.F. Helliwell (Eds), *International differences in well-being*. Oxford, UK: Oxford University Press.
6. Hinterkopf, E. (1994). Integrating spiritual experience in counseling. *Counseling & Values*, 38, 165–175. [in English]
7. Erikson, E. (1987). *Childhood and Society*. – London: Paladin Grafiton Books.
8. Akbaş, U., & Koğar, H. (2020). *Nicel Araştırmalarda Kayıp Veriler ve Uç Değerler*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık. [in Turkish]
9. Rosenthal, R., & Rosnow, R. (2008). *Essentials of Behavioral Research: Methods and Data Analysis*. New York: McGraw-Hill.
10. Cohen, J. (1977), *Statistical Power Analysis for the Behavioral Sciences*. New York: Academic Press.
11. Büyüköztürk, Ş. (2020). *Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık. [in Turkish]
12. Pallant, J. (2016). *SPSS Survival Manual (6. b.)*. New York: McGraw Hill Education.
13. OECD (2017), *PISA 2015 Results (Volume III): Students' Well-Being*, PISA, OECD Publishing, Paris. [Electronic resource]. URL: <http://dx.doi.org/10.1787/9789264273856-en>

Д.С. БОЛЫСБАЕВ^{1✉}, Н.Ә. МАХАНБЕТОВА²,
Ж.О. СУЛЕЙМЕНОВА², М.Ж. МАМЕШОВ²

¹филология ғылымдарының кандидаты, доцент

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: daulet.bolysbaev.74@mail.ru

²М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің оқытушысы
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: miss_naza@mail.ru

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ОЙЛАУ ӘДІСІ ЖӘНЕ ОЮ-ӨРНЕКТЕГІ КӨРКЕМДІК ОЙЛАУ ЖҮЙЕСІ

Бұйым бейнелеу өнерінің кез келген түрі сияқты ою-өрнек туралы көп немесе аз жоғары көзқарастарға ие, табиғаты жағынан эстетикалық қызметтің басқа түрлеріне жақын, идеологиялық қанықтылығы төмен, кейбір ұсақ мағыналардың бірі болып табылатын өте тар көркемдік идеяның құбылыстары біркелкі емес бірлестіктерді, белгілі бір эмоцияларды тудырады. Мақалада ою-өрнек өнеріндегі көркемдік бейненің ерекшеліктері қарастырылады. Зерттеу эмпирикалық материалды теориялық жалпылауға және сәндік өнердің өзіндік ерекшелігін анықтауға бағытталған. Ою-өрнектің образды бейнесінің көркемдік мазмұнының ерекшеліктері зерттелді, сәндік өнердегі шындықты бейнелеу ерекшеліктері анықталды, шығармашылық әдістің ерекшеліктері талданды, көркемдік жалпылаудың негізгі принциптері анықталды. Ою-өрнекті зерттеушілердің басты мәселелерінің бірі – ою-өрнектің эстетикасы мен поэтикасының болмауы, бұл ескерткіштерді талдау және түсіндіру мүмкіндіктерінің тарылуына әкеледі. Сәндік бейнені өнердің басқа түрлері тұрғысынан талдау көбінесе реализммен түсіндіріледі, бұл көбінесе ою-өрнектің мазмұны туралы түсініктің бұрмалануына және сарқылуына әкеледі. Осы тұрғыдан ою-өрнектің өнерді оқытудың әмбебап құралы екенін ескере отырып, оның әр түрлі жас топтары үшін маңызын және өнер тарихы, дидактикалық мүмкіндіктер, композиция негіздері, стилизация, сурет салу саласындағы білім мен дағдыларды қалыптастыру оқушылардың дамуы мен біліміне әсер ететінін ескере отырып, ою-өрнек терең және мұқият зерттеуді қажет етеді деп білеміз.

Кілт сөздер: сәндік-қолданбалы өнер, көркемдік білім, қосымша білім беру, оқыту жүйесі, бағдарлама.

*** Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Болысбаев Д.С., Маханбетова Н.Ә., Сулейменова Ж.О., Мамешов М.Ж. Шығармашылық ойлау әдісі және ою-өрнектегі көркемдік ойлау жүйесі // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2021. – №2 (120). – Б. 188–199. <https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.602>

***Cite us correctly:**

Bolysbaev D.S., Mahanbetova N.A., Suleimenova Zh.O., Mameshov M.Zh. Shygarmashylyq oilau adisi jane oiу-ornektegi korkemdik oilau juiesi [The Method of Creative Thinking and Principles of Artistic Communication in the Ornament] // *Iasauі universitetinіn habarshysy*. – 2021. – №1 (119). – B. 188–199. <https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.602>

**D.S. BOLYSBAYEV¹, N.A. MAKHANBETOVA²,
Zh.O. SULEIMENOVA², M.J. MAMESHOV²**

*¹Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor
South Kazakhstan University named after M. Auezov*

(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: daulet.bolysbaev.74@mail.ru

*²Lecturer of South Kazakhstan University named after M. Auezov
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: miss_naza@mail.ru*

The Method of Creative Thinking and Principles of Artistic Communication in the Ornament

Abstract. The product, like any kind of fine art, has more or less high views on the art of ornament, the phenomena of the very narrow artistic idea, which by its nature is adjacent to other types of aesthetic activity, have a low ideological saturation, are one of some small values, cause uneven associations, certain emotions. The article deals with the features of the artistic image in ornamental art. The research is aimed at theoretical generalization of empirical material and identification of the originality of decorative art. The features of the artistic content of the figurative image of the ornament are studied, the features of the reflection of truth in decorative art are revealed, the features of the creative method are analyzed, the basic principles of artistic generalization are revealed. One of the main problems of the researchers of the ornament is the lack of aesthetics and poetics of the ornament, which leads to a narrowing of the possibilities of analysis and interpretation of monuments. The analysis of the decorative image from the point of view of other art forms is often explained by understandable realism, which often leads to distortion and exhaustion of the understanding of the content of the ornament. Given that the ornament is a universal means of teaching art, it is important for all age groups and requires deep and careful study, given that the formation of knowledge and skills in the field of art history, didactic capabilities, the basics of composition, stylization, drawing affects the development and education of students.

Keywords: ornamental art, art education, additional education, training system, program.

**Д.С. БОЛЫСБАЕВ¹, Н.А. МАХАНБЕТОВА²,
Ж.О. СУЛЕЙМЕНОВА², М.Ж. МАМЕШОВ²**

¹кандидат филологических наук, доцент

Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова

(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: daulet.bolysbaev.74@mail.ru

²преподаватель Южно-Казахстанского университета имени М. Ауэзова

(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: miss_naza@mail.ru

Метод творческого мышления и принципы художественного обобщения в орнаменте

Аннотация. Изделие, как и любой вид изобразительного искусства, имеет более или менее высокие взгляды на искусство орнамента, явления очень узкой художественной идеи, которая по своей природе примыкает к другим видам эстетической деятельности, имеют низкую идейную насыщенность, являются одним из каких-то малых значений, вызывают неровные ассоциации, определенные эмоции. В статье рассматриваются особенности художественного образа в орнаментальном искусстве. Исследование направлено на теоретическое обобщение эмпирического материала и выявление оригинальности декоративного искусства. Изучены особенности художественного содержания образного изображения орнамента, выявлены особенности отражения истины в декоративном искусстве, проанализированы особенности творческого метода, выявлены основные принципы художественного обобщения. Одной из главных проблем исследователей орнамента является отсутствие эстетики и поэтики орнамента, что приводит к сужению

возможностей анализа и интерпретации памятников. Анализ декоративного изображения с точки зрения других видов искусства часто объясняется понятным реализмом, что часто приводит к искажению и исчерпанию понимания содержания орнамента. Учитывая, что орнамент является универсальным средством обучения искусству, он важен для всех возрастных групп и требует глубокого и тщательного изучения, учитывая, что формирование знаний и умений в области истории искусства, дидактических возможностей, основ композиции, стилизации, рисования влияет на развитие и образование учащихся.

Ключевые слова: орнаментальное искусство, художественное образование, дополнительное образование, система обучения, программа.

Кіріспе

Ою-өрнек – қолөнерге байланысты пайда болған, әзірленген және бүгінде әр түрлі салаларда белсенді қолданылып келе жатқан сәндік-қолданбалы өнердің бір саласы. Ою-өрнектің функционалдық ерекшеліктерін зерттегенде оның мәні мен маңыздылығы сәндік функциядан гөрі үлкен және тек қолданбалы кейіпкермен шектелмейтіндігін көруге болады. Ою-өрнек тарихын зерделеу мәдениет пен қоғамның дамуы туралы идеялардың қалыптасуына ықпал етеді, адамның ішкі дүниесін байытады, сұлулықты көру қабілетін дамытады. Алдыңғы дәуірдегі сәндік-сәндік өнердің шығармашылық шеберлігі қазіргі заманғы суретшілердің, сәулетшілер мен дизайнерлердің тәжірибесін байытады. Көрнекі экспрессивті сапалар мен сипаттамалық мотивтер, композициялық негіздер мен құрылым тәсілдері, әр түрлі материалдардан жасалу мүмкіндігі тұрғысынан ою-өрнектің алуан түрлілігі оны қазіргі сәндік-қолданбалы өнер мен дизайнда кеңінен қолдануға ықпал етеді. Соңғы жылдары сәулет өнеріндегі ою-өрнектерге қызығушылық артуда. Мұны мемлекеттік және жеке ғимараттардың мысалынан көруге болады, онда ою-өрнек тек сәндік функцияны ғана емес, сонымен қатар кеңістікті ұйымдастыру функциясын да орындайды.

Ою-өрнектің рөлін, оның заттық объектіге толықтай бағынатын құбылыс ретіндегі позициясын түсіну көбінесе бейнелеу өнерінің қолөнер формалары тұрғысынан оның ерекшеліктерін талдауға деген көзқарасқа байланысты. Сонымен бірге, ою-өрнек өзіндік бейнесі мен күрделі экспрессивті құралдар жүйесі бар тәуелсіз көркемдік құрылым болып табылады. Ою-өрнек өнерінің формальды белгілерінің заттардың бір-біріне тәуелділігі арқылы пайда болуы көркемдік практикамен расталмайды, бұл ою-өрнектің объектіде ерімейтінін, оның бір заттан екіншісіне ауысып, синтездің басқа түрлеріне еніп, әр түрлі өнер түрлерімен, сурет, мәнерлілік пен консервацияны сақтай алатындығын фрагментте, өрнекте, сурет түрінде – басқа өнер түрлерінің туындылары үшін зиянды жағдайлардағы белгілі бір дәрежеде тұтастығын көрсетеді. Ою-өрнектің бұл ерекшелігі В.Я. Береснев пен Н.В. Романовтың зерттеулерінде дұрыс көрсетілген, олар «әртүрлі материалдар мен логикалық жүйелерге аударылған кезде, ою-өрнектердің бейнелері практикалық, рухани, шығармашылық және мәнерлілік үйлескенде өзгеріссіз қалады» деп жазды [1, 33–55-бб.].

Ою-өрнекті зерттеушілердің басты мәселелерінің бірі – ою-өрнектің эстетикасы мен поэтикасының жетіспеушілігі, бұл ескерткіштерді талдау мен түсіндіру мүмкіндіктерінің тарылуына әкеледі. Сәндік кескінді талдау басқа өнер түрлерінің тұрғысынан, көбінесе түсінікті реализммен түсіндіріледі, бұл көбінесе ою-өрнектің мазмұнын түсінудің бұрмалануына және сарқылуына әкеледі. «Шынайылық» және «нақтылық» критерийлерінің «тіршілік формаларында өмірді жаңғырту» өнер саласынан ауысуы ою-өрнекті «таза декоративизм» феномені ретінде «мағынасыздыққа» және формализмге айыптауға себеп болады. Бұл құбылысқа монофункционалды, декоративті элементтің мағыналық және функционалдық қатынасында азайтатын «қарапайым безендіру» тәсілі, «қарапайым безендіру» ақпараттың көптігіне, сәндік бейненің семантикалық бір өлшемділігіне әкеледі.

Функциялар ауқымы мен ауқымының тарылуына қарамастан, заманауи ою-өрнекпен орындалған өнердің бұл түрі бүгінгі күннің одан әрі даму мүмкіндіктерін пайдаланған жоқ. Эстетикалық қызметтің кең бағыттары бар, онда ою-өрнек белсенді түрде қолданылып қана қоймай, көркемдік шешімнің негізін құрайды. Тақырыптық-кеңістіктік органы, дизайнды және сәндік-қолданбалы өнерді қалыптастыру саласындағы тарихи және ұлттық стилизацияға деген қызығушылықтың артуы ою-өрнек өнерінің даму тарихын, оның көркемдік және стилистикалық ерекшеліктерін білуді болжайды. Қазіргі кезеңде сәндік-қолданбалы өнердің көркемдік тілі мен көркемдік тәсілдерін терең талдау қажеттілігі туындады.

Негізгі бөлім

Ою-өрнек көркемдік практикада кеңінен қолданылып қана қоймай, оның өткен кезеңдегі көркемдік мұрасын ассимиляциялауда, бірқатар салаларда мамандардың кәсіби шеберлігін қалыптастырудағы педагогикалық рөлі де маңызды. Ою-өрнек өнерін зерттеуге арналған бағдарламалар көптеген оқу орындарының білім беру жүйесіне дизайн, өнер және колөнер, сәулет, полиграфия және т.б. саласындағы мамандарды даярлауда қажетті буын ретінде енгізілген. Ою-өрнектің көркем тілін зерттеу және практикалық дамыту эстетикалық тәрбие мен оқушылардың және мектеп жасына дейінгі балалардың шығармашылық қабілеттерін дамытудың ажырамас бөлігі болып табылады. Ұсынылған әдістемелік материал ою-өрнектің ерекшелігін түсінудің сәйкессіздігі мен анық еместігін куәландырады.

Бейнелеу өнерінің кез келген түріндегі секілді, ою-өрнектің көркемдігінің көп немесе аз жоғары көріністері бар; табиғаты жағынан эстетикалық белсенділіктің басқа түрлерімен шектесетін, идеялық қанықтылығы төмен, өте тар көркем идеяның, кейбір ұсақ мағыналардың бірі болып табылатын, біркелкі емес бірлестіктерді, белгілі бір эмоцияларды тудыратын құбылыстары бар. Бұл ою-өрнектер, олардың табиғаты бойынша ақпараттың көптігі жоғары деңгейдегі қарапайым үлгілерге жақындау болып табылады. Абстрактіліктің максималды дәрежесі бар элементарлық элементтер тек көркем құбылыстарға емес, эстетикалық көріністерге мүмкіндік беретін таза эмоционалды сипаттағы бейнелерді құрайды. Эстетикалық мәні жоқ сәндік-қолданбалы өнердің тәсілдерін сыртынан қолданатын құбылыстар да кездеседі. Бұрынғы жұмыс істеудің мәдени контексінен шығып, сәндік, формальды бұйрықтан басқа қосымша мағыналардан айрылған ою-өрнектер де кездеседі. Эстетикалық күшті, мысалы, апотроптық және сиқырлы функциялары бар әшекейлерді бөліп көрсету керек, олардың бейнесі көркемдік емес маңызы бар идеялар жиынтығына тікелей байланысты. Бөлек аймақта бұйымды жасау технологиясымен тығыз байланысты әшекейлерден тұрады. Ою-өрнектер текстурасымен бірдей сәндік өңдеу функцияларын орындау кең таралған. Кейбір жағдайларда ою-өрнектің өзі осы затты бейнелейді, сондықтан заттардың кескінін ою-өрнек суретінен ажырату өте қиын (мысалы, шілтер, ашық оюлы қалыптау, ойық ою, тоқу, және т.б.) [2, 16-б.].

Сәндік өнердің тақырыбы оның эстетикалық байлығында шындық болып табылады. Ою-өрнек - бұл шындық құбылыстарына, адам мен табиғаттың, адам мен әлемнің қарым-қатынасына өзіндік көзқарасын білдіретін бейнелі идея, көркемдік құбылыс, әлемнің бейнесін өз күшімен жаңғыртып отыру. Эстетикалық полифониямен ерекшеленетін ою-өрнектің бейнелері оның жеке көріністерінде және жалпыға бірдей заңдылықтарында әлемнің алуан түрлілігін бейнелейді.

Көрінетін нысандар мен нақтылықтың, табиғи және өмірлік құбылыстар мен құбылыстардың жиынтығы бейнеленген және ою-өрнекте қайталануы мүмкін бейнелеу өнерінің басқа түрлерімен, мысалы, кескіндеме немесе мүсінмен жұмыс жасайтындардан ерекшеленеді. Бір жағынан, бұл қазірдің өзінде (мысалы, адамның ішкі әлемінің суреттері, оның жеке басы, психологиялық сипаттамалары, «растайтын» өнер ретіндегі ою-өрнектер өрнекке жатпайды), екінші жағынан, ол әлдеқайда кеңірек.

Көркем образдың тереңдігі мен маңызы оның қандай мағына мен мағынаның жалпыланғанына және эстетикалық жағынан жеткізілуіне байланысты. Кескіннің эстетикалық құндылығы неғұрлым жоғары болса, соғұрлым эстетикалық ақпарат пен эстетикалық құндылықтар соғұрлым көп түсіндіріледі және көрінеді. Оюдың бейнесі әмбебап, трансперсоналды дүниетаным идеяларымен тығыз байланысты. Бұл мағынада ою-өрнек өнердің басқа түрлеріне қарағанда әлемнің идеалды моделін біртұтас интегралдық сурет ретінде барабар шығаруға жақындап келеді. Ішкі және сыртқы қатынастарды бейнелейтін көріністің мәні негізінен контекстен анықталады. Сондықтан шынайы көпфункционалдылыққа ие ою-өрнектің және халықтық ою-өрнектің ежелгі синкретикалық қабаттарының бейнелері қазіргі ою-өрнектерге қарағанда өте кең және терең мағынаны білдіреді.

«Ою-өрнек дегеніміз, – деп жазады Н.А.Померанцева, – өнердің пайда болуының алғашқы кезеңінде пайда болған абстрактілі символдық жалпылаудың ең жоғары сатысы». Ою-өрнек өнері өзінің бүкіл тарихында шындықты танудың бейнелік-мифологиялық, мифопоэтикалық жолымен генетикалық байланысты сақтап келеді. Қоршаған әлем сәндік өнерде тікелей ойлаудың объектісі ретінде емес, белгілі бір қасиеттер және үлгілермен гармоникалық пластикалық формула тұтастығында көрінетін мағыналы, рухтандырылған және поэтикалық түрде пайда болады. Ою-өрнек бейнесі – бұл әлемнің біртұтас бейнесі, ол шындықтың көркемдік синтезі нәтижесінде қалыптасады. Ою – нақты орта ретінде шындықтың бейнесін бермейді, оның көрінісі неғұрлым кең, жалпыланған, ол шындықтың ерекшеліктерінде лезде өзгеріске ұшырамайтын маңызды, жалпы қасиеттерді алады, оларды ерекше, жеке, бетонды, қарапайым, өтпелі кезеңнен босатады. Сәндік сурет дегеніміз – нақты, нақтылы жалпы, абсолютті, мәңгілікке іздеу, уақытша, материалдық емес, құбылыстың материалдағы мәні. Кескіннің абстракциясы – материалдық объектінің ерекшелігінен абстракция, қабылданбаған объектідегі кез-келген маңызды емес, кездейсоқ бөлшектеу бізге ең маңызды, әмбебап идеяларды білдіруге мүмкіндік береді [3, 176-б.].

Ою-өрнектегі көркем образ әмбебап, философиялық, трансперсоналды. Ою-өрнектің басқа өнер түрлеріне жатпайтын кескіннің тереңдігі мен жалпылығына жету қабілеті, Л.И. Лелеков өз зерттеуінде былай деп атап өтті: «...Өсімдіктердің мен жемістер мен гүлдердің екі мотивінің қарапайым араласуы бірлік, өмірдің себеп-салдарлық жаңаруы, өзара байланысты ұғымдарды жасырды. Өткен мен болашақтың, қарама-қайшылықтардың қақтығысы. Осындай идеологиялық ауыртпалықты органикалық түрде аударуға қабілетті көп фигуралы кескіндеме мен пластикалық топты елестету оңай емес».

Ою-өрнек өнерінде шындықты бейнелі түрде көрсетеді, олар философияның жалпыға бірдей категорияларына жақын санаттармен көрінеді. Бұл тәртіп – хаос, гармония-деструкция, қарапайым – күрделі, айқын – шатасқан, статикалық - қозғалмалы, тұрақтылық тұрақсыздық, өзекті – мәңгілік, соңғы – шексіз, жабық – ашық, тұтастық – фрагментарлық, аяқталу – аяқталмаған, дискреттілік – құйма, біркелкілік – алуан түрлілік, еркіндік – қажеттілік және т.б. бұл фундаменталды ұғымдар ою-өрнекті шығармада тақырып, негізгі идея және оларды перцептивті элементтер және тұспа-тұс келетін шаралар, идеалдар түрінде білдіру тәсілі болады. Ою өнері, шын мәнінде, шындықты ұғынудың ежелгі тәсілін бекіту және дамыту амалы болып табылады, оны сипаттау үшін бинарлы оппозиция жүйесі қолданылған.

Ою-өрнектің көркемдік құрылымы белгілі бір тарихи кезеңнің немесе ұлттық мектептің эстетикалық көріністері мен көркем нормаларының бейнесі болып табылады. Әр түрлі эстетикалық жүйелер мен бағдарламаларда жоғарыда келтірілген ұғымдар оппозициялық топтары әсемдік категориясына сәйкес келетін маңызды эстетикалық категориялар болып табылады.

Классикалық эстетиканың барлық санаттары ою-өрнек эстетикасына қолайлы емес. Ою-өрнек өнерінің бейнесінде әдемі, биік, ұлы, патетикалық, талғампаз, идилликтік, гротеск,

бурлескалық, фантастикалық, комикалы, юмористік және т.б. категорияларға жататын көріністер көрсетіледі. Ою-өрнекті өнердің даму динамикасын талдау өрнектегі бейнелеу көріністерінің ауқымы белгілі бір тарихи кезеңнің көрінісі мен көркем идеяларына сәйкес кеңейе отырып өзгеретінін көрсетеді. Әсіресе бұл процесс қазіргі заманғы көркем тәжірибеде байқалады.

Ою-өрнек өнеріндегі көркемдік бейне – бұл ойдың, математикалық формуланың және сезімнің бірлігі болып табылады. Ю.Я. Герчук оюды ең математикалық өнер деп атайды. Ою-өрнектің жан-жақты бейнені жасауға ұмтылуы, сондай-ақ жаңғыртылатын шындықтың сапалық және сандық сипаттамаларын бейнелейтін, құрылымда, композицияны құру принциптерінде және кез келген жиындарды реттеуге мүмкіндік беретін математикалық әдістердің формаларын үйлесімдеуді негіздейді. Ою-өрнекті құрастырудың геометриялық тәсілдері мәдени мағынаға толы және белгілі бір дәуірдің композициялық ойлауының негізгі үрдістерімен байланысты. А.В. Иконников геометриялық тұрақтылық шығармашылық үдерістің ұтымды құрамдас бөлігі болып табылады, адамның ерік-жігері, эмоциялық импульс беретін органикалық қауымдастықтарды тудыратын көркем бастамаға қарсы [4, 255-б.].

Ою-өрнектің ұтымды негізі консервативті және ол уақытша өзгерістерге ұшырамайды. Геометриялық торлар жиі өзіндік клише, жалпы орындар түрінде шығады, олар тарихи дамудың әр кезеңінде қайталануы мүмкін, әр түрлі мәдениеттердің ою-өрнекті өнерінде кездеседі. Ою-өрнекте қолданылатын геометриялық құрылыстар мен симметриялық түрлендірулердің белгілі бір саны бар, алайда олардың негізінде салынған бейнелердің алуан түрлілігін қызықтырмайды. Математиктермен бірнеше кристаллографиялық топтарға (симметрияның дискретті топтары) бөлінді. Сызықтық кристаллографиялық топтар (олардың барлығы 7) және жалпақ кристаллографиялық топтар (олардың саны 17) деп аталған топтар «математика мен кристаллографтарды атағанға дейін халық арасында шебер ою-өрнекшілер табылды. Сонымен қатар, ою-өрнекшілердің жұмыстарында математиканың алдында тұрған түрлі-түсті ою-өрнекті жіктеудің қиын есебін шешудің алғашқы (таза эксперименталды) тәсілдерін табуға болады» [5, 192-б.].

Ою-өрнек – бейнелі, интуитивті және логикалық ойлау нәтижелерін синтездейтін тұтастық. Құрылыстың ұтымдылығы сәндік өнерді зерттеуде кристаллография әдістері мен симметрия теориясын қолдануға мүмкіндік береді, бұл ою-өрнектердің классификациясын дамытуда кең мүмкіндіктер ашады. Алайда, симметрия топтары мен симметрияның түрлендірулері экспрессивті құралдардың бір бөлігі ғана, рационалды негіз мағынасын талдауда асыра қарау көбінесе кескіннің ыдырауына алып келеді және ою-өрнек идеясын суық, бос өнер ретінде қалыптастырады, оның негізі тек формальды талғампаздық болып табылады.

Ою-өрнек – бұл кескін объектісі туралы идеяларды жалпылау ғана емес, сонымен бірге оған эстетикалық және эмоционалды қатынасты жалпылау. Ою-өрнек арқылы эмоциялар жүйеленеді, бұл оларды абстрактілі тілге аударуға мүмкіндік береді. Өнердің басқа түрлерінен айырмашылығы, ою-өрнек жеке-жеке емес, әмбебап, тұлғааралық эмоциялар мен сезімдердің көрінісі болып табылады. Ою-өрнектегі көркем образды әлемді философиялық-эстетикалық және логикалық-логикалық түсіну ретінде сипаттауға болады. Ою-өрнек өнерінде бейнелеу философиялық концептуалдылықпен үйлеседі, эмоционалды қағида интеллектуалмен синтезделеді [6, 368-б.].

Лотман Ю.М. өнер туындысы «... егер оның құрылымы нақты дәуір құрылымын белгілі бір дәуірдің алдыңғы қатарлы сана-сезімінің мүмкіндігіне сәйкес келтіретін болса, оның танымдық рөлін орындайды» деп атап өтті. Өнердің ұғымына кәдімгі қолданыста ұқсастық ретінде анықталатын бейненің және суреттің үйлесімділігі, сәйкестігі мәселесі кіреді...».

Сонымен қатар, сәндік өнердің өнермен байланысы туралы мәселе бүгінгі күні ашық күйінде қалып отыр. Көркем образ теориясы саласындағы зерттеулер дәстүрлі түрде «шындық» және «мағынаның» екі негізгі санатынан тұрады.

Бұл ұғымдарды тар мағынада қолдану ою-өрнекті бейнелеу өнерінің басқа түрлері тұрғысынан бағалауға әкеледі. «Шынайылық» және «нақтылық» критерийлері көбінесе «тіршілік формаларында өмірді жаңғырту» өнер саласынан ауысады, бұл «реализм» түсінігіндегі өрескелдікті бағалауға айналады. Нәтижесінде ою-өрнек «мағынасыздық», «объективтілік» және формализм таза декоризмнің феномені ретінде айыпталады. Ою-өрнекті монофункционалды көркемдік құбылыс деп тану, сәндік функцияның рөлін асыра орындау өрнекті «мағынасыз», «мағынасыз өнер» деп түсіндіруге де ықпал етеді. П.А. Флоренский бұл туралы былай деп жазды: «Кез-келген жұмысты мағынасыз деп айыптағысы келгенде, оны ою-өрнекпен теңестіреді. Бұл оның кескін жетіспейтіндігін білдіреді, өйткені олар: «Бұл әдемі, бірақ бұл ештеңе емес, бұл кілем», – дейді [7, 250-б.].

Ою-өрнектің эстетикасы мен поэтикасының дамымауы, ою-өрнектің реалистік өнер тұрғысынан бағалануына ықпал етеді. Кескіннің изоморфты формалармен тіршілік прототиптеріне тікелей қатынасы «шындық» категориясының мағынасы сыртқы ықтималдылыққа, прототипке көрнекі жақындаудың дәлдігіне дейін төмендейді. Сәндік өнер үшін кескіннің сенімділігі мәселесі басқаша шешіледі. Сәндік кескіннің көркемдік міндеті - көбейту мен сыртқы ұқсастыққа қол жеткізу емес, үйлесімді түрде ішкі мағынаны дәл түсіндіру және нақтылау. Сәндік бейнелерді эстетикалық бағалау үшін шешуші мән – экспрессивтілік пен көркемдік күш қажет.

Ою-өрнектегі креативті ойлаудың синтетикалық табиғаты, көркем бейненің материалдық бейнесінің ерекшеліктері өрнектің шартты, метафоралық аллегориялық табиғатын, шындыққа табиғи жақындау жағдайында ою-өрнектегі заттар мен құбылыстарды бейнелеудің мүмкін еместігін анықтайды. Тікелей өнер сәндік өнер үшін проблемалы. Оның бейнесі, көркем тілі және формасы, табиғаты ою-өрнекті басқа өнер түрлерімен синтетикалық тұтастыққа қосылуға және объективті шындықтың басқа құбылыстарымен біріктіруге мүмкіндік беруі керек.

Шындықтың объективтік қасиеттеріне негізделген ою-өрнек бейнесі объектінің бірқатар нақты қасиеттерінен (негізінен уақытша сипаттағы), объектілер арасындағы нақты қатынастардан, материалдық ерекшеліктерден және материалдық принциптен жоғары жалпылау, абстракция, абстрактілік дәрежесіне ие. Ою-өрнектің бейнелі құрылымы үшін натурализмге деген көзқарасты пластикалық жолды пайдаланудан, минус – ою-өрнек поэтикасы шеңберіндегі техникадан бас тартудың саналы эстетикалық мәні бар әдіс ретінде қарастыруға болады. Натурализмнің ерекшеліктерін күшейту – бұл ою-өрнекті шектеулі түрде нақты, нақтылыққа жақындауы бар ойын түрі ретінде қолданатын шартты әдіс.

Ою-өрнектің көптеген зерттеушілері күрделі диалектикалық қатынастардағы екі негізгі тенденцияның – нақтылыққа, визуализацияға немесе абстракцияға кезеңдік ауысуларын анықтады. Нысанның бейнесінен бас тарту оның қасиеттерінің көрінісін жоққа шығармайды. Ою-өрнек өнеріндегі кездейсоқтық идеализацияның ерекше жағдайы ретінде қарастырылуы мүмкін.

Ою-өрнекті бейнелеу өнерінің басқа түрлерімен салыстырудың критерийлері реализм дәрежесі емес, шындықты меңгеру қағидалары, болмыс формасы және бейненің материалдық көрінісі болуы керек. Сурет ойдан шығарылған әлемде, сурет заңында, уақыт пен кеңістіктегі шартты шындықты бейнелейді. Ою-өрнек әлемі өзінің барлық айқын конвенцияларымен бірге ойдан шығарылған әлем емес. Ол объективті шындықтан ажырататын идеалдар мен үйлесімді нысандарды қолдана отырып, ою-өрнек оларды осы дүниенің нақты қасиеттері ретінде ұсынады. Ою-өрнек объектісі - объективті шындықтың объективті объектісі сияқты сол ортаның бөлігі. Сәндік кескін қазіргі кезде объективті шындықта бар. Сәндік сурет арқылы идеал ретінде шындық қайтадан өзіне оралады. Ою-

өрнекте суретшілердің бірнеше буынының өнер мен өмірді біріктіру туралы арманы орындалады.

Ою-өрнек өнеріндегі шығармашылық ойлау әдісін синтетикалық деп сипаттауға болады. Ерекше, бөлгіш әсерді бөлуге бағытталған көркем ойлаудың аналитикалық түрінен айырмашылығы, синтетизм жалпыланған бейнелерді қалыптастыруға ғана емес, сонымен қатар әр түрлі құбылыстар мен заттар арасындағы ортақтығын, ұқсастықтарын табуға және бірін екіншісіне алмастыруға мүмкіндік беретін қатынастар орнатуға мүмкіндік береді.

Ою-өрнек өнерінің дамуында көркем ойлаудың аналитикалық және синтетикалық түрлерінің үстемдік ету тенденцияларының дәйекті түрде ауысуы байқалады. Дүниетанымдағы өзгерістер, жаңа образдар жасау, иконографияны жаңарту, мотивтер мен композициялық әдістердің жаңа көздерін іздеу шығармашылық ойлаудың аналитикалық бағыттарының күшеюімен және «реализмнің» өсуімен байланысты.

Ою-өрнектегі иконикалық кескіннің негізі сезімтал қабылданады. Бірақ ою-өрнек көрнекі әсерлерден гөрі қызықтырмайды, ою-өрнек байқау емес, тақырыптың мәнін түсіну, өмір құбылыстары туралы идеяларды синтездеу және олар туралы қорытынды жасау. Сәндік шығармашылық үшін, бейнелеу өнерінің басқа түрлерінен айырмашылығы, суретшінің сурет объектісімен, табиғатпен тікелей байланысы соншалықты маңызды емес. Ою тікелей көрген нәрсені ойнатпайды, кескіннің негізі білім мен әсер, ал ойлау және визуалды әсер емес. «Табиғаттың тікелей объектілеріне сәйкес кескіндемеде сезімтал көрінетін; ою-өрнекте заттардың «желбеті», «дыбысталуы» ғана сақталған. Егер кескіндемеде заттар табиғи ортадағыдай кеңістікте «бар» болса, онда ою-өрнекте заттардың сыртқы сипаттамасы олардың ішкі мәндерінің тереңдігіне ену арқылы осы заттардың суреттерін табады». Объективті шындықтан оқшауланған нысандар жаңа күтпеген қатынастарға енеді, оларды бейнелеу «тексереді». Ою-өрнекті жасаудың шығармашылық процесінде қиял маңызды рөл атқарады [8, 72-б.].

Шығармашылық процестің қабылдау психологиясы мен психология саласындағы зерттеулерге сәйкес кез келген өнер туындысы бастапқы және қайталама психикалық бейнелер негізінде туындайды, олардың кескін қалыптастырудағы үстемдігі көбінесе типологиялық жіктеудің өлшеміне айналады. Бастапқы психикалық бейнелер – қабылдау бейнелері және екіншілік – қоршаған шындықты танудың негізін құрайтын, бір-бірін өзара толықтыратын, объективті шындықтың әртүрлі жақтарын ашатын, кеңістік-уақытша сипаттамаларын берудің әртүрлі мүмкіндіктері бар және әртүрлі функцияларды орындайтын бейнелер. Ою-өрнек өнері тек объективті болмысты ғана емес, сонымен бірге әлемді бейнелеуге мүмкіндік беретін, объективті әлемнің ең жалпы және маңызды сипаттамаларын бөліп көрсететін және нақтылықтан нақтыланған, нақтылықтан алынған екінші реттік кескіндер негізінде жасалынатын көркемдік шығармашылық салаларына жатады. Мүмкін, қиял, фантастикалық аймақ.

Тікелей визуалды қабылдаумен байланысты бастапқы кескіндер, олардың бөлінуімен, нақтылығымен, айқын объективтілігімен және уақытша сипаттамалардың қазіргі уақытпен байланыстылығымен сирек кездеседі, олар сәндік кескіннің негізін құрайды, оларға жүгіну ою-өрнек поэтикасының шартты әдісі болып табылады.

Белгілі бір кезеңнің немесе стильдің ою-өрнек мотивтерін жаңарту, жаңа мотивтерді енгізу көбінесе жаңару мотивтерінің бастапқы кескіндермен байланысын көрсетеді. Бастапқы кескіндер айқындық, нақтылық, екінші объективтілікке ие емес көріністердің пайда болуы мен пайда болуы үшін негіз болып табылады. Екінші жағынан, жалпыланған кескін-стандарттар болып табылатын қайталама суреттер қабылдау кескіндерінің қалыптасуындағы өзіндік сілтеме болып табылады. Қабылдау мен бейнелеу бейнелерінің күрделі диалектикалық байланыстарына байланысты жеке тұлғаның жалпы заңдылықтармен байланысы жүзеге асырылады.

Бастапқы кескіндерді – қабылдау бейнелері – табиғатта шектеулі және синтетикалық бейнелік формулалар болып табылатын кездейсоқтықтан, даралықтан босатылған көріністерге қарағанда әлемнің панорамалық, кең, интегралды көрінісін қамтамасыз етпейді. Сәндік өнердің бейнесінде көрнекілік емес, семантикалық тұтастық, әмбебап әлеуметтік-тарихи тәжірибені біріктіретін бейнелер басым.

Көрнекілік кескіндер жоғары дәрежеде икемділікпен, тұрақсыздықпен, өзгергіштікпен және ауытқумен сипатталады, сондықтан олар құрылымды жүйелендіруді талап етеді. Идеялардың қалыптасуы тәжірибеде әзірленген және табиғи тілде сақталған әлеуметтік мағыналар жүйесіне сәйкес жүреді. Сондықтан оларды жүйелеу табиғаты жағынан лингвистикалық болып табылады. Кескіннің жеткіліктілік деңгейі бір мезгілде семантикалық кодтаумен көшіруді қосу арқылы анықталады.

Идеялар бейнелері негізінде қалыптасатын кескіндер еркіндігінің үлкен дәрежесі құрылымдағы қатаң ережелер мен шектеулердің қажеттілігіне әкеледі. Қатты формалды құрылым, ою-өрнектің математикалық, ұтымды негізі көркем тілдің коммуникативті функцияларды, нақтылық пен әмбебаптықты жоғалтпауына ықпал етеді.

Көркем ойлаудың синтетизмі философиялық, метафоралық және поэтикалық сәндік бейнелердің негізі болып табылады. Абстрактілі нысандарды білдіру, идеяларды интуитивті түсіну және күнделікті бейнелеу тәжірибесінен ою-өрнекті ерекшелену тәсілі – жалпылау және абстракция.

Ою-өрнек өнеріндегі көркем-бейнелі ойлау символдық сипатқа ие, ол аллегориялық-метафоралық және символдық-аллегориялық білдіру тәсілдеріне әкеледі. Ою – бұл күрделі белгілер жүйесі, ою-өрнектегі кескіннің полисемиясы бар, кескіннің жеке басы мен мағынасы бейнеленген нысанға сыртқы ұқсастықпен қабаттаспайды. Сәндік мотивтердің көпшілігі осы мәдениетте қабылданған белгілі бір белгілермен (мифологиялық, космологиялық, діни, мәдени, эстетикалық және т.б.) байланысты. Бейнелеу өнерінің басқа түрлерінен айырмашылығы, ою-өрнек иконикалық және аниконикалық белгілермен, графиктермен, геральдикалық белгілермен, аллегориялық құрылымдармен, дайын символдармен еркін жұмыс істейді. Бұл ерекшелік ою-өрнектің архаикалық түріне, ғаламның мифологиялық моделімен тікелей байланысты.

Кейінірек эстетикалық жүктемеге ие ою-өрнектің экспрессивті бейнелері, қысқартылған баяндау мен лаконикалық формасы, «сығылу» және тығыздығы кескін-белгінің сипатына ие болады. Суреттелген жеке заттар мен құбылыстар кең, метафоралық дыбыс алады, символдық мағынаға ие болады. Гүлдердің, жапырақтардың, жұлдыздардың, күннің және т.б. кескіндері, әдетте, кеңірек, жалпылама ұғымды білдіреді - жастар, ерлік, даңқ, т.б. Сәндік композицияларды түсіндіру және семантикалық талдау үшін мәдени-тарихи контексті білу және осы мәдениетте қабылданған әртүрлі құбылыстардың символизмін ескеру маңызды. Гүлді әшекейлер көбінесе белгілі бір символизм немесе гүлдердің шартты тілі белгілі бір мәдениетке байланысты гүлдердің шектеулі жиынтығын пайдаланады. Бұл осы ою-өрнекті қабылдауда көрерменнің мәдени дайындығының болуын білдіреді.

Ою-өрнектің көркем көрінісі шындықты бейнелі түрде көрсетудің синтетикалық тәсілі ретінде семантикалық поливаленттілікпен сипатталады. Шығармашылық ойлаудың табиғаты, метафора, бейнелі тілдің ықтимал полисемиясы терең және кең мазмұнды білдіруге және жеке элементтер мен мотивтердің әр түрлі түсіндірілуіне мүмкіндік береді. Сәндік-қолданбалы өнердің даму процесі мәдениет тарихындағы рәміздер мен белгілердің мағынасын жандандыру және жаңарту процесімен қатар жүреді. Тарихи даму барысында мотивтер формальды түрде өзгереді, олардың мазмұны мен символикасы белгілі бір уақытқа дейін сақталады, біртіндеп бастапқы мағынасын жоғалтады, десемболизация мен қайта ойлаудан өтеді. Адам санасы жаңа мағынаны, нақты образдарды абстрактілі түрде үйлесімді формада іздейді. Мысал ретінде халықтық ою-өрнек өнері саналады, ол өзінің бүкіл тарихы бойында архаикалық мотивтерді қолданбалы өнердің әр түрлі түрлерінде қайта шығарып,

қолданған. Біз халық суретшілерінің ескі символдық мотивтерге жаңа атаулар беріп, оларды шындық құбылыстарымен байланыстырып, сол арқылы оларды тірілтетінін көреміз [9, 141-б.].

Ою-өрнекте көркем образды құру үшін негіз керек, оның маңызды қасиеті – ассоциативтілік. Бейнелеу құрылымының элементтері арасында туындайтын ассоциациялық қатынастар сәндік өнердегі көркем бейненің аллегориялық сипатын анықтайды. Көркем образ жалпы мәдени немесе эмоционалды сипаттағы ассоциацияларды тудыратындай етіп жасалған. Сәндік кескіндер көбінесе алушының жеке тәжірибесі мен мәдени дайындығына емес, бірлестіктерге негізделеді. (Мифологиялық, әдеби, тарихи тақырыптар, эмблемалар, геральдикалық белгілер, аллегориялар және т.б.).

Метафоризм кең жалпылауға және күтпеген композициялық байланыстарға, кеңістік-уақыттық қатынастарды, ассоциацияларды, тарихи және мифологиялық аллеяларды бейнелі түсіну сәндік құбылысты тудырады. Прототипті декоративті өңдеу және ою-өрнектегі әр түрлі жалпылау мен стилизация негізінде көркемдік материалды түрлендіру кескінді күнделікті өмірден қалдыру тәсілдерінің бірі ретінде қызмет етеді және оны суретті поэзиялау әдісі ретінде қарастыруға болады.

Ою-өрнек өнеріндегі көркем жалпылаудың әдістері бейнелеу өнерінің басқа түрлерінің әдістерінен өзгеше. Сәндік өнерде кеңінен таралған, образдың экспрессивтілік дәрежесін, объектіге эмоционалды қатынасының түрлі реңктерін білдіру қабілетін анықтайтын жалпылау әдісі - стилизация.

Стилизация - заттардың материалдық болмысының белгілі бір жақтарына назар аудару. Эстетикалық аспект бойынша бұл ұғым сұлулық, үйлесімділік, өлшем, пропорционалдылық және т.б. сияқты категориялармен тығыз байланысты. Стилизацияның жоқтығы, дәлсіздік, сәйкессіздік оны ресми құрылғыға айналдырады және өлі формалардың пайда болуына әкелуі мүмкін. Стилизация табиғатта әр түрлі болуы мүмкін. Оның саналуан түрлері сәндік жалпылау дәрежесімен, объектінің бастапқы пішінінің деформациясымен кең көлемде - схемалаудың өте жоғары деңгейінен бастап, ең кішісіне дейін - нақты суреттерге жақын ою-өрнектермен ерекшеленеді.

Типтеу – бейнелеу өнеріндегі көркемдік жалпылаудың негізгі тәсілі таза ою-өрнекте қолданылмайды. Бұл әдіс негізінен жалпылау түрінде қолданылады, форманы, үлгіні, көлемді және т.б. жеңілдетуге байланысты стилизация түрі. Бұл әдістің негізі форманы кездейсоқ бөліктерден және сыртқы көрінетін көріністен емес, бейнелеу объектісінің мәнінен анағұрлым барабар өрнек алу үшін тазарту болып табылады.

Сәндік өнердегі стилизацияның тағы бір түрі – бетондау, натурализмге жақындау үрдісі. Бұл әдіс көркем жалпылаудың ең аз дәрежесін және экспрессивтіліктің басқа деңгейін білдіреді. Стилизацияның бұл әдісі көрнекі құралдарды шамадан тыс қолданумен, бөлшектерге көп назар аударумен, материалды нақтылауымен, көлемнің берілуіне қызығушылықпен, түстердің, хиароскуроның визуалды қасиеттерін белсенді түрде қолданумен және үш өлшемді кеңістікті таратуға тырысумен сипатталады. Стилизацияның бұл түрінің төтенше дәрежесі - иллюзионизм. Сонымен, қазіргі ою-өрнекте фото өнердің эффекттері кеңінен қолданылады.

Ою-өрнекті сәндеудің кең таралған тәсілі - идеализация. Бұл тек көргеннің сыртқы түрленуі ғана емес, идеализациялау арқылы қайта құру, шындықтың ерекшеліктерін бейнелеудің жеткіліктілігі. Идеализация әдісі көркем ойлаудың белгілі бір бағыттарымен байланысты, бұл алыпсатарлық идеалдың, объектінің, құбылыстың, процестің және т.б. көркем мәдениеттің дамуының белгілі бір кезеңдері үшін шығармашылық әдіс және шығармашылық ойлаудың ерекшелігі ретінде, мысалы, классицизм үшін анықталады.

Сәндік көркемөнерде қалыптасу принциптерінің қайнар көзі бейненің экспрессивті формасы бола алады, ол керемет сәндеуге мүмкіндік береді. Көркемдік практикада кең таралған классикалық стилизация әдісінің бірі – бұл өсімдік, орнитоморфты және

зооморфтық ою-өрнектерде кеңінен қолданылатын идеалды форма әдісі. Табиғат құбылыстары мен өрнектерінде ою-өрнек экспрессивтіліктің жаңа көздерін табады. Стилизация принциптерінің қайнар көзі болып табылатын табиғи форма немесе оның бөлігі, бұл жағдайда симметрия заңдылықтары негізінде қайта құрылады. Табиғи объектінің өзі үйлесімді көркемдік форманың, композициялық құрылыс әдістерінің негізіне айналады. Табиғи заңдарға негізделген стилизацияның ерекше жағдайын нақтылық дейді. Мүмкін стилизацияның бір нұсқасы ретінде геометриялау формуланы жеңілдету әдістеріне негізделген, оның экспрессивтілігі мен әдемілігін жоғарылату үшін оның кейбір сызбаланыуы. Көркем жалпылау әдісі ретінде геометриялау жазатайым оқиғаларды болдырмайды, заттардың құрылымын ашады, формаларды қабылдауды жеңілдетеді және олардың арасындағы байланысты ұйымдастырады. Пластикалық пішінді дамытудағы ауырлық орталығы жазықтыққа, көлемге, контурға беріледі. Осындай түрдегі органикалық форманың өзгеруі оны геометриялық дизайнға айналдырады. Геометриялау көркем ойлаудың абстракциялық тенденциясы мен форманы үйлестіру қағидаларын күшейтуді көрсетеді және өнердің тарихи дамуының белгілі кезеңдеріне («геометриялық стильдер») тән. Сонымен қатар, стилизацияның әр түрі әр сәндік стильдің («қартаю» формаларының) соңғы даму кезеңінде қалыптасудың басым әдісі болып табылады.

Стилизацияның сорттарының бірі – тегістеу, үш өлшемді формалар мен кеңістікті екі өлшемді құрылысқа айналдыру. Бұл техниканың экспрессивтілігі кеңістіктің тәжірибесімен тығыз байланысты. Бұл жағдайда форманың өзі стилизацияға ғана емес, сонымен бірге ол тұратын көркемдік кеңістікке де әсер етеді.

Кейде сәндік мотив әр түрлі сәндік өнер түрлерінің ерекшеліктерін ескере отырып, техникалық сипатқа байланысты стильдендіріледі. Бұл жағдайда маңызды міндет – идеяны белгілі бір материалға аудару мәселесі. Стилизация көркемдік құрал ретінде ғана емес, сонымен қатар сыртқы композициялық құрылымдарға форма ұсынудың көрінісі ретінде белгілі бір материалдың заңдылықтарына пластикалық идеяны бейімдеу ретінде де әсер етеді. Стилизация дегеніміз – ою-өрнек пен затты синтездеудің композициялық мәселелерін шешумен, белгілі бір ою-өрнек бейнесін немесе ою-өрнекті біртұтас тұтастыққа, белгілі бір контексте, ансамбльдік дыбысты ескеру қажет болған кезде енгізу проблемаларымен байланысты. Сыртқы мән-жайлармен енгізілген стильдеу сыртқы композициялық байланыстардың көрінісі болады [10, 112-б.].

Қорытынды

Ою-өрнек өнер формасы ретінде «әлемді сұлулық заңдарына сәйкес игерудің» өзіндік бір түрі болып табылады, ол әлем мен жеке тұлға туралы өзіндік көркемдік тұжырымдаманы қалыптастырады және белгілі бір эстетикалық мазмұнымен және идеялық-эмоционалды мағынасымен толтырылған көріністі бейнелейді. Алайда, әлемнің көркемдік даму принциптері, дүниетаным тұжырымдамасының өзіндік ерекшелігі бейненің бірқатар ерекшеліктерімен, эстетикалық және идеялық мазмұнының табиғатынан, субъективті принциптің көріну ерекшеліктерімен ою-өрнекті көркем мәдениеттің өзіндік құбылысы ретінде бейнелеу өнерінің басқа түрлерінен ажыратады. Ою-өрнектің әлемді қабылдаудың ежелгі синкретизмімен алғашқы генетикалық байланысы бейненің табиғатынан, көркем тілдің ерекшелігінен, кескіннің материалдық жүзеге асырылу ерекшеліктерінен көрінеді.

Ою-өрнек өнерді оқытудың әмбебап құралы екенін, барлық жас топтарында меңгеру үшін маңызды екенін және өнер тарихы саласындағы білім, білік дағдыларын қалыптастырудың, дидактикалық мүмкіндіктердің, композиция негіздерінің, стилизацияның, бояудың негіздерінің студенттердің дамуы мен тәрбиесіне әсер ететіндігін ескере отырып, оны тереңірек және мұқият зерттеген жөн. Сәндік өнермен айналыса отырып, бала эстетикалық, моральдық және интеллектуалдық белсенді дамиды, сөздік қоры, «сергектігі» байыды, көкжиегі кеңейеді, шығармашылық ойлауы қалыптасады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Гросул Н.В. Студия изобразительного творчества. Программы дополнительного художественного образования детей. – 2-е изд. – М.: Просвещение, 2006. – С. 33–55.
2. Дорожин Ю. Г. Простые узоры и орнаменты. Рабочая тетрадь по основам народного искусства. – М.: Мозаика-Синтез, 2007. – 16 с.
3. Изобразительное искусство. Рабочие программы. Предметная линия учебников под редакцией Б.М. Неменского. 5–9 классы: пособие для учителей общеобразоват. организаций / [Б.М. Неменский, Л.А. Неменская, Н.А. Горяева, А.С. Питерских]. – 3-е изд. – М.: Просвещение, 2014. – 176 с.
4. Неменский Б. М. Педагогика искусства. – М.: Просвещение, 2007. – 255 с.
5. Неменский Б. М. Познание искусством. – М.: Изд-во УРАО, 2000. – 192 с.
6. Сокольникова Н.М. Изобразительное искусство и методика его преподавания в начальной школе. Рисунок. Живопись. Народное искусство. Декоративное искусство. Дизайн: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. – 4-е изд., стер. – М.: Издательский центр «Академия», 2008. – 368 с.
7. Студия декоративно-прикладного творчества: программы, организация работы, рекомендации / авт-сост. Л. В. Горнова и др. – Волгоград: Учитель, 2008. – 250 с.
8. Шпикалова Т.Я. Изобразительное искусство. Рабочая программа. Предметная линия учебников под редакцией Т. Я. Шпикаловой. 1–4 классы [Текст] / Т.Я. Шпикалова, Л.В. Ершова, Г.А. Поровская. – М.: Просвещение, 2011. – 72 с.
9. Болысбаев Д.С. Ою-өрнектердің даму тарихы мен табиғаты. – Шымкент: Әлем, 2019 – 141 б.
10. Байжігітов Б. Бейнелеу өнерінің теориялық мәселелері. – Ақтөбе: А.Полиграфия, 2013. – 112 б.

REFERENCES

1. Grosul N.V. Studija izobrazitel'nogo tvorcestva. Programmy dopolnitelnogo hudozhestvennogo obrazovanija detei. – 2-e izd. – M.: Prosveshenie, 2006. – S. 33–55.
2. Dorozhin Ju. G. Prostye uzory i ornamenti. Rabochaia tetrad po osnovam narodnogo iskusstva. – M.: Mozaika-Sintez, 2007. – 16 s.
3. Izobrazitel'noe iskusstvo. Rabochie programmy. Predmetnaia liniia uchebnikov pod redakciei B.M. Nemenskogo. 5–9 klassy: posobie dlia uchitelei obsheobrazovat. organizacii / [B.M. Nemenskii, L.A. Nemenskaia, N.A. Gorjaeva, A.S. Pitserskih]. – 3-e izd. – M.: Prosveshenie, 2014. – 176 s.
4. Nemenskii B. M. Pedagogika iskusstva. – M.: Prosveshenie, 2007. – 255 s.
5. Nemenskii B. M. Poznanie iskusstvom. – M.: Izd-vo URAO, 2000. – 192 s.
6. Sokolnikova N.M. Izobrazitel'noe iskusstvo i metodika ego prepodavaniia v nachalnoi shkole. Risunok. Zhivopis. Narodnoe iskusstvo. Dekorativnoe iskusstvo. Dizain: ucheb. posobie dlia stud. vyssh. ped. ucheb. zavedenii. – 4-e izd., ster. – M.: Izdatelskii centr «Akademiia», 2008. – 368 s.
7. Studiia dekorativno-prikladnogo tvorcestva: programmy, organizaciia raboty, rekomendacii / avt-sost. L.V. Gornova i dr. – Volgograd: Uchitel, 2008. – 250 s.
8. Shpikalova T.Ia. Izobrazitel'noe iskusstvo. Rabochaia programma. Predmetnaia liniia uchebnikov pod redakciei T.Ia. Shpikalovoi. 1–4 klassy [Tekst] / T.Ia. Shpikalova, L.V. Ershova, G.A. Porovskaia. – M.: Prosveshenie, 2011. – 72 s.
9. Bolysbaev D.S. Oiu-ornekterdin damu tarihy men tabigaty. – Shymkent: Alem, 2019 – 141 b.
10. Baijigitov B. Beineleu onerinin teoriialyq maseleleri. – Aqtobe: A.Poligrafiia, 2013. – 112 b.

Z. DUISEMBEKOVA*

*PhD, Senior Lecturer, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: zerde.duisembekova@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0003-1790-6442>*

CULTURAL AWARENESS OF KAZAKHSTANI STUDENTS IN LEARNING TURKISH LANGUAGE IN TARGET COUNTRY

Abstract. This study aims to investigate the cultural awareness of Kazakhstani students who are studying at state universities in Turkey. In other words, the current study attempted to find out what Kazakhstani students in Turkey think about the effects of the target culture in learning Turkish as a foreign language they attended in TÖMER in the first year when they came to Turkey. The quantitative data collected utilizing a questionnaire. The participants of this research were thirty students who were enrolling in different universities in Turkey. Moreover, all of the participants studied the Turkish language as a foreign language in language courses. The findings of the data analysis revealed that Kazakhstani students have raised cultural awareness and have positive perceptions about learning Turkish culture. In addition, the results indicated that attending a Turkish language class in the target country was beneficial to know better about the cultural differences of the country.

Keywords: cultural awareness, Kazakhstani students, Turkish culture, foreign language learning

З. Дуйсембекова

*PhD доктор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: zerde.duisembekova@ayu.edu.kz*

Түркиядағы қазақстандық студенттердің түрік тілін үйренудегі мәдени сана-сезімі

Аңдатпа. Бұл зерттеу Түркияның мемлекеттік университеттерінде оқитын қазақстандық студенттердің мәдени сана-сезімін зерттеуге бағытталған. Басқаша айтқанда, бұл зерттеу жұмысы Түркиядағы алғашқы жылында Түрік Тілін Үйрету Орталығында (TÖMER) түрік тілін үйрету курсына қатысқан қазақстандық студенттердің шетел тілі ретінде түрік тілін үйренудегі түрік мәдениетінің әсері туралы не ойлайтынын білуге арналған. Сауалнаманы қолдана отырып жиналған сандық мәліметтерге талдау жасалынған. Бұл зерттеуге Түркиядағы әр түрлі университеттерге түскен отыз студент қатысты. Сонымен қатар, қатысушылардың барлығы тілдік курстарда түрік тілін шет тілі ретінде оқыды. Деректерді талдаудың нәтижелері қазақстандық студенттердің мәдени сана-сезімінің артқанын және түрік мәдениетін үйрену туралы оң пікірлерін анықтады. Сондай-ақ

*** Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Duisembekova Z. Cultural Awareness of Kazakhstani Students in Learning Turkish Language in Target Country // *Ясауи университетінің хабаршысы.* – 2021. – №1 (119). – Б. 200–207.
<https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.603>

***Cite us correctly:**

Duisembekova Z. Cultural Awareness of Kazakhstani Students in Learning Turkish Language in Target Country // *Iasaui universitetinin habarshysy.* – 2021. – №2 (120). – В. 200–207.
<https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.603>

нәтижелер түрік еліндегі түрік тілі сабағына қатысу елдің мәдени айырмашылықтары туралы көбірек білуде пайдалы болғанын көрсетті.

Кілт сөздер: мәдени сана-сезім, қазақстандық студенттер, түрік мәдениеті, шетел тілін үйрену.

З. Дуйсембекова

PhD доктор, старший преподаватель

*Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: zerde.duisembekova@ayu.edu.kz*

Культурное самосознание казахстанских студентов в изучении турецкого языка в Турции

Аннотация. Это исследование направлено на изучение культурного сознания казахстанских студентов, обучающихся в государственных университетах Турции. Другими словами, данное исследование призвано выяснить, что думают о влиянии турецкой культуры на изучение турецкого языка как иностранного казахстанские студенты, которые обучались турецкому языку в Центре обучения турецкому языку (TÖMER) в первый год прибытия в страну. Проведен анализ количественных данных, собранных с помощью опроса. В исследовании приняли участие тридцать студентов, поступивших в различные университеты Турции. Более того, все участники на языковых курсах изучали турецкий язык как иностранный. Результаты анализа данных выявили рост культурного самосознания казахстанских студентов и положительные отзывы об изучении турецкой культуры. Результаты также показали, что посещение уроков турецкого языка в Турции было полезным, чтобы лучше узнать о культурных различиях страны.

Ключевые слова: культурная осведомленность, казахстанские студенты, турецкая культура, изучение иностранных языков.

Introduction

Turkish is a deeply rooted and widely spoken language by more than 250 million people worldwide [1]. Turkish languages' very long histories, Turkey's geographical importance and its active role in world politics, the choice of Turkey in terms of foreign travel, and Turkey's reliable image increase the demand for learning the Turkish language. Learning Turkish as a foreign language will undoubtedly increase Turkey's value in the world of culture and politics.

In the history of teaching, different approaches have been used, but they can be broadly divided into two categories: purposeful, culturally oriented (monocultural approach), and based on the student's own identity and comparison with another culture (comparative approach). Widely recognized in linguistics, students need not only knowledge and skills of language grammar, but also the ability to adequately use the language socially and culturally.

The integration of culture into language teaching has been studied in various studies in Turkish contexts [2; 3; 4]. Önalın, for example, focused on Turkish teachers' views on teaching culture [3]. Bada and Genç examined the effectiveness of a separate culture course and found that a separate course on target culture raises learners' motivation and awareness [2]. In Turkey, since 1993 TÖMER has tried to teach Turkish to foreigners in the name of the Turkish Government via Ankara University.

Culture and Language

It is not easy to define culture. For some, it is related to general knowledge and for others, it is related to ways of life. When we agree on the latter definition, we are faced with a whole bunch of choices that range from categories like holidays to the flag of the target country or from food to

special occasions. Hence, language teachers and planners are inevitably faced with the issue of selection of the cultural elements that are most applicable for their teaching contexts.

One way to understand culture is to know people about a particular society. This information can be processed in various ways: as information about cultural or artistic works; as information about places and institutions; as information about events and symbols; or as information about lifestyle. This aspect of culture can also be considered from the point of view of education and brought up as a set of learned rules that students can adopt on their own. When translated into the language of teaching and learning, this knowledge-based expression of culture often takes the form of learning information about another country, its people, institutions, etc. However, culture is not just a community of knowledge, it is a structure in which people live and convey common meanings to each other.

When it comes to the relation between language and culture, many researchers seem to indicate a close relationship between them. Brown, for example, states that language is a component of a culture, and culture is a part of the language; the two are so intertwined that it is impossible to separate them without losing the significance of either culture or language [5].

Byram makes the point that “the language holds the culture through denotations and connotations of its semantics” [6]. All in all, the relation between language and culture is so tight that it is almost impossible to think of one as independent of the other. Therefore, the teaching of any language inevitably involves the teaching of culture, either explicitly or implicitly.

In short, it would be wise to converge on the point Hinkel and Long stated that there are “as many definitions of culture as there are fields of inquiry into human societies, groups, system, behaviors, and activities” [7]. Therefore, a study into target culture learning and teaching would have to include everything that can be viewed as part of a culture.

It is generally accepted that language is a part of the culture as a whole, and its culture plays a very important role in this. Some social scientists believe that culture is impossible without language. Language also reflects the culture and is influenced and shaped by it. In a broad sense, it is a symbolic image of people, as it includes people's historical and cultural environment, attitudes to life, lifestyles, and ways of thinking.

Brown pointed out that language is part of the culture, and culture is also part of the language; because they are intertwined, they cannot be separated without losing the meaning of language or culture [5].

The use of culture in language teaching and has been at the center of interest of many scientists and has undergone a profound development. The intersection of language and culture is studied by methods of cognitive anthropology. It is believed that even the slightest differences in the culture are encoded in its vocabulary. Recent research, especially in the last decade, has focused on the issues between Second Language Teaching and target culture teaching through the writings of scholars such as Byram and Kramersch [6; 8].

Because culture and language are inextricably linked, culture must be taught alongside the target language. Culture in foreign language today is undoubtedly much more than teaching the great works of literature. It has made inroads into the fields of applied linguistics and foreign language education. Social values, attitudes, and cultural elements are integrated with the communicative approach to enhance the effectiveness of foreign language acquisition. Recent research has focused on the seamless link between foreign language and target culture instruction, particularly in the last decade with the work of researchers like Byram and Kramersch [6; 8].

If languages are taught without culture, students remain foreigners, unfamiliar with the languages being studied. In language lessons, it is necessary to carefully study the cultural elements of the language being studied. Ellis, McCullough, Wallendorf and Tan said that students who are interested in the social and cultural life of their hometown are more likely to learn a foreign language than other students. Therefore, such students should be supported to receive the necessary cultural education [9]. Jiang means that it is impossible to teach the target language without learning

the target culture [10]. If students do not study the cultural aspects of the destination country, they are faced with an empty language structure. A very important role in this course is played by the culture of teaching in foreign language lessons. It is well known that the teaching of language and culture are interrelated, and students need social and cultural awareness in international relations.

Teaching Turkish as a Foreign Language

Teaching Turkish as a Foreign Language (TTFL) has become a more spoken and working subject in Turkey and abroad, especially in the last twenty years. When Turkish is compared to other languages as a foreign language that has not received due attention for several years, the problem becomes much different. The process of teaching English as a foreign language began a long time ago, now it has gained functionality and is recognized worldwide as a scientific language. Similarly, the history of teaching German and French as foreign languages goes back a long way. Although the beginnings of teaching Turkish as a foreign language are outdated, it would be wrong to say that the first thorough tests based on deliberate and modern methods began in the early 1980s. Along with the beginning of the teaching of languages such as English, German, and French as foreign languages, the process of preparing and developing the necessary programs and materials in the process of teaching these languages to foreigners has accelerated. The same cannot be said about the process of teaching Turkish to foreigners.

Many countries have begun the process of institutionalization to manage these processes and build efficient language policies, given that language instruction is directly tied to teaching and introducing culture. The British Council and the Goethe Institute are the first two effective examples that come to mind [11].

According to the agenda of the seminar on the study of Turkish as a foreign language, 165 million people in the world speak so far, according to the United Nations, and 220 million people in the world speak, according to the Turkish languages institution. Turkish as a mother tongue. Turkish Chinese English is the most widely spoken language among Indian languages. In addition, the demand for Turkish language learning is increasing every day during the process of full membership in the European Union [12].

In recent years, there has been a growing trend in teaching Turkish as a foreign language for a variety of reasons. The number of people wishing to learn Turkish as a foreign language is increasing in parallel with this trend. However, although there have been studies conducted for investigating different aspects of teaching Turkish as a foreign language, these studies can be accepted as the starting point of a long and arduous academic journey since teaching Turkish as a foreign language has gained popularity in very recent years. Thus, there is a considerable need for more academic research on the topic. In classes where Turkish is taught as a foreign language, teachers are the mainstay of teaching. As expressed before, culture is an inseparable part of the language. Therefore, teaching Turkish as a foreign language should be investigated in terms of cultural elements belonging to Turkish culture.

METHODOLOGY

Participants

Participants for the study were selected from among Kazakh students enrolling at the state universities in Turkey in the fall semester. The participants were two BA, 14 MA students, and 14 Ph.D. students. Their age ranged between 20 and 32. The majority of the participants were male students (N=20). They were all native-speakers of the Kazakh language who learned Turkish as a foreign language. All these participants were enrolled at TOMER and had certifications. Their majors are different. Contact was made with the participants mostly by mail.

Data collection

Sources of data included a quantitative questionnaire with the students. The questionnaire consists of two parts. In the first part, demographics and questions regarding some personal information are given. The second part contains personal preferences concerning the teaching and learning of culture in the target language. Consequently, some of the existing questionnaires and open-ended questions were made use of and some new ones were further added. The questionnaire included 5 Likert scale items from Strongly agree to strongly disagree (items 1- 15).

Data analysis

In the analysis of this study, a numerical method was used. The survey results were analyzed by calculating characteristic statistics, such as frequency and averages. The data was analyzed based on demographic factors to determine the relationship with the results.

Findings

Participants' gender is described in Table 1 below through the frequency and percentage of 30 participants in this study, 10 of them, namely 30 are females, while 30 of them, 70 are males. Thus, it can be stated that the number of males is more than the number of females in this study.

Table 1. Gender Variety

	N	F
Female	10	30
Male	20	70
Total	30	100

The questionnaire results are given below (Table 2).

Table 2. Cultural awareness of the students

Items (N=15)	5		4		3		2		1	
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1. Language teachers explain the culture while teaching	6	20	11	37	10	33	1	3	2	7
2. I don't need to know about the target culture	1	3.3	5	16.6	0		11	36.6	13	43.3
3. To be aware of the culture of the language they are learning should be compulsory for students.	4	13.3	8	26.6	3	10	11	36.6	4	13.3
4. Turkish can be learned without ever addressing the cultural item of Turkey.	2	6.6	6	20	4	13.3	15	50	3	10
5. Turkish teachers should be well equipped with cultural patterns of the language they teach.	10	33.3	3	10	15	50	1	3.3	2	7
6. I do not feel comfortable when it is asked about the target culture in the classroom.	0		3	10	6	20	13	43.3	8	26.6

Continuation of Table 2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
7. Being aware of the Turkish culture enhances our language skills.	5	16.6	9	30	10	33.3	5	16.6	1	3.3
8. Knowing cultural elements develop our ability to learn the language.	6	20	7	23.3	11	33.3	5	16.6	1	3.3
9. Turkish education books should include items from Turkish culture.	6	20	8	26.6	14	46.6	1	3.3	1	3.3
10. Cultural content should be included in the Turkish curriculum.	7	23.3	5	16.6	14	46.6	3	10	1	3.3
11. Turkish language teachers should teach only language, not the culture.	1	3.3	1	3.3	4	13.3	14	46.6	10	33.3
12. I should learn the target culture in language classes.	0		5	16.6	9	30	14	46.6	2	6.6
13. Learning a foreign culture harms our own culture.	0		2	6.6	1	3.3	6	20	21	70
14. I learn more about target culture outside of the classroom, not inside.	3	10	14	46.6	9	30	3	10	1	3.3
15. I need to know about the target culture while learning Turkish	6	20	5	16.6	16	53.3	2	6.6	1	3.3

Results

The results indicated that (questions (I) 1–15), Kazakh students had positive opinions towards the cultural awareness in general. As can be seen from Table 2, for item 1, 33% of the students stated that “Language teachers explain the culture while teaching”, 37% of them slightly agree with this statement, and 20% of them stated that they strongly agree. However, 7% stated that they do not agree.

For the statement “I shouldn't know about target culture” (Item=2), 43% stated that they do not agree, it shows that majority of the participants state that they need to know about the target culture. For Item=3, “To be aware of the culture of the language they are learning should be compulsory for students”, 33% of the participants state that they do not agree, which means that there shouldn't be compulsory.

50% of students state that Turkish can be learned without ever addressing the cultural item of Turkey. However, 20% disagree with this statement. 50% of the students disagree with the statement, “Turkish teachers should be well equipped with cultural patterns of the language they teach”. It shows that there is no problem if the teacher doesn't know about the target culture. 43% state that they feel comfortable when it is asked about the target culture in the classroom. In addition, 26% state that they strongly agree with the statement. For Item=7, “Being aware of the Turkish culture enhances our language skills”, 30% of the students disagree, at the same time, 33% state that they agree, when we calculate in general, most of them disagree. Almost 33% disagree with the statement “Knowing cultural elements enhances our ability to learn our language”. It means that the students can develop their language learning ability without knowing cultural elements. However, 20% of the participants strongly agree, so they believe that knowing cultural elements develop their language learning ability. 46% disagree with item 9, “Turkish education

books should include items from Turkish culture”. However, almost 27% state that Turkish education books should include items from Turkish culture. Almost 47% state that, “Cultural content should not be included in the Turkish curriculum”. However, almost 40% agree that cultural content should be included in the Turkish curriculum. So, we cannot give a strong comment on this statement. Almost 47% disagree with item 11, “Turkish language teachers should teach only language, not the culture”. 33% strongly disagree, which shows that almost 80% of the participants of the study state that the teachers can teach about the target culture. For item 12, 46% slightly disagree with the statement “I should learn the target culture in language classes”. 30% of the students also disagree, which means that they should not learn about the target culture in language classes. 70% of the students strongly disagree with the statement, “Learning a foreign culture harms our own culture”. Almost 47% state that they learn more about target culture outside of the classroom, not inside. Also, 10% strongly agree with item 14, however, 30% disagree. Almost 53% disagree with the statement “I need to know about the target culture while learning Turkish”, while almost 36% agree with item 15.

Conclusion

Considering the results of the present study, it is obvious that there is no exact rule while teaching target culture; some students state that there is no problem if the target culture is taught; however, some students state that Turkish education books should not include items from Turkish culture. The findings of this research indicated that the language teachers should teach the target culture when it is necessary. The findings show that majority of the participants state that the teachers can teach about the target culture. Kazakh students’ attitudes were expressed positively or negatively, as indicated, depending on various factors.

There is a lot of cultural information in the course books; however, the way teachers present it is very important. As learning culture plays an important role in the success of the student, the teacher has to be very careful in preparing her lessons on the target culture. The tendency the teacher has will directly affect the tendency the student will get. Thus, while preparing a culture class, the teacher has to balance the amount of time s/he will leave for teaching as well as s/he has to be careful in choosing the topic.

Suggestions for further research

Further research is to be conducted with a large sample for inferential results, especially to see the differences between different variables such as gender, level of study, and length of study concerning cultural awareness.

Further research can be done on the relationship between culture learning and language learning or the relationship between success in language learning and cultural awareness. From examining the course books used in the TOMER classes in Turkey, the place of culture can be examined. Do course books have enough supplementary materials for the cultural information they include or not and are teachers aware of the cultural elements the course books can be another research topic. The research raises many questions because the role of teaching Turkish as a foreign language was not examined enough.

REFERENCES

1. Erdem, Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature, and History of Turkish or Turkic, 2009. 4/3: 888–937.
2. Bada, E. & Genc, B. Culture in language learning and teaching. *The Reading Matrix*, 5(1) 2005.
3. Önalın, O. EFL teachers’ perceptions of the place of culture in ELT: A survey study at four universities in Ankara/Turkey // *The Journal of Language and Linguistic Studies*, 1(2). 2005.

4. Ünver, Ş. Intercultural preparatory training for Turkish Erasmus // Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi. 2007. 33: 219–228.
5. Brown, H.D. Principles of Language Learning and Teaching (3rd ed.). Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall Regents. 1994.
6. Byram, M. Cultural Studies in Foreign Language Education. Multilingual Matters, Ltd., Clevedon, England. 1989.
7. Hinkel, E., & Long, M.H. (Eds.). Culture in second language teaching and learning. Cambridge University Press, 1999.
8. Kramsch, C, Context and culture in language teaching. Oxford University Press, Oxford, England, 1993.
9. Ellis, S., McCullough, J., Wallendorf, M., & Tan, C.T. Cultural values and behavior: Chineseness within geographic boundaries. ACR North American Advances, 1985.
10. Jiang, W. The relationship between culture and language // ELT journal, 54(4), 328–334. 2000.
11. Yildiz, U. (2013). The need for a department of teaching Turkish as a foreign language: A proposal. Procedia - Social and Behavioral Sciences 70. – P. 1839–1846.
12. Balibey, O. Onsoz. In Altinok, I. & Yenicerioglu, Y. Yabancı Dil olarak Türkçe Öğretimi Çalıştayı Kitabı. – Ankara: Promeda Yayınları, 2010. – P. 4–5.

ТАРИХ

ӘОЖ: 902/904 (574); МҒТАР 03.41.91
<https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.604>

Н.О. СЕРАЛЫ¹, Б.С. СИЗДИКОВ^{2✉*}

¹Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-музейінің ғылыми қызметкері
(Қазақстан, Шәуілдір), e-mail: nice.seraly@mail.ru

²PhD доктор, Археология ғылыми-зерттеу институты

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0001-8115-5810>

ОҒЫЗ ТАЙПАЛАРЫНЫҢ ДІНИ НАНЫМ-СЕНІМДЕРІ

Аңдатпа. Орта Азия жерін мекендеген түркі тайпаларының діни-нанымдары бірдей немесе бір-біріне ұқсас болған. Бір тайпалар күшейіп өз үстемдігін басқа тайпаларға көрсеткенмен дін үстемдігі туралы мәліметтер жоқ. Ортағасырда тарих сахнасына көтеріліп, Орта Азия жерінде үлкен мемлекет құрған, көптеген тайпалардың қалыптасып өсіп өркендеуіне ықпалын тигізген тайпалардың бірі оғыз тайпасы болған. Оғыз тайпалары туралы көптеген тарихи деректер сарапқа салынып зерттеулер жүргізіліп келеді және де зерттелу үстінде. Дегенмен оғыз тайпаларының діни-наным сенімдері аз зерттелген. Осы себептерге байланысты біз бұл мақалада, оғыз тайпаларының діни-наным сенімдерін зерттеп ғылыми айналымға енгізуді жөн санадық. Мақалада оғыз тайпаларының жерлеу дәстүрін, діни-наным сенімдерін, құлшылық жасауға арналған орындарын, тотемдік бейнелерін зерттеу арқылы, басқа түркі халықтарымен мәдени және рухани байланысы анықталды. Аталмыш халықтардың кезеңдер бойынша мәдени сабақтастығы айқындалды. Сонымен қатар, оғыз тайпасының наным сеніміне байланысты жазба деректер жинақталып, талдау жасалынды. Оғыз тайпаларының ескерткіштерінен анықталған құлшылық орындарының өзіндік ерекшелігі жайында мағлұматтар берілуде. Мақалада, оғыз тайпаларының арасында тәңірге сиынушылық, зороастризм, тотемизмді ұстанғандығы жайында және бертін келе ислам дінін қабылдағандығы жайында мағлұматтар берілді.

Кілт сөздер: Орта Азия, Сырдария, оғыздар, діни наным-сенімдер, ғибадатханалар, алтарь ошақтар.

N.O. Seraly¹, B.S. Sizdikov²

¹Researcher of the Otyrar State Archaeological Reserve-museum
(Kazakhstan, Shaulder), e-mail: nice.seraly@mail.ru

²PhD, Research Institute of Archaeology

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz

Religious Beliefs of Oghuz Tribes

* Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Сералы Н.О., Сиздиков Б.С. Оғыз тайпаларының діни наным-сенімдері // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2021. – №2 (120). – Б. 208–221. <https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.604>

*Cite us correctly:

Seraly N.O., Sizdikov B.S. Ogyz taipalarynyn dini nanym-senimderi [Religious Beliefs of Oghuz Tribes] // Iasauı universitetinin habarshysy. – 2021. – №2 (120). – B. 208–221. <https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.604>

Abstract. The Turkic tribes that inhabited the Central Asian lands had the same or similar religious beliefs. There is no evidence of the supremacy of religion, although some tribes increased their dominance over other tribes. In the Middle Ages, one of the tribes that rose to the stage of history and created a great power on the Land of Central Asia, which contributed to the formation and prosperity of many tribes, was the Oguz tribe. Many historical facts about the Oguz tribes are analyzed and studied. However, the religious beliefs of the Oguz tribes are poorly studied. For these reasons, we decided to introduce this article into scientific circulation by studying the religious beliefs of the Oguz tribes. The article reveals the cultural and spiritual ties of the Oguz tribes with other Turkic peoples by studying funeral rites, religious beliefs, places of worship, totem images. The cultural continuity of these peoples in stages is determined. In addition, written data related to the prejudices of the Oguz tribe were collected and analyzed. On the peculiarity of places of worship identified in the monuments of the Oguz tribes. The article considers the worship of the cod among the Oguz adherence to sorostrianism, totemism and the first referce to Islam.

Keywords: Central Asia, Syr Darya, Oguz, religious beliefs, temples, Altar hearths.

Н.О. Сералы¹, Б.С. Сиздиков²

¹*научный сотрудник Отрарского государственного археологического музея-заповедника
(Казахстан, Шаульдер), e-mail: nice.seraly@mail.ru*

²*PhD доктор, Научно-исследовательский институт археологии
Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz*

Религиозные верования огузских племён

Аннотация. Тюркские племена, обитавшие Среднюю Азию, имели идентичные или же схожие религиозные мировоззрения. Нет данных о доминировании мировоззрения одного племени, хотя одни племена усиливали свое влияние над другими племенами. Племя огузов, построившая одну из могущественных государств в Средней Азии была одной из определяющих ход истории в регионе и стала у истоков создания других племенных союзов в регионе. Исторические факты касательно огузских племен анализируются и изучаются по сей день. Однако религиозные мировоззрения огузских племен мало изучены. Поэтому, данная статья посвящена религиозным мировоззрениям огузов. В статье раскрываются культурные и духовные связи огузских племен с другими тюркскими племенами путем изучения погребальных обрядов, религиозных мировоззрений, культовых помещений, тотемных образов. Определена культурная преемственность этих народов по периодам. Кроме того, были собраны и проанализированы письменные данные, касательно религиозных верований и убеждений Огузских племен. В данной статье имеются данные о культовых помещениях и их специфике, обнаруженных на памятниках истории и культуры огузов. А также религиозные убеждения огузов до принятия Ислама такие как, тенгрианство, зороастризм, тотемизм.

Ключевые слова: Средняя Азия, Сырдарья, Огузы, религиозные верования, храмы, алтарь-очаги.

Кіріспе

Оғыздардың діни-нанымдары туралы мәліметтер ортағасырлық деректерде аз кездеседі, олардың діни-нанымдары туралы алғашқы жазба деректер Ибн-Фадлан жазбаларында кездеседі. Ибн-Фадлан Х ғ. Еділ бойын мекендеген болгарларға елшілікті бастап барған және осы сапары барысында өткен жерлерінде кездестірген халықтар туралы мәліметтер берген. Оғыз тайпаларының жерімен өткенде олардың салт-дәстүрі мен діни нанымдары туралы мәліметтер келтірген. Бұл кезде оғыз тайпалары Сырдарияның төменгі

ағысындағы жерлерді өз қарамағына қаратып, осы жерде мекендеген халықтарға үстiмдiктерiн орнатқан. Ибн-Фадлан сапарында оғыз тайпаларының мәдениетiмен таныса отырып өз жазбаларында олар туралы бiраз мағлұматтар келтiрген. Оғыз тайпалары басқа түркі тайпалары сияқты бiр «Көк Тәңiрiне» сиынған және жерлеу ғұрыптары да ұқсас болған. Фадлан жазбаларында «егер оғыз тайпасының бiр сыйлы адамы қайтыс болғанда оны жерлеу барысында онымен бiрге тұрмыста пайдаланған заттарын да қоса жерлеген. Құрбандыққа жылқы малын шалып оның басы мен терiсiн ағаш басына керiп iлiп, осы құрбандыққа шалынған жылқымен пейiшке барады деп сенген. Егер қайтыс болған адам батыр жауынгер болса, онда ағаштан ол жеңген жауларының мүсiнiн жасап, о дүниеде олар батырға қызмет ететiн болған деген нанымдарға сенген. Сондай ақ, оғыздар ағаштан құдай бейнесiн ойып жасап өз үйлерiнiң төрiнен қоятын болған және сол бейнеге табынған» деген мәлiметтер келтiрiлген [1, 64-б.].

Жерленген адамның басына тастан мүсiн қою ерте түркі заманынан бастап қыпшақ дәуiрiне дейiн жалғасқан. Тек бiр айырмашылығы түркі заманында балбал мүсiндi тастан қашап жасалған болса, оғыздар ағаштан жасаған. Бұндай өзгешелiк әр жердегi табиғи материалдарға да байланысты болса керек. Сырдың төменгi ағысындағы жерлерде ең қол жетiмдi табиғи материал ағаш болғандықтан балбал мүсiндер мен құдай бейнелерi ағаштан жасалынғандығы анық.

Түркі тайпалары бiр көк тәңiрiне табынғанмен жерлеу ғұрпы кезiнде балбал тасты орнату манихей немесе христиан дiнiн қабылдаған түркі тайпаларының арасында да болған. Балбал тастарды жерлеу орнына орнату XIII ғ. орта тұсына дейiн жалғасқан, бастапқыда бұл мүсiндер қаза болған адамның тiрi кезiнде өлтiрiлген дұшпандары деген пiкiр қалыптасып келген. Археологиялық зерттеулер барысында балбал тастар қаза болған адамның өз бейнесi болуы мүмкiн деген тұжырым жасалған, бұған себеп жерлеу орындарынан әйел бейнесiндегi балбал тастардың табылуы болатын [2, 378-б.].

VII–VIII ғғ. Оғыз тайпалары Моңғолия жерiнде Орхон өзенiнiң бiр саласы Толы өзенiнiң бойында мекендеген. Түрлi саяси жағдайларға байланысты IX ғ. Сырдария өзенiнiң орта ағысындағы жерлерге тұрақтап, жергiлiктi халықтың мәдениетiн қабылдаған. Жалпы археологиялық зерттеулер оғыз жерлеу орындарында ешқандай ғұрыптық атрибуттар табылмағандықтан еш нәтиже бермеген (оған басты себеп жерлеу орындарының қатты тонаушылыққа ұшырағандығы). Сырдың орта ағысындағы жерлердi мекендеген оғыз тайпаларының жерлеу ғұрыптары туралы мәлiметтер жоқтың қасы, тек Сырдың төменгi ағысындағы мекендеген оғыз тайпаларының дiни-нанымдары туралы Ибн-Фадлан қалдырған жазбалардан ғана бiле аламыз.

Оғыздар жерлеу орнының басына балбал тастарды орнатуды немесе оған табынуды Сыр бойына қарай жылжығанда өздерiмен қоса ала келгендiгi туралы мәлiмет жоқ. Олар мекендеген Сыр бойындағы аймақтарда бұндай ғұрыптық жоралғыларына қатысты орындар немесе оғыз дәуiрiне қатысты тастан немесе ағаштан жасалған балбал тастар кездеспейдi. Жалпы оғыз тайпалары Сыр бойына қоныс аударғанда жергiлiктi халықтың дiни-нанымын қабылдаған, және өзге халықтармен дiни аралық қақтығыстар болмаған. Қайта көршi мемлекеттермен тығыз сауда мәдени байланыс орнатқан.

Жерлеу ғұрпы кезiнде балбал тастарды орнату немесе сиыну орындарында табынуға арналған мүсiн ретiнде қою ерте кезден ақ етек ала бастаған. Мысалыға, оғыздармен көршiлес қимақ мемлекетiндегi халықтар негiзiнен Көк Тәңiрiне сиынған. Сондай-ақ осы мемлекеттiң негiзгi тайпаларының бiрi қыпшақ тайпасы ортағасырлық деректерге қарағанда балбал тастарды сиыну орындарына қойып оған табынатын болған [3, 111-б.].

X–XI ғғ. бұл ғұрыпты Едiл, Дон өзендерiнiң алабындағы жерлерге қыпшақ тайпаларымен бiрге келген. Көптеген зерттеушiлердiң пайымдауынша балбал тастар кiшiгiрiм ғибадатханаға орнатылған және олар әдетте ер адам мен әйел адамның мүсiндерi

екіндігін алға тарта отырып, бұндай сиыну орындары бір әулетке тиесілі екендігі шүбә келтірмеген [4, 57-б.].

Оғыз тайпалар мен қыпшақ тайпаларының жерлеу ғұрыптары бір-біріне ұқсас болған. Қыпшақтар да өлген адамды жерлеу барысында 16 жылқыны құрбандыққа шалып, олардың терісін дүниенің төрт тарапына төрт-төрттен бөліп керіп іліп қоятын болған [5, 278-б.]. Бұл ғұрыпты оғыздар қыпшақтардан алуы мүмкін, оғыз даласында (дешті қыпшақ даласы) көш қоны араласып жүрген тайпалардың мәдениетінің араласуы заңдылық. Сырдарияның төменгі ағысын мекендеген оғыз тайпаларының тек кейбірі ғана осы ғұрыптық жерлеуді қолданған. Біртін келе оғыз тайпалары Еуразия даласына қоныс аударып, сонда мекендейтін көшпелі халықтармен етене араласып, олардың салт дәстүрлерін қабылдаған.

Археологиялық қазба жұмыстары барысында Еділ, Дон, Украина даласында орналасқан жерлеу орындарын зерттеу барысында оғыз, қыпшақ тайпаларының жерлеу ғұрыптары туралы біраз мәліметтер алынған. Аталған екі тайпа да жерлеу ғұрпы кезінде қабірді батысқа қарай бағыттап қаза болған адаммен бірге оның тұрмыста пайдаланған заттары, ат әбзелдері, қару-жарағын негізінен садақ пен жебені қоятын болған. Құрбандыққа жылқы малын шалып бірақ терісін іліп қоймай қаза болған адамның оң немесе сол жағына қойған [6, 77–86-бб.]. Қабір орнының үстіне топырақтан оба тұрғызған, обаның үлкендігі әр түрлі болып келеді, зерттелген обалардың ешқайсысынан балбал тастар табылмаған. Соған қарағанда оғыздар қабір немесе киелі деп есептейтін орындарға балбал тастарды орнату ғұрпын көп пайдаланбаған, біртін келе өздерінің салты-дәстүрінен шағарып тастаған. Қангар-печенег тайпалары VIII–IX ғғ. Сырдарияның орта ағысындағы жерлерде мекендеген, олардың бір бөлігі оғыздардың қысымымен Сырдария алабындағы жерлерден Батыс Еуропа жеріне қарай ойысуға мәжбүр болған. Бір бөлігі оғыздарға бағынып біртін келе олардың белді тайпаларының бірі ретінде аталған. Бұл көшпелі тайпа өкілдерінің ғұрыптық діни-наным сенімдерінің бір-біріне ұқсатығы археологиялық зерттеу нәтижесінде көрсетілген. Сонымен қатар, кез келген халықтың жерлеу рәсімі сол халықтың этногенезін талдауда маңызды фактор болып табылады [24, 40-б.]. Сол себепті оғыз тайпаларының жерлеу дәстүрін зерттеу арқылы аталмыш тайпаның шығу тегі және түркі халықтарымен мәдени және рухани сабақтастығы анықталуда.

Оғыздардың діни-наным сенімдері

Оғыз тайпаларының негізгі ұстанған діни-сенімінің бірі зороастризм діні болған. Зороастризм дінін ұстанған халықтар суды, ауаны, топырақты және отты қастерлеп, қасиетті санаған [23, 131-б.]. Ортағасырларда Орта Азия жерін мекендеген көптеген халықтар отқа табынған, және оғыз тайпаларын да зороастризм діні айналып өтпеген. Жазба деректерде көп кездеспегенмен археологиялық зерттеу барысында отағасырлық оғыз қалашықтарынан сиынуға арналған ғибадат бөлмелері көптеп анықталған.

Археологиялық тұрғыдан зерттелген Сырдарияның төменгі ағысында орналасқан Жанкент және Сортөбе қалашықтарынан оғыз дәуіріне жататын құрлыс қабаттарынан бірнеше ғибадат бөлмелері анықталды. Бір жанұяға тиесілі тұрғын жай орамында сол жанұяға тиесілі арнайы ғибадатқана бөлмесі болған. Сиыну бөлмелерінің ішкі құрлысы бір-біріне ұқсас, бөлменің ішінде «Г» немесе «П» тәрізді сыпа ал бөлменің ортасында еденге көлемі шамамен 1x0,9 м болатын алтарь орналастырылған. Алтарь қабырғалары қырынан тұрғызылған қам кесекпен қаланып шығыстан батысқа, көп жағдайда солтүстіктен-оңтүстікке қарай бағытталынған (1–3-сурет). Солтүстік немесе батыс бөлігінде арнайы тұғырға қойылған қошқарбасты алтарь пратомасы қойылатын болған, пратома биіктігі әртүрлі екі қошқар басы екі жаққа қаратылған. Беткі жағы түрлі геометриялық және өсімдік тәрізді тереңдете басылып салынған өрнектермен безендірілген (3-сурет). Алтарьдың ішкі бөлігіне қошқарбасты пратоманың алдына еденге тереңдетіле арнайы от жағуға арналған кіші керамикалық ыдыс қойылған [7, 100-б.].

1-сурет – Жанкент қалашығындағы №6 бөлмеден анықталған алтарь ошак [21, 109–122-бб].

Өз заманында Жанкент (Янгикент, Жаңа Гузия, Шекрент) ортағасырда Сырдарияның төменгі және орта ағысында құрылған ұлы мемлекет оғыз жағбуының резиденциясы болған. Ал қалашық туралы тарихи деректер ортағасырлық араб тарихшыларының жазбаларында кездеседі. Әл-Идриси Сырдария өзенінің төменгі ағысының бойында орналасқан қалалар туралы жазбаларында, Жаңа Гузия оғыз мемлекетінің саяси орталығы болғандығы жөнінде айтып өтеді. Араб және парсы тарихшыларының жазба деректерінде қалашықтың атауы ал-Карьят, Яныкент, Жаңа қала, ал-Хадиса, Дих-и Нау, Шехрент деп көрсетілген. Тарихшы Джуейнидің жазбаларында Сырдария өзенінен 1 фарсах жерде орналасқан Шехрент түріктердің соңғы қаласы деп көрсетілген [8, 492-б.].

2-сурет – Сортөбе қалашығындағы №3 бөлменің көрінісі [21, 109-122 б].

3-сурет – Сортөбе қалашығындағы №3 бөлменің көрінісі [21, 109-122 б].

Сиынуға арналған бөлмелер Сырдарияның төменгі ағысында орналасқан оғыз қалашықтарының бірі Кескен Күйікқала (Джувара) ескерткішінде археологиялық зерттеу жұмыстары барысында анықталған. Кескен Күйікқала батпақты қалалардың ішіндегі көлемі жағынан үлкені, ортағасырда қала мәдениеті дамыған үлкен саяси мәдени орталықтың бірі болған. Оғыз мемлекеті құрылғанда, мемлекеттің ең алғашқы саяси орталықтардың бірі, бертін келе өз статусын жоғалтып саяси орталық Жанкент қаласына ауысқан. Зерттеу барысында анықталған сиыну бөлмелері Жанкенттен анықталған бөлмелерден еш айырмашылығы жоқ (4-сурет).

Кескен Күйік қалашығындағы №21 бөлме

Кескен Күйік қалашығындағы №21 бөлме

Кескен Күйік қалашығындағы №29 бөлме

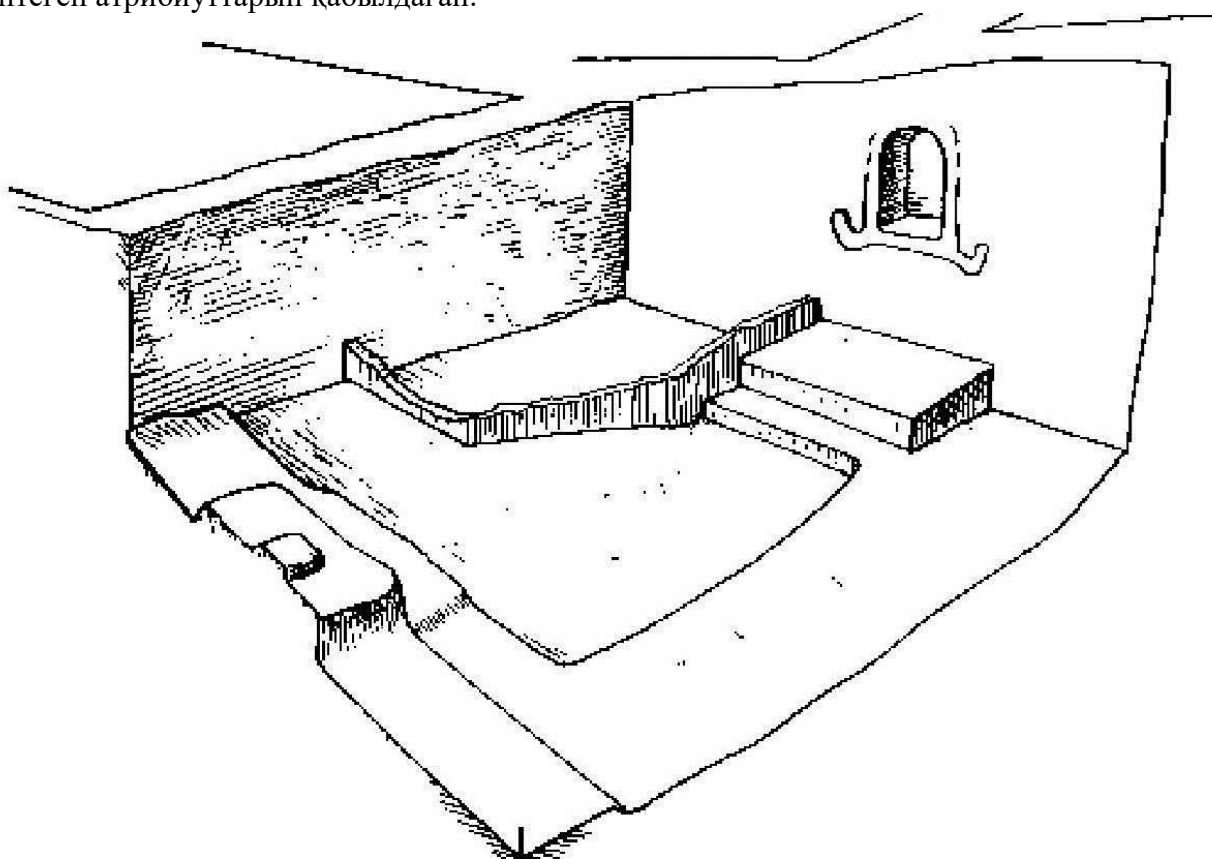

Кескен Күйік қалашығындағы №29 бөлме

4-сурет – Кескен Күйік қалашығындағы алтарь ошақты бөлмелердің көрінісі

Құрлыстары бірдей алтарь көлемдері де бағытталынуы да ұқсас, тек Кескен Күйік қаладан анықталған бөлмелер тек сиынуға ғана арналмаған сонымен қатар шаруашылық бөлме қызметін де атқарған. Бұл бөлмелерден астық сақтауға арналған, оған негіз болатын үлкен хумдардың бөлменің бір бұрышына еденге терендетіле көмілген және ішкі кеңістігінен астық қалдықтары табылды [9, 38-б.].

Отқа табынушылардың ғибадатқаналары немесе сиынуға арналған бөлмелер Сырдың орта ағысында орналасқан ескерткіштерді зерттеу барысында анықталған. Отырар оазисіндегі қаңлы дәуіріне қатысты ескерткіштің бірі Көкмардан қалашығынан анықталған сиынуға арналған бөлме VII ғ. жатады. Бөлменің ішкі бөлігінде «Г» тәрізді сыпаның солтүстік бұрышында алтарь күлін сақтауға арналған орыны анықталынса, алтарь бөлменің оңтүстік-батыс қабырғасына ішкерілей нишаға орналасқан. Нишаның екі қапталында қабырға сылағына оймышталып қошқарбасты пратома салынған (5-сурет), осыған тән бөлмелер өз кезеңінде Хорезм аймағындағы ескерткіштерінен анықталған [10, 6-б.]. Оғыздар Сырдың орта ағысындағы жерлерге келгенге дейін бұл жерлердегі халықтардың ұстанған діни-нанымдардың бірі отқа табынушылық болған. Бұл жерлерге келгенге дейін оғыздардың да негізгі діни-сенім нанымдарының бірі отқа табынушылық болғандығы анық. Оғыздар Сырдария алабын жаулап алғаннан кейін жергілікті халықтардан отқа табынушылықтың көптеген атрибуттарын қабылдаған.

5-сурет – Көкмардан қалашығынан анықталған ғибадат жасауға арналған бөлменің көрінісі [22, 56-б]

Сырдарияның орта ағысындағы үлкен қалашықтың бірі Құйрықтөбе ескерткішінде жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары барысында, осы өңірдегі ең үлкен отқа табынушылардың ғибадатханасы анықталған. Ғибадатқана ескерткіштің ішкі қамалы цитадельде орналасқан, VII–IX ғғ. кезеңдеріне қатысты. Ғибадатқана бірнеше бөлмелерден тұрады, негізгі сиынуға арналған бөлмесі үлкен көлемі 15x10,5 м. Ортасында бірнеше

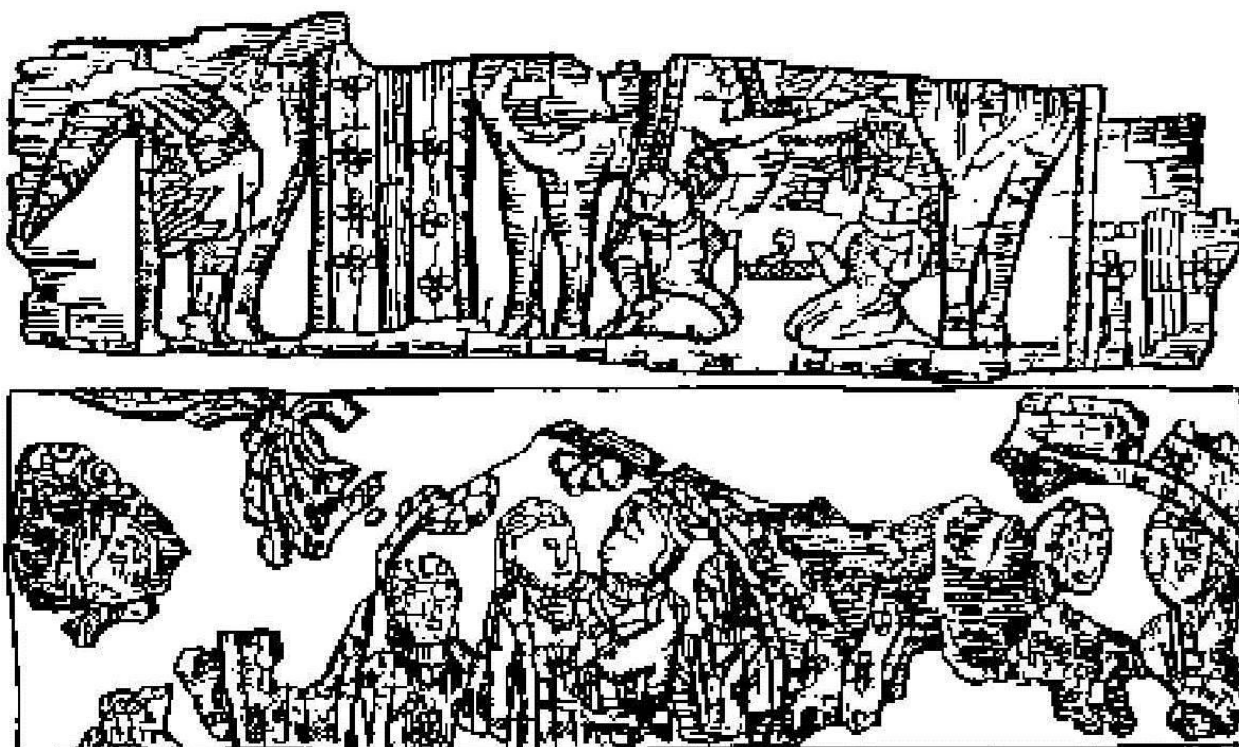
тіреуіш бағандары болған шатыр жабындысын көтеріп тұруға арналған, бөлме өрттің әсерінен қираған. Сиыну бөлмесін тазалау барысында өрнектелген және түрлі бейнеде патшалардың салтанат құру көріністері берілген ағаш бөліктері көптеп табылған (6-сурет). Соған қарағанда сиыну бөлменің қабырғалары арнайы ағаш қаптамамен қапталған үлкен ғибадатқана қызметін атқарып қана қоймай сонымен қатар салтанат сарайы қызметін атқарғандығы көрініп тұр [11, 46-б.].

Құйрықтөбенің ежелгі атауы Кедер қалашығы Отырар оазисіндегі мәдениеті дамыған үлкен қаланың бірі болған. Оғыз мемлекеті құрылғанда Кедер қалашығы мемлекеттің саяси орталығына айналған, оғыздар қала ішіндегі ғимыраттарды соның ішінде отқа табынушылардың ғибадатқанасын қиратпай өз мақсаттарында пайдаланған. Сырдарияның төменгі ағысындағы ескерткіштерді қазу барысында табылған қошқар басты пратомға қарағанда оғыздардың да тотемі қошқар болғанға ұқсайды. Бұл қошқар басты пратоманы оғыз тайпалары Сырдың орта ағысындағы жерлердегі халықтармен байланысы нәтижесінде қабылдаған болуы мүмкін.

Оғыздардың діни-наным сенімінде қошқар қолты

Орта Азияда қошқарға сиыну (фарм) ерте кезден орын алған, археологиялық зерттеулер барысында Сырдың орта, төменгі ағысында орналасқан ескерткіштерден табылған материалдарға қарап, осында мекендеген халықтардың тотемі қошқар екендігі нақтыланған. Отқа табынушылардың ғұрыптық рәсімінде қошқар ерекше орын алған. Ерте кездегі халықтардың сенімінде қошқар байлық белгісі, денсаулық шекарасының сақшысы деген түсінік қалыптасқан. Оғыздар Сырдария алабындағы жерлерді өз иеліктеріне қаратқанда отқа табынушылардың осы қошқар фармын өздерінің сиыну ғұрыптарына айналдырған. Жалпы фарм сөзінің ұғымы ерте кезден келе жатыр, ол құдай деген мағананы береді, әр халықтың өз фармы болған. Ол адам немесе түрлі аңдар кейінде беріледі, Б.А. Литвинский зерттеуінде фарм құдайы туралы нақты мәліметтер келтірілген [12, 87-б.]. Біз қарастырып отырған қошқар фармы әр уақытта өмір сүрген көшпенді халықтардың мәдени салт-дәстүрлерінде қандай орын алғандығы көптеген зерттеушілерді қызықтырған және ол туралы көп мәлімет беретін археологиялық зерттеулер нәтижесінде саздан жасалған қошқар мүсіндері көптеп табылған.

К.М. Байпақов қошқар бейнесімен берілген саздан жасалған материалдарды бірнеше хронологиялық топқа бөліп қарастырған. Бірінші кезеңін б.з. I–VII ғғ. аралығына, екінші кезеңін VIII–XII ғғ. аралығына, үшінші кезеңін XIII–XIV ғғ. аралығына, ал төртінші кезеңін XV–XVIII ғғ. аралығына жатқызып, кезеңдер бойынша зерттеген. Бірінші және екінші топтағы саздан жасалынған ыдыстың тұтқалары, құмыраның үстіңгі ернеулері қошқар мүсінді пішінде жасалған. Үшінші топқа алтарь протомалары, төртінші топқа негізінен қақпақ тұтқалар жатқызылған [13, 32–45-бб.]. Ыдыс тұтқалары аң бейнесінде жасау ерте кезден келе жатқан мәдениеттің бірі, зооморфты тұтқалы керамикалар Орта Азия жерінде б.з.д VI ғ. мен б.з. IV ғ. кеңінен тараған. Бірақ бұны әлде бір құдайға сиыну фармы деп атауға ертерек. Мысалы, сарматтарға тиесісі зооморфты керамикаларда қошқар, қабан, шошқа, жылқы, ит, құс бейнесінде берілген. Бұлардың ең кең тарағаны қошқар бейнесіндегі тұтқалы құмыралар [12, 9-б.]. Осыған қарап көптеген зерттеушілер қошқарды фарм құдайы деп санаса, кей зерттеушілердің пікірінше бұл тек зооморфты керамикалар тек сәндікке арналған қол өнер туындысы деп санайды. Керамикалық ыдыстардағы зооморфты тұтқалардың кеңінен таралуы кейінгі айтқан зерттеушілердің сөзі қисынды деген ойға қалдырады.

6-сурет – Құйрықтөбе қалашығынан табылған ағаш бөліктеріне бейнеленген сахналардың көрінісі [22, 235–236-бб]

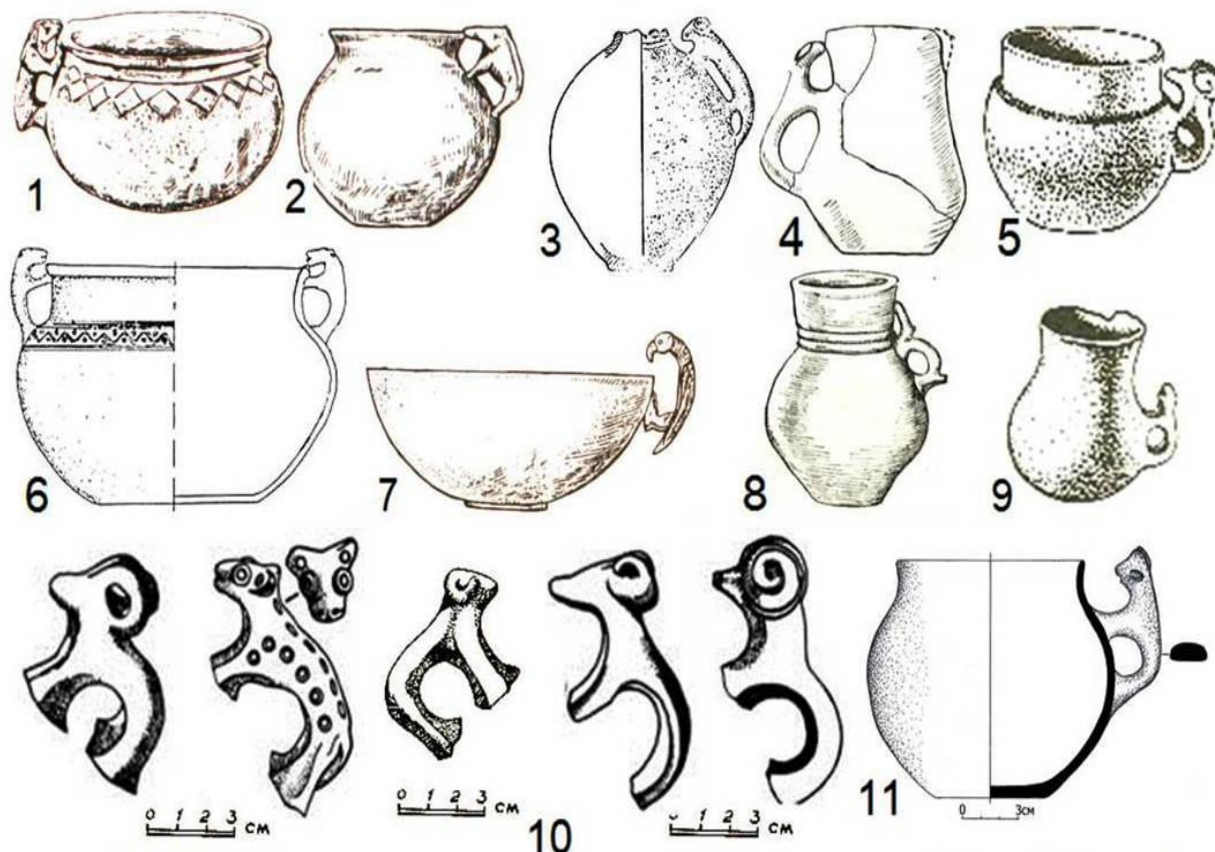
Зооморфты тұтқалы ыдыстар Краснадар өлкесі мен төменгі Еділ аймақтарындағы сармат дәуіріне (б.з.д. I ғ. – д.з. I ғ.) қатысты ескерткіштерді, нақтырақ жерлеу орындарын зерттеу барысында көптеп табылған. К.М. Скалон жерлеу орындарынан табылған керамикалар ғұрыптық рәсімге пайдаланғандығын негізге алып қошқар мүсінді тұтқалардың қандай да бір магиялық күші бар деген тұжырымға келген [14, 183-б.]. Зооморфты тұтқалы ыдыстар Сырдария өзенінің орта және төменгі ағысында орналасқан қаңлы мәдениетіне жататын ескерткіштерден және Солтүстік Қаратеңіз аймағындағы сармат ескерткіштерінен көптеп табылған (7-сурет). Олардың таралу аймағы кең Кавказ, Орта Азия, Парсы жерін қамтып жатыр.

Оғыздардың ислам дінін қабылдауы

VIII ғ. Орта Азия жеріне ислам діні тарай бастаты, бастапқыда саманилердің жаугершілік соғыстары барысында ислам діні жергілікті халықтарға күшпен таратылса, біртін келе үгіт-насихат жұмыстарының негізінде көптеген көшпелі және отырықшы халықтар ислам дінін өз еріктерімен қабылдаған. Ислам дінінің Қазақстан жерінің оңтүстік аймақтарында кеңінен тарала бастағандығы туралы тарихи деректерде кездеседі. Көптеген халықтар уақыт өте келе исламды өздерінің тұрақты дініне айналдырған. VIII ғ. аяғына таман исламдандыру саясаты кеңінен жүргізілгендіктен көптеген ру басыларының дінді таратудағы алатын орны айқындалды. Ислам діні халық арасындағы бұрынғы ұстанған дініне көп қайшылықтар тудырмай салт-дәстүріне көп зияны тимегендіктен қарапайым халықтардың арасында да ислам діні кең етек ала бастады. Көшпелілер мен отырықшы мәдениеттің бір-бірімен астасып байланысуының нәтижесінде исламның тез таралуына өз септігін тигізді.

Саманилер билігі кезінде Қазақстанның оңтүстік өңірінде негізгі ислам дінінің орталығы Испиджаб (Сайрам) аймағы болған. Ортағасырлық деректерде Испиджаб аймағына Сырдың орта ағысындағы жерлер мен Арыс өзенінің орта ағысы, Тараз қаласына дейінгі аймақтар кірген. Ахмед әл-Макдиси жазбаларында Испиджаб аймағына кіретін қалаларды

атай отырып ол қалаларға қысқаша сипаттама берген. Аймақтың негізгі саяси орталығы Испиджаб қаласының мешіт орналасқандығын атай отырып, бұл қаланың ислам дінін орталығы ретінде көрсетілген. Осы аймақта орналасқан көптеген (Джумишлаг, Арсубикент, Баладж т.б.) қалаларды атай отырып, ол қалаларда орталық мешіт барлығын көрсетеді [15, 80-б.]. Ислам діні бастапқыда отырықшы халықтар арасында жылдам тараған, Сырдың орта ағысындағы жерлерде халықтардың тығыз орналасуы мен мәдени байланыстардың қарқынды дамуының әсерінен жаңа дін қарапайым халық арасында танымал болды.

7-сурет – Зооморфты тұтқалы ыдыстар: 1 – Алтын Асар; 2 – Керч; 3 – Усть-Лабин; 4 – Краснодар; 5 – Ташкент каналы; 6 – Алтынтөбе; 7 – Жутовски; 8 – Ладожски; 9 – Джун; 10 – Қарамазар; 11 – Мыңтөбе

Оғыз тайпаларының алғашқы легі Сырдың орта ағысындағы жерлерге қоныс аударғанда бұл жерде ислам діні кең етек алған болатын. Нақты қай кезде ислам оғыз тайпаларының негізгі дініне айналғандығы туралы дерек жоқ. Рашид ад-дин жазбаларында оғыз тайпалары Түркістан жеріне орныққанда бұл жерде басты екі қала болғандығын көрсетеді Талас және Қары-Сайрам (Испиджаб), Сайрамда мұсылмандықты қабылдаған түркілер тұратындығын атап өтеді [16, 14-б.]. Оғыз тайпалары Сырдың орта ағысындағы жерлерге қоныстанып бұл жердегі отырықшы халықпен мәдени байланыстың нәтижесінде оғыздардың жекелеген тайпалары мұсылман дінін қабылдаған.

Сырдың орта ағысындағы жерлерде исламдандыру саясаты VIII ғ. екінші жартысынан бастап отырықшы халықтар арасында кеңінен жүргізіле бастады. Көптеген археологиялық ізденістердің нәтижесінде исламдандыру саясатының нақты іздері анықталды. Ал көшпелі халықтардың ішінде исламдандыру саясаты IX–X ғғ. кезеңдерінде кеңінен жүргізіліп қанат жая бастады [17, 111-б.].

Орта Азия жерінде исламдандыру саясаты бірнеше бағытта жүргізілген. Бастапқыда ислам діні арабтардың жаугершілік соғыстары барысында жаулап алған халықтардың

арасында күшпен ендіруге тырысқан. Бұндай саясат өз нәтижесін бермеді, тек отырықшылыққа бейімделген азғана халық тобы өз өмірлеріне алаңдағандықтан исламды қабылдауға мәжбүр болған. Кейіннен үгіт-насихат жұмыстарының арқасында ислам дінін халық арасында тарату барысында үлкен нәтижеге қол жеткізген. Әсіресе көшпелі тайпаларға дінді бейбіт түрде енгізу кең етек алды, көшпелі тайпалар басқа халықтарға қарағанда ислам дінінің нағыз табынушыларына айналды [18, 329-б.]. Ислам дінінің Орта Азия жерінде кең қанат жайуына ең басты себеп сауда-саттықтың қарқынды дамуының нәтижесі деуге болады. Сауда саттықтың нәтижесінде мұсылман көпестері Түркістан аймағының алыс өңірлеріндегі жерлердегі халықтарды ислам мәдениетімен таныстырды. Х ғ. бірінші жартысында Ұлы Жібек жолы арқылы мұсылман саудагерлері Шығыс Моңғолия жеріне дейін жетсе, Сырдарияның төменгі ағысында орналасқан Жанкент қаласында мұсылман саудагерлерінің сауда колониясы болған. Жанкент қаласы оғыз мемлекетінің саяси орталығы болған және Хорезм, Мауереннахр, Хорасан жері мен қимақ мемлекеті мен оңтүстік Орал жерімен байланыстыратын сауда дәлізі қызметін атқарған [9, 27-б.].

Саманилер дәуірінде Сырдың орта ағысына қоныс аударған отыз тайпаларының алғашқы легі ислам мәдениетімен танысып, мұсылман дінін қабылдаған. Ислам дінін қабылдап саманилерге бағынышты болған бұл тайпалар Сырдың сол жағалауындағы Сүткент қаласының маңына қоныстанып самани мемлекетінің шекарасын басқа да көшпелі тайпалардан қорғау міндетін қолға алған [19, 243-б.]. Бертін келе оғыз тайпалары күшейе келе Сүткент қаласын өздерінің Мауереннахр, Хорезм жерімен байланыстыратын бас қалаларының біріне айналдырған. Көшпелі тайпалардың арасына ислам дінін енгізу қарудың күшімен емес үгіт-насихаттың арқасында жүзеге асқан және осындай үгіт-насихаттың нәтижесінде Орта Азия жерінде түрік тайпаларының арасында ислам дінін мемлекеттік дін ретінде қабылдаған қарахан мемлекеті болатын. Тарихшы Ибн ал-Сир деректерінде қарахан мемлекетінде 960 ж. бір күнде 200 000 отбасы өз еріктерімен исламды қабылдаған, ешқандай қарудың күштеуді көмегіңсіз. Қарахан мемлекетінде ислам дінін насихаттауға өз үлесін қосқан, бізге жеткен деректерге қараған Х ғ. өмір сүрген хорасандық мұсылман ғалымы Абу-л-Хасан Мұхамед ибн Суфьян Келиматидің еңбегі болған. Келимати өз еркімен қарахан жеріне барып хан сарайында тұрып сонда 961 ж. дүние салған [19, 246-б.].

Ислам діні қарахан мемлекетінің негізгі дініне айналғасын, қарахан мемлекетімен көршілес басқа да көшпелі тайпаларға ислам мәдениеті кеңінен тарала бастады. Х ғ. оғыз мемлекеті күшейіп кемеліне жеткенде ұлан байтақ жерді басқаруға тиімді болу үшін оң қанат және сол қанат болып екі аймаққа бөлінген. Сырдың орта ағысындағы жерлер оң қанат немесе Ескі Гузия аймағына кірген. Осы оң қанат аймағына кіретін оғыз тайпаларының арасында ислам діні кеңінен таралған. Оған басты себеп бірінші самани мемлекетімен байланысы арқылы ислам өркениетімен етене танысса, екінші себеп қарахан мемлекетінің исламды мемлекеттік дін ретінде қабылдауы да өз септігін тигізген. Сол қанат аймағындағы Сырдың төменгі ағысы мен Еділ өзенінің алабына дейінгі қоныстанған өзге оғыз тайпаларының арасында ислам діні таралмаған, ондағы мекендеген тайпалар өздерінің бұрынғы тәңірге табынушылық дәстүрін сақтаған.

Аңыз бойынша оғыз тайпалары Оғызхан тұсында өздерінің негізгі діні ретінде исламды қабылдаған. Оғыз ханның қай уақытта өмір сүріп дүниеден өткендігі белгісіз. Оғыз тайпаларының ең алғашқы билеушісі Абулджахан, оның төрт ұлы болған Қарахан, Орхан, Көзхан, Гүрхан. Қарахан ең үлкен ұлы және тақ мұрагері атанған, Оғыз хан осы Қараханның үлкен ұлы. Аңыз бойынша Қараханның әйелі дүниеге ұл әкелгенде Қарахан ол ұлды өзінің мұрагері ретінде жариялаған. Бірақ дүниеге келген бала үш күн бойы ана сүтін ембеген, оған қайғырған анасы тәңірге жалбарынумен болған. Үшінші күні анасының түсіне баласы еніп анасына нағыз дінді ұстануды талап еткен. Осыдан кейін анасы бәрінен жасырын исламды қабылдағасын кішкене бала ана сүтін еме бастаған. Оғызхан ер жеткен кезде әкесімен арасында дін араздығына байланысты соғыс басталып Оғыз хан жеңіске жетеді де осы

кезеңнен бастап ислам оғыздардың негізгі дініне айналған [20, 83-б.]. Бұл тек бізге жеткен аңыз ғана нақты Оғызхан туралы тарихи деректер жоқ.

XI ғ. оғыз мемлекеті ыдырап жекелеген тайпалар өз алдына дербестікке ұмтылғанда Сырдың орта ағысын мекендеген негізгі оғыз тайпалары исламды негізгі дін ретінде ұстанған. Түркімен тайпалар одағына біріккен оғыз тайпаларының бір бөлігі ішкі жаугершіліктің кесірінен Сырдың төменгі ағысындағы жерге нақтырақ Джент қаласының маңына қоныс аударған. Олардың тайпа көсемі мұсылман дінін ұстанған Селжұқ оғыз жағбуының салық жинаушыларын қуып тастап мұсылмандарды салықтан босатқан. Селжұқ самани билеушілерімен одақ құрып дінсіздерге қарсы соғыс жүргізіп отырған. Осы кезеңнен бастап түркімен атауымен белгілі болған оғыз тайпаларының бір бөлігі ислам дінінің негізгі жанашырына айналды. Уақыт өте келе түркімен тайпаларына Хорасан Бұхара жеріне қарай ойысып Селжұқ мемлекетінің негізін қалап ислам дінінің Орта Азия жеріне кең қанат жайуына өз септіктерін тигізді [19, 566-б.].

Қорытынды

Оғыздар Орта Азия жерінде көптеген көшпелі және отырықшы халықтардың басын біріктіріп үлкен мемлекет құрғанда ондағы халықтар арасында тәңірге сиынушылық, зороастризм, манихей, тотемизм сияқты әр түрлі дінді ұстанғандар болған. Археологиялық қазба жұмыстары барысында, Сырдарияның төменгі ағысында орналасқан оғыз мемлекетінің саяси орталықтары болған қалалардан табылған отқа табынушылардың сиыну бөлмелері осының айғағы. Оғыз тайпалары келгенге дейін Сырдың төменгі ағысындағы қалаларды мекендеген өзге халықтар отқа табынғандығын зерттеулер көрсетіп берді. Ал оғыздардың бұл дінді жаңаша қабылдауы екі ел арасындағы жаугершілік қана емес мәдени байланыстың тығыз өрістегендігінің айғағы. Оғыз тайпаларының бір бөлігі отырықшылыққа бейімделіп егін шаруашылығымен айналысқанмен олардың негізгі экономикалық өсімі мал шаруашылығына байланысты болды. Сондықтан, оғыздар өздерінің басты тотемін қошқар бейнесінде келтірген. Алтар протомаларын қошқар бас бейнесінде жасап оларды түрлі геометриялық және өсімдік орнаментімен безендіруі олардың өздерінің тотемін қаншалықты қадірлейтіндігін көрсетеді. Қошқар тотемі тек алтар протомасында ғана емес керамикалық бұйымдарда да бейнеленіп көрсетілгендігі анықталды. Әсіресе, Сырдың төменгі ағысындағы Кескен-Күйікқала ескерткішінде археологиялық зерттеулер барысында табылған керамикалық зарттарда қошқар тотемі айқын көрініс тапқан. Құмыраларды жасау барысында олардың үстіңгі ернеуінің су ағар бөлігін қошқар бейнесінде жасалынуы осының айғағы. Салт дәстүрлері бір-біріне ұқсас оғыздарға бағынышты болған өзге тайпалар арасында дін аралық қақтығыстар туралы ешқандай жазба деректерде кездеспейді. Кей зерттеушілер оғыз тайпаларының христиан дінін ұстанғандығын да алға тартады. Бірақ, бұл дәйектер ешқандай жазба деректермен нақтыланбаған. X ғ. оғыз мемлекеті саманилік Хорезм жерімен шектесуі, Қарахан мемлекеті негізгі дінін ислам деп жариялауы, Орта Азия жеріндегі негізгі сауда орталықтары мұсылман көпестерінің қолында болғандықтан, исламның көшпенді халықтардың арасында танымалдығы арта түскен. VIII ғ. соңы мен IX ғ. алғашқы онжылдығында оғыз тайпаларының алғашқы легі Сырдың орта ағысындағы жерлерге келіп тұрақтағанда, олар саманиліктер басқарған Хорезім еліне бағынышты болып алым-салық төлеп тұрған. Біртін келе Сырдың сол жағалауына тұрақтаған оғыз тайпаларының алғашқы легі ислам мәдениетімен танысып мұсылмандықты қабылдаған. Бастапқыда исламды қабылдау мәжбүрліктен болған себебі мұсылмандықты қабылдаған тайпалар салықтан босатылып басқа да түрлі жеңілдіктер алған. Біртін келе басқа да оғыз тайпалары ислам дінін қабылдап, оғыз мемлекеті ыдырағанда Сырдың орта ағысын мекендеген оң қанат құрамындағы тайпалардың басым бөлігі мұсылмандықты қабылдап біртін келе исламның негізгі тірегіне айналғандығы анықталды.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу / под редакцией Академика И.Ю. Крачковского. – Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1939. – 212 с.
2. Бартольд В.В. К вопросу о погребальных обрядах турков и монголов. Т. 4. – Москва: Издательство «Наука», 1966. – С. 495.
3. Кумекова Б.Е. Государство Кимаков IX–XI вв. по арабским источникам. – Алма-Ата: Издательство «Наука» КазССР, 1972. – 153 с.
4. Плетнева С.А. Кочевники Средневековья. – Москва: Издательство «Наука», 1982. – 186 с.
5. Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. – Алматы: «Гылым», 1995. – 294 с.
6. Гарустович Г.Н., Иванов В.А. Огузы и Печенеги в Евразийских степях. – Уфа: Издательство «Гылым», 2001. – 211 с.
7. Зиливинская Э.Д. Очаги комплекса на городище Джанкент // Известия Национальной Академии Наук Республики Казахстан. – 2013. – №3. – С. 100–108.
8. Бартольд В.В. Работа по исторической географии. – Москва: Издательство наука, 1965. – Т. III. – 707 с.
9. Байпаков К.М., Воякин Д.А., Ильин Р.В. Города Хувара и Янгикент – старая и новая столица Государство огузов // Вестник Мицай издания Международного Института Центральноазиатских исследований. Выпуск №16. – Самарканд: 2012. – С. 22–44.
10. Байпаков К.М., Воякин Д.А., Ақылбек С.Ш. Отырар алқабы. Көкмардан қалажұрты. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2006. – 80 б.
11. Байпаков К.М., Терновая Г.А. Религии и культы Средневекового Казахстана (по материалам городища Куйрыктобе). – Алматы, 2005. – 236 с.
12. Литвинский Б.А. Кангюйско-Сарматский фарм. – Душанбе: Издательство «Дониш», 1968. – 109 с.
13. Байпаков К.М. Культ барана у сырдарьинских племён // Археологические исследования древнего и средневекового Казахстана. – Алма-Ата: 1980. – С. 32–45.
14. Скалон К.М. Изображение животных на керамике сарматского периода // Труды отдела истории первобытной культуры. – Ленинград, 1941. – 183 с.
15. Волин С. Сведения арабских источниках IX–XVI вв. о долине реки Талас и смешенных районах // Труды Института истории, археологии и этнографии Академии Наук Казахской ССР. – Т. 8. – Алма-Ата, 1960. – С. 73–92.
16. Фазлаллах Рашид ад-дин. Огуз-Наме // перевод с персидского, предисловие, комментарии, примечания и указатели Р.М. Шукюровой. – Баку: «Баку Элм», 1987. – 57 с.
17. Смагулов Е. Арабское нашествие в Южный Казахстан: данные письменных и археологических источников // Мобилизованный археологией. – Астана, 2004. – С. 109–115.
18. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – Москва: Издательство восточной литературы, 1963. – Т. 1. – 759 с.
19. Бартольд В.В. Общие работы по истории Средней Азии. – Москва, 1963. – Т. 2. Часть 1. – 1020 с.
20. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. – Москва: Издательство Академии наук СССР, 1952. – Т. 1. – 316 с.
21. Дарменов Р.Т., Тажекеев А.А. Ритуальные очаги на городище Жанкент // Народы и религии Евразии. – 2018. – №4 (17). – С. 109–122.
22. Байпаков К.М. Ежелгі және ортағасырлардағы Отырар. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2007. – 244 б.
23. Әбжет Б.С. Арийлық тайпалар және олардың діни наным-сенімдері // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2020. – №3 (117). – С. 129–138.
24. Мусав Р.А., Жумашова Ж.А. Жерлеу рәсімдерін зерттеудің әдістері, тәсілдері және бағыттары // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2020. – №3 (117). – С. 39–48.

REFERENCES

1. Puteshestvie Ibn-Fadlana na Volgu // pod redaktsiei Akademika I.Iu. Krachkovskogo. – Moskva: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1939. – 212 s. [in Russian]
2. Bartold V.V. K voprosu o pogrebalnykh obriadakh turkov i mongolov. T. 4. – Moskva: Izdatelstvo «Nauka», 1966. – 495 s. [in Russian]
3. Kumeikova B.E. Gosudarstvo Kimakov IX–XI vv. po arabskim istochnikam. – Alma-Ata: Izdatelstvo «Nauka» KazSSR, 1972. – 153 s. [in Russian]
4. Pletneva S.A. Kochevniki Srednevekovia. – Moskva: Izdatelstvo «Nauka», 1982. – 186 s. [in Russian]
5. Ahinjanov S.M. Kypchaki v istorii srednevekovogo Kazahstana. – Almaty: «Gylym», 1995. – 294 s.
6. Garustovich G.N., Ivanov V.A. Oguzy i Pechenegi v Evraziiskikh stepiah. – Ufa: Izdatelstvo «Gylym», 2001. – 211 s.
7. Zilivinskaia E.D. Ochagi kompleksa na gorodishe Diankent // Izvestiia Natsionalnoi Akademii Nauk Respubliki Kazahstan. – 2013. – №3. – S. 100–108.
8. Bartold V.V. Rabota po istoricheskoi geografii. – Moskva: Izdatelstvo nauka, 1965. – T. III. – 707 s.
9. Baipakov K.M., Voiakin D.A., Ilin R.V. Goroda Huvara i Iangikent – staraia i novaia stolitsa Gosudarstvo oguzov // Vestnik Mitsai izdaniia Mejdunarodnogo Instituta Tsentralnoaziatskikh issledovaniia. – Vypusk №16. – Samarkand: 2012. – S. 22–44.
10. Baipaqov K.M., Voiakin D.A., Aqylbek S.Sh. Otyrar alqaby. Kokmardan qalajurty. – Almaty: «Arys» baspasy, 2006. – 80 b.
11. Baipakov K.M., Ternovaia G.A. Religii i kul'ty Srednevekovogo Kazahstana (po materialam goroduisha Kuiryktobe). – Almaty, 2005. – 236 s.
12. Litvinskii B.A. Kangiuisko-Sarmatskii farm. – Dushanbe: Izdatelstvo «Donish», 1968. – 109 s.
13. Baipakov K.M. Kult barana u syrdarinskikh plemien // Arheologicheskie issledovaniia drevnego i srednevekovogo Kazahstana. – Alma-Ata: 1980. – S. 32–45.
14. Skalon K.M. Izobrajenie jivotnykh na keramike sarmatskogo perioda // Trudy otdela istorii pervobytnoi kul'tury. – Leningrad, 1941. – 183 s.
15. Volin S. Svedeniia arabskikh istochnikah IX–XVI vv. o doline reki Talas i smeshennykh raionah // Trudy Instituta istorii, arheologii i etnografii Akademii Nauk Kazahskoi SSR. – T. 8. – Alma-Ata, 1960. – S. 73–92.
16. Fazlallah Rashid ad-din. Oguz-Name // perevod s persidskogo, predislovie, kommentarii, primechaniia i ukazateli R.M. Shukiurovoi. – Baku: «Baku Elm», 1987. – 57 s.
17. Smagulov E. Arabskoe nashestvie v Iujnyi Kazahstan: dannye pismennykh i arheologicheskikh istochnikov // Mobilizovannyi arheologii. – Astana, 2004. – S. 109–115.
18. Bartold V.V. Turkestan v epohu mongolskogo nashestviia. – Moskva: Izdatelstvo vostochnoi literatury, 1963. – T. 1. – 759 s.
19. Bartold V.V. Obshnie raboty po istorii Srednoi Azii. – Moskva, 1963. – T. 2. Chast 1. – 1020 s.
20. Rashid-ad-din. Sbornik letopisei. – Moskva: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, 1952. – T. 1. – 316 s.
21. Darmenov R.T., Tajekeev A.A. Ritualnye ochagi na gorodishe Jankent // Narody i religii Evrazii, – 2018. – №4 (17). – S. 109–122.
22. Baipakov K.M. Ejelgi jane ortagasyrlardagy Otyrar. – Almaty: «Qazygurt» baspasy, 2007. – 244 b.
23. Abjet B.S. Ariilyq taipalar jane olardyn dini nanyim-senimderi // Iasau universitetinin habarshysy. – 2020. – №3 (117). – S. 129–138.
24. Musaev R.A., Jumashova J.A. Jerleu rasimderin zertteudin adisteri, tasilderi jane bagyttary // Iasau universitetinin habarshysy. – 2020. – №3 (117). – S. 39–48.

ГРНТИ 03.09.55; УДК 327 (575) + 94 (575)
<https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.605>

Р.Ю. ТУРСУНОВА *

*доктор исторических наук, доцент Университета мировой экономики и дипломатии
(Узбекистан, г. Ташкент), e-mail: turrena72@mail.ru*

НОВЕЙШАЯ ИСТОРИЯ: РОЛЬ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ В ФОРМИРОВАНИИ ИДЕНТИФИКАЦИИ ГОСУДАРСТВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация. Статья посвящена республикам Центральной Азии, которые, после обретения независимости активно включились в интеграционные процессы мирового сообщества. В условиях глобализации вопросы, связанные с сохранением межнационального и межконфессионального согласия, стали весьма актуальными. На политическую и общественную жизнь общества оказывают влияние многие факторы, в том числе историко-географическая целостность, историко-культурная общность, вопросы национального самосознания и религиозная политика

Духовное развитие народа на современном этапе является ключевым звеном внутренней политики нашей страны, оно имеет целью обеспечить единство всех слоев общества и его устойчивое развитие. Очевидна и необходимость построения современной инновационной экономики, тесно связанной с человеком, его внутренним состоянием и качеством жизни. Уровень развития общества во многом зависит от духовных ценностей, от их места в жизни общества.

В каждой из исследованных нами центрально азиатских республик после обретения независимости начались реформы, связанные не только с политическими, экономическими и социальными преобразованиями, но и с духовным возрождением, восстановлением собственной истории, традиций и обычаев. Возвращается историческая память. В каждой республике проводились схожие преобразования, однако, рассматривая более пристально исследуемые нами реформы, мы смогли определить и различия.

Ключевые слова: Центральная Азия, духовность, культура, идентичность, толерантность, религия, сотрудничество, идея.

Р.Ю. Турсунова

*тарих ғылымдарының докторы, Әлемдік экономика және дипломатия университетінің доценті
(Өзбекстан, Ташкент қ.), e-mail: turrena72@mail.ru*

Қазіргі заман тарихы: Орталық Азия мемлекеттерін сәйкестендіруді қалыптастырудағы тарихи-мәдени мұраның рөлі

Андатпа. Мақала тәуелсіздік алғаннан кейін әлемдік қоғамдастықтың Интеграциялық процестеріне белсенді қатысқан Орталық Азия республикаларына арналған. Жаһандану

*** Цитируйте нас правильно:**

Турсунова Р.Ю. Новейшая история: роль историко-культурного наследия в формировании идентификации государств Центральной Азии // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2021. – №2 (120). – Б. 222–236. <https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.605>

*** Cite us correctly:**

Tursunova R.Ju. Novejshaja istorija: rol istoriko-kulturnogo nasledija v formirovanii identifikacii gosudarstv Centralnoj Azii [Modern History: the Role of Historical and Cultural Heritage in the Formation of the Identification of the Central Asian States] // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2021. – №2 (120). – B. 222–236. <https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.605>

жағдайында ұлтаралық және конфессияаралық келісімді сақтауға байланысты мәселелер өте өзекті болды. Қоғамның саяси және қоғамдық өміріне көптеген факторлар әсер етеді, соның ішінде тарихи-географиялық тұтастық, тарихи-мәдени қауымдастық, ұлттық сана мәселелері және діни саясат.

Халықтың рухани дамуы қазіргі кезеңде еліміздің ішкі саясатының негізгі буыны болып табылады, оның мақсаты қоғамның барлық топтарының бірлігін және оның тұрақты дамуын қамтамасыз ету болып табылады. Адаммен, оның ішкі жағдайымен және өмір сүру сапасымен тығыз байланысты заманауи инновациялық экономика құру қажеттілігі де айқын. Қоғамның даму деңгейі көбінесе рухани құндылықтарға, олардың қоғамдағы орнына байланысты.

Біз зерттеген Орталық Азия республикаларының әрқайсысында тәуелсіздік алғаннан кейін саяси, экономикалық және әлеуметтік қайта құрулармен ғана емес, сондай-ақ рухани қайта түлеумен, өз тарихын, дәстүрлері мен салттарын қалпына келтірумен байланысты реформалар басталды. Тарихи жады қайта калпына келіп жатыр. Әрбір республикада ұқсас қайта құрулар жүргізілді, алайда, біз мұқият зерделеген реформаларды қарастыра отырып, айырмашылықтарды да анықтай алдық.

Кілт сөздер: Орталық Азия, руханилық, мәдениет, бірегейлік, толеранттылық, дін, ынтымақтастық, идея.

R.Yu. Tursunova

*Doctor of Historical Sciences, Associate Professor of the University of World Economy and Diplomacy
(Uzbekistan, Tashkent), e-mail: turrena72@mail.ru*

Modern History: the Role of Historical and Cultural Heritage in the Formation of the Identification of the Central Asian States

Abstract. The article is devoted to the republics of Central Asia, which, after gaining independence, actively joined the integration processes of the world community. In the context of globalization, issues related to the preservation of interethnic and interfaith harmony have become very relevant. The political and social life of a society is influenced by many factors, including historical and geographical integrity, historical and cultural community, issues of national identity and religious policy.

The spiritual development of the people at the present stage is a key element of the internal policy of our country, it aims to ensure the unity of all segments of society and its sustainable development. It is also obvious that it is necessary to build a modern innovative economy that is closely related to the individual, his internal state and quality of life. The level of development of society largely depends on spiritual values, on their place in the life of society.

In each of the Central Asian republics we studied, after gaining independence, reforms began, related not only to political, economic and social transformations, but also to spiritual revival, the restoration of their own history, traditions and customs. Historical memory returns. Similar transformations were carried out in each republic, but by looking more closely at the reforms we studied, we were able to identify the differences.

Keywords: Central Asia, spirituality, culture, identity, tolerance, religion, cooperation, idea.

Актуальность темы. В мировом масштабе развитие современных обществ происходит в контексте постоянно расширяющегося взаимодействия культур различных стран и регионов. На них оказывает влияние глобализация с её позитивными и негативными аспектами. Предотвращение негативных внутренних и внешних воздействий требует систематического развития двусторонних и многосторонних отношений, основанных на

принципах демократизма, учета национальной идентичности, межкультурного диалога, межэтнического согласия, религиозной терпимости, взаимной выгоды и добрососедства.

Актуальность к Центральной Азии в современных международных отношениях всё более возрастает благодаря её важному геостратегическому и геоэкономическому положению, при этом следует учитывать растущие угрозы и вызовы глобальной и региональной безопасности и стабильности, что, в свою очередь, требует всестороннего изучения процессов и региональных проблем, происходящих в Центральной Азии.

Всё это определило актуальность и выбор темы статьи, посвящённой изучению национального самосознания и духовно-исторического наследия в идентификации государств Центральной Азии.

Изучение новейшей истории позволяет достаточно полно воссоздать картину становления самоидентификации суверенных государств ЦА, акцентировав при этом внимание на их историко-культурном наследии.

Цель – комплексное изучение национального самосознания и духовно-исторического наследия в идентификации государств Центральной Азии.

Исходя из названной цели, мы поставили перед собой **следующие конкретные задачи**:

- изучить аспекты историко-духовного наследия стран Центральной Азии;
- рассмотреть векторы внутренней политики стран Центральной Азии в ходе общественно-политических и социально-духовных преобразований в период независимого развития;

- сделать научно обоснованные выводы, призванные усилить духовный фактор в формировании самосознания видентификации государств Центральной Азии.

Методы исследования. В ходе исследования использованы такие методы научного познания, как сравнительно-исторический, системный, аксиологический и феноменологический, моделирования, а также геополитический и цивилизационный анализ.

Преобразования в независимом Узбекистане. Коренные общественно-политические и экономические преобразования в Узбекистане, начавшиеся с обретением независимости, кардинально изменили весь исторический ход развития страны, приведя к полной смене ценностных ориентиров.

Поскольку процессы реформирования продолжаются, перед страной, государством и обществом стоит важнейшая задача – сделать выбор стратегии развития, что означает прежде всего выбор концептуальный. По оценкам многих аналитиков, такой выбор определит характер развития страны и её новое место в складывающемся миропорядке на десятилетия вперед. Для того, чтобы стать современным динамично развивающимся обществом, Узбекистан выбрал собственный путь либерализации экономической жизни, модернизации политической сферы, духовного обновления.

Концепция духовного развития Узбекистана основывается на Конституции Республики Узбекистан, ее законах, а также указах Президента, его выступлениях, постановлениях Кабинета Министров, Государственных программах страны. Концепция представляет собой ценностно-нормативную основу взаимодействия государства с обществом. Цель этого взаимодействия – обеспечение условий духовного развития населения, сохранение собственной идентичности, менталитета, традиций и обычаев.

Узбекистан стал неотъемлемой частью мусульманского мира, поскольку исламские ценности играют важную роль в формировании нравственных устоев народа. Центральная Азия всегда была местом общения представителей различных этносов, культур и вероисповеданий, что определило контакты религиозных общин и выработало конфессиональную терпимость.

Межрелигиозное и межнациональное согласие в стране – один из приоритетов внутренней политики Узбекистана. С первых лет независимости был взят курс на построение

не только просвещенного, но и толерантного общества на основе сохранения и приумножения наследия великих мыслителей.

Центральная Азия – это, безусловно, исторически важный центр исламского мира. В Узбекистане религия официально отделена от государства, но при этом необходимо понимать, что она не отделена от общества, значит, связи между духовной жизнью общества и религиозными установками должны быть гармоничными, сбалансированными [1, с. 197].

На территории Узбекистана расположено более 160 известных мусульманских святынь, что определяет особое значение Узбекистана для всего мусульманского мира [2, с. 267].

За годы независимости были построены и отреставрированы сотни мечетей, церквей, синагог и молельных домов. Кроме того, действуют восемь еврейских общин, шесть общин бахаи, один буддийский храм и одно общество кришнаитов, а также одно межконфессиональное Библейское общество¹.

В республике проведена широкая реконструкция памятников архитектуры ислама. Так, в 2007 г. по инициативе главы государства был реконструирован архитектурный комплекс Хазрати Имама, прославленный во всем исламском мире. Создан Общественный фонд Хазрати Имама. Был возрожден также ансамбль Бахауддина Накшбанди в Бухаре. Все это способствует возрождению духовности и моральных ценностей народа.

Всего в Узбекистане около 7 тыс. объектов, представляющих историко-культурную, архитектурную, археологическую ценность, из них 545 – архитектурных, 575 – исторических, 1457 – памятников искусства, более 5500 археологических объектов [3]. Необходимо учесть также деятельность более 300 музеев и 1200 предприятий народного творчества.

Как и во многих странах мира, в Узбекистане официально признаны и отмечаются как выходные дни мусульманские праздники Ийд ал-Адха, Ийд ал-Фитр и др. Главным содержанием этих праздников остаются акты доброты и милосердия, благотворительности и сострадания. Год за годом возрастает значение этих дат в нашей духовной жизни [4, с. 80].

Кроме мусульман, в республике проживают представители многих других мировых и национальных религий, поэтому государственная политика по такому деликатному вопросу, как свобода совести, находится в центре внимания не только общественности республики, но и мирового сообщества.

Правительство ведет широкомасштабную работу по сохранению и развитию национальных традиций, возрождению родных языков и культур народов и наций, проживающих в республике. Последователи разных конфессий в Узбекистане живут в мире и согласии. За многие годы и даже века совместного проживания мусульмане, христиане и представители других вероисповеданий научились взаимопониманию, в результате которого были установлены традиции толерантности. Ярким примером является мавзолей ходжи Данияра, расположенный недалеко от Самарканда. Место, где погребен библейский пророк Даниил, является святым для христиан, для мусульман и для иудеев. Разница лишь в именах: мусульмане называют его пророком ходжа Данияр, христиане – пророком Даниилом, иудеи – пророком Даниэлем. Его почитают святым и мусульмане, и христиане, и иудеи.

На узбекский язык переведены и изданы массовым тиражом Коран (дважды), хадисы (изречения пророка Мухаммада), Библия (Новый завет), части Ветхого завета (Притчи царя Соломона, История пророков Рут, Эстер, Юнус) и др. [4, с. 80].

За выдающиеся заслуги перед исламской культурой и наукой, за сохранение памятников и обогащение исламского наследия в 2007 г. Ташкент был объявлен столицей исламской культуры. Это значимый факт, свидетельствующий о признании международным сообществом успеха политики межрелигиозного согласия и возрождения духовных ценностей в республике [4, с. 84].

¹ По данным Комитета по делам религий Республики Узбекистан на 01.01.2018 г.

Накопленный за исторически короткий период независимости опыт показывает, что в современном узбекском обществе кардинальным образом изменилось отношение к религии. Религия стала составной частью культурно-духовной сферы, поэтому задачи возрождения духовных ценностей решаются на государственном уровне. Правовой базой религиозной терпимости служат Конституция Республики Узбекистан и Закон Республики Узбекистан «О свободе совести и религиозных организациях» (1998 г.).

Еще 21 ноября 1995 г. в Ташкенте был создан авторитетный общественный институт – Международное движение за возрождение духовного наследия, использование его в деле укрепления социально-политической стабильности в регионе, повышения роли и статуса творческой интеллигенции в строительстве гражданского общества, укреплении международного сотрудничества [5, с. 16].

В русле реализации духовного обновления раз в два года в Самарканде проводится музыкальный фестиваль «Шарк тароналари», причем с каждым разом ширится его география и количество участников.

В Бухаре с 2000 г. ежегодно проходит фестиваль «Bukhara: Bazar Silk and Spicer». Это мероприятие особенно привлекательно для иностранных туристов, ценителей национальных традиций, где ремесленники из Казахстана, Кыргызстана, Туркменистана, Таджикистана представляют свои работы. Стало традицией все дни фестиваля проводить в исторической части древней Бухары, охраняемой ЮНЕСКО.

Узбекистан, прилагая усилия в деле возрождения духовности, сотрудничает со многими авторитетными международными организациями, в том числе с ЮНЕСКО, при проведении мероприятий интеллектуального, этического и нормативного характера [6, с. 36].

Именно под эгидой и при непосредственном участии ЮНЕСКО еще задолго до вступления независимого Узбекистана в указанную организацию в нашей стране были проведены юбилеи выдающихся мыслителей и ученых - 1000-летие Абу Райхона Беруни (1973 г.), 1000-летие Абу Али Ибн Сино (1980 г.), 1200-летие Мухаммада Ибн Мусса аль-Хоразмий (1983 г.). Кроме того, реализован десятилетний проект «Великий Шелковый путь – путь к взаимопониманию» (1987–1997).

Благодаря сотрудничеству Узбекистана с ЮНЕСКО проведение значимых событий выводится на новый – международный уровень. Так, в 1996 г. было торжественно отмечено 660-летие со дня рождения великого полководца Амира Темура. Мероприятия по случаю юбилейной даты прошли в самом Узбекистане и в штаб-квартире ЮНЕСКО в Париже.

ЮНЕСКО пропагандирует уникальность городов и архитектурных объектов, расположенных в Узбекистане, как ценных исторических памятников не только государственного, но и мирового масштаба.

Первым объектом, включенным в Список всемирного наследия ЮНЕСКО, в 1991 г. стала Хива; при непосредственном участии ЮНЕСКО в 1997 г. был отмечен 2500-летний юбилей исторического города. В 1994 г. такой чести удостоилась Бухара, признанная ЮНЕСКО памятником мирового культурного наследия. В 1997г. в Бухаре отметили 2500-летний юбилей также под эгидой ЮНЕСКО. В 2005г. под эгидой ЮНЕСКО отметили 2700-летие Шахрисабза, также включенного в Список всемирного наследия ЮНЕСКО. В 2001 г. Самарканд – столица государства великого Амира Темура – вошел в Список всемирного наследия ЮНЕСКО с определением «город - перекресток культур». В 2007 г. под эгидой ЮНЕСКО и при всемерной поддержке мировой общественности город Самарканд торжественно отпраздновал свое 2750-летие.

Духовное развитие остается ключевым звеном внутренней политики нашей страны, ее цель - обеспечение духовного единства народа, стабильности и гармоничного развития общества. Очевидна и необходимость построения современной инновационной экономики, тесно связанной с человеком, его внутренним состоянием и высоким качеством жизни.

Уровень развития общества во многом зависит от духовных ценностей, их места в жизни общества.

В Концепции духовного возрождения в условиях независимости поставлены следующие задачи:

- либерализация в духовной сфере, духовное обновление общества на основе национального самосознания;
- опора на традиции, обычаи, ценности наций и народностей, проживающих в Узбекистане;
- укрепление толерантности;
- нравственное воспитание молодежи, формирование системы ценностей, отвечающей современным задачам развития.

Считаем необходимым определить элементы, которые отражают историко-культурное наследие в формировании идентификации Узбекистана. К приоритетным элементам, на наш взгляд, следует отнести следующие:

- *евразийская многослойность*. Евразийская многослойность выражена в определении историко-культурного наследия Узбекистана, расположенного между Западом и Востоком, в существовании Великого шелкового пути, который связал Азию с Европу, подобному экономическому и культурному мосту, по которому шел обмен не только товарами, но и прежде всего культурными достижениями, что не могло не отразиться на формировании внутренней культуры того или иного государства, расположенного на протяжении этой торговой магистрали. Евразийская многослойность может быть продемонстрирована на примере доисламских религиозных верований, среди которых зороастризм, буддизм, монизм, шаманизм, христианство и т.д.;

- *влияние европейской культуры*. Особо ярко указанное влияние стало проявляться после завоевания Средней Азии царской Россией и во время существования СССР. И сегодня оно выражено в облике городов, одежде, домашнем убранстве, которые гармонично сочетают элементы вестернизации и национальные особенности, что в итоге унифицировало и модернизировало социальную жизнь узбекистанского общества;

- *тюркская общность*. Сформировавшись первоначально как союз тюркских племен на территории Алтая и Южной Сибири в середине VI в., тюркская общность в дальнейшем проявится как фундамент государственных образований на территории Центральной Азии, таких как государство Амира Темура, Бухарское, Хивинское, Кокандское ханства. Тюркская общность выйдет за рамки одного региона и станет составляющей частью фундамента некоторых государств в ходе всемирной истории (Османская империя, Казанское, Оренбургское ханства и т.д.).

- *ислам*. Узбекистан является частью исламского мира, это признанный факт и игнорировать его нельзя. Инициативы Президента Ш.М. Мирзиёева демонстрируют особое внимание и большую поддержку ему со стороны государства. Президент Узбекистана указал на отставание мусульманского мира от сферы науки и технологий, приведя пример, что исламский мир может по праву гордиться Центральной Азией, которая когда-то была известна как крупнейший центр Восточного Ренессанса.

- *история*. История Центральной Азии выступает объединительным фактором для всех государств, расположенных в данном регионе, в формировании региональной идентичности.

Преобразования в независимом Казахстане. В условиях всепроникающей глобализации культурно-историческое наследие для центральноазиатских стран становится государственным приоритетом, так как населяющие их сообщества осознали культуру как важнейшее условие жизни и прогресса, но, самое главное, понимают ее как идентификацию образа нации.

С обретением Республикой Казахстан статуса суверенности появилась возможность для возрождения многих традиций, обычаев казахского народа, создались условия для

обновления содержания образования на основе учета национальных тенденций в единстве с мировой культурой и достижениями других народов [7].

Возникла необходимость в формировании цельной концепции духовного развития республики. Это было продиктовано несколькими факторами, среди которых главными провозглашены реформирование и модернизация страны.

Государственная политика в сфере культуры определена как «комплекс мер, принимаемых государственными органами по возрождению, сохранению, развитию и распространению культуры» [8].

Концепция духовного возрождения Казахстана имеет обширную правовую базу. Государственная программа «Культурное наследие» объявила своей целью позиционирование страны в качестве культурного центра Евразии к 2013 г. и мирового центра искусств к 2015 г. Намечено развитие всеказахстанской культуры, создание единого многонационального культурного пространства страны, формирование культурной ментальности и высокой духовности казахстанцев, создание современных культурных кластеров, влияющих на успешное развитие экономики и формирование позитивного международного имиджа страны [9].

Задачами Государственной программы «Культурное наследие» определены следующие:

- формирование духовно-нравственных ориентиров граждан, нового казахстанского патриотизма и устойчивой системы ценностей;
- развитие всеказахстанского культурного пространства на основе сохранения национального многообразия и гармоничного развития культуры народа Казахстана;
- интеграция отечественной культуры в мировое культурное пространство, широкое продвижение историко-культурного наследия Казахстана в стране и за рубежом, формирование собственных национальных брендов;
- создание условий для интенсивного развития конкурентоспособной культурной среды и современных культурных кластеров;
- дальнейшее сохранение и популяризация историко-культурного наследия в новом формате «Мәңгілік Ел»;
- широкое использование историко-культурного ландшафта страны для развития внутреннего и внешнего культурного туризма [9].

Была разработана программа по открытию новых памятников истории и культуры, консервации, реставрации и воссозданию историко-культурных памятников, имеющих особое значение для национальной культуры, созданию базы для целостной системы изучения культурного наследия.

На сегодняшний день, в республике более 25 тысяч недвижимых памятников археологии, архитектуры и монументального искусства, а также 11 тысяч библиотек, 147 музеев, 8 историко-культурных заповедников науки и образования, 215 архивов. Эти учреждения проводят инновационные преобразования в различных мероприятиях культурной сферы [9].

Создана разветвленная сеть государственных музеев исторического и этнографического профилей, мемориалов, посвященных памятным событиям истории Казахстана [9].

По данным Агентства по статистике Республики Казахстан, в стране действует 62 театра, 4 185 библиотек, 45 концертных организаций, 3 164 учреждения клубного типа, 125 организаций, осуществляющих кинопоказ и производство кинофильмов, 224 музея, 112 парков развлечений и отдыха, 5 зоопарков и 5 цирков, из них в частной собственности находятся 40 библиотек, 198 клубов, 9 театров, 11 концертных организаций, 81 организация, осуществляющая кинопоказ, 47 парков развлечений и отдыха, 1 музей [9].

Благодаря археологическим исследованиям было обнаружено более 40 городищ, поселений, стоянок, могильников и курганов на территории Казахстана, благодаря которым наука пополнилась тысячами артефактов, обогативших представление об истории предков казахов.

Казахстан богат историко-культурными памятниками искусства древнего мира, встречающимися по маршрутам Великого шелкового пути.

В Казахстане намечено решить ряд стратегических задач, среди которых реализовать «Стратегию «Казахстан – 2050», а также выполнить «План нации – 100 конкретных шагов к современному государству для всех».

Особое место в культурной политике страны занимает вопрос, связанный с деятельностью национально-культурных центров, которые должны были интегрироваться в единую организацию — Ассамблею народов Казахстана, которая является одним из институтов гражданского общества.

Новый национальный идеал и базовая культура (субкультура) предполагают синтез умеренной традиционности (без чего невозможна его применимость в широких масштабах и историческая устойчивость) и модернизма. Создание Ассамблеи народов Казахстана стало возможным с учетом мирового опыта и опыта национальных государств, осуществивших модернизацию [10].

Вместе с тем важно сфокусировать усилия на главной цели всех преобразований, проводимых в стране, – это конкурентоспособность нации.

Обобщая вышеизложенное, можем определить элементы, которые отражают роль историко-культурного наследия в формировании внешнеполитической идентификации Казахстана. К приоритетным элементам, на наш взгляд, следует отнести:

- тюркскую общность;
- сложившейся исторический менталитет на стыке кочевой степи;
- особое геополитическое положение Казахстана;
- географическое положение страны.

Преобразования в независимом Кыргызстане. Провозглашение независимости Кыргызской Республики в 1991 г. стало новым этапом в развитии национальной государственности. Как отмечают отечественные историки, первые пять лет существования суверенного Кыргызстана – это клубок объективных трудностей и достижений, субъективных факторов и ошибок, своеобразный этап в новейшей истории Кыргызстана [11].

В 2004 г. принят Указ Президента Республики Кыргызстан «О создании Национального культурного центра». Перед ним ставилась цель стать координатором республиканских учреждений культуры и искусства.

Из произведений устного фольклорного творчества, которое вышло из недр народа и вошло в мировую сокровищницу, на первом плане эпос «Манас», широко известный и знаменитый. Помимо того, предания кыргызов богаты так называемыми малыми эпосами, среди которых выделяются «Эр-Тоштук», «Курманбек», «Жаныш и Байыш», «Эр-Табылды», «Жаныл-Мырза», «Эр-Эшим», относящиеся к историческим сказаниям, «Олжобай и Кишимжан», «Саринжи-Бокой», «Кожожаш», «Кедейкан», касающиеся социально-бытовой тематики [12].

Идентичность имеет особенность: «Членом этнической группы и тем самым носителем определенной этнической идентичности делает индивида не его происхождение (биологическое или культурно-историческое), а та роль, которую он играет в социальном взаимодействии. Идентичность есть не свойство, а отношение; отсюда ее открытость и подвижность» [13, с. 180].

Помощь государству оказывает религия, поскольку она является составной частью духовной и социальной жизни общества.

Начались кардинальные изменения, в ходе которых были созданы условия для полноценной реализации принципа свободы совести, при этом определился круг проблем относительно этой самой уязвимой части духовной жизни.

В республике разработана «Концепция государственной политики Кыргызской Республики в религиозной сфере на 2014-2020 гг.», своеобразная государственная модель по духовному возрождению.

В основу Концепции легла Конституция Кыргызской Республики, в которой заложены принципы светского государства, свободы совести. Это означает, что каждый гражданин имеет полноценную возможность свободного выбора в религиозной сфере.

При разработке Концепции была организована площадка публичных обсуждений, в которых могли принять участие не только представители государственных органов, но и широкая общественность. На законодательном уровне в республике закреплено равное отношение ко всем зарегистрированным религиозным конфессиям и их представителям.

Возрождение ислама в стране пришлось на времена перестройки и независимости. Наибольшей религиозностью отличаются жители юга республики, где всегда обитали оседлые киргизы и узбеки. Жители севера считаются в большей степени формальными мусульманами. Однако по мере углубления политической и экономической нестабильности ислам получает широкое распространение и на севере, причем в наиболее радикальных формах [14].

Выработанную Концепцию государственной политики Кыргызской Республики в религиозной сфере на 2014-2020 гг. предусмотрено реализовать в три этапа, и 2020 год должен был стать годом подведения итогов по достижению целей и задач Концепции. Хотя решить проблемы в религиозной сфере за оставшееся время будет весьма сложно, усилия правительства в этом направлении вселяют надежду, что Концепция будет иметь логичное продолжение.

Современная национальная политика республики направлена на создание реальных условий и надежных гарантий для свободного развития всех граждан, обеспечение свободы культурно-духовного развития каждого этноса.

Созданная в 1994 г. общественная организация Ассамблея народа Кыргызстана (АНК) с целью защиты интересов всех этносов объединила 31 национально-культурный центр в одну общественную структуру; одной из главных задач АНК названо расширение связей со всеми этническими группами и приобщение их к общечеловеческим ценностям [15].

АНК сравнивают с уникальным народным парламентом, призванным консолидировать народ, возрождать национальные традиции и обычаи, проводить культурно-просветительскую работу, поддерживать народное творчество.

В рамках АНК национальные диаспоры Кыргызстана сформировали свои собственные национальные коллективы. В республике действуют Кыргызско-Российский Славянский, Кыргызско-Узбекский, Кыргызско-Турецкий университеты и другие вузы, где преподают иностранную историю и иностранные языки.

2016 год стал переломным годом для всех республик на пространстве Центральноазиатского региона. Он стал юбилейным, хотя у каждой республики есть своя юбилейная дата. Все отметили четверть века независимого развития. Помимо 25-летнего юбилея государственной независимости Кыргызской Республики кыргызстанцы праздновали юбилей своего мыслителя Жусупа Баласагына и Тайлак-батыра, народного героя. Учитывая столь значимые по историческим меркам события, своевременным можно считать объявление 2016 года в Кыргызстане Годом истории и культуры.

Обобщая вышеизложенное, мы можем определить элементы, которые отражают историко-культурное наследие в формировании идентификации Кыргызстана. К приоритетным элементам, на наш взгляд, следует отнести следующие:

- «кыргыз жараны» – понятие инклюзивного общества, объединяющего разные этнические группы, являющиеся гражданами Кыргызстана; данную категорию предложили для новых паспортов с целью ликвидации пункта, связанного с этнической принадлежностью;

- программа “Жаны доорго кырк кадам” – предполагающая интеграцию граждан страны в единую политическую общность «кыргыз жараны» при сохранении и развитии этнической, языковой, культурной самобытности различных этносов;

- внедрение многоязычного образования в стране как инструмент продвижения многообразия и гражданской идентичности. Государственная языковая политика Кыргызстана предусматривает либерализацию структуры системы образования;

- в апреле-мае 2017 г. аппарат президента и правительство презентовали национальный проект «Таза-коом» (Открытое (прозрачное) общество), целью которого предусмотрено превращение Кыргызстана в IT-хаб. Указанный проект тоже может претендовать на элемент укрепления идентичности современного кыргызского общества;

- в историческом ракурсе истоками кыргызской идентичности необходимо считать эпос «Манас», который заложил основу самой национальной идеи;

- построение свободного гражданского общества, в основе которого должны быть заложены идеи, опирающиеся на культурно-исторические традиции народа, послужат фундаментом выработанной национальной идеи, способной противостоять вызовам современной глобализации.

Преобразования в независимом Таджикистане. После обретения независимости в Республике Таджикистан сложилась непростая обстановка, усилились тенденции сепаратизма, все это привело к затяжной гражданской войне (1992–1997 гг.).

Из всех центральноазиатских республик только Таджикистан находился в состоянии гражданской войны, что отразилось не только на экономической, но и на социальной, культурной сферах жизни.

Наряду с восстановлением мира и экономической стабилизацией стало уделяться внимание духовной составляющей, опирающейся на древнюю историю, самобытную культуру, своеобразные традиции и обычаи, предпринимались усилия для пробуждения самосознания таджикского народа.

Культура таджиков, как и других народов Центральной Азии, весьма самобытна, имеет глубокие исторические корни. Только сохраняя и приумножая национальные традиции и обычаи, можно строить фундамент современной культурной жизни государства.

Инициатором обновления общества в Таджикистане выступил Президент Эмомали Рахмон, который предложил ряд проектов, в том числе по реставрации исторических памятников. На территории республики их насчитывается свыше 2 тыс.

Как и во многих республиках Центральной Азии, в Таджикистане особое внимание уделяли празднованию юбилеев исторических личностей и эпосов.

За годы независимости в республике отметили юбилейные даты особо значимых по исторической ценности городов, таких как Истаравшан (2500-летие), Куляб (2700-летие).

В 1999 г. грандиозным праздником для всей страны стало 1100-летие государства Саманидов. Особое значение в истории таджикского народа считается период правления Саманидов (874–1005 н.э.), выделив правления Исмаила Самани.

Особое место в культурной политике государства отводится религии и связанным с ней аспектам. Официальной религией в Таджикистане признан ислам.

К июлю 2014 г. в Таджикистане зарегистрировано 4 тыс. 92 религиозных объединения, в число которых входят Исламский центр, 49 центральных соборных мечетей, 371 соборная мечеть, 3591 мечеть для пятикратных молитв в махаллях и джамоатах, 6 медресе среднего уровня, 72 религиозных объединения неисламских конфессий, 1 джамоатхона (место для молитвы), дом молитв для людей неисламской конфессии.

Христиане в Таджикистане составляют религиозное меньшинство. Православные (преимущественно русские), являющиеся членами Душанбинской епархии Русской православной церкви с епархиальным управлением в Душанбе. Вторую по численности христианскую общину составляют баптисты общей численностью около 1000 чел., в основном это русские и немцы. Имеются и католики, объединенные в три прихода в г. Душанбе, Курган-Тюбе, Чкаловск, которых обслуживают 5 священников. Отметим, что католицизм проник в Таджикистан с немецкой диаспорой.

Зарегистрирована Община адвентистов седьмого дня и автономная Немецкая евангелическо-лютеранская община в г. Душанбе. Две общины имеет южнокорейская церковь Сон Мин.

Большое значение имел принятый 5 марта 2009 г. в Таджикистане новый Закон «О свободе совести и религиозных объединениях».

Таким образом, духовные преобразования в республике имеют приоритетное направление в проводимой внутренней политике. В условиях глобализации независимому государству предстоит определить свой собственный путь национальной парадигмы, отражающей национальную идентичность. Учитывая преобладание в республике многоконфессиональной традиции, именно она может оказывать существенное влияние на духовные преобразования в стране.

Обобщая вышеизложенное, мы можем определить элементы, которые отражают историко-культурное наследие в формировании внешнеполитической идентификации Таджикистана. К приоритетным элементам, на наш взгляд, следует отнести:

- национальную историю. Национальным героем таджиков является Исмаил Самани, чей 1100-летний юбилей был широко отмечен в 1999 г. За прошедший период были возрождены имена исламских философов, поэтов, ученых, среди которых Алишер Навои, Джами, Рудаки, имам Аъзам и др.

- национальные традиции и обычаи. В данном элементе необходимо отметить возрождение доисламских религий и праздников как части культурного богатства;

- симбиозная культура. В основе приведенного элемента лежит взаимодействие «автохтонности» древнего тюркского и ираноязычного населения. Так, в основе Саманидского государства лежит ираноязычный этнос. Именно в саманидский период, по мнению таджикских историков, складывался единый народ, была заложена общность территории и современный язык.

- религиозные ценности. В данном элементе необходимо учитывать влияние не только ислама, но и доисламских религий, среди которых особое место занимает зороастризм.

Преобразования в независимом Туркменистане. Республика Туркменистан стала независимой 27 октября 1991 г. В декабре 1995 г. молодое государство обрело статус постоянно нейтрального государства в мире, при этом нужно подчеркнуть, что Туркменистан это сделал первым в Азии.

После провозглашения независимости республике предстояло самостоятельно решать не только политические и экономические проблемы, но и вопросы, связанные с духовным возрождением туркменского народа. Для этого в стране началось осуществление программы «10 лет стабильности».

Говоря о туркменской модели преобразований, необходимо указать, что она воплотила в себя два важных аспекта – мировой опыт и собственный менталитет туркменского народа, формировавшийся в течение его исторического развития.

Среди расположенных на территории Туркмении памятников в Список объектов всемирного наследия ЮНЕСКО включены Ниса, Древний Мерв и Кёнеургенч.

Особое место в духовном обновлении общества занимает историческая память. Она была выделена как приоритетное направление в движении за национальное возрождение в

независимом государстве. Был взят курс на объективное изучение истории туркменского народа.

Отправной точкой в восстановлении исторической памяти стало принятое в марте 1993 г. Постановление Президента Туркменистана Сапармурата Ниязова «О создании правительственной комиссии по изучению и объективному освещению истории туркменского народа». Во исполнение Постановления была создана специальная комиссия, которую сам же он и возглавил, а также учрежден Институт истории при Кабинете министров Туркменистана. Перед вновь созданным Институтом истории была поставлена серьезная задача – подготовить и опубликовать многотомный труд истории Туркменистана с древнейших времен до настоящего времени.

Свой вклад в духовную сферу вносит самобытная туркменская музыка. Совершенствуясь и обогащаясь, музыка приобрела глубокое национальное звучание. Появлялись новые инструменты, песни, жанры исполнения. Сапармурат Ниязов издал в 1992 г. указ об открытии Туркменской национальной консерватории, под патронажем которой объединилась вся музыкальная система страны.

В процессе труда создавались уникальные ремесленные промыслы, которые известны далеко за пределами страны. Широко востребованы туркменские ковры и ковровые изделия, уникальная национальная одежда, украшенная орнаментальной вышивкой, обозначающей родоплеменную принадлежность («кетени»). Национальные платья имеются в гардеробе каждой современной туркменской девушки и женщины.

Туркменское ковроделие является гордостью туркменских ремесленников, их вкладом в национальную культуру. Историки считают, что оно зародилось примерно в XV в. Ковры ручной работы украшали быт кочевых племен, но, самое главное, рисунки, используемые мастерами, всегда обозначали племенную принадлежность.

В духовной жизни туркмен особое значение имеет национальная одежда. Она выполняла различные функции: это и принадлежность к определенному племени, региону, это и указание на возрастную ценз, на положение в обществе, которое занимает хозяин одежды, принадлежность к религии. Обязательным атрибутом туркменской одежды стала вышивка, которая корнями уходит в глубокое историческое прошлое.

Туркменское рукоделие в виде ковров и национальной одежды представляет собой важный источник для изучения древней истории и культурного развития целого народа.

Одно из сверхважных направлений в возрождении духовной составляющей занимает религиозный аспект. После провозглашения независимости в республике наряду с духовным возрождением началось и религиозное. Право на исповедание любой религии гарантирует Конституция Туркменистана.

В 2016 г. в Туркмении вступил в силу новый Закон «О свободе вероисповедания и религиозных организациях».

О том, что духовное возрождение туркменского народа является приоритетным направлением внутренней политики республики, говорит положение, на котором зиждется государственное регулирование всей общественной жизни страны.

Культура любого общества несет черты его идентичности. Подводя итоги этапа культурного возрождения туркменского народа, необходимо заключить, что история туркмен насыщена борьбой за независимость, характеризуется формированием неповторимого бытового уклада туркмен, уникальными ремеслами, достижениями в коневодстве и др.

Культурное наследие Туркменистана насчитывает несколько так называемых пластов, которые, несмотря на все перипетии, сохранили своё значение, служат основой формирования новых культурных и поведенческих особенностей жизни туркменского народа.

Обобщая вышеизложенное, мы можем определить элементы, которые отражают роль историко-культурного наследия в формировании идентификации Туркменистана. К приоритетным элементам, на наш взгляд, следует отнести следующие:

- *доктрина «Постоянного нейтралитета»*, концепция, которая позволила стране укрепить свою независимость путем развития транзитных маршрутов и рынков для экспорта углеводородов, оставаясь относительно в стороне от геополитических амбиций своих соседей [16, с. 6];

- *«эффект рантье»*, который включает в себя причинно-следственную связь между богатством ресурсов и авторитаризмом. Богатые ресурсами государства могут использовать внешнюю ренту, полученную от экспорта полезных ископаемых, для поддержания закрытого и авторитарного режима;

- *племенная принадлежность*. Туркмены — это «нация» племен, ключевую роль среди них играют ахальские теке, а также марыйские теке, йомуды, эрсари и др.

Заключение. Республики Центральной Азии стали активно преобразовываться после распада СССР. Поиски собственных моделей развития независимых государств, появившихся на территории Центральной Азии, отражали национальную идентичность и своеобразие в сфере духовного возрождения, поскольку делался акцент на национальных обычаях и традициях.

Центральная Азия все активнее позиционирует себя как региональная цивилизация. Однако для превращения Центральной Азии в современную региональную цивилизацию необходимо решить следующие задачи:

- сформировать единый комплекс полинациональной, этнокультурной и гражданской идентичности;

- обрести устойчивую традицию свободы совести;

- внедрить комплементарную схему межэтнического взаимодействия;

- поддерживать и повсеместно внедрять культуру толерантности;

- создавать платформу для культурно-цивилизационного диалога [17, с. 22].

Аспект, связанный с культурной идентичностью каждой республики, стал актуализироваться именно сейчас, в условиях глобализации, когда начинают стираться культурные границы и над человеческим сообществом нависает угроза распространения однородной массовой культуры. Именно в таких условиях происходит активизация духовно-ценностных ориентиров и мощный всплеск возрождения культуры собственного народа.

По оценкам многих аналитиков, ближайшее десятилетие может оказаться решающим для Узбекистана страны, так как будет определен вектор его развития и место в мировом сообществе. Чтобы достичь уровня современных развитых стран, Узбекистан выбрал собственный путь либерализации экономической жизни, модернизации политической сферы, духовного обновления всего общества.

В Казахстане в духовном плане акцент сделан на историко-культурный проект «Мәңгілік Ел», который должен обеспечить духовную преемственность и самоидентификацию поколений.

В Кыргызстане важно сдерживать бурный рост национального самосознания, не допустить повторения очередной «цветной революции», которая может откинуть страну не только в экономическом, но и в духовном плане далеко назад.

Духовные преобразования в Таджикистане также приобрели приоритетное значение во внутренней политике государства. В условиях глобализации независимому государству предстоит решать экономические проблемы одновременно с определением собственной национальной парадигмы, отражающей национальную идентичность.

Довольно сложно комментировать и прогнозировать дальнейшие преобразования в культурной сфере Туркменистана в силу определенной закрытости данной республики после

объявления нейтралитета в 1995 г. Республике необходимо побольше культурных контактов, что могло бы привести к естественному диалогу культур разных народов, в том числе тех, которые живут в Туркменистане, к лучшему пониманию друг друга.

В Центрально азиатском регионе каждая республика представляет собой маленькую модель Центральной Азии. Все исследованные нами республики объединяет наличие одних и тех же этносов с разным процентом плотности. Именно культурный диалог между республиками может стать интегрирующим звеном для разрешения во имя мира пока не ликвидированных пограничных и региональных угроз.

Как отметила один из экспертов по Центральной Азии Д. Азимова, именно культура может стать предшественницей на пути к интеграции, поскольку здесь не сталкиваются экономические интересы.

Таким образом, исследователям-гуманитариям необходимо изучать процессы преобразований в Центральной Азии через призму экономических, политических, социальных и духовных реалий. Важно не только объективно исследовать, но и выявлять особенности проводимой в каждой из стран внутренней политики. Необходимо собирать фактологический материал по проводимым культурным мероприятиям в республиках исследуемого региона для определения положительных или негативных моментов, для создания полноценного культурного диалога. Актуальность данного направления исследований все более стремительно возрастает в условиях глобализации с учетом исторического контекста развития идентичности народов, населяющих регион Центральной Азии.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Каримов И.А. Наша цель: свободная и процветающая Родина. Т.2. – Ташкент: Узбекистан, 1996. – С.197.
2. Рахимов М. и др. Очерки новейшей истории Узбекистана. – Ташкент: Адабиёт учкунлари, 2015. – С. 267.
3. Word Tourism Organization. Final Report. 2008. – New York, 2009. – P.67–68.
4. Хашимов М. Политика религиозной толерантности Узбекистана – основа стабильности // Международные отношения. – Ташкент, 2007, №3. – С. 80, 84. Республика Узбекистан стала членом ЮНЕСКО 26 октября 1993 г.
5. Табак Г.А. Роль культурных и исторических традиций во внешней политике Республики Узбекистан: Автореф. дисс. ... канд. полит. наук. – Ташкент, 2004. – С. 16.
6. Саидов А. Правотворческая деятельность ЮНЕСКО // Общественное мнение. Права человека. – Ташкент: Научно-информационное издание, 2000. – №4 (12). – С.36.
7. Джанабаева Р.А., Оналбеков Е.С., С.А.Касенова С.А. Духовно-нравственное воспитание в современных школах Казахстана [Электронный ресурс] URL: http://www.rusnauka.com/8_NMIW_2012/Pedagogica/3_104284.doc.htm
8. Закон Республики Казахстан «О культуре» №56-1 от 24 декабря 1996 г. [Электронный ресурс] URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1006773
9. Концепция культурной политики в Республике Казахстан. – Астана, 2014. [Электронный ресурс] URL: <http://e-history.kz/ru/contents/view/1614>
10. Наурызбаева З. Стратегические приоритеты культурного развития Республики Казахстан. [Электронный ресурс] URL: <http://www.otuken.kz/index.php/cultzira/104-2010-07-18-12-06-18>
11. [Электронный ресурс] URL: <http://www.open.kg/about-kyrgyzstan/culture/ethnography/186-kultura-kyrgyzov-v-xviii-nachale-xx-veka.html>
12. Урманбетов Ж. Кыргызстан: взгляд в настоящее и будущее // Центральная Азия и Кавказ. – 2010. Т. 3. – №3. – С. 180.

13. Мурзагалеев Р.И., Вахитов Р.Р., Михайличенко Д.Г. Отношение к евразийской интеграции в государствах Центральной Азии: аналитический доклад. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2014. – [Электронный ресурс] URL: <http://ecsamrau.com/kyrgyzstan>
14. Культурное и духовное многообразие современного Кыргызстана [Электронный ресурс] URL: <http://www.kg.ru/kulturnoe-i-duhovnoe-mnogoobrazie-sovremennogo/>
15. Аннет Бор. Туркменистан: Власть, политика и петро-авторитаризм. – Лондон, 2016.
16. Наурзбаева А.Б. Культурно-цивилизационная идентичность Центральной Азии: аспекты формирования новой модели // Материалы регионального форума «Культурное пространство Центральной Азии: единство в многообразии». – Душанбе, 2010. – С. 22.

REFERENCES

1. Karimov I.A. *Nasha cel: svobodnaia i procvetaiushaia Rodina*. T.2. – Tashkent: Uzbekistan, 1996. – S.197. [in Russian]
2. Rahimov M. i dr. *Ocherki noveishei istorii Uzbekistana*. – Tashkent: Adabiiot uchkunlari, 2015. – S. 267. [in Russian]
3. Word Tourism Organization. *Final Report*. 2008. – New York, 2009. – P.67–68. [in English]
4. Hashimov M. *Politika religioznoi tolerantnosti Uzbekistana – osnova stabilnosti // Mezhdunarodnye otnosheniia*. – Tashkent, 2007, №3. – S. 80, 84. Respublika Uzbekistan stala chlenom JuNESKO 26 oktiabria 1993 g. [in Russian]
5. Tabak G.A. *Rol kulturnyh i istoricheskikh tradicii vo vneshnei politike Respubliki Uzbekistan: Avtoref. diss. ... kand. polit. nauk.* – Tashkent, 2004. – S. 16. [in Russian]
6. Saidov A. *Pravotvorcheskaja dejatel'nost' JuNESKO // Obshhestvennoe mnenie. Prava cheloveka*. – Tashkent: Nauchno-informacionnoe izdanie, 2000. – №4 (12). – S.36. [in Russian]
7. Dzhanaeva R.A., Onalbekov E.S., Kasenova S.A. *Duhovno-nravstvennoe vospitanie v sovremennyh shkolah Kazahstana* [Elektronnyi resurs] URL: http://www.rusnauka.com/8_NMIW_2012/Pedagogica/3_104284.doc.htm
8. *Zakon Respubliki Kazahstan «O kulture» №56-1 ot 24 dekabria 1996 g.* [Elektronnyi resurs] URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1006773
9. *Koncepciiia kulturnoi politiki v Respublike Kazahstan*. – Astana, 2014. [Elektronnyi resurs] URL: <http://e-history.kz/ru/contents/view/1614>
10. Naurzbaeva Z. *Strategicheskie priority kulturnogo razvitiia Respubliki Kazahstan*. [Elektronnyj resurs] URL: <http://www.otuken.kz/index.php/cultzira/104-2010-07-18-12-06-18>
11. [Elektronnyj resurs] URL: <http://www.open.kg/about-kyrgyzstan/culture/ethnography/186-kultura-kyrgyzov-v-xviii-nachale-xx-veka.html>
12. Urmanbetov Zh. *Kyrgyzstan: vzgljad v nastoiashchee i budushee // Central'naja Azija i Kavkaz*. – 2010. T. 3. – №3. – S. 180. [in Russian]
13. Murzagaleev R.I., Vahitov R.R., Mihajlichenko D.G. *Otnoshenie k evraziiskoi integracii v gosudarstvah Centralnoi Azii: analiticheskii doklad*. – Ufa: RIC BashGU, 2014. – [Elektronnyi resurs] URL: <http://ecsamrau.com/kyrgyzstan>
14. *Kulturnoe i duhovnoe mnogoobrazie sovremennogo Kyrgyzstana* [Elektronnyj resurs] URL: <http://www.kg.ru/kulturnoe-i-duhovnoe-mnogoobrazie-sovremennogo/>
15. Annet Bor. *Turkmenistan: Vlast, politika i petro-avtoritarizm*. – London, 2016. [in English]
16. Naurzbaeva A.B. *Kulturno-civilizacionnaia identichnost' Centralnoi Azii: aspekty formirovaniia novoi modeli // Materialy regionalnogo foruma «Kulturnoe prostranstvo Centralnoj Azii: edinstvo v mnogoobrazii»*. – Dushanbe, 2010. – S. 22. [in Russian]

ӘОЖ: 930; МҒТАР 03.20; 03.81;21.15
<https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.606>

Д. МҰСТАПАЕВА*

тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: mdilda@mail.ru

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ КЕСЕНЕСІНІҢ ЖӨНДЕЛУ ЖАҒДАЙЫ, ЗЕРТТЕЛУІ (XIX ғ.–XX ғ. басы)

Аңдатпа. Қожа Ахмет Ясауи кесенесі және оның жанындағы көне ғимараттар сан ғасырлар бойы көптеген саяси-экономикалық, тарихи өзгерістердің куәсі болған орындар. XII ғ. елдің зиярат ететін орыны болған бұл киелі орын XIV ғ. Әмір Темірдің кезеңінде қайта жаңғыртылып салынды. Кейінгі қазақ хандығының астанасы болған тұста көптеген тарихи оқиғалардың куәсі болған бұл киелі орынның 19 және 20 ғ. басындағы жағдайы, кесене және оның маңындағы тарихи орындардың жағдайы берілген мақалада баяндалады. Мақалада XIX ғасырдың басында, Қоқан билігі кезеңіндегі кесененің және оның ішіндегі бөлмелердің, кесенені қоршаған қала қорғандарының жағдайы, көптеген ғасырлар бойы Әзірет Сұлтан жанына орныққан ескерткіштер туралы айтылады. Әзірет Сұлтан кесенесі, оның жанындағы кесенелер тағдырының Қоқан дәуірі, Орыс империясының билігі кезеңіндегі жүргізген саясаттары, іс-әрекеттеріне байланысты болғаны белгілі. Бұл жайында, кесене жағдайы туралы сол кезде жазып, деректер қалдырған зерттеушілер жазбалары, әскери адамдар мен ғалымдардың зерттеулерінен, суреттер мен фото суреттерден көруге болады.

XIX ғ. Әзірет Сұлтан кесенесіне байланысты жарияланған М.С. Бекчурин, П.И. Лерх, И.И. Пашино, А.К. Гейнс, т.б. жазба деректері, В.В. Верещагиннің суреттері мен Түркістан альбомының, Түркістан археология әуесқойларының үйірмесінің жұмысы ерекше болды. П.Н. Ахмеров, Ә. Диваев, Н.С. Лыкошин, т.б. зерттеушілер өз мақалалары мен зерттеу жұмыстарында кесене туралы жан-жақты зерделеді. Мақалада XIX ғасыр, XX ғ. басындағы кесене, кесененің жағдайы, зерттелуі, жөнделуі туралы баяндалады.

Кілт сөздер: Қожа Ахмет Ясауи, Әзірет Сұлтан, Түркістан, кесене, ескерткіш, ғимарат, зиярат, зерттеу.

D. Mustapayeva

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: mdilda@mail.ru

State of Restoration, Study of the Mausoleum of Khoja Akhmet Yassawi (XIX century – early XX century)

* **Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Мұстапаева Д. Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің жөнделу жағдайы, зерттелуі (XIX ғ.–XX ғ. басы) // *Ясауи университетінің хабаршысы.* – 2021. – №2 (120). – Б. 237–247.
<https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.606>

* **Cite us correctly:**

Mustapayeva D. Qoja Ahmet Iasau i kesenesinin jondelu jagdaiy, zerttelui (XIX g.–XX g. basy) [State of Restoration, Study of the Mausoleum of Khoja Akhmet Yassawi (XIX century – early XX century)] // *Iasau i universitetinin habarshysy.* – 2021. – №1 (119). – B. 237–247. <https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.606>

Abstract. Over the centuries, the mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi and the ancient buildings next to it have witnessed many political, economic and historical changes. The holy place, which in the XIIth century was a place of pilgrimage among the people, was transformed and equipped by Emir Timur in the XIVth century. Later, in the everyday capital of the Kazakh Khanate, these places were also witnesses of many historical events, and the article tells about the position of this place, the mausoleum and nearby historical sites in the XIXth century and the beginning of the XXth century. The position of the mausoleum, its premises, fortifications around the city in the early XIXth century, during the reign of the Kokand Khanate, as well as monuments located near Azret Sultan for centuries are described. The fate of the Azret Sultan mausoleum and the mausoleums adjacent to it was associated with politics and events during the reign of the Kokand Khanate and the Russian Empire. The article contains notes of researchers who at that time wrote about the position of the mausoleum, drawings and photographs of research by military and scientists.

Particular interest are the written information of the XIXth century left by M.S. Bekchurin, P.I. Lerhom, I.I. Pashino, A.K. Gaines, photos, Turkestan album by V.V. Vereshchagin, the work of an amateur archaeological circle. A comprehensive study of the mausoleum can be found in articles and works of P.N. Akhmerova, A. Divaeva, N.S. Lykoshin. The article tells about the mausoleum, its position, research and renovation in the XIXth century and the beginning of the XX th century.

Keywords: Khoja Ahmed Yasawi, Azret Sultan, Turkestan, mausoleum, monument, building, pilgrimage, research.

Д. Мустапаева

кандидат исторических наук, доцент

*Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: mdilda@mail.ru*

Состояние реставрации, изучение мавзолея Ходжи Ахмеда Ясави (XIX в.–начало XX в.)

Аннотация. На протяжении веков мавзолей Ходжи Ахмеда Ясави и древние здания рядом с ним были свидетелями многих политических, экономических и исторических изменений. Святое место, которое в XII веке являлось местом пономничества в народе, было преобразовано и обустроено Эмиром Тимуром в XIV веке. В статье рассказывается о состоянии этого святилища в XIX и начале XX в., о состоянии мавзолея и прилегающих к нему исторических мест, ставших свидетелями многих исторических событий. Описывается положение мавзолея, его помещений, укреплений вокруг города в начале XIX века, в период правления Кокандского ханства, а также памятников, расположенных близ Азрет Султана на протяжении веков. Известно, что судьба мавзолея Хазрет Султан, его мавзолеев зависела от Кокандской эпохи, политики и действий, проводимых в период правления Российской империи. Об этом можно увидеть в записях, исследованиях, на рисунках и фотографиях исследователей, военных и ученых, которые в свое время писали и оставляли данные о состоянии мавзолея.

Особое место занимают письменные сведения, составленные в XIX веке М.С. Бекчуриным, П.И. Лерхом, И.И. Пашино, А.К. Гейнсом, фотографии и Туркестанский альбом В.В. Верещагина, работа любительского археологического кружка. Всестороннему изучению мавзолея посвящены статьи и труды П.Н. Ахмерова, А. Диваева, Н.С. Лыкошина. В статье повествуется о состоянии мавзолея, его исследовании и ремонте в XIX веке и начале XX века.

Ключевые слова: Ходжа Ахмед Ясауи, Азрет Султан, Туркестан, мавзолей, памятник, здание, полонничество, исследование.

Кіріспе

Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің жағдайы, зерттелуі, ол туралы деректер ХІХ–ХХ ғғ. жүргізілген саяси оқиғалар, әлеуметтік-экономикалық жағдайлармен ұласып жатты. Әр кезең өзіне тән оқиғалар мен өзгерістерге толы болды және ол Ахмет Ясауи кесенесінің жағдайына ықпал етті.

ХІХ ғ. 1815–1864 жж. аралығында Қоқан хандығы кезеңіндегі Әзірет Сұлтан кесенесінің жағдайы аса жақсы болған жоқ.

1819 ж. Қоқан хандығы кезеңінде мазар шейхтеріне грамоталар береді.

ХІХ ғ. екінші жартысындағы әдебиеттерде Түркістан қаласы және кесене туралы көптеген деректер бар. Орыс саяхатшылары, зерттеуші ғалымдары, әскерилер Ахмет Ясауи кесенесі туралы деректер береді [1, 59-б.].

ХІХ ғ. 1859 ж. Түркістанда қоқандықтар тұтқынында болған саяхатшы Н.А. Северцев Әзірет Сұлтан кесенесі, құрылымы туралы жазды [2]. Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің жағдайы туралы әр түрлі деректерден кездестіруге болады.

Түркістанға он тоғызыншы ғасырда келген саяхатшылар, әскери адамдар, зиялы қауым қала, Қожа Ахмет Ясауи кесенесі, ғимараттар туралы жазып қалдырған. Шығыстанушы ғалымдар М.С. Бекчурин, П.И. Лерх, И.И. Пашино, т.б. жазба деректерінде кесене туралы мәліметтер қамтылады [3].

Суретші В.В. Верещагин 1866 ж. Түркістанда болып Әзірет Сұлтан кесенесі, қала туралы суреттеп жазды. А.К. Гейнсте Түркістанға сапар шегіп, Қожа Ахмет Ясауи кесенесі, қала құрылымы, өмірі туралы «Путешествие в Туркестан» еңбегінде айтты [4, 225-б.].

Кесенені зерттеуде Түркістан археология әуесқойларының үйірмесінің жұмысы ерекше болды. Үйірме мүшелері П.Н. Ахмеров, Ә. Диваев, Н.С. Лыкошин, т.б. зерттеушілер өз мақалалары мен зерттеу жұмыстарында кесене туралы жан-жақты зерделеді [5].

Негізгі бөлім

Түркістан 1819 жылы Қоқан хандығының қарамағына енген соң, кесене жағдайына да өзгерістер енгізілді. Кесененің уақышын басқару жүйесі өзгерді. 1840 жылдары Құдияр хан келген соң кесенедегі мутауалі қызметі қысқартылады [6].

Қоқан билігі кезінде Қожа Ахмет Ясауи кесенесін басқару шайх-ислам, әзлер, нақыптарға тиді. Бұлар шежіре тарату бойынша Ахмет Ясауидің немересі, қызынан тараған ұрпақтары ретінде көрсетіледі. Шежіреде бұл бағыт әке жағынан Ахмет Ясауидің әкесінің інісі Садр шайхпен байланысты көрсетіледі. Қоқан билігі кезінде өз шежіресі бойынша Қожа Ахмет Ясауи ұрпақтары ретінде ұмтылыстарға қол жеткізген. ХІХ ғ. басында Садр шайхтың ұрпақтары Ахмет Ясауи мазарынан толық қол үзген [7, 79 б.].

ХІХ ғ. нақып, шайхул ислам, әзлер кесенені, қала өмірін басқару мүмкіндігін алған. Сол кезеңде жазылған құжаттар, васиха, арыз, уақып туралы құжаттар Ахмет Ясауи мазарын басқарудағы әлеуметтік топтар арасындағы шиеленістерді зерттеуге мүмкіндік береді.

Қоқан билігі қарамағындағы елдің жағдайының аса ауыр болуына себеп болған салықтармен елдің тіршілігі мен тұрмысын шырмап қойды. Бұл туралы зерттелген зерттеулер мен елде сақталып айтылып келген аңыз, деректер көп. Халықтан салықтың бір бөлігі астық түрінде, киім, ақша түрінде алынғаны белгілі [8, 209-б.]. Әскери күштері сипо, салт атты, сарбаз (жаяу) зеңбірекші болып бөлінген. 1990 жылдары Әзірет Сұлтан қорық мұражайының экспозициясында Қоқан кезеңінен қалған зеңбірек тұрған болатын. Қоқан билеушілері кезеңінде Әзірет Сұлтан кесенесіне аса қамқорлық жасамаған.

1866 ж. Түркістанға келген А.К. Гейнс күнделігінде кесененің оңтүстік бөлігінде кірпіштен салынған ғимараттар болғанын суреттейді. Сол кездегі кесенені басқарған шейхул ислам Әзірет Сұлтан ұрпақтарынан Қоқан ханы тағайындап отырған. Кесене жағдайы Қоқан хандығы кезінде күтімсіз болды. Кесененің қазандық бөлмесінің қабырхана бөлмесіне кіре беріс ойығындағы сталактиттер, қабырғалар, өрнекті белдеулердің күтімсіз қарайғаны байқалады. Мешіт бөлмесі, кірер тұс пен есігі қатты ысталған. Қоқан әскерлері құрған баспаналар кесененің сипатын бұзды. Кесенедегі қосалқы бөлмелер қоқандықтардың азық-түлік және әскери заттарын сақтайтын қойма ретінде қолданылды. Кесененің биік қас беті қарауылдар үшін бақылау мұнарасы ретінде қолданылған.

1846 жылы Қоқан әскерінен бас сауғалаған тәжік Қанат шах қамал ішін паналап, қорғанған, оны алу үшін қоқандықтар арықтардағы суды көтеріп, бекініс аумағын сумен бастыруға бұйрық береді [6, 38-б.].

1-сурет. XIX ғ. Әзірет Сұлтан кесенесінің оңтүстік қас беті

Әзірет Сұлтан кесенесінің үлкен бөлмесінде суық кездерде қоқан күзетшілері от жағып, суық түндерде жылынудың салдары сталактиттерге, бөлмелердің сипатына кері әсер етті. Ол кезде қаланың негізгі басты кеңесі қожа шейхул ислам, үш қожа, қала ақсақалдары және қазы болды.

Қоқан кезінде мутауали қызметінен Садр шайх ұрпақтары аластатылып, орнына жанама тармақтан қожалар қойылған болатын. Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің уақыпын басқарудан Садр шайхтың тікелей ұрпақтарын аластату үлкен наразылыққа алып келді. Сол кезеңнен бастап Қоқан хандары өздері тағайындаған мазар шайыхтарына ықылас танытқан қолхаттар беріп отырған.

Н.И. Потанин 1829 ж. 12 тамыз–1830 ж. 24 мамыр аралығында жазған жазбасында Қоқан елшілігімен бірге жүрген жолдары, басынан өткен оқиғаларын сипаттай отырып, Түркістан қаласын ел «Әзірет Сұлтан» деп айтайтынын, онда көптеген ескерткіштер, қасиетті орындар барын сондай-ақ, Әзірет Сұлтанға көптеген адамдар келіп зиярат жасайтыны, байлар, бақуаттылар қайтыс болған туысқандарын осы жерге жерлеуге алып келетінін жазады. Әрине, жерлеуге алып келген адамдар қазақ қоғамында сол кезеңде өзіндік орын алған тұлғалар болғаны белгілі. Сол кезеңде, әсіресе, Арқадан, сондай-ақ, қазақ жерінің бар тарапынан алып келіп жерленген. Бұл дәстүр 1884 жылға дейін жалғасқан. Бұл жерде жерлену әрбір мұсылман үшін үлкен мәртебе, бақыт болды [9, 260-б.].

XIX ғ. ортасындағы 1847 ж. кесенеге қатысты уақыптық құжатта уақып пайдасы он бөлікке бөлінген. Соның ішінде бір бөлігі Қожа Ахмет Ясауи мазарының ғимаратын жөндеуге, жайнамаз, төсеніш, шырағдан үшін май алуға берілген [10, 148-б.].

1859 тамыз айында жазылған құжатта уақыпқа берілген екі танап жер мен бірнеше дүкендерден түскен қаржының Әзірет Сұлтан кесенесін, қабырхананы жөндеуге жұмсау туралы талапты көруге болады. Кесененің уақыптық иелігінің жағдайы туралы Ата Қожа ишанға молда Арыс қожаның жазған хат-арызында шейх әл-ислам, әзизлер тарапынан, қазы қалың аттары, жұма күндері жасалатын хәлім асы туралы деректер кездеседі [11]. Арызда алты дүкеннен түскен қаржылар құдықты жөндеуге, шырағандарға май, тахаратханаға ағаш алуға арналғаны айтылады. Бұл құжатта Арыс қожа арызында тахаратхана үшін уақыптық ағаштар, шырағандар үшін май алу мәселесін айтады, бұл құжат сол кезеңдегі қалыптасқан әлеуметтік-экономикалық жағдайдың шиеленіскен сипатын көрсетеді.

XIX ғ. 1819–1864 жылдар аралығында, Қоқан билігі тұсында Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің аумағына мұнаралар мен қарабайыр қорғау орындары салынған. Қам кесекпен қоршалған кесене қамалға айналдырылды. Бұл қамал ретінде шайқаста бекінуге, жаудан қорғануға мүмкіндік берді. 1843–1849 жылдары қала жаңа қорған қамалмен қоршалды [12, 168-б.].

Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің қазандық бөлмесінің солтүстік тұсындағы ойықтағы қабырға есігінің оң және сол жақ қабырғаларында XIX ғ. басында, ортасында жазылған жазулар болған. Оны XIX ғ. 1871–1872 ж.ж. түсірілген фотосуреттерде, Түркістан альбомында көрініс тапқан [13]. 1860 жылдардағы суреттерде ыс басқан, қазандық бөлмесінің солтүстік қабырғаларын, сталактиттерді көруге болады (2-сурет).

Қазандық бөлмесінің солтүстік қабырғаларына сол кезде түсірілген жазулардың сапасын мен XIV ғ. көркем жазулармен салыстыру мүмкін емес. Қоқан билігі кезінде кесенеге жөндеу жұмыстары жүргізілмегенін көруге болады.

Қазандық бөлмесінің, яғни, Жамағатхан бөлмесінің солтүстік қабырғаларына, қабырхана есігінің оң және сол жақ тұстарына мата, қағазға түсіріліп, қабырғаға жапсырылған мәтіндер болды. Сол кезеңдегі аспалы шамды да көруге болады.

Өз дәуірінің шебер каллиграфы деп саналған Мұхаммед Әли хан 1838 жылы кесенеге зиярат ете келіп, соның белгісі ретінде көркем қолтаңбамен қағазға кәлиманы жазып, қабырханаға есігінің жанына іліп қойған. Бұл жазу көп уақыт бойы сол солтүстік қабырғада ілулі тұрған. Қоқан билеушілерінің ешқайсысы кесенеге қамқорлық жасай қоймады. Сол кездегі қоқан әскерлерінің үйме-жүйме салған құрылыстары кесененің сұрқын бұзып тұрды. Кесененің өзін, биіктігін пайдаланып, күзетші қарауыл қойылды. Қыс кезінде қарауылдар от жағып, соның салдарынан бөлмелері қатты ыс басып қарайған.

1846 жылы Қанат шах Қоқан әскерлерінен қамал ішіне кіріп бірнеше ай қорғанған. Сол кезде қоқандықтардың басшысы Әзіз Паруаншы қамалды алудың, қалаға кірудің талай жолдарын қарастырады. Ол кезде қаланы сумен қамтамасыз ететін арықтар көп болған еді. Сол арықтардың ізі кейінгі кезеңге дейін сақталды. Бекініс іргесіндегі аумақты сумен бастыру мақсатымен қаладағы арықтардағы суды көтеруге бұйрық берген. Бұл іс-әрекет кесененің, оның айналасындағы тарихи құнды құрылыстардың су басып, құлауына мүмкіндік жасады [6, 40-б.]. Сол кезде бірқатар алдыңғы ғасырларда салынған кесене т.б. құрылыстар зардап шеккен. Сол себепті Қоқан билеушілерінің билік үшін жүргізген іс-әрекеттерінің нәтижесі кесене мен оның жанында орналасқан құрылыстардың әлсіреуіне ықпал етті. XIX ғ. 70-ші жылдары көп уақыт бойы жөндеу жүргізілмеген, қабырғалары жарылған кесененің қазармаларды басып қалудан қауіптеніп, кесенені бұзуға қаулы шығарған. Тек Ташкеннен келген қаулы кесенені бұзудан сақтап қалды.

XIX ғ. 50-ші жылдарының аяғында Қазақстанда Қоқан билігіне қарсы көтеріліс көп болды. Себебі, Қоқан билеушілерінің халыққа берген қанауы ушығып тұрған еді. Ең сорақы салық түрлері елдің ашуын тудырды. Қоқан қанаушылары, ауыр салық, көрсеткен

қорлықтарының нәтижесін көрді. Шымкент аумағына зекет жинауға келген Мырза биді қазақ көтерілісшілері талқандады. Дешті Қыпшақ пен Түркістанда қазақ руларының көтерілісі кең аумақты қамтып, Қоқан билеушісінің өкілі Мырза Ахмедті тұтқындады [14, 51-б.].

Осындай жағдайда Түркістандағы Әзірет Сұлтан кесенесін қорғандармен қоршап, бекініске айналдырған. Кесене орналасқан қала цитаделі мен қаланы қоршаған ұзындығы үш жарым шақырымдық қорған қамал, оның он бір мұнарасы, қақпалары болған. Осыған қарап, Түркістан қаласын ұзындығы үш жарым шақырымдық қорғанмен қоршаған кезде Қоқан әмірлігі жан-жақтан ұсталар жалдаған болар деген болжамдар айтылады [15].

Қоқан қол астында кезінде қаланың көшелері бекініске барып тірелген. Қаланы суару үшін су Сыр бойынан алынып арық арқылы қалаға таратылды. Сол кезде ел қолданылған су тек құдықтан алынған. Қоқан билігі кезінде кесененің сақталу, жөнделуі аса жақсы деңгейде болмады. Қала аумағында, кесенедегі XIV ғ. одан ілгері замандардан сақталып келген көптеген құнды заттай деректер жойылды. Кесене аумағындағы ор қазу, т.б. іс-шараардың арқасында құнды нысаналарға зиян келді. Қосымша әскерлер тұруға арналған баспаналар, қорғандар мен қоршаулар, қоқан билеушілерінің әскери іс-әрекеттеріне қызмет етті.

1864 жылы Түркістанға Патшалық Ресей империясының саяси мақсаттарын орындау жоспарының жалғасы ретінде генерал Черняевтың қарамағындағы, патша әскерлерінің полковник Веревкин басқарған топтары шабуыл жасап, сол кезеңде Ахмет Ясауи кесенесі зеңбірекпен атқылған. Кесененің батыс және солтүстік батыс қабырғаларына он бір ойық қалдырған бірнеше зеңбірек оғы атылды. Осының салдарынан 1886–1887 жылдары ғимараттың отыра бастаған батыс тұсына тіреулер өрілген [6, 12-б.]. Бұл тіреулерді қазіргі кезеңде де көруге болады. 19 ғ. кесененің құлап қалмауына негізделіп орнатылған бұл тіреулер қазіргі кезеңде сол бір кезеңнің тарихи дәлелі ретінде сақталып отыр.

Түркістанға орыс әскерлері келгеннен кейін 1864 жылдан соң, Қожа Ахмет Ясауи әскерилердің азық-түлік дүкеніне, Рәбия Сұлтан бегім мазары қоймаға айналған. Кесененің оңтүстігінен 75 м. жерде орналасқан Рәбия Сұлтан бегім мазары 1895 жылы құлаған (3-сурет).

1865–1866 ж.ж. Түркістанда болған М. Бекчурин Әзірет Сұлтан кесенесін, оның жанында орналасқан күмбезді ғимарат Рәбия Сұлтан Бегім мазарын сипаттап жазады [16, 61-б.]. Түркістан альбомында да кесене, оның ішкі сипаты, нақты айтқанда қазандық, есіктері, сырты, айналасында орналасқан кесенелер, атап айтқанда Рәбия Сұлтан бегім кесенесі көрсетілген. Осыған байланысты Түркістан альбомының дерек ретіндегі орны ерекше.

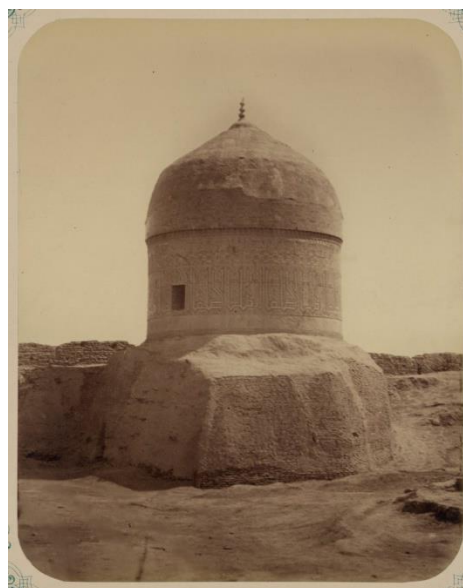
Ахмет Ясауи кесенесіне келген зияратшылардың легі ғасырлармен өлшенеді. Түркістан альбомында кесененің керемет жазулары, ислам өнерінің тамаша көрінісі, қала өміріне назар аударғанда фотосуретте сол кезеңге тән базар, қала көшелері, тұрғын үйлер де бейнеленген. Осы кесене үшін Әмір Темірдің әмірімен жасалған шырағдандар, тайқазан он алтыншы ғасырда салынған (1866 жылы түсірілген) Сауран мұнарасы бар. Мұнараның биіктігі он бір метр, шайқалмалы болуымен таң қалдырған [16, 54-б.].

Қазандық бөлмесінің солтүстік қабырғаларына сол кезде түсірілген жазулардың сапасын мен XIV ғ. көркем жазулармен салыстыру мүмкін емес. Қоқан билігі кезінде кесенеге жөндеу жұмыстары жүргізілмегенін көруге болады.

Қазандық бөлмесінің, яғни, Жамағатхан бөлмесінің солтүстік қабырғаларына, қабырхана есігінің оң және сол жақ тұстарына мата, қағазға түсіріліп, қабырғаға жапсырылған мәтіндер болды. Сол кезеңдегі аспалы шамды да көруге болады (2-сурет).

2-сурет. XIX ғ. Әзірет Сұлтан кесенесінің Қазандық бөлмесі. Қабырхана тұсы (Түркістан альбомы)

3-сурет. 19 ғ. Рәбия Сұлтан бегім мазары (Түркістан альбомы)

XIX ғ. екінші жартысында жарияланған В.И. Верещагиннің суреті, А.А. Кунның альбомы кесене, оның аумағындағы ескерткіштер туралы мәлімет береді.

**4-сурет – В. Верещагиннің альбомы.
XIX ғ. Әзірет Сұлтан кесенесі. Қабырхана есігі**

В. Верещагиннің суреттерінде Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне, қабырхана есіктеріне қатысты мәліметтерді көруге болады. Бұл суреттер қабырхана бөлмесінің екі қола балға тұтқаның суреттері айқын бейнеленген. Екі тұтқа 20 ғ. 1959 ж. жоғалып кеткен болатын. Қазіргі кезге дейін бұл тұтқалардың жағдайы туралы ешқандай деректер табылмаған.

1880 ж. жүргізілген жөндеу жұмыстарында жөндеу жұмыстарын жүргізуден хабары жоқ адамдардың жасаған жөндеу жұмыстары кезінде едәуір нұсқан келтірілді. Сыртқы қаптама кірпіштер еуропалық үлгідегі кірпіштерден қолданылған. Оларды алғашқы өрнектің

үстінен қиоластыру ғимараттың стиліне қарама-қарсы келді. Ғимарат ішіндегі көне желімді өрнектер әктеліп кетті. Орталық бөлменің сақталып қалған көркем тақталарын жұлып ала бастаған Зәкір шебердің бастаған жөндеушілерді жергілікті ел тоқтатты. Сондықтан, қабырхан алдындағы қазандық бөлмесіндегі ойықтардағы көркем өрнектер сақталып қалды. Ол қабырғаның төменгі тұсындағы түпнұсқа түрінде сақталған өрнектер деуге болады [12, 26-б.].

Әзірет Сұлтан кесенесіндегі Тайқазан, екі цилиндр сипатындағы шырағандар, жылқы қылы, жалаулар байланған тулар, үлкен ту лаухамен ұшталған суретте түсірілген. Ахмет Ясауи кесенесінің қабірхана және қазандық бөлмелерінің көрінісі берілген. Қазандықтың қабірхана тұсындағы ойығы, сталактиттер, есік тұсына тірелген ұзын сегіз метрлік ұшы лаухамен ұшталған ту бар [16].

Қожа Ахмет кесенесінің қас беті бітпей қалған құрылыс екені белгілі. Осы құрылыстан қалған ағаштар он тоғызыншы ғасырдағы фотосуретте бейнеленген. Қас бетте ұя салған құс та түсірілген [16, 9-б.]. Сонымен қатар Ахмет Ясауи кесенесінің қабірхана және қазандық бөлмелерінің көрінісі берілген.

Қазандықтың қабірхана тұсындағы ойығы, сталактиттер, есік тұсына тірелген ұзын сегіз метрлік ұшы лаухамен ұшталған ту бар. Тайқазанның құлақтарына тулар бекітілген. Қожа Ахмет кесенесінің қас беті бітпей қалған құрылыс екені белгілі. Осы құрылыстан қалған ағаштар он тоғызыншы ғасырдағы фотосуретте бейнеленген. Қас бетте ұя салған құс та түсірілген [13, 9-б.].

Әмір Темірдің шөбересі Рәбия Сұлтан бегім кесенесінің өрнектік әрленуі Ахмет Ясауи кесенесіндегі әрленуге ұқсайды. 1897 жылы 16 қазандағы Түркістан археология әуесқойлары үйірмесінің протоколында 1895 жылы тамызда Рәбия Сұлтан бегім мазарының құлағаны айтылады. Кейінгі зерттеуші ғалымдар жүргізген қазба жұмысы кезінде кезінде түрлі әрлеуге арналған көк, аспан көк, ақ түсті көркем тақтайшаларды тапқан. Кесенені әрлеуде куфи жазуы, өсімдік тектес, эпиграфикалық өрнектер қолданылғаны белгілі болды [16, 132 б.].

1866–1872 ж.ж. «Түркістан альбомында» кесененің оңтүстік батыс тұсының көрінісі бар. Онда кесене күмбездері, үш күмбезді мұнара, қас беті түсірілген. Әзірет Сұлтан кесенесінің оңтүстік-батыс бөлігі 1871–1872 ж.ж. қаланың «Бақы мешіт бөлігі» деп аталған. Үйлер кесектен салынып, төбесі бір қабат етіп жабылған. Шөптер үйіліп, аулада қазылған құдық болған. Осы тұста аулалар кесектермен қаланып қоршалғанын көруге болады. Ел мал тезектерін жинап, кептіріп, отын ретінде қолданған. Бұл біздің ата-бабаларымыздың ертеден қолданып келе жатқан отын түрі деуге болады. Үйдің төбесіне тұрғындар саты арқылы шыққан.

1905 жылы Орта және Шығыс Азияны зерттеу жөніндегі орыс комитетінің экспедициясы Түркістандағы Әзірет Сұлтан кесенесін зерттеуді қолға алады. Профессор Веселовский және екі сәулетші осы мәселемен айналысты. Археология әуесқойларының Түркістан үйірмесі кесенені жөндеудің қажеттігі туралы мәселе көтерді. Бірақ, бұл жұмыс қаржы тапшылығынан аяқсыз қалған. Сол кездегі елдегі саяси, әлеуметтік, экономикалық мәселерді көтерген алаш азаматтарының мақалаларына назар салғанда Түркістан, Әзірет Сұлтан кесенесінің елдің өміріндегі маңызын, сақтау, жөндеу басқа да мәселелерін айтып, жарияланғаны белгілі.

1910 жылы садақадан жинаған қаржы есебінен халім даярлайтын бөлме, кейбір қабырғалар жөнделіп шыққан [11, 12–б.]. Бұл жылдары кесенені жөндеуге Ресей тарапынан ешқандай қаржы бөлінбеген, жұмыс елден жиналған садақаға түскен қаржы негізінде жүргізілді. 1911 жылы комиссия да тиянақты жөндеу үшін 100000 сом қаржы қажет екенін айтады. Бірақ, қаржы бөлінбегені байқалады. Одан кейінгі жылдары әлемдегі, Ресей империясындағы саяси-әлеуметтік, экономикалық жағдайлар, бірінші дүние жүзілік соғыс,

революцияның бастапқы жылдары кесенеге ешкім назар салмады. Елден жиналған қаржының көбі кесенені жөндеуді сылтау еткендердің қолында кетті.

1918 жылы 6–9 қаңтарда Түркістанда өткен Сырдария облысы қазақтарының съезіне облыстың уездерінен 79 өкіл, Алашорда үкіметінен 3 өкіл қатысқан. Сол үш өкілдің бірі Міржақып Дулатов Түркістандағы Әзірет Сұлтан кесенесі және Түркістан қаласының тарихы туралы «Қазақ» газетіне мақала жариялайды. Түркістан, жалпы қазақ елінің қамын ойлаған алаш азаматтарының жариялаған еңбектерінде жер, әлеуметтік жағдай, ел жағдайы қамтылған. 1913 жылы «Қазақ» газетінде Міржақып Дулатұлы Ташкентке бара жатқан кезде Түркістанға келіп, Әзірет Сұлтанға зиярат еткені туралы «Әзірет Сұлтан» деген мақаласында жариялайды.

Мақалада Түркістанның, Әзірет Сұлтанның қазақ халқының тарихындағы маңызы мен орны, сол кездегі кесене жағдайы баяндалады. Кесененің әр жері жарылып, бұзылуға бет алып тұрғаны, 1910 жылы елден мешітті түзетеміз деп жиналған көп қаржы айтылады. Әр облыстағы қазақтардан Әзірет Сұлтан мешітін түзетуге көп қаржы жиналған, бірақ ол жөндеу жұмыстарына түгел жұмсалмай, түзету ісі толық бітпей тоқтатылған. Атбасар уезінің қазақтары, Әулиеата уезінің, Ақмола, Семей, Жетісу облыстарының қазақтарынан қаржы жиналған, дегенмен жинаушылар оны өз пайдасына жаратып кеткен [17, 8-б.].

1909–1910 жылдары қазақтар қоныстанған жерлерден Әзірет Сұлтан кесенесін жөндеуге мол қаржы бөлінгені белгілі. Ресей Империясының жергілікті басқару жүйесі жөндеуге қаржы жоғын, археология комиссиясы қаржы бөле алмайтынын айтса, жергілікті халықтан жиналған көп қаржы жөндеуге толық жұмсалмаған. Ел барлық кезде кесене үшін қаржысын аямаған. Міржақып Дулатұлы «қай жердің қазағы болса да Әзірет Сұлтанды біледі» дейді. [18, 9-б.].

Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында кесенеді 1922 ж. өлшеу мен фототүсірілім ғана емес, сонымен бірге, тарихи-археологиялық зерттеулер жүргізілді. Ахмет Ясауи кесенесінің іргетасы зерттеліп, зерттеу нәтижесінде көне XII-XIII ғ.ғ. кесененің төбесі ретке келтіріліп, қабырғаларының төменгі жағы жөнделіп, су ағар жүйелері құрылды [6, 39–40-бб.].

1929 ж. Түркістанда болған Жүсіпбек Аймауытов Әзірет Сұлтан кесенесі туралы мақаласында жазып жариялайды [17, 12-б.]. Сол кездегі жүргізілген жөндеу жұмыстарының сипаты. Архитектор Бачинскийдің басшылығымен жасалып жатқан көне ескерткіштерді сақтау, қайта қалпына келтіру жұмыстарының жүру сипатын байқауға болады.

Қорытынды

XIX ғ. Әзірет Сұлтан кесенесінің зерттелуі, жөнделуі жағдайы сол кезеңдегі қоғамдағы саяси-әлеуметтік жағдайға байланысты болды. Кесене жанына Қоқан билігі кезінде салынған құрылыстар және орыс әскерлерінің қоныстанған тұрғын үй орындары кесененің жанына орналастырылған болатын. 1864 ж. кейінгі Ресей әскерлері қалаға орныққан тұстағы, одан кейінгі кезеңдегі кесене жағдайы, жөнделуі жақсы деңгейде болған жоқ. 1870 жылдары қала басқару жүйесі шикі кесектен салынған қала гарнизонының баспаналарын басып қалуынан сақтану үшін кесенені бұзуға қаулы шығаруы осының дәлелі деуге болады. Бұл шешім өзгертіліп, кесенені бұзу ниеті іске асырылмаған. 1872–1884 ж.ж. кесененің жөнделуіне қаржы бөлінгенмен, бұл жөндеу ғимаратқа едәуір зиян келтірді. Жөндеу барысында ғимараттың сәулетіндегі түпнұсқа құнды материалдарға зиян келтірілген.

Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің XIX ғ.–XX ғ. басында зерттелуі, қайта жөнделуі туралы зерделеген ғылыми зерттеулердің нәтижесі кесененің жағдайына сол кезеңдегі қоғамда болған саяси-әлеуметтік, экономикалық өзгерістердің әсер еткенін байқауға болады. Кесене туралы зерттеген ғалымдар зерттеулері, заттай деректер, фото деректер және басқа да дерек көздері қасиетті орынның ғасырлар сынынан өтіп, ел қастерлеген киелі орнынның маңызын сақтап қалғанын көрсетеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Смагулов Е.А., Григорьев Ф.П., Итенов А.А. Средневековая археология города Туркестана. – Туркестан: Мирас, 1998. – 226 с.
2. Северцев Н. Месяц плена у коканцев. Сочинение Н. Северцева с картою низовьев Сыр-Дарьи. – СПб., 1860.
3. Бекчурин М. С. Описание мечети Азрета находящейся в городе Туркестане: Военный сборник. – СПб., 1866. – №8. –243 с.; Лерх П. Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 году. – Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1870. – 39 с.; Пашино П.И. Туркестанский край в 1866 г. (путевые заметки). – С-Петербург, 1868. –176 с.
4. Верещагин В.В. От Оренбурга до Ташкента. 1867–1868 гг. // Всемирный путешественник. – 1874. – №5; Гейнс А.К. Священный город Туркестан. Дневник 1866 года // Собрание литературных трудов А.К.Гейнса. – СПб., 1898.
5. Ахмеров П.Н. Описание мечети Ахмеда Ясави // Известия общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете. 1896. Т.13. вып.6. С. 530–537; Диваев А.А. Жалованная грамота данная Тимуром Туркестанской мечети Азрета Ясави / перевод с персидского // Туркестанские ведомости. – 1901. – №39, 41; Лыкошин Н.С. Суеверие киргиз, связанных с Туркестанской мечетью Хазрет Султана // Туркестанские ведомости. – 1902. – №17.
6. Массон М.С. Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясави (қазақ және орыс тілдерінде). – Шымкент: Жібек Жолы, 2000. – 74 с.
7. Султанов У.С. Русский востоковед А.Л. Кун и его коллекция исторических документов мазара Ахмеда Ясави // Восточный архив. – 2014. – №1(29). – С. 76–83.
8. Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. – Казан: Типография императорского университета, 1886. – 215 с.
9. Путевые дневники и служебные записки о поездках по южным степям. XVIII–XIX века. В кн.: История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. Том VI. – Алматы: Дайк-пресс, 2007. – С. 260.
10. Исторические документы мавзолея Ходжа Ахмеда Ясави / Муминов А.К., Кумеков Б.Е., Султонов У.А., Шуховцов В.Т., Кенжетаев Д.Т., Кабылов А.С., Утепбергенов У.А., Айбасов А.А. – Астана, 2017. – 216 с.
11. Шуховцов В.К. Письменные документы из города Туркестана // Казахстан в эпоху феодализма. – Алма-Ата, 1981.
12. Нұрмұхамедов Н.-Б. Ахмед Ясауи сәулет ғимараты. Альбом. – Алматы: Өнер, 1988. – 168 б.
13. Кун А.Л. Түркістан альбомы. 1871–1872 [Мәтін]: тандаулы фотосуреттер. – 2005. – 168 б.
14. Набиев Р.Н. Из истории Кокандского ханства (феодалное хозяйство Худояр хана). – Ташкент: Фан, 1973. – 271 с.
15. Тұяқбаев М. Төрт қақпалы Түркістан // Ясауи мұрасы. – №1(13). Қаңтар. 2018.
16. Түркістан альбомы. – Астана: Елорда, 2005. – 228 б.
17. Жүсіпбек Аймауытов. Әзірет Сұлтан (Қожа Ахмет Ясауи). Кіт.: Әзірет Сұлтан (тандаулы мақалалар). – Шымкент: Жібек жолы, 2000. – 64 б.
18. Міржақып Дулатұлы. Әзірет Сұлтан. Кіт.: Әзірет Сұлтан (тандаулы мақалалар). – Шымкент: Жібек жолы, 2000. – 64 б.

REFERENCES

1. Smagulov E.A., Grigorev F.P., Itenov A.A. Srednevekovaia arheologiya goroda Turkestana. – Turkestan: Miras, 1998. – 226 s. [in Russian]
2. Severcev N. Mesiac plena u kokancev. Sochinenie N. Severceva s kartoju nizovev Syr-Dari. – SPb., 1860. [in Russian]
3. Bekchurin M. S. Opisanie mecheti Azreta nahodiasheisia v gorode Turkestane: Voennyi sbornik. – SPb., 1866. – №8. –243 s.; Lerh P. Arheologicheskaja poezdka v Turkestanskii kraj v 1867 godu. – Sankt-Peterburg: Tipografiia Imperatorskoi Akademii nauk, 1870. – 39 s.; Pashino P.I. Turkestanskii kraj v 1866 g. (putevye zametki). – S-Peterburg, 1868. –176 s. [in Russian]
4. Vereshhagin V.V. Ot Orenburga do Tashkenta. 1867–1868 gg. // Vsemirnyi puteshestvennik. – 1874. – №5; Geins A.K. Sviashhennyi gorod Turkestan. Dnevnik 1866 goda // Sobranie literaturnyh trudov A.K.Gejnasa. – SPb., 1898. [in Russian]
5. Ahmerov P.N. Opisanie mecheti Ahmeda Iasavi // Izvestiia obshhestva arheologii, istorii i etnografii pri Kazanskom universitete. 1896. T.13. vyp.6. S. 530–537; Divaev A.A. Zhalovannaia gramota dannaja Timurom Turkestanskoi mecheti Azreta Iasavi / perevod s persidskogo // Turkestanskije vedomosti. – 1901. – №39, 41; Lykoshin N.S. Sueverie kirgiz, sviazannyh s Turkestanskoi mechetiu Hazret Sultana // Turkestanskije vedomosti. – 1902. – №17. [in Russian]
6. Masson M.S. Mavzolej Hodzha Ahmeda Iasavi (qazaq jane orys tilderinde). – Shymkent: Jibek joly, 2000. – 74 s. [in Kazakh and Russian]
7. Sultanov U.S. Russkii vostokoved A.L. Kun i ego kollekcija istoricheskikh dokumentov mazara Ahmeda Iasavi // Vostochnyi arhiv. – 2014. – №1(29). – S. 76–83. [in Russian]
8. Nalivkin V. Kratkaia istoriia Kokandskogo hanstva. – Kazan: Tipografiia imperatorskogo universiteta, 1886. – 215 s. [in Russian]
9. Putevye dnevniki i sluzhebnye zapiski o poezdках po iujnym stepiam. XVIII–XIX veka. V kn.: Istorija Kazahstana v russkikh istochnikah XVI–XX vekov. Tom VI. – Almaty: Daik-press, 2007. – S. 260. [in Russian]
10. Istoricheskie dokumenty mavzoleia Hodzha Ahmeda Iasavi / Muminov A.K., Kumekov B.E., Sulonov U.A., Shuhovcov V.T., Kenzhetaev D.T., Kabylov A.S., Utepbergenov U.A., Aibasov A.A. – Astana, 2017. – 216 s. [in Russian]
11. Shuhovcov V.K. Pis'mennye dokumenty iz goroda Turkestana // Kazahstan v epohu feodalizma. – Alma-Ata, 1981. [in Russian]
12. Nurmuamedov N.-B. Ahmed Iasavi saulet gimaraty. Albom. –Almaty: Oner, 1988. – 168 b.
13. Kun A.L. Turkistan albomy. 1871–1872 [Matin]: tандаулы fotosuretter. – 2005. – 168 b. [in Kazakh]
14. Nabiev R.N. Iz istorii Kokandskogo hanstva (feodalnoe hoziaistvo Hudoiar hana). –Tashkent: Fan, 1973. – 271 s. [in Russian]
15. Tuiyaqbaev M. Tort qaqpaly Turkistan // Iasavi murasy. – №1(13). Qantar. 2018. [in Kazakh]
16. Turkistan albomy. – Astana: Elorda, 2005. – 228 b. [in Kazakh]
17. Jusipbek Aimauytov. Aziret Sultan (Qozha Ahmet Iasavi). Kit.: Aziret Sultan (tандаулы maqalalar). – Shymkent: Jibek joly, 2000. – 64 b. [in Kazakh]
18. Mirjaqyp Dulatuly. Aziret Sultan. Kit.: Aziret Sultan (tандаулы maqalalar). – Shymkent: Jibek joly, 2000. – 64 b. [in Kazakh]

МАЗМҰНЫ – ІСІНДЕКІЛЕР

ФИЛОСОФИЯ, ДИНАУ – FELSEFE, İLANİYAT

ШАДИНОВА Г.А.

ҚОЖАН А.Ә.

Әл-Фараби шығармаларындағы мемлекеттік билікті
қалыптастыру мәселелері

SHADİNOVA G.A.

KOZHAN A.A.

El-Farabi'nin Eserlerinde Devlet İktidarının Oluşumunun Ana Konuları

7–18

ФАРХАДОВ А.

Из истории религиозных реформ в исламском мире
(конец XIX – начало XX вв.)

ФАРХАДОВ А.

Ислам әлеміндегі діни реформалар тарихынан (XX ғ. соңы– XX ғ. басы)

FARHADOV A.

İslam Dünyasında Dini REFORMLAR Tarihinden (19. Yüzyılın sonları –
20. Yüzyılın Başları)

19–26

ONALBAYKIZI R.

ISSAEV M.

The Role of National Traditions in Forming the Spiritual Culture
of Today's Youth

ОҢАЛБАЙҚЫЗЫ Р.

ИСАЕВ М.

Бүгінгі жастардың рухани мәдениетін қалыптастырудағы
ұлттық салт-дәстүрдің рөлі

ONALBAYKIZI R.

ISAEV M.

Bugünün Gençliğinin Manevi Kültürünü Oluşturmada
Ulusal Geleneklerin Rolü

27–37

ABDİNA A.K.

SARSENBEKOV N.Zh.

Göçebe Medeniyetinde Varoluşçuluk Dünya Görüşü

АБДИНА А.К.

САРСЕНБЕКОВ Н.Ж.

Көшпелілер өркениетіндегі экзистенциалдық дүниетаным

38–48

ӘБУБӘКІРОВА А.Е.

ДИЛЬБАРХАНОВА Д.А.

Дінді дискурсивті тұрғыда зерттеудің алғышарттары мен әдістемесі

ABUBAKİROVA A.Ye.

DİLBARKHANOVA D.A.

Dinin Söylemsel çalışmasının önkoşulları ve metodolojisi

49–62

ФИЛОЛОГИЯ – FİLOLOJİ

**САГИДОЛДА Г.
ЖЫЛҚЫБАЙ Г.**

Қазіргі түркі жазба тілдері лексикасының семантикалық табиғаты

**SAGİDOLDA G.
ZHILKIBAY G.**

Modern Türk Yazı Dillerinin Kelime Dağarcığının Anlamsal Doğası

63–73

**ZHİENBAEV E.B.
AKILBEK S.S.**

Beyimbet Maylin'in 'Şuğa'nın belgisi' Adlı Hikâyesi Üzerine Bir Tahlil Denemesi

**ЖИЕНБАЕВ. Е.Б
АҚЫЛБЕК С.С.**

Бейімбет Майлиннің «Шұғаның белгісі» атты повесінің поэтикасы

74–84

**ХИСАМИТДИНОВА Ф.Г.
ЖЫЛҚЫБАЙ Г.К.**

Народная терминология мифологизированных персонажей группы «мастера-профессионалы» в кыпчакских языках урало-поволжья (на материале башкирского языка)

**ХИСАМИТДИНОВА Ф.Г.
ЖЫЛҚЫБАЙ Г.К.**

Орал-поволжье кыпшақ тілдеріндегі «шебер-кәсіпқойлар» тобының мифологиялық кейіпкерлерінің халық терминологиясы (башқұрт тілі материалында)

**HİSAMİTDİNOVA F.G.
ZHILKIBAY G.K.**

Ural-Volga Bölgesinin Kıpçak Dillerinde 'Ustalar-Profesyoneller' Grubunun Mitolojik Karakterlerinin Halk Terminolojisi (Başkurt Dilinin Materyalleri Temelinde)

85–98

**JAİLİKHANOVA G.A.
SALIMOVA N.N.**

Features of Zoomorphisms in the Comparative Constructions of the English, Russian and Kazakh Languages

**ДЖАЙЛИХАНОВА Г.А.
САЛИМОВА Н.Н.**

Ағылшын, орыс және қазақ тілдерінің салыстырмалы құрылысындағы зооморфизмнің ерекшеліктері

**ZHAYLİKHANOVA G.A.
SALİMOVA N.N.**

İngiliz, Rus ve Kazak Dillerinin Karşılaştırmalı Yapılarında Zoomorfizmlerin Özellikleri

99–107

**SEYTOVA M.
YERGABYLOVA A.**

Analysis of 8th Grade Students' English Speaking Levels According to CEFR

СЕЙТОВА М.

ЕРГАБЫЛОВА А.

8-сынып оқушыларының жалпыға ортақ еуропалық тілдер анықтамалық шеңберіне сәйкес ағылшын тілінде сөйлеу деңгейін талдау

SEYTOVA M.

YERGABILOVA A.

8. Sınıf Öğrencilerinin İngilizce Konuşma Seviyelerinin CEFR'e Göre Analizi

108–117

MULKİBAYEVA E.

ALİYEVA L.

TULENDİYEVA F.

Rusçada Somutlaştırma Yoluyla Maden ve Değerli Taşlardan Oluşturulmuş Renk Adları

МУЛЬКИБАЕВА Э.

АЛИЕВА Л.

ТУЛЕНДИЕВА Ф.

Орыс тілінде асыл тастардың атаулары негізінде құрастырылған түс атауларының дерексіз зат есімге өзгеруі

118–128

ИСАЕВА Ж.И.

АСЕНОВА А.Х.

Қазақ тіліндегі зоонимдік атаулардың этнолингвистикалық сипаты

İSAEVA ZH.I.

ASENOVA A.H.

Kazak Dilinde Zoonotik İsimlerin Etno-linguistik Doğası

129–138

САҒЫНДЫҚҰЛЫ Б.

ҚҰЛЖАНОВА Б.

ЖҮЗБАЕВА А.

Кейбір атаулардың түркі тілдерінде вариантталуы

SAGINDIKULI B.

KULZHANOVA B.

ZHUZBAEVA A.

Türk Dillerinde Bazı Kelimelerin Varyasyonu

139–150

**ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПӘНДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
PEDAGOJİ VE ÖĞRETİM TEKNİKLERİ**

ҚҰРАЛБАЕВА А.А.

Әріп өлшемiнiң, сөздер саны мен мәтiн ұзындығының бастауыш сынып оқушыларының деңгейiне сәйкестiгi

KURALBAEVA A.A.

Harf Boyutu Kelime Sayısı ve Metin Uzunluğunun İlkokul Öğrencilerinin Seviyesine Uygun Olup Olmadığının Belirlenmesi

151–159

AKESHOVA M.

ARIPZHAN G.

Structure and Peculiarities of the Challenge Based Learning Approach

АКЕШОВА М.М.

ӘРІПЖАН Г.Ж.

«Мәселеге негізделіп оқыту» тәсілінің құрылымы мен ерекшеліктері

AKESHOVA M.M.

ARIPZHAN G.J.

Meydan Okuma (Challenge) Temelli Öğrenme Yaklaşımının Yapısı ve Özellikleri

160–172

AKDOĞAN ALİ

On Beş Yaş Üzeri Bireylerin Öznel İyi Oluş Ve Yaşam Doyumu Arasındaki İlişkinin İncelenmesi

АКДОГАН АЛИ

Он бес жастан асқан адамдардың субъективті әл-ауқаты мен өмірімен қанағаттану арасындағы байланысты зерттеу

173–187

БОЛЫСБАЕВ Д.С.

МАХАНБЕТОВА Н.Ә.

СУЛЕЙМЕНОВА Ж.О.

МАМЕШОВ М.Ж.

Шығармашылық ойлау әдісі және ою-өрнектегі көркемдік ойлау жүйесі

BOLISBAEV D.S.

MAHANBETOVA N.A.

SULEYMENOVA Zh.O.

MAMESHOV M.J.

Süslemde Yaratıcı Düşünme Yöntemi ve Sanatsal İletişim İlkeleri

188–199

DUISEMBEKOVA Z.

Cultural Awareness of Kazakhstani Students in Learning Turkish Language in Target Country

ДУЙСЕМБЕКОВА З.

Түркиядағы қазақстандық студенттердің түрік тілін үйренудегі мәдени сана-сезімі

DUYSEMBEKOVA Z.

Türkiye’deki Kazakistanlı Öğrencilerin Türk Dili Öğreniminde Kültürel Bilinçleri

200–207

ТАРИХ, АРХЕОЛОГИЯ – TARİH, ARKEOLOJİ

СЕРАЛЫ Н.О.

СИЗДИКОВ Б.С.

Оғыз тайпаларының діни-наным сенімдері

SERALI N.O.

SİZDİKOV B.S.

Oğuz Boylarının Dini İnançları

208–221

ТУРСУНОВА Р.Ю.

Новейшая история: роль историко-культурного наследия в формировании идентификации государств Центральной Азии

ТҮРСЫНОВА Р.Ю.

Қазіргі заман тарихы: Орталық Азия мемлекеттерін сәйкестендіруді қалыптастырудағы тарихи-мәдени мұраның рөлі

TURSUNOVA R.Yu.

Yakın Tarih: Orta Asya Devletlerinin Tanımlanmasında Tarihi ve Kültürel Mirasın Rolü

222–236

МУСТАПАЕВА Д.

Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің жөнделу жағдайы, зерттелуі (XIX ғ.– XX ғ. басы)

MUSTAPAEVA D.

Hoca Ahmed Yesevi Türbesinin Durumunun ve Restorasyonunun İncelenmesi (XIX. Yüzyıl ile XX. Yüzyılın Başları)

237–247

МАЗМҰНЫ – ІÇİNDEKİLER

248

СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

**ФИЛОСОФИЯ, РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ
PHILOSOPHY, RELIGIOUS STUDIES**

ШАДИНОВА Г.А. КОЖАН А.А.	Основные вопросы формирования государственной власти в произведениях аль-Фараби	
SHADINOVA G.A. KOZHAN A.A.	The Main Issues of the Formation of State Power in the Works of Al-Farabi	7–18
ФАРХАДОВ А.	Из истории религиозных реформ в исламском мире (конец XIX – начало XX вв.)	
FARHADOV A.	From the History of Religious Reforms in the Islamic World (Late XIX–Early XX Centuries)	19–26
ОНАЛБАЙКЫЗЫ Р. ИСАЕВ М.	Роль национальных традиций в формировании духовной культуры современной молодежи	
ONALBAYKIZI R. ISSAEV M.	The Role of National Traditions in Forming the Spiritual Culture of Today's Youth	27–37
АБДИНА А.К. САРСЕНБЕКОВ Н.Ж.	Экзистенциальное мировоззрение в кочевой цивилизации	
ABDINA A.K. SARSENBEKOV N.Zh.	Existential Worldview in a Nomadic Civilization	38–48
АБУБАКИРОВА А.Е. ДИЛЬБАРХАНОВА Д.А.	Предпосылки и методика дискурсивного изучения религии	
ABUBAKIROVA A.Ye. DILBARKHANOVA D.A.	Prerequisites and Methodology of Discursive Study of Religion	49–62
ФИЛОЛОГИЯ – PHILOLOGY		
САГИДОЛДА Г. ЖЫЛКЫБАЙ Г.	Семантическая природа лексики современных тюркских письменных языков	
SAGIDOLDA G. ZHYLKYBAY G.	Semantic Nature of the Vocabulary of Modern Turkic Written Languages	63–73

ЖИЕНБАЕВ. Е.Б

АКЫЛБЕК С.С

Поэтика повести Беимбета Майлина «Шұғаның белгісі»

ZHIENBAYEV. E.B.

AKYLBEK S.S.

An Analysis Attempt on Beyimbet Maylin's Story "Shuganin belgisi"

74–84

ХИСАМИТДИНОВА Ф.Г.

ЖЫЛКЫБАЙ Г.К.

Народная терминология мифологизированных персонажей группы «мастера-профессионалы» в кыпчакских языках урало-поволжья (на материале башкирского языка)

KHISAMITDINOVA F.G.

ZHYLKUBAY G. K.

Folk Terminology of Mythologized Characters of the Group "Masters-professionals" in the Kipchak Languages of the Ural-Volga Region (based on the material of the Bashkir language)

85–98

ДЖАЙЛИХАНОВА Г.А.

САЛИМОВА Н.Н.

Особенности зооморфизмов в сравнительных конструкциях английского, русского и казахского языков

JAILIKHANOVA G.A.

SALIMOVA N.N.

Features of Zoomorphisms in the Comparative Constructions of the English, Russian and Kazakh Languages

99–107

СЕЙТОВА М.

ЕРГАБЫЛОВА А.

Анализ уровня владения английским языком учащихся 8-х классов согласно общеевропейской системе ссылок на языки

SEYTOVA M.

YERGABYLOVA A.

Analysis of 8th Grade Students' English Speaking Levels According to CEFR

108–117

МУЛЬКИБАЕВА Э.

АЛИЕВА Л.

ТУЛЕНДИЕВА Ф.

Цветоназначения в русском языке, созданные на основе перехода названий драгоценных камней из конкретных существительных, в абстрактную категорию

MULKIBAYEVA E.

ALIYEVA L.

TULENDIYEVA F.

Color Names Created from Minerals and Precious Stones through Concrete in Russian

118–128

ИСАЕВА Ж.И.

АСЕНОВА А.Х.

Этнолингвистический характер зоонимических названий в казахском языке

ISSAEVA ZH.
ASSENOVA A.
The Ethno-Linguistic Nature of Zoonymic Names in the Kazakh Language 129–138

САҒЫНДЫКУЛЫ Б.
ҚУЛЖАНОВА Б.
ЖУЗБАЕВА А.
Вариация некоторых слов в тюркских языках
SAGYNDYKULY B.
KULZHANOVA B.
ZHUZBAYEVA A.
Variation of Some Words in the Turkic Languages 139–150

ПЕДАГОГИКА И МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ
PEDAGOGY AND METHODS OF TEACHING

КУРАЛБАЕВА А.А.
Определение соответствия размера букв, количества слов и длины текста к уровню учащихся начальной школы
KURALBAYEVA A.A.
Determining Whether the Letter Size, Number of Words and Length of Text Correspond to the Level of Primary School Students 151–159

АКЕШОВА М.М.
АРИПЖАН Г.Ж.
Структура и особенности подхода к обучению, основанного на задачах
AKESHOVA M.M.
ARIPZHAN G.ZH.
Structure and Peculiarities of the Challenge Based Learning Approach 160–172

АКДОГАН АЛИ
Исследование взаимосвязи субъективного благополучия и удовлетворения жизнью лиц старше пятнадцати лет
AKDOGAN ALI
Examination of the Relationship between Subjective Well-Being and Life Satisfaction of Individuals Over the Age of Fifteen 173–187

БОЛЫСБАЕВ Д. С.
МАХАНБЕТОВА Н.А.
СУЛЕЙМЕНОВА Ж.О.
МАМЕШОВ М.Ж.
Метод творческого мышления и принципы художественного обобщения в орнаменте
BOLYSBAYEV D.S.
MAKHANBETOVA N.A.
SULEIMENOVA Zh.O.
MAMESHOV M.J.
The Method of Creative Thinking and Principles of Artistic Communication in the Ornament 188–199

ДУЙСЕМБЕКОВА З.

Культурное самосознание казахстанских студентов в изучении турецкого языка в Турции

DUISEMBEKOVA Z.

Cultural Awareness of Kazakhstani Students in Learning Turkish Language in Target Country

200–207

ИСТОРИЯ, АРХЕОЛОГИЯ – HISTORY, ARCHAEOLOGY

СЕРАЛЫ Н.О.

СИЗДИКОВ Б.С.

Религиозные верования огузских племён

SERALY N.O.

SIZDIKOV B.S.

Religious Beliefs of Oghuz Tribes

208–221

ТУРСУНОВА Р.Ю.

Новейшая история: роль историко-культурного наследия в формировании идентификации государств Центральной Азии

TURSUNOVA R.Yu.

Modern History: the Role of Historical and Cultural Heritage in the Formation of the Identification of the Central Asian States

222–236

МУСТАПАЕВА Д.

Состояние реставрации, изучение мавзолея Ходжи Ахмеда Ясави (XIX в.–начало XX в.)

MUSTAPAYEVA D.

State of Restoration, Study of the Mausoleum of Khoja Akhmet Yassawi (XIX century – early XX century)

237–247

СОДЕРЖАНИЕ – CONTENT

248

**ЯСАУИ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ
YESEVI ÜNİVERSİTESİ HABARŞISI**

Редакцияның мекен-жайы:

*161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан облысы, Түркістан қаласы,
ХҚТУ қалашығы, Б.Саттархан даңғылы, №29В, Бас ғимарат, 404-бөлме*

☎(8-725-33) 6-38-26

E-mail: khabarshi.iktu@ayu.edu.kz

Аға редактор: Әбілдаева Гүлжан

Техникалық редактор: Ахметова Жанар

Жарияланған мақала авторының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді.

Мақала мазмұнына автор жауап береді.

Қолжазбалар өңделеді және авторларға қайтарылмайды.

**«Ясауи университетінің хабаршысына» жарияланған материалдарды
сілтемесіз көшіріп басуға болмайды.**

*Журнал Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университетінің
«Тұран» баспаханасында көбейтілді.*

Басуға 30.06.2021 ж. қол қойылды. Пішімі 60X84/8. Қағазы офсеттік.

Шартты баспа табағы 16. Таралымы 200 дана. Тапсырыс 523. ©

Баспахана мекен-жайы:

*161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан облысы, Түркістан қаласы,
ХҚТУ қалашығы, Б.Саттархан даңғылы, №29В, 2-ші ғимарат*

☎(8-725-33) 6-37-21 (1080), (1083)

E-mail: turanbaspasi@ayu.edu.kz